

نامه فرهنگ ارمن

گزیده مقاله های

ادیک باغداساریان

(ا. گرمانیک)

جلد ۳ : مقالات ارمنی

Էդիկ Բաղդասարյան
(Էդ. Գերմանիկ)

Հայկական մշակույթի եւ Պատմության

Հոդվածների ժողովածու

Հատոր Գ

Հայերեն հոդվածներ

Armenian History and Culture

Selected Articles

Of

Edic Baghdasarian

(Ed. Germanic)

Vol. 3

Articles in Armenian

ISBN : 978-1-927860-21-2

WWW.Edic-Baghdasarian.com

Էդիկ Բաղդասարյան

(Էդ. Գերմանիկ)

Հոգվածների ժողովածու

Հատոր Գ

Հայերեն Հոգվածներ

ISBN: 978-1-927860-21-2

Տորոնտո-2014-Կանադա

Էդիկ Բաղդասարյան / Edic Baghdasarian-2014

Ժողովածուում տեղ են գտել Էդիկ Բաղդասարյանի հայերեն հոդվածներից մի ընտրանի, որոնք լույս են տեսել 1979-2014 թթ.-ին:

Հեղինակը ունի բազմաթիվ գրություններ տարբեր առիթների կապակցությամբ, նաև խմբագրականներ, որոնցից միայն մի քանիսն են զետեղվել ժողովածուում: Ավելյալ տեղեկությունները հասանելի են հետևյալ կայքէջերի միջոցով՝

www.Edic-Baghdasarian.com

www.ApagaOnline.com

www.LouysOnline.com

www.ArmenianResearchCenter.com

<https://www.facebook.com/ARC.ArmenianResearchCenter>

<https://www.facebook.com/edic.baghdasarian>

Հեղինակին կարելի է հաղորդակցվել հետևյալ էլպոստով՝ edbagh@gmail.com կամ edbagh@yahoo.com:

Բավանդակություն

Հայերենի ուղղագրության համառոտ պատմություն	7
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂԱԳՐԱՌԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ	8
Ակնարկ Ակնարկ	13
Խ մ բ ա գ ը ր ա կ ա ն	15
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	17
Հայկական հարցի եւ հայերի ցեղասպանության արտացոլումը գրականության մեջ	22
Խ մ բ ա գ ը ր ա կ ա ն	27
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	29
ԱՊԱԳԱ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌ ՋԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ԿԱՊԱՅՈՒԹՅԱՄԲ	33
Հայաստան-Սփյուռք	35
Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն	38
Լեւոն Մինասյանի հետ	40
Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն	42
Մեկ տարեկան «Ապագան» մեկ ակնարկով	43
Հանդիպում Հ. Թումանյանի թոռան՝ Տիկին Իրմա Սաֆրազբեկյանի հետ	44
«ԻՍԱՀԱԿԱՆՆ ՈՒՆԻ ՊԱՐՍԿԱՅԱՅ ԾԱԳՈՒՄ»	46
Երկու խոսք	50
Թեհրանահայ համայնքի պատմությունից	52
Հայագիտությունը Իրանի Համալսարաններում_եւ հայ ուսանողությունը ...	105
Սպահանի համալսարանի գրական ֆաքուլտետի հայերենագիտական ճյուղ .	105
Թեհրանի համալսարանի հայկական բաժանմունքը.....	112
Թեհրանի Հայոց Թեմի Հայերենագիտական_Երեկոյան դասընթացներ	114

Իրանի Իսլամական Ազատ համալսարնի հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոնը	118
Հայ ուսանողությունը Իրանում.....	120
Իրանահայ օրացույցներ, տարեգրքեր.....	121
Իրանահայ առաջին օրացույցը.....	122
Իրանահայ տարեգրքեր.....	124
Իրանահայ մշակութային-հասարակական – գիտութեան գործիչ Էդիկ Բաղդասարեանի՝ Գերմանիկի գործունեութեան 20-ամեայ յոբելեանը.....	125
Մովսես Խորենացու պարսկերէն լիակատար թարգմանության հրատարակման առիթով	129
Համառոտ ակնարկ իրանահայ գաղթօջախների պատմության.....	131
ԹԵՅՐԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	147
ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԳԹՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	147
ՀԱՅ ԿԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	148
ՀԱՅ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	149
ՄՇԱԿՈՒՅԹ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	149
ԹԵՅՐԱՆԻ «ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»	150
ՀԱՅՈՒԴԻՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	150
ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	150
ԹԵՅՐԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	150
ԿԱՊՈՒՅՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	150
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	150
ՀԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ.....	150
ԹԵՅՐԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԱՍԵՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	150
ՇԱՀԱԶԻԶ ՄԱՐԶԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	150
ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՓԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	151
ՀԱՅ ՄԱՅՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	151
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	151
ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՍԱՆԱՀԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	151
ՀԱՅ ԲԺԻՇԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	151
ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	151
ՀՐԱԶԴԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	151
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ	151
ՀԱՅ ՄԱՐԶԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՐԱՖՖԻ ՀԱՍԱԼԻՐ	151

Հայերը Իրանական բանակում.....	157
Հայ-Վերանական դիվանագիտական առնչությունները	163
ԻՐԱՆԱՅԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄԱՍՈՒԼ	171
ԻՐԱՆԱՅԱՅ ՄԱՍՈՒԼ.....	173
Հայերեն տպագրության 500-ամյակին ընդառաջ	178
Ակնարկ Հայ Տպագրության Պատմության.....	178
Իրանահայ տպագրություն եւ մամուլ.....	181
Հայ գիրքը Իրանում.....	184
Լեւոն Գ. Մինասյանը.....	185
Իրանահայության մեծ կորուստը.....	185
Հայրենի տուն.....	186
Ակնարկ Իրանյան գրականության.....	187
Ծանոթացում Էդիկ Գերմանիկի հետ.....	190
Իրանահայ տպագրություն.....	208
Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ իրանահայությունը.....	251
«Նիշաբուր» իրանագիտական կենտրոնը.....	260
Ուղերձ Քյամարա –Լիլիհան հանձնախմբի գործունեության յոթամյակի առթիվ.....	263
Էդիկ Բաղդասարյանի Հրատարակված Հայագիտական աշխատությունները.....	263

Հայերենի ուղղագրության համառոտ պատմություն

Էդ. Գերմանիկ

Գիրը բանավոր խոսքի արտահայտությունն է գծային պայմանական նշաններով: Գրի միջոցով հնչյունային խոսքը դառնում է տեսանելի եւ տեւական, կարողանում է հաղթահարել ժամանակն ու տարածությունը: Նա ամենաուժեղ լծակն է մարդկային հասարակության հանրակեցության, գիտության, ու մշակույթի զարգացման եւ տարածման:

Հայ գիրն աշխարհի հնագույններից է, ստեղծել է երանելի Մեսրոպ Մաշտոցը հինգերորդ դարի արշալույսին: Հայ ժողովրդի գոյատեւման համար բախտորոշ, կենսական նշանակություն ունեցավ Մաշտոցի գյուտը:

Գրերի գյուտի հեղինակը մեծ հմտությամբ ուսումնասիրելով հայերենի հնչյունային համարկարգը՝ ընտրում է այն հնչույթները, որոնք ընդհանուր էին հայերի համար, խոսվածքային, ու նրանց համար է տառեր ստեղծում:

Մեր այբուբենի շարքը Մաշտոցի սահմանածն է, որի մասին փաստարկներ են ներկայացրել Հ.Աճառյանը, Վ.Հացունին եւ ուրիշներ:

Ուղղագրությունը տվյալ լեզվի գրության ընդունված կանոնների համակարգն է: Գրությունը լինում է բառագրային, երբ բառն են արտահայտում մի գրով (օրինակ՝ չինարենում), վանկագրային, երբ վանկն են արտահայտում մի գրով (օրինակ՝ ասորերենում) եւ հնչյունագրային, երբ հնչյունն են արտահայտում մի գրով (օրինակ՝ հայերենում, եվրոպական լեզուներում): Ամենակատարյալը հնչյունագրությունն է, որի ուղղագրությունը հիմնվում է հնչական, ձեւաբանական եւ ավանդական սկզբունքների վրա:

Հնչական ուղղագրության սկզբունքն է՝ գրել աֆսես, ինչպես արտասանում ես, արտասանիր աֆսես, ինչպես գրում ես: Սա այն հեշտ ու լավագույն գրությունն է, որին ձգտում են ժողովուրդները: Սակայն դա սովորաբար երկար է պահանջում: Կենդանի լեզուն, բանավոր խոսքը գտնվում են հարափոփոխ վիճակում, մինչդեռ գրավոր խոսքը մի տեսակ պահպանողական է: Բառը (նրա հնչյունակազմը) բանավոր խոսքում փոփոխության է ենթարկվում, որը գրությամբ հաճախ չի արտահայտվում եւ առաջանում է խզում բանավորի ու գրավորի միջեւ: Արտասանությունը նոր է լինում, գրությունը՝ հին: Այստեղից էլ ձեւավորվում է **ավանդական** կամ **պատմական** ուղղագրությունը:

Ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնելը դժվար է, դժվարը հասարակությանն ընդունել տալն է: Ահա թե ինչու գիրը մնում է, հնչյունը՝ փոխվում, արտասանությունը ժամանակակից է լինում, գրությունը՝ ավանդական, պատմական: Կարիք է լինում կանոն ստեղծել, թե ո՞ր հնչույթը բառի ո՞ր դիրքում ի՞նչ տառով պիտի արտահայտել:

Բայց միայն հնչական ու ավանդական սկզբունքներով չէ, որ առաջնորդվում է հնչյունագրությունը, կա եւ **ձեւաբանական** սկզբունք: Հաճախ կարիք է լինում հաշվի առնել բառի կազմությունը, ձեւաբանական կազմը:

Ուղղագրության, իբրեւ լեզվաբանության մի բնագավառի, ինդիրն է՝ սահմանել՝

1. Հնչույթների գրային ճիշտ արտահայտությունը ձեւայինների ու բառերի կազմում (օրինակ՝ ո՞ր դիրքում ի՞նչ տառով են արտահայտվում **փ**, **թ**, **ք**, **օ** հնչյունները ժամանակակից արեւելահայերենում),

2. Բառերի միացյալ կամ անջատանջատ գրելու կանոնները (օրինակ՝ տասնհինգ, հարյուր քսան, տեղ-տեղ),

3. Մեծատառի գործածության դեպքերը,

4. Տողադարձի կանոնները,

5. Փոխառյալ հատուկ անունների տառադարձությունը:

Հայերենի ուղղագրության պատմությունը անցել է զարգացման հետեւյալ շրջանները.

1. 5-10 դդ. երբ գրության մեջ գործում է հնչութային սկզբունքը, չկան տողադարձի որոշակի կանոններ եւ փոքրատառերի գործածության, ուղղագրական առանձին չեղումները համակարգը չեն խախտում:

2. 11-րդ դարից մինչեւ 1992 թ., երբ հնչութային սկզբունքի հետ միաժամանակակ սկսում են գործել ավանդական եւ ձևաբանական սկզբունքները ($\text{աւ} > \text{օ}$ կամ $\text{աւ} > \text{ո}$, վ հնչույթն ունեցել վ , լ , ռ գրություններ, այբուբենում ավելացել է Տ տառը եւ այլն)

3. 1922-40թթ. խորհրդային Հայաստանում, հատուկ որոշմամբ հայերենում գործածության մեջ են գրվում գրության եւ ուղղագրության հետեյակ սկզբունքները՝

ա) այբուբենից հանվում են է , օ , լ , տառերը, է հնչույթը բոլոր դիրքերում գրվում է ե , իսկ օ ՝ ո տառով, յե բառասկզբում գրվում է յն , vo ՝ վո

բ) եա , իւ երկհնչյունները գրվում են յա , յու տառակապակցությալներով,

գ) բառասկզբում հ արտասանվող յ տառի փոխարեն գրվում է հ , իսկ բառավերջի համար յ չի գրվում,

դ) վ հնչույթն ամենուրեք գրվում է վ տառով,

ե) ձայնավորին հաջորդող եմ բայը գրվում է յեմ (գրում յեմ):

4. 1940-ից մինչեւ այժմ. 1940-ին կատարված ուղղագրական մասնակի փոփոխությամբ վերականգնվում են այբուբենից հանված օ եւ ե տառերը, որոնցով արտահայտվում են համապատասխան հնչույթները. բառասկզբի vo գրվում է ո տառով, յե ՝ ե տառով, եմ բայը ձայնավորից հետո նույնպես գրվում է ե -ով (գրելու եմ):

Սփյուռքում շարունակվում է օգտագործվել դասական ուղղագրությունը: Երկու

ուղղագրությունների մասին գոյություն ունեն թեր եւ դեմ կարծիքներ: Այս հոդվածաշարում

կաշխատենք ներկայացնել նրանցից քանիսը: Այդ տարակարծիքը, մանավանդ վերջին տարիներին նոր փուլ է մտել Հայաստանի գիտական տարբեր շրջանակներում, որոնց կաշխատենք ներկայացնել ամսագրի հաջորդ համարներում

Համար 7(10)

ԱՊԱԳԱ

Հուլիս 1999

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱՌԻԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Էդ. Գերմանիկ

Գրավոր խոսքն ունի կազմավորման իր առանձնահատկությունները, առանց որոնց իմացության յուրաքանչյուր ոք կարող է հանդիպել դժվարությունների:

Սույն հոդվածաշարով նպատակ ունենք ընթերցողին ծանոթացնելու, հայերենի նոր և դասական ուղղագրությունների նաև ընդհանուր կանոններ հետ:

1- Նոր ուղղագրության կանոնները

● Ձայնավորների ուղղագրությունը

է(ե), օ(ո)

Բառասկզբում է եւ օ տառերը գրվում են, երբ լսվում են է , օ հնչյունները: Օրինակներ՝ օր, օղակ, էջ, էակ, էինք:

Բառասկզբում լսվող օ հնչյունը ո տառով է գրվում ով, ովքեր ձևերում: եմ օժանդակ բայի ներկա ժամանակի ձևերում, բացառությամբ եզակի թվի երրորդ դեմքի (է), է հնչյունը արտահայտվում է ե տառով.

եմ, ես, ենք, եք , են

Չ ժխտական մասնիկի հավելումը որևէ կերպ չի ազդում օժանդակ բայի այց ձևերի գրության վրա, օրինակ՝ չենմ , չէ , չենք չէի :

Բառամիջում եւ բառավերջում գրվում է օ եւ ե , բացի բարդ բառերից, օրինակ՝ անդորր , այսպես , կեսօր(կեսօր) , վայրէջք , որեւէ , անորոշ , համերգ :

Ո եւ ե տառերը բառասկզբում գրվում են, երբ լսվում են վո , յն հնչյունակապակցությունները. ոգի , որս , երգ , եզ :

Այլ լեզուներից փոխառնված բառերում վո հնչյունակապակցությունը բառասկզբում արտահայտվում է վո տառերով. Վոլգա , Վոլտ :

Ասվածք չի վերաբերում հին փոխառություններին. Որմիզդ , Ողիսես :

Ը

Բառասկզբում լսվող **ը**-ն գրվում է միայն **ղ,մ,ն** բաղաձայններից առաջ և **ըստ** բառում. **ընտիր, ըմբիշտ, ըղձալի:**

Բառամիջում **ը** չի գրվում, բացի բարդ բառերից և տողադարձի ժամանակ. **Գրել, անընկեր (ան+ընկեր), լուսնկա:**

Չ-ծխտական մասնիկի և **կ**- եղանակիչի հավելումը բառասկզբի **ը**-ի գրության վրո չի ազդում. **չըմպել, կընկնի:**

● **Երկհնչյունների ուղղագրությունը**

Երկհնչյունը կիսաձայն **յ** հնչյունի և որևէ ձայնավորի կապակցությունն է **(այ,յա,ու,յո,ույ,յու,յե,յի):**

Երկհնչյունի բաղադրիչ **յ** հնչյունը **ի** տառով է արտահայտվում մի շարք բնիկ հայերեն և փոխառյալ բառերում (Միմիայն, հեքիաթ, կրիա), հնից եկող մի շարք անձնանուններում (Անանիա, Եղիա բայց ավելի նորերում՝ Օֆելյա, Վիկտորյա), աշխարագրական անուններում (Ֆրանսիա, Ասիա բայց անձի անվան դեպքում՝ Ասյա, Սոֆյա):

Երկհնչյունի բաղադրիչ **յ** հնչյունը **ե** տառով է գրվում հետևյալ բառերում. հրեա, իդեալ, քվեարկել, իդեոլոգ, լեզեոն:

Նաև պիտի նկատել, որ պատանի+ակ=պատանյակ, բարի+կամ=բարյացակամ:

Յ ձայնակապն երկու ձայնավորների միջև գրվում է **ա** և **ո** տառերից հետո միայն. հայելի, ամայի, նայել:

Յ ձայնակապն արտասանվում, բայց չի գրվում **ե,ի,ու** ձայնավորներից հետո. միակ, էակ, բերեի:

Շարուն. 1**Համար 8-9(11-12)****Ա.ՊԱԳ.Ա.****Օգոստոս - Սեպտեմբեր 1999****ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱՌԻԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ****Էդ. Գերմանիկ**

● **Բաղաձայնների ուղղագրությունը**

Բ-Պ-Փ

Բ-ից հետո **փ** հնչյունը գրվում է **փ** տառով մի շարք արմատներում և նրանցից կազմված բառերում.

արփի, երփնագույն, փրփուր, քարփ, Արփիար:

Մի շարք արմատներում ու նրանցից կազմված բառերում **բ**-ից հետո լսվող **փ** հնչյունը գրվում է **բ** տառով. *երբ, լիրբ, հարբել, նուրբ, որբ, սուրբ, սրբել, ուրբաթ*

Մի շարք բառերում ձայնավորից կամ **մ** բաղաձայնից հետո լսվող **փ** հնչյունը արտահայտվում է **բ** տառով.

իբր, իբրև, խաբել, շաբաթ, համբույր, համբերել, բրնձոց արխազ, Գաբրիել, Գակոբ, Բերոբ, Սերոբ

Մյուս բոլոր դեպքերում **բ**-ից, ձայնավորից կամ **մ**-ից հետո **փ** հնչյունն արտահայտվում է **փ** տառով, **բ** հնչյունը՝ **բ** տառով.

խոփ, չափ, ալեծուփ, սարսափ, թափ, սթափ, քարակոփ, ծափ, ափսե, շփել, շեփոր, սոսափել, ծփալ, դափնի, շամփուր, ծամփա, ծամբար, արբանյակ

Խա հնչյունախումբն արտահայտվում է **ղբ** տառերով. *աղբ, ողբ, աղբյուր, եղբայր* բառերում և սրանցից կազմված այլ բառերում:

Գ-Կ-Ք

Ք-ից հետո լսվող **ք** հնչյունը գրվում է **ք** տառով հետևյալ բառերում.

երգ, թարգման, կարգ, մարգարե, մարգարիտ, պարգև, արգելք, Մարգար, Սարգիս

ձայնավորից հետո լսվող **ք** հնչյունն արտահայտվում է **գ** տառով հետևյալ բառերում.

ավագ, զագս, քագավոր, կարագ, հանգել, ձագ, ճրագ, մարագ, ճրագու, պատարագ, ուրագ, քագուհի, հոգնել, հոգի, հոգնակի, հոգս, ոգի, նորոգ, շոգ, օգնել, օգուտ, էգ, էգուց, ծեգ, տեգր, զուգել, մուգ, սուգ, ծիգ, ճիգ, Բագրատ, Գրիգոր, Տիգրան

Ն-ից հետո լսվող **ք** հնչյունը **դ** տառով է արտահայտվում *անգամ* բառում:

Ց,ս տառերից առաջ գրվող **կ**-ն կարող է հնչել որպես **ք** օրինակ՝ *փակցնել*, *խոսակցություն*:

Մյուս դեպքերում լսվող **դ,կ,ք**, հնչյուններն արտահայտվում են համապատասխան տառերով. *արեգակ, անհագ, փակ, արքա, վերք*

Դ-Տ-Թ

Շատ բառերում **ր**-ից հետո լսվող **թ** հնչյունը գրվում է **դ** տառով.

արդար, արդեն, արդյոք, բարդ և այլն:

Թ հնչյունը **դ** տառով է արտահայտվում նաև **-որդ, -ուրդ** ածանցներով կազմված բառերում.

լողորդ, նախորդ, առաջնորդ, կրկնորդ

Մյուս դեպքերում **ր**-ից հետո լսվող **թ** և **դ** հնչյուններն արտահայտվում են համապատաս-

խան տառերով. *երթ, արթուն, անթարթ, հարդ* և այլն:

Չայնավորներից հետո լսվող **թ** և **դ** հնչյունները սովորաբար արտահայտվում են համապատասխան տառերով.

Մի շարք բառերում **ն**-ից հետո լսվող **թ** հնչյունը գրվում է **դ** տառով օրինակ՝ *անգամ, խնդիր*:

Յ ձայնորդից առաջ **դ**-ն և **թ**-ն հաճախ կարող են հնչել որպես **յ**, ուստի ուշադրություն դարձրեք հետևյալ բառերի գրության վրա.

արդյոք, արդյունք, բրդյա, միացություն, խոսակցություն

Գրվող **դ**-ն որպես **յ** է հնչում **այդ** և դրանից կազմված բառերում (այդպես), ինչպես նաև որպես հոդ հանդես գալիս.

գիրքդ (քո գիրքը), սեղանդ և այլն:

Որոշ հնչյուններից առաջ տ-ն հստակ չի հնչում օրինակ՝ *պատճառ, պատճեն, կրտսեր*:

Լսվող **խս** հնչյունները գրվում են **դդ** տառերով հետևյալ բառերում. *խեղդել, խեղդամահ, գայլախեղդ*:

Շարունակ. 2

Համար 10 (13)

Ա.ՊԱԳ.Ա.

Հոկտեմբեր 1999

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱՌԻԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆԵՐ

Էդ. Գերմանիկ

Ձ - Ծ - Ց

1-Յետևյալ բառերում (և դրանցից կազմված այլ բառերում) **ր**-ից հետո լսվող **ց** հնչյունն արտահայտվում է **ծ** տառերով.

արծակ, բարծ, բարծել, բարծր, դարծ, դերծակ, դերծան, խուրծ, հանդերծ, հարծակվել, համբարծում, ործ, փործ, վարծակ

Մյուս դեպքերում **ր**-ից հետո լսվող **ծ** և **ց** հնչյունները գրվում են համապատասխան տառերով:

2-Մի շարք արմատներում և նրանցից կազմված բառերում լսվող խց հնչյունակապակցությունն արտահայտվում է **դծ** տառերով.

դադծ, դեդծ, դեդծան, դեդծանիկ

3-Չայնավորից հետո լսվող **ց** հնչյունն արտահայտվում է **ծ** տառով օծ բառում և նրանով կազմված այլ բառերում.

օձագալար, օձածև, օձածուկ և այլն:

4- Ն-ից հետո լսվող *ծ, ծ, ց* հնչյունները գրվում են համապատասխան տառերով.
անծ, անծավ, հանծնել, հունծ, զանծ, անծուկ, թախանծանք
անցք, անցնել, հունցել, ցնցում, բռունցք, թափանցել
ցնծալ, պանծալի, շինծու, ծանծաղ

5- Կ, Բ-ից առաջ գրվող *ծ-ն* կարող է հնչել որպես *ց*.
անեծք, տարածք, կազմվածք, ծածկել, կծկվել

Ջ - Ծ - Զ

1- Ռ-ից հետո լսվող *ջ* հնչյունն արտահայտվում է ջ տառով արջ, վերջ, թրջել բառերում և սրանցով ձևավորված այլ բառերում.

արջաբույն, թրջոց, վերջաբան և այլն:

Մյուս դեպքերում *ր-ից* հետո լսվող *ջ* և *ջ* հնչյուններն արտահայտվում են համապատասխան տառերով.

դարջին, նկարչական, կամուրջ, շուրջ

2-Յետևյալ բառերում լսվող *խջ -ն* արտահայտվում է *ղջ* տառերով. *աղջիկ, ամբողջ, ողջ, զղջալ*

Մյուս դեպքերում *խջ* և *ղջ* կապակցու-թյուններն արտահայտվում են համապատասխան տառերով. *փաղջել, եղջերու, չղջիկ*

3-Մի շարք բառերում ձայնավորից հետո լսվող *ջ* հնչյունը գրվում է *ջ* տառով.
աջ, ոջիլ, իջնել, զիջել

4-Երբեմն *կ, ք-ից* առաջ գրվող *ն-ն* կարող է հնչել որպես *ջ*. *ճոճք, կոճկել*:

Շարունակ. 3

Համար 11-12 (14-15)

ԱՊՍԳՍ

Նորոգված 1999

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱՌԻԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Էդ. Գերմանիկ

Ղ - Խ

1-Բաղաձայնից առաջ լսվող *խ* հնչյունն արտահայտվում է *խ* տառով հետևյալ բառերում.

ախտ, բախտ, դժոխսկ, դրախտ, երախտիք, կմախկ, հախճապակի, վախկոտ, փախչել, թուխս, ժխտել, և այլն:

2-Մյուս դեպքերում բաղաձայնից առաջ լսվող *խ* հնչյուններն արտահայտվում է *ղ* տառով.
սանդղոք, ճեղք, աղքատ, բողկ, շաղկապ, շղթա, հաղթել, ուղտ, թուղթ, պիղծ, պղտոր, կեղտ, փող-փողալ, հղկել, պողպատ, ստեղծել, գաղտնի և այլն:

3-Մնացած դեպքերում *ղ* և *խ* հնչյուններն արտահայտվում են համապատասխան տառերով.

սպանախ, նշխար, սրտաբուխ, նախ, պաղ և այլն:

Ր - Ռ

1-Ն-ից հետո լսվող *ռ* հնչյունը գրվում է *ռ* տառով. *առնել, առնետ, բռնակ, գառնուկ, եղեռն* և այլ:

Բացառություն են կազմում *ինտերնացիոնալիստ*, և այդ կարգի այլ բառեր, որոնցում լսվող *ռ-ն* գրվում է *ր-ով*:

2- Առաջնալեզվային բաղաձայններից առաջ գրվող *ր-ն* (ր+դ, տ, ծ, ծ, ց, ց, ճ, չ, գ, ս, ժ, շ) սովորաբար հնչում է որպես *ռ*, ուստի ուշադրություն դարձրեք նման հնչյունակապակցություններ ունեցող բառերի գրության վրա.

արդեն, արտ, կրթություն, գորշ, արձան և այլն:

Գրվող *ր-ն* որպես *ռ* է հնչում նաև *երեսուն, արհամարհել* բառերում:

3- Առաջալեզվային բաղաձայններից առաջ *ռ* լսվում և գրվում է հետևյալ բառերում.

պոռթկալ, սառչել, տռզել, զմռսել, առժամանակ, ուռչել, թռչել, կառչել, ուռցնել, առջև, առնակատում:

4- *Ռ-ով* վերջացող արմատի կրկնությամբ կազմված բառերում առաջին *ռ-ով* փոխվում է *ր-ի*.

կարկառել, բարբառ, սարսուռ, գրգիռ և այլն:

Արմատի կրկնությամբ կազմված նմանաձայնական բառերում *ռ-ն* անփոփոխ է մնում.

ճռճալ, կռկռալ, խռխռալ, փռփռալ, մռմռալ և այլն:

5- Մնացած դեպքերում **բ** և **ռ** հնչյուններն արտահայտվում են համապատասխան տառերով.
հեռավոր, ճառագայթ, անտառ, եռուզեռ, առանձին, առարկել, ժայռ
մարմրել, հրդեհ, կենարար, կերկերուն, երկար, կամարագարդ:

Շարունակ. 4

Ազնարկ

Ազնարկ

անոթաճանք

անոթացնենք

Հայ - իրանական հարաբերությունները սկզբնավորվել են դեռևս իրանական պետականության կազմավորման ժամանակաշրջանում: Սրանք մասնավորապես նոր փուլ են անցել 17-րդ դարում շահաբասյան մեծ գաղթի ժամանակ, որից հետո իրանահայությունը մեծ և նշանակալից դեր է ունեցել իրանում մշակութային, քաղաքական, հասարակական և տնտեսական կյանքի զանազան ասպարեզներում:

Սակայն, ցավոք սրտի, մինչ օրս բավարար աշխատանքներ չեն կատարվել երկու ժողովուրդներին միմիանց լավապես ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Այդ առաքելությունը, առաջին հերթին, ծանրանում է համալսարանականների՝ դասախոսների և ուսանողության ուսերին, որոնք դժբախտաբար մինչ օրս կրավորական և անգործունեության դիրք են որդեգրել: Հարկ է նշել, որ եթե այդ կապակցությամբ եղած աշխատանքները, մեծ մասամբ, թեև անբավարար, սակայն կատարվել են հայրենի գիտնականների և մշակութային գործիչների ու հիմնարկությունների միջոցով:

Բարեբախտաբար այսօր իրանում գոյություն ունեն գիտական լավագույն հնարավորություններ, որոնցից կարելի է հիշել մի քանիսին.

1- Թեհրանի Ազատ Համալսարանի հայագիտական բաժանմունք:

2- Իսֆահանի Համալսարանի հայագիտական բաժանմունք:

3- Թեհրանի և այլ քաղաքների զանազան համալսարանների հայ դասախոսների և ուսանողության պոտենցյալ կարողությունը:

4- Իրանական ակադեմիական և այլ մշակութային ու գիտական հետազոտությունների կենտրոններ, որոնք հետաքրքրվում են հայկական մշակույթով և հայ-իրանական հարաբերությունների ուսումնասիրություններով:

5- Թեհրանի Հայոց Թեմական խորհրդին կից հայերենագիտական դասընթացներ:

6- Իրանահայ և որոշ պարսիկ մտավորականներ և գրողներ:

Այսօր սպասելի է, որ մասնավորապես իրանահայ դասախոսները, ուսանող-ուհիները և գրողները լրջորեն ուսումնասիրեն հայ և իրանական մշակութային զանազան կողմերն ու սրանց ծանոթացնեն երկու ժողովուրդներին: Որպես առաջարկ կարելի է ներկայացնել հետևյալ ընդհանուր թեմաները, որոնցից կարելի է ստանալ և եզրակացնել ավելի մասնագիտական բնագավառներ, և, որոնց կարելի է ավելացնել տասնյակ այլ հարցեր.

1- Հայկական մանրանկարչություն (իրանականի համեմատությամբ):

2- Հայ-իրանական ճարտարապետության փոխազդեցություններ:

3- Հայ-իրանական կերպարվեստի առնչություններ:

4- Հայկական քանդակագործություն:

5- Հայ-իրանական կիրառական արվեստը:

6- Ընդհանուր ակնարկ հայ-իրանական գեղարվեստի պատմություն և առնչություններ:

7- Հայ-իրանական գրական առնչություններ:

8- Իրանահայ մշակույթի զանազան բնագավառների ուսումնասիրություններ:

9- Հայ գիտական միտքը (և իրանական համեմատություններ):

- 10- Իրանահայ մանկավարժական և կրթական պատմություն:**
11-Իրանահայ մարզանքը և մարզիկները:
12- Իրանահայ բանահյուսությունը:
13-Իրանահայ եկեղեցու պատմություն:
14-Հայ-պարսկերեն բառարանային աշխատություններ (գիտական հիմունքներով):
15- Իրանահայ մամուլի վերլուծական և քննական պատմություն:
16- Իրանահայ հասարակական և մշակութային հաստատությունների պատմություն:
17-Իրանահայ դեմքեր:
18-Իրանահայ և հայկական մշակույթը իրանական գնահատություններ:
19- Հայկական աղբյուրներ իրանի մասին(և փոխադարձ):
20- Հայոց Մեծ Եղեռնի անդրադարձը իրանական մամուլում, պետական և ազգային մարիսիվներում:
Ինչպես հիշվեց վերոհիշյալ ցանկին կարելի է ավելացնել տասնյակ այլ թեմաներ և հարցեր:
«Ապագա» ամսագիրը ջերմորեն կընդունի այդ թեմաներով շարադրված հոդվածներն ու գիտական հետազոտությունները, որոնց կգետեղի իր սահմանափակ էջերում, նաև , խմբագրությունը պատրաստ է իր հնարավորությունների սահմաններում սատար հանդիսանալու այդօրինակ աշխատանքներին:

Խ Տ Բ ա գ ռ ա կ ա Ն

Առաջին համաշխարային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցավ մարդկության մեծագույն ողբերգություններից մեկը: Իշխանության գլուխ անցած ազգայնամոլ «Երիտա-սարդ թուրքերի» կուսակցությունը կազմակերպեց հայերի անօրինակ ցեղասպանություն և ծխացող անապատի վերածեց ամբողջ Արևմտայն Հայաստանը:

Արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի քաղաքականությունը, սակայն, սկիզբ առավ դեռևս XIX դարի վերջերին: Դաժան ու նենգ սուլթան Աբուլ Համիդը միայն 1890-ական թթ. սրի քաշեց շուրջ 300,000 մարդ: 1909 թ. Կիլիկիայի Ադանա քաղաքի հայ բնակչության զոհերի թիվը կազմեց մոտ 30.000: Ուստի, երբ խոսք է լինում Մեծ եղեռնի մասին, ապա պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915 - 1916 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբի զանգվածային ջարդերը:

Որքան է եղել Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը: Հարցի ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակա-ցության, որ կոտորածների զոհ են դարձել մոտ 1.5 միլիոն մարդ: Շուրջ 700 հազար փախստականներ ապաստան են գտել Կովկասում, Արաբական արևելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում:

Հարկ է նշել, որ, չնայած խիստ անբարենպաստ պայմաններին, հայերը 1915-1918 թթ. շատ անգամ հանդես են եկել իրենց դահիճների դեմ, հաճախ դիմել են ինքնապաշտպանության և զենքը ձեռքերին պայքարել իրենց կյանքի ու պատվի համար: Անձնուրաց քաջությամբ է պաշտպանվել Վանի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Մուշի, Սասունի և մի շարք այլ քաղաքների ու վայրերի բնակչությունը: Հաջողությամբ պսակվեց հատկապես Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց մոտ մեկ ամիս: Շնորհիվ ժողովրդի հերոսական պայքարի և ռուսական Կովկասյան բանակի օգնության, որի կազմում կային և հայ կամավորական ջոկատներ, տասնյակ կազարավոր վանեցի հայեր փրկվեցին իրենց սպառնացող կոտորածից: Հաջող ավարտվեց նաև Անտիոքի շրջանի հայերի ինքնապաշտպանությունը Մուսա լեռան (Մուսա դաղ) վրա, որտեղ վատ զինված գյուղացիները մոտ քառասուն օր խիզախորեն մարտնչում էին հարձակվող թուրքական զորքերի շատ ավելի

զերակշիռ ուժերի դեմ (հերոսական այդ իրադարձությունները տաղանդավոր կերպով վերարտադրված են ավստրիացի գրող Ֆրանց ՎերՖելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» հայտնի վեպում): Սակայն հայերի ինքնապաշտպանությունը մեծ մասամբ, ուժերի անհավասարության պատճառով, պարտության մատնվեց:

Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների քաղաքականությունը եղել է ցեղասպանության քաղաքականություն, որն անողոքաբար իրագործվում էր Թուրքիայի, կառավարող շրջանների կողմից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ մասնավորապես 1915 թ., եղել է չտեսնված բարբարոսություն, կարելի է ասել՝ առաջին ցեղասպանությունը ժողովուրդների պատմության մեջ: Իրավացի էր Հ. Մորգենթաուն, երբ գրում էր. «Ես վստահ եմ, որ մարդկության համայն պատմության մեջ չկան այնպիսի զարհուրելի փաստեր, ինչպիսին այս կոտորածն էր: Այն մեծ կոտորածներն ու հալածանքները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, համարյա աննշան բան են թվում հայ ազգի 1915 թ. կրած տառապանքների հետ համեմատած»:

Ի՞նչ դիրք բռնեցին մեծ տերությունները հայ ժողովրդի ապրած ահավոր ողբերգության նկատմամբ:

Կայսերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի «դաշ-նակիցը», խրախուսում և պաշտպանում էր երիտթուրքերի հանցավոր ծրագրերը և գործողու-թյունները:

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց դաշնակիցն էին համարում, չձեռնարկեցին գործուն քայլեր հայ ժողովրդին փրկելու համար:

Իսկ ԱՄՆ-ը, որն այդ թվականին դեռևս չէզոք երկիր էր, չարեց նոյնիսկ նման հայտարարություն: Չնայած հասարակական մի շարք գործիչների և պաշտոնական անձանց բողոքներին, ամերիկյան կառավարությունը միջոցներ չձեռնարկեց բարբարոսներին սան-ձահարելու:

Հայ ժողովրդի ցեղասպանության դեմ հանդես եկավ առաջադեմ հասարակայնությունը: Ցասուննալի բողոք արտահայտեցին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում, Ֆրիտիոֆ Նանսենը՝ Նոր-

վեգիայում, Կարլ Լիբկնեխտը, Յովհաննես Լեփսիուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում և առաջադեմ ուրիշ շատ գործիչներ՝ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում: Բայց այդ ազնիվ մարդկանց ծայնը խորթ ու անհասկանալի մնաց ջարդարարների հա-մար: Երիտթուրքերը շարունակեցին իրենց սև գործը:

Թվում էր, թե եկել է հայ ժողովրդի վերջը: Բայց որքան էլ դաժան ու անողոք լինեք թշնամին, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ ընկճել մեր ժողովրդի ոգին ու կամքը, չկարողացավ իրակա-նացնել իր դիվային ծրագիրը:

Մեծ եղեռնից երեք տարի անց, 1918 թվականին, պետականության վեցդարյա բացակայությունից հետո, հիմք դրվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը (1918-1920), որին փոխարինեց երկրորդը՝ Խորհրդային Հայաստանը (1920-1991), ապա հռչակվեց Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը (1991 թ. սեպտեմբեր 21), որոնց շնորհիվ հայ ժողովուրդը հպարտորեն կանգնել է աշխարհի մյուս պետու-թյունների և ժողովուրդների կողքին:

Այսօր, խոսելով հայկ. ցեղասպանության և հայկ. հարցի մասին, հարկ ենք համարում խորհել նաև դրա վերջնական լուծման մասին: Ինչպես էլ մտածենք, հայ ժողովրդի նկատմամբ տեղի ունեցած և դրանց հետևանքներն ու ազդեցությունները շարունակվող վայրագություններին ու հալածանքներին հատուցում տալու համար ներքոհիշյալ պահանջներին դրական մոտեցումը առաջին հերթին Թուրքիայի, ապա միջազգային շրջանակների կողմից անհրաժեշտ է.

1-Հայոց Ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչում:

2-Հայաստանին և Սփյուռքին ճանաչել որպես հայկական հարցի ժառանգորդ և իրավական կողմ:

3-ՀՀ-ին վերադարձնել հայկական հողերը, ըստ միջազգային կնքված դաշնագրերի:

4-Տնտեսական վնասների փոխհատուցում:

5-Արևմտյան Հայաստանում վերանորոգել ու պահպանել հայկական մշակութային ու կրոնական հուշարձանները:

Սրանք, Հայ ժողովրդի նվազագույն սպասելիքներն են աշխարհի պատմության մեջ ամենադաժան ցեղասպանությանը հատուցում տալու համար:

Համար 4(7)

ԱՊՐԻԼ

Ապրիլ 1999

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

Էդ. ԳԵՐՄԱՆԻԿ

(ԱՊՐԻԼՅԱՆ ԵՂԵՌՆԻ
ԱՌԻԹՈՎ ՏՐՎԱԾ
ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ)

Նախաբան

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում գոյատևման, սոցիալական և ազգային ազատագրության, իր լավ ապագայի համար մաքառումների դաժան ուղի է անցել, օրհասական պահեր է ապրել հայ ժողովուրդը: Նա առանձնապես ծանր փորձության ենթարկվեց, մեծագույն ողբերգություն ապրեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի դժնդակ տարիներին:

Մեր այսօրվա խոսքը անփոփոխ է հետևյալ գլուխներում՝

- 1-Ովքեր են հայերը
- 2-Ովքեր են թուրքերը
- 3-Հայերի դերը օսմանական թուրքիայում
- 4- Հայկական կոտորածների պատմությունից
- 5- Մեծ եղեռն
- 6-Մեծ եղեռնի դրդապատճառներն ու պատասխանատուները
- 7-Հայկական վրեժխնդրության պատմությունից
- 8-Վերջաբան

1- Ովքեր են հայերը

Հայերը, որպես էթնիկական կազմավորում, առաջացել են հնդեվրոպական ընդհանրական լեզվի տրոհման հետևանքով: Եթե մինչև վերջերս հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հայրենիքը համարվել է կենտրոնական եվրոպան, ապա ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների այն տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհում, նրան հարակից Հյուսիսային Միջագետքում, Փոքր Ասիայի արևելյան և Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս արևմտյան մասերում: Այդ բնակավայրերում տակավին նոր քարի (նեոլիթ-մթա 7-5 հազարամյակ) դարաշրջանում կատարվել է հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերի տրոհումն առանձին

լեզվաբարբառների, ապա ցեղակից լեզուների: Մարդաբանական ուսումնասիրությունների համաձայն, այդ ժամանակաշրջանից Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել արմենոիդ տիպին պատկանող ցեղերով: Այդ բնորոշ տիպի կրողը ներկայումս հայ ժողովուրդն է: Նեոլիթյան դարաշրջանից էնեոլիթին (պղնձաքար) անցման ժամանակաշրջանում(մ.թ.ա.5-4 հազարամյակը ներառյալ) հնդեվրոպական ցեղերի մի մասը տեղաշարժվելով Հայկական լեռնաշխարհից ու Փոքր Ասիայից տարածվել են Եվրոպա, Միջին Ասիա ու Հնդկաստան,մյուս մասը (այդ թվում խեթական, հայկական և իրանական ցեղերը) մնացել են նախահայրենիքի տարածքում: Այս բոլորը վկայում են հայերի տեղաբնիկության մասին:

2-Ովքեր են թուրքերը

Թուրքական ցեղի ծագման պրոցեսի ժամանակագրական ելակետը, որը ի վերջո հանգեցրեց թուրք ժողովրդի կազմավորմանը, վստահորեն կարելի է համարել 11-րդ դարի վերջը, երբ սկսվել էր թրքական ցեղերի, գերազանցապես օղուզների և թուրքմենների զանգվածային գաղթը դեպի Փոքր Ասիա: Հետևաբար, թուրքերի ծագումը, թուրք ժողովրդի կազմավորումը տեղի է ունեցել ուշ միջնադարի շրջանում(12-15րդ դդ.), որը համեմատաբար լավ լուսաբանված է բանավոր աղբյուրներում: Ուրեմն թուրք ազգության կազմավորումն ավարտվել է 15-րդ դարում: Նրանք ձևավորվել են Միջին Ասիայից Փոքր Ասիա գաղթած 11-13դդ. թուրքական քոչվոր անասնապահական ցեղերի և տեղաբնիկների միախառնումից: Թուրքերի մի մասը (ուզեր,պեչենեգներ) Փոքր Ասիա է թափանցել Բալկաններից, ձուլվել տեղացի մի շարք ժողովուրդների, ընդունել և յուրացրել նրանց նյութական և հոգևոր մշակույթի տարրերը: 13-րդ դ., խույս տալով մոնղոլական արշավանքներից, Միջին Ասիայից և Իրանից Անատոլիա թափանցեցին բազմաթիվ թուրքական (հիմնականում թուրքմեններ)և ուրիշ ցեղեր: 15-րդ դ. թուրքերը գրավեցին Փոքր Ասիան և միավորեցին թուրքական ցեղերը, տեղաբնիկների (հայեր, հույներ, արաբներ) մի մասը ոչնչացվեց, մնացածը ձուլվեց: 15-16դդ. թուրքերը չունեին միասնական ցեղանուն, դրան փոխարինում էր դավանական մուսուլման անվանումը:

Դեռևս 19-դ. 30-ական թթ. Թուրքիայում 7 միլիոն թուրքերից բացի բնակվում էին 2 մլն.-ից ավելի հայեր, մոտ 2 մլն. քրդեր, 1-1.5մլն. հույներ, ինչպես նաև աջարներ, հրեաներ, ալբանցիներ, բոսնիացիներ, խորվաթներ, որոնք կազմում էին բնակչության 45%-ը: Առ այսօր շարունակվում է համաճեղքների (մեծ մասամբ՝ մահմեդականացած հայեր) միաձուլումը: 20դ. սկզբին ձևավորվեց թուրքական ազգը: Եթնիկական ողջ ընթացքում նրանց մշակույթն ու լեզուն ներառել է հունական, հայկական, վրացական, բալկանյան ժողովուրդների լեզվական և մշակութային տարրեր: Թուրք ազգը ձևավորվելու համար հարկավոր էր մյուս ազգությունները ոչնչացվել:

3-Հայերի դերը Օսմանական Թուրքիայում

Օսմանական պետության ստեղծումից հետո, հայերը մյուս ազգերի թվում մտան նրա լծի տակ և ունեցան իրենց յուրահատուկ դերը այդ կայսրության զանազան ասպարեզներում: Այժմ հարկ ենք համարում հպանցիկ ակնարկ ունենալ այդ կապակցությամբ:

Օսմանական պետության բարձրաստիճան իշխանությունները հայերն էին: Նրանցից կարելի է հիշատակել Ամիր Սեդրոսին, Ամիր Շնորհքին (1720թ. մի քանի հայկական դպրոց հիմնեցին Կ. Պոլսում) , Ամիր Ապրահան (1824թ. հիմնեց առաջին տպարանը Թուրքիայում), Հովհաննես Դոզյան և Մկրտիչ Ջազայերյան (մաքսատները բոլորովին նրանց էին հանձնված):

1795 թվականից ի վեր զինամթերքի շտեմարանի տնօրինությունը սերնդեսերունդ Տատյան ընտանիքին էր պատկանում:

Թղթադրամի տպագրումը պատկանում էր Դոզյաններին ու (Հարություն) Բեգեճյաններին:

Երբ 1828թ. ռուսական զորքը մոտեցել էր Կ. Պոլսի դարպասներին և 15մլն. ռուբլի ավար էր պահանջում՝ Սուլթան Մահմուդը անձարակությամբ դիմում է Ամիր Բեգեճյանին , որովհետև պետությունը ի վիճակի չէր վճարելու, ուստի նա հոգում է այդ գումարը: Նրա մահվան առիթով Սուլթանը խիստ հուզվելով, արքունական կազմով սև հագած մասնակցում է նրա հուղարկավորությանը:

Հովհաննես Տատյանը Բարձր Դռան կողմից նշանակվել էր թղթի, մետաքսի և պաթուցիկների գործարանների տնօրեն: (1856թ.) հետո նաև կաշվի, կտորի և մետաղի ծուլարանի տնօրեն:

Հնուց կայսրության շինարարական և ճարտարապետական աշխատանքները վստահվել էին Սարվարյաններին, հետո նաև Բալյաններին:

Այսուհանդերձ թուրքական իշխանությունը չէր ցանկանում բոլոր գործերը հանձնել հայերին, ուստի նրանց համար թուրք կառավարիչներ էր նշանակում, հատկապես բանակում և ներքին գործերի նախարարությունում:

Պետության զանապահության պաշտոնը միշտ էլ հայերին էր տրվում, օրինակ՝ Հակոբ Քազադյանը, Միքայել Պորթուգալյանը և Հովհաննես Սաքրոզ փաշան զանապահության նախարարներ էին:

Գրիգոր Էֆենդին փոստի, հեռագրի և շինարարության նախարար էր նշանակվել 1864թ.:

Բժշկական և այլ համալսարանները հայերին էին վստահում (օրինակ՝ Նիկողայոս Ռուսինյան, Անդրանիկ Խանդույան, Ստեփան Ասլանյան, Թրեզյան, Միհրան Գարազաշ, Հակոբ Բոյաճյան):

Հաշվապահության հիմնադիրներն են եղել Կարապետ Խդրյանն ու Գոյունճյանը:

Առևտրի հիմնադիրները Ջուղայի հայ վաճառականներն են եղել:

Հարություն փաշա Տատյանը երկար ժամանակ արտգործնախարարության գործակատարն է եղել:

Արիեստներն ու առևտուրը մեծ մասամբ հայերին էր պատկանում, օրինակ՝ Կ. Պոլսի ոսկերիչների շուկան միանգամայն հայերի ձեռքում էր: Երկրի ներածումները՝ հույների, իսկ արտահանումները՝ հայերի մենաշնորհն էր:

Գեղարվեստի զանազան բնագավառներում հայկական դեմքերն էին փայլատակում, որոնց հիշատակելու համար մեծ համբերություն է պահանջվում:

Այսուհանդերձ թուրքերը իրականում չէին վստահում հայ տարրերին, օրինակ՝ երբ 1826թ. հայերը քսան նավերով հատուկ հանդիսությամբ սահմանադրությունը շնորհավորելու համար գնում են Կ. Պոլսի մահանգապետ Ալի փաշայի մոտ, վերջինս իր մերձականերին այսպես է արտահայտում. «Ես հայերից վախենում եմ, նրանք ծածուկ աշխատանք են տանում և մոտ հարաբերություն ունեն ժողովրդական մասսաների հետ և հեռու չեն գտնում այն պահը, երբ նրանք միանալով թուրք տարրերին, Օսմանական պետության դեմ ապստամբեն»:

4-Հայկական կոտորածների պատմությունից

Ինչպես քիչ առաջ անդրադառնա՞նք, հայկական տարրի ոչնչացումը հատկապես սկսվել է 15դ.-ից, սակայն, երբ հայ ազատագրական պայքարը նոր կազմակերպված հիմքերի վրա դրվեց, և հայ ժողովուրդը ազգային զարթոնք ապրեց՝ հայկական կոտորածները կազմակերպված և ծրագրված կերպով նոր թափ ստացան հատկապես 19-դարի երկրորդ կեսից:

Ի նկատի ունենալով մեր խոսքի ժամանակի սահմանները, ստորև տալիս ենք հայկական կոտորածների նորագույն շրջանի ժամանակագրությունն ու կոտորածների թիվը.

No.	թվականը	վայրը	Քանակը (մարդ)
1	1860	Լիբանան	12,000
2	1876	Բուլգարիա	14,000

3	1877	Բայազետ	1,400
4	1879	Ալաշկերտ	1,250
5	1881	Ալեքսանդրիա	2,000
6	1892	Մերքին Թուրք.	3,500
7	1894	Սասուն	12,000
8	1895	Արևմտահայաստան	300,000
9	1846	Կոստանդնուպոլիս	9,570
10	1903	Մակեդոնիա	14,667
11	1904	Սասուն	5,640
12	1909	Կիլիկիա	30,000
13	1915	Թուրքիա և Արևմտահայաստան	1,500,000
14	1918	Կարս Արդանան	50,000
15	1918	Բաքու և շրջակայք	30,000
16	1919	Կիլիկիա և շրջակայք	60,000
17	1921	Չադրն	20,000
18	1922	Զմյուռնիա	10,000
Ընդամենը (1860թ.- 1922թ.)			2,284,027

(New York times, Աշխարհի ահաբեկչությունները և կոտորածները: էջ396)

5- Մեծ եղեռն

Արևմտահայության Ֆիզիկական բնաջնջման իր հրեշավոր ծրագրերը թուրքական բռնակալությունը մշակել է դեռևս անցյալ դարի վերջերին: Սակայն այդ քաղաքականությունն ավելի լայն չափերով իրագործվեց երիտթուրքերի կառավարման տարիներին:

Դեռ 1914թ. աշնանը և 1915թ. սկզբներին թուրքական իշխանություններն սկսեցին հատվածաբար ոչնչացնել բանակ զորակոչված հայերին, ապա նաև ճանապարհների վրա աշխատեցնելու պատրվակով զորահավաքի ենթարկված 15-20 և 45-60 տարեկան տղամարդկանց:

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, իթթիհատականները 1915թ. սկզբներին կայացած իրենց կուսակցության կենտկոմի գաղտնի նիստում որոշեցին արևմտահայության բնաջնջման և տեղահանության կոնկրետ եղանակները:

Թալեաթի նախագահությամբ գումարված գաղտնի նիստում, որին մասնակցում էին Էնվերը, Նազըմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, հանդես գալով որպես հիմնական զեկուցող կոմիտեի քարտուղար Նազըմը կոչ էր անում չբավարարվել Ադանայի կոտորածի նման մասնակի ջարդերով. «Պետք է հայ ազգը արմատախիլ լինի, մեր հողի վրա մի անհատ անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, սրանից հարմար առիթ չի գտնվի, մեծ պետությունների միջամտությունը և թերթերի բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կարող լինի, լինելու պարագային խնդիրը կատարված մի իրողություն կդառնա և կփակվի, այս անգամվա գործողությունը բնաջնջումի մի գործողություն պիտի լինի, մի հայ անհատ իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է»:

Այսպես, ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին Թալեաթի, Էնվերի, և Նազըմի ստորագրությամբ գաղտնի հրաման ուղարկվեց, որտեղ ասված էր, թե օգտվելով պատերազմի ընդհանուր հնարավորությունից, անհրաժեշտ է վերջնականապես բնաջնջել հայերին՝ նրանց թշնմելով դեպի Արաբիայի անապատները:

Դահիճները առաջին հերթին հաշվեհարդար տեսան հայ ականավոր գործիչների ու մտավորականների, այդ թվում մեջլիսի հայ պատգամավորների հետ: Միայն Կ. Պոլսում ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերն ոստիկանությունը ձերբակալեց 235 անվանի հայ մտավորականների: Շուտով ձերբակալվածների թիվը հասավ շուրջ 800-ի, որոնք քշվեցին դեպի Անատոլիայի խորքերը և գազանաբար սպանվեցին աքսորի ճանապարհին: Կ. Պոլսի նահատակված հայ մտավորականների թվում էին Գ. Ջոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռ. Ջարդարյանը, Ռ. Սևակը, Հովհ. Թևկատիցյան, Հրանդը, Երուխանը և շատ շատ ուրիշներ: Հանձնարել Կոմիտասը պատահաբար փրկվելով մահից և ականատես լինելով հայ ժողովրդի մեծագույն այդ ողբերգությանը՝ կորցրեց բանականությունը:

Երիտթուրքերի կառավարությունը 1915թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի սուլթան Բայազիտի հրապարակում կախաղան բարձրացրեց հնչակյան կուսակցության 20 ղեկավարների (Փարամազ, դոկտ. Պենե, Վանիկ, Ա. Ալքապաշյան և այլն):

Թալեաթի ստորագրությամբ մի գաղտնի կարգադրություն է հղվում վիլայեթների իշխանություններին, ուր ասվում էր, որ բնաջնջել անհրաժեշտ է Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ողջ հայ ազգաբնակչությունը. «Կառավարությունը իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին»:

Տեղական իշխանությունները մեծագույն ճշտությամբ էին կատարում Թալեաթի բոլոր կարգադրությունները: Այսպես 1915թ. ապրիլ-մայիսին տեղահան արվեցին Կիլիկիայի հայերը, հունիս-հուլիսին՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Սվազի, օգոստոս-սեպտեմբերին՝ Անկարայի, Ադաբազարի, Բուսայի, Ջեբել Մուսայի, Ուրֆայի և Այնթապի հայերը:

Հայերի աքսորը դեպի Դեյր-էզ-Ջոր (աղավաղված՝ Տեր Ջոր) քաղաքի շրջակա տոթակեզ անապատը և զանգվածային ջարդը միևնույն եղանակով և միաժամանակ իրականացվեց Թուրքիայի ավելի քան 50 վայրերում:

Աքսորից առաջ տղամարդկանց բաժանում էին ընտանիքներից ու ոչնչացնում: Գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին բռնի կերպով առանձնացնում էին՝ մեծահարուստ թուրքերի հարամներն ուղարկելու համար: Ապա սովահար հոծ զանգվածներին քշում էին Անատոլիայի լեռնաքնքներով, կիզիչ արևի ճառագայթների տակ՝ դեպի միջագետքի անապատները: Հագարավոր հայեր ճանապարհին մահանում էին սովից, ծարավից, ուժասպառությունից: Նրանք՝ ովքեր այլևս անկարող էին առաջ շարժվել, անմիջապես սվինահարվում էին:

Այս աքսորյալներից շատ քչերն էին տեղ հասնում. օրինակ՝ Սեբաստիայից և Խարբերդից աքսորված 18000 հայերից աքսորավայր են հասել 150 կին և երեխա. Հալեպից Ռես-յուլ Այն և Մերսենի ճանապարհով աքսորված 20000 հայերից կենդանի մնացին 5000 հոգի: Կարինի վիլայեթի 215000 հայ ազգաբնակչությունից կենդանի մնացին ընդամենը 2000, իսկ Կարին քաղաքի 18000 հայերից՝ 120 մարդ:

Հայկական կոտորածներն ոչ միայն տեղի էին ունենում հայկական վիլայեթներում ու Թրակիայում և այլ տեղերում բնակվող հայերի նկատմամբ:

Հայերին գլխովին չաքսորեցին միայն երկու քաղաքներից՝ Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից:

Այսպիսով, 1915- 1918 թթ ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հայաջինջ գործողությունների հետևանքով մոտ երկու միլիոն հայեր աքսորվեցին, որոնցից մեկ ու կես միլիոնից ավելին սպանվեց կամ զոհ գնաց սովին ու համաճարակին Միջագետքի անապատներում: Բռնի թուրքացման ենթարկվեցին շուրջ 200000 հայեր, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ:

Երտթուրքերը զազանային եղանակով «լուծեցին» հայկական հարցը: Մեծ եղեռնից հետո արյունարբու Թալեթ փաշան պաշտոնապես հայտարարեց՝ «չկա այլևս հայկական հարց, քանի որ չկան մահ հայեր»:

1916թ. Լոնդոնում հայկական հարցի կապակցությամբ տեղի ունեցած բանակցություններին հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի առաջարկը՝ կոտորածներից ազատված հայ տարագիրներից Արևելյան լեզեոն ստեղծելու մասին, հավանություն գտավ Ֆրանսիայի (Ժորժ Պիկո) և Անգլիայի (Մայքլ Սայքս) կողմից:

1916թ. նոյեմբերի 28-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը որոշեց հայ տարագիրներից կազմավորել այդ լեզեոնը: Այդ լեզեոնի ընդհանուր թիվը 1918թ. մայիսին կազմում էր 5662 զինվոր, որից 400-ն էին սիրիացիներ, մնացածը հայեր էին: Նրանք առաջին անգամ պատերազմական գործողություններին մասնակցեցին միայն 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինի ճակատում:

Հնչակյանների, ռամկավարների և դաշնակցականների ղեկավարները հուսադրվելով ինպերիալիստական Ֆրանսիայի պետական գործիչների խաբեբա ճառերից, 1920թ. օգոստոսի 3-ին Ադանայի մոտակայքում, յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին «Միջագետքի հանրապետություն» հռչակեցին, իսկ Ադանայում օգոստոսի 4-ին Միհրան Տամատյանի նախագահած Ազգային զերագույն խորհուրդը «Ֆրանսիական հովանավորության տակ ինքնավար Հայաստան հռչակեց»: Այդ հանրապետություններից երկուսը առաջին իսկ օրը, իսկ երրորդը՝ երրորդ օրը

վերացվեցին Ֆրանսիական զորամասերի կողմից:

Սկսված անգլո-Ֆրանսիական հակասությունների պայմաններում Ֆրանսիան հակվեց դեպի Թուրքիան: 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում Ֆրանսիայի և Քեմալական Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Ֆրանսիան իր զորքերը հեռացրեց Կիլիկիայից: Այսպիսով՝ ինչ որ իթթիահատականներին չհաջողվեց անել Մեծ եղեռնի օրերին, հինգ տարուց հետո հաջողվեց կատարել քեմալականներին: Այդ երկրորդ ցեղասպանությունը, որին զոհ գնացին 30000-ից ավելի կիլիկիահայեր, այս անգամ կատարվեց մեծ պետությունների թողտվությամբ: Կիլիկիան ևս դատարկվեց հայությունից:

6-Մեծ եղեռնի դրդապատճառներն ու պատասխանատուները

Մեծ եղեռնի առաջացման գլխավոր պատճառները կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպով.

1-Թուրքական ազգի ձևավորման պրոցեսի անբաժա-մելի մասն էր կազմում հայերի ուժացումն ու ոչնչացումը:

2-Եվրոպայի ինպերիալիստական պետությունների համար առիթ էր ծառայում «հայկական հարցն» ու հայերի գոյությունը թուրքական իշխանության տերիտորիայում, որով նրանք կարողանում էին միջամտել թուրք պետության գործերին: Կոտորածների ծրագրի շնորհիվ միանգամայն վերանում էր այդ հարցը:

3-Հայկական գլխավոր կոտորածները ծրագրվեցին մասոնական կազմակերպությունների միջոցով, որպեսզի հայերի ոչնչացումով հրեաների ամենամեծ տնտեսական մրցակիցը կանգ առնի գոյություն ունենալ: Հայտնի է, որ թե օսմանական ժամանակաշրջանի, և թե իթթիահատական և քեմալական ղեկավարները կամ ծագումով մասոնական հրեաներ էին, և կամ թուրք մասոնականներ) օրինակ՝ Թալեթ փաշան, Քեմալ Աթաթուրքը, փրինս Ահմադ քեմալ էդդին Էֆենդի և Նուրեդդին Էֆենդի՝ Սուլթան Աբդուլ Մաջիդի զավակները, Մուսթաֆա Ռաշիդ փաշա, օսմանական վարչապետ և այլն):

4-Հայերը և հայ ազատագրական պայքարը մեծ խոչնդոտ էին համարվում պանթուրքական զավթողական ծրագրերի իրականացման դեմ, որի իսկական հրահրողներն էին Գերմանիան, Անգլիան և Ֆրանսիան (իհարկե տարբեր ժամանակաշրջաններում): Հայկական ազատագրական պայքարն ու արևմտահայերը առիասակ ռուսական հակում ունեին, որը չէր համընկնում արևմտյան երկրների շահերին:

5-Օսմանական նախկին երկրների անկախացումը (Բուլգարիա, Հունաստան և բալկաններ) այդ պետությանը պարտադրեց

ուշադրություն դարձնել արևելյան սահմաններին և ճնշել հայկական շարժումները:

6-Հայկական անհեռատես և արկածախնդրական զինյալ գործողությունները: Հայկական կոտորածների իսկական պատասխանատուները հետևյալներն են.

1-Գերմանական, Ավստրո-հունգարական, Անգլիական, Ֆրանսիական և Ցարական պետությունները:

2-Համաշխարհային զաղտնի կազմակերպությունները, որոնց ճիրանների մեջ են գտնվում իմպերիալիստական պետությունները:

3-Օսմանական, իթթիհատական և քեմալական պետությունները:

1919թ. մարտի 8-ին սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի (1918-1922) հատուկ հրամանով, երիտթուրքական կուսակցական պարագլուխներն ու նախարարները հանձնվում են Կ.Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանի քննությանը: Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում են 10 իսկ դատավարությանը ներկա 20 կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալներն էին.

1-Թալեթ փաշա - ներքին գործ. նախարար, մեծ վեզիր (1917-1918):

2-Էնվեր փաշա - ռազմական նախարար

3-Ջեմալ փաշա - ծովային

4-Բեհաեդդին Շաքիր Բեյ- երիտ.թուրք.կուսակցության կկ անդամ «Թեշքիլաթ-ը Մախսուսե»-ի նախագահ

5-Դոկտ. Նազըմ Բեյ- կուսակց. կկ անդամ, հանրակրթական նախարար:

6-Ջավիդ Բեյ- Ֆինանսների նախարար:

7-Սուլեյման Էլբիստանի Բեյ- հողագործության առևտրի նախարար (1915-1917):

8-Մուստաֆա Շերեֆ Բեյ- հողագործության և առևտրի նախարար:

9-Օսկան Էֆենդի- փոստի և հեռագրատան նախարար (1914-1917):

10-Դոկտ. Ռուզուհի Էֆենդի- կուսակց. կկ անդամ:

11-Ազիզ Էֆենդի- հասարակական անվտանգության նախարար:

7-Հայկական պատմությունից

վրեժխնդրության

Հայոց մեծ ողբի թուրք կազմակերպիչները գերծ չմնացին հայերի վրեժխնդրությունից և հայկական գնդակների թիրախը դարձան ըստ հետևյալի.

1-Էնվեր փաշան 1922թ. Թաշքենդում սպանվեց հայազգի Աղաբեգովի ձեռքով:

2-Ջեմալ փաշան 1922թ. Թիֆլիսում Պետրոս Տ.Պողոսյանի և Արտաշես Գևորգյանի միջոցով:

3-Խան Խոյսկին Ադրբեջանի վարչապետը 1920թ. Արամ Երկանյանի ձեռքով:

4-Աբբաս Բեգովը 1920թ. Երկանյանի ձեռքով:

5-Թալեթ փաշան 1921թ. մարտի 21-ին Բերլինում Սողոմոն Թեհլիրյանի ձեռքով:

6-Սաիդ Հալիմ փաշան 1921 դեկտ. 6-ին Հռոմում Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով:

7-Բեհա Էդդին Շաքիր Բեյը 1922թ. ապրիլի 17-ին Բերլինում Արամ Երկանյանի ձեռքով:

8-Ազիզ փաշան 1922թ. ապրիլի 17-ին Բերլինում Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով:

9-Բեհբուստյան Ջիվանշիրը՝ Ադրբեջանի ներք. գործ. նախարարը, 1931թ. հուլիսի 19-ին Կ.Պոլսում Միսակ Թորլակյանի ձեռքով:

8-Վերջաբան

Այսպիսով արևմտահայ ժողովուրդը կորցրեց իր Ֆիզիկական գոյությունը, իր գույքն ու ունեցվածքը, իր ազգային արժանիքները, իր հայրենիքը, ոչնչացման ենթարկվեցին 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը, կողոպտվեցին ու քանդվեցին ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ ու վարժարաններ: Օսմանյան Կայսրությունում միայն հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը 1919թ. կուրսով կազմել է մոտ 15 միլիարդ Ֆրանկ:

Առաջին մամաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակության կողմից բողոքներ տեղի ունեցան, նրանց թվում էին՝ Ֆրանսիացի հնագետ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը, Գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտը, Յոհան Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Անտուան Մեյեն, Ֆրեդր. Մակլերը, Արմուդ Թոյնբին, Վալերի Բրյուսուվը, Հենրի Մորգնտաուն և շատ ուրիշներ:

Ով իմ գոհված հայ նահատակներ, ե՞րբ պիտի, նույնիսկ ձեր հոգին, ազատվի դարաշրջանի նենգություններից:

Հարգանք ձեր հիշատակին:

Համար 4(7)

ԱՊՐԱԳԱ

Ապրիլ 1999

Հայկական հարցի եւ հայերի ցնդաապամուծության արտացոլումը գրականության մեջ

1-Հայրենի գրականություն

Խաաչատուր Աբովյան (1809-1848). «Ուղեգրություն, պատմ. ակնարկեր,»

Սյրտիչ Պեչկոբաշյան (1826-1868). «Քնար և չիրիմ», «Մերձ ի մահ»

Պետրոս Դուրյան (1851-1875). «Աչերս տեսան արծունքներու լոկ երկինք», «Մոխիր հագած, արյուն ծծած սև հողեր», «Ուր կը տիրեն սոսկում, տխուր հիշատակը», «Մառախուղ են հագեր դաշտերն ու երկինք», «Ով ոտնակոխ Հայուն սիրտը և տաճար»:

Գարեգին Սրվանձտյան (1840-92). «Թորոս Աղբար»:

Հակոբ Պարոնյան (1843-91). «Կսմիթներ», «Հոսհոսին ձեռատետրը», «Ծիծաղը»:

Ռաֆայել Պատկանյան (1830-92). «Մշեցու հեկեկանքը», «Ղարիբ Մշեցի», «Ծերուկ վանեցի», «Հազարեն մեկը», «Հացի արյուն», «Թալանած գեղ», «Երկու պատկեր»:

Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք Հակոբյան 1835-1888). «Խենթը», «Կայծեր»:

Կրթամես Փափազյան (1864-1920). «Պատկերներ թուրքահայերի կյանքից», «Նամակներ թուրքահայ Հայաստանից»:

Պերճ Պռոշյան (1837-1907). «Սկիզբն երկանց»:

Սիամանթո (Ատոմ Յարճանյան, 1878-1915). «Դյուցազնորեն», «Հայորդիներ», «Կարմիր լուրեր բարեկամես», «Տաղանդավոր ոճրերգություն»:

Դանիել Վարուժան (1884-1915). «Յեղին սիրտը», «Ջարդը», «Կիլիկյան մոխիրներուն», «Հեթանոս երգեր»:

Հով. Թումանյան (1869-1923). «Հայոց լեռներում»:

Վահան Տերյան (1885-1920). «Հայրենիքում իմ արնաներկ», «Չարերի կոխան, խաչված իմ երկիր», «Իմ ժողովուրդը անել վշտի մեջ, երկիրն իմ անբախտ և աղետավոր»:

Վահան Թոթովենց (1894-1938). «Աղավիններ», «Բաց կապույտ ծաղիկներ», «Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհին»:

Գուրգեն Մահարի (Գ.Աճեմյան, 1903-1969). «Մանկություն», «Երիտասարդության սեմին»:

Ակսել Բակունց (Ա. Թևոսյան, 1899-1937). «Լուռ Մարգարը», «Ծիրանի փողը», «Քեռի Դավոն»:

Եղիշե Չարենց (Ե. Սողոմոնյան, 1897-1937). «Խմբապետ Շավարշը», «Մահվան տեսիլ»:

Խաչիկ Դաշտենց (Խ. Տոնոյան, 1910-1974). «Խողեղան», «Ռանչպարների կանչը»:

Նաիրի Զարյան (Հ. Եղիազարյան, 1900-1969). «Յորենի դեզ», «Երկրորդ կյանք», «Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները», «Ասք Անդրանիկ զորավարի», «Ասք ինքնության»:

Պարույր Սեւակ (Պ. Ղազարյան, 1924-1971). «Անլուրի զանգակատուն», «Եռագույն պատարագ»:

Հով. Շիրազ (Օննիկ Կարապետյան, 1914-1984). «Հայոց Դանտեականը»:

Սիլվա Կապուտիկյան (1919). «Մտորումներ ճանապարհի կեսին», «Քարավանները դեռ քայլում են», «Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից», «Գույներ նույն խճանկարից», «Զմեռ է գալիս»:

Նրաչյա Քոչար (Հ. Գաբրիելյան, 1910-1965), «Նահապետ», «Կարոտ», «Գեներալի Բուլբուլ»:

Սուլեդ Գալչոյան (Մ. Մանուկյան, 1933-1980). «Զորի Միտոն»:

Ստեփան Ալաջաջյան (1924). «Եղեգները չխոնարհվեցին», «Զսպիացած վերք»:

Սերո Խանգադյան (1915-1998). «Խոսեք Հայաստանի լեռներ», «Անդրանիկ»:

Պերճ Զեյթունցյան (1938). «Ոտքի, դատաստան է գալիս», «Մեծ լռություն», «Վերջին արևազալը»:

§ Բ ³ ñ á ò Ý ³ İ » É Ç ı

Համար 5-6(8-9)

Ա.ՊԱԳ.Ա.

Մայիս - Հունիս 1999

**Հայկական հարցի եւ հայերի ցնդաապամուծւոյան
արդարացւոյ ու մը
գրականութեան մեջ**

2 - Սփյուռքահայ գրականություն

- Միքայել Շամտանձյան. «Հայ մտքին հարկը եղեռնին»:
 - Մ. Սալբի. «Մեր խաչը»:
 - Գ. Պալաքյան. «Հայ Գողգոթան»:
 - Գարտան. «Ցավակը»:
 - Կ. Գաբրիելյան. «Եղեռնապատում»:
 - Արսեն Երկաթ. «Անապատին հուշարձանը»:
 - Բ. Պողաձյան. «Զանգըրի բանտեն»:
 - Սուրեն Պարթևյան. «Արյունի մատյանը», «Անմահ բոցը», «Զանգը հնչեց»:
 - Արամ Անտոնյան. «Այն սեւ օրերուն»:
 - Շակոբ Օշական. «Կայսերական հաղթերգություն», «Ծակ պտուկը», «Հաճի Ապտուլլահ», «Հարյուր մեկ տարվան», «Մնացորդաց»:
 - Վահան Թեքեյան. «Ահապար բան մը այնտեղ», «Պիտի ըսենք Աստուծո», «Մուկ ժամեր», «Պիտի մոռնանք»:
 - Զապել Եսայան. «Ավերակներու մեջ», «Հոգիս աքսորյալ»:
 - Լեւոն Սյուրմեյան. «Լույս գլարթ»:
 - Սուլեդ Իշխան. «Հայաստան», «Մնաց բարով մանկություն»:
 - Անդրանիկ Ծառուկյան. «Մանկություն չունեցող մարդիկ», «Հող եւ արյուն»:
 - Շահան Շահնուր. «Նահանջ առանց երգի»:
 - Զարեհ Որբունի. «Փորձը». «Մովորական օր մը»:
- Նրաչ Զարդարյան.** «Մեր կյանքը»:

Համար 7(10)

Ա.ՊԱԳ.Ա.

Հուլիս 1999

**Հայկական հարցի եւ հայերի ցնդաապամուծւոյան
արդարացւոյ ու մը
գրականութեան մեջ**

3 - Ռուս գրականություն

- Ե. Ալիբեկովա. «Ժամն է» (1896) բանաստեղծություն:
- Մաքսիմ Գորկի. «Ռուսական ցար», «Ամերիկայում»:

- **Յուրի Վեսելովսկի.** «Հայերին», «Հայաստանում», «Հայ ժողովրդին», «Ավերակների վրա», «Հայաստան», «Վարդան Մամիկոնյանի մահը», «Հայ կալանավորի մտորումները», «Նոր տարվա նախաշեմին»:
- **Վասիլի Նեմիրովիչ-Ղանչենկո.** «Փոքրիկ Պոեմներ», «Տարագրի աղոթքը», «Գարնանը»:
- **Գեներալ Ա.Պ.Կուլեբյակին.** «Մհերի դուռը», «Վանի արձագանքները», «Հին Վանը», «Վանի անկումը», «Կուլբյակ», «Վանա լճում», «Աղթամար», «Վարագա վանք», «Վանա ժայռը», «Արաքս», «Ոչ:Ձի խամրի արեւը Հայաստանի»:
- **Վալերի Բոյուտով.** «Հայաստանին», «Կայերին», «Տիգրան Մեծ», «Ազատություն եւ պատերազմ», «Թագավորի աղոթքը», «Արարատին», «Արարատը Երեւանից»:
- **Իվան Ալեքսեվիչ Բունին.** «Ոլորուն ականջներ»,
- **Ալեքս. Կուշլու.** «Վանի դագեր», «Ավերված վան»:
- **Կոնստանտին Սայանսկի.** «Հայաստան», «Մոռացվածը», «Մեծ նահատակին», «Մեռյալների երթը»:
- **Ստեփան Կրոտկի.** «Բարեւ Հայաստան», «Հանուն հայրենիքի երջանկություն»:
- **Ս.Պ. Կրտկով.** «Հայ ջոկատի երգը»:
- **Ղ.Ղավիտսկին.** «Քեռի» (Արշակ Գավաֆյանի մասին):
- **Վալերի Յագլիցկի.** «Հայ փախստականները Բուլղարիայից», «Հայ հերոսը» (Անդրանիկի մասին):
- **Սերգեյ Գորոդեցկի.** «Դրախտի երգեր», «Գետակների եւ հրաբուխների երկրում», «Հայաստանի հրեշտակը», «Վան», «Արճակ», «Պանդխտոհին», «Աղջկա ձեռքերը», «Խելահեղը», «Այգի», «Հայաստան», «Հակոբ Հակոբյանին», «Եղբայր հայերին», «Կարմիր թաթառ», «Շամիրամի այգիները»:
- **Մաքսիմ Գորկի.** «Դիլիջանի կիրճում»:
- **Անդրեյ Բելի.** «Հայաստան»:
- **Վոլֆ Էմիլի.** «Այադյադի պատմվածքներ»:
- **Նիկոլայ Զարուդին.** «Երբ ծաղկում է որթատունկը»:
- **Իվան Կատանով.** «Յոթ դարունների երկրում»:
- **Օսիպ Մանդելշտամ.** «Ֆայտոնչին»
- **Մարիա Պետրովիչ.** «Մոսկովյան տներում յուրաքանչյուր պատուհան...»:
- **Վերա Զվյագինցեվա.** «Հայ ժողովրդին», «Մտամբուլ»
- **Արսենի Տարկովսկի.** «Կոմիտաս»:
- **Նիկոլայ Տիխոնով.** «Հայտնության օրեր»:
- **Վասիլի Գրոսման.** «Բարին ընդ ձեզ», «Վանի ու Կարսի կորստյան տրամության ընդհանրությամբ»:
- **Ալեքս. Գիտովիչ.** «Խնջույքները Հայաստանում»:
- **Անդրեյ Բիտով.** «Հայաստանի դասերը»:
- **Յուրի Կարաբչիենսկի.** «Հայաստանի կարոտը»:
- **Սիմյոն Լիբկին.** «Երեւանյան վարդ», «Հայերի վշտի տարեկիցը»:
- **Նիկ. Տարասենկոյ.** «Քարերի երկիր Հայաստանը»:
- **Ալ.Կուլչնեթ.** «Հեշտ է գետին ինքն իրեն կուլ տալ»:
- **Մ.Մատուսովսկի.** «Խաչքարեր», «Մի ձեռնակաբերդ»:
- **Վ. Կոռնիլով.** «Ռադիոհաղորդում»:
- **Բ. Չիչիբաքին.** «Մաղմոս Հայաստանի»:
- **Միխ. Դուդին.** «Երեք նամակ Հայաստանին»:

Համար 8-9(11-12)

Ա.ՊԱԳ.Ա.

Օգոստոս - Սեպտեմբեր 1999

**Հայկական հարցի եւ հայերի ցեղապանության
արդարացի ունի
գրականության մեջ**

3 - Ֆրանսիական գրականություն

- **Դեկագիս Անայիս Բամել.** «Անսփոփ ձայներ» 1897
- **Էմիլ Պինո.** «Ինչու եմ ես սիրում Հայաստանը», «Վերածննդից առաջ», «Հայաստան» 1916:
- **Մաքս Ժակոբ.** «Դաշնակիցները Հայաստանում», 1915:
- **Անդրե Լագրան.** «Անվերջ դրամա», «Հուրը սրտում» 1918:
- **Ժան Էգար.** «Հայաստան», «Հառաջ հայկական» 1917, «Նահատակ ժողովուրդ», «Փառարանված Հայաստան», «Անմահ Հայաստան» 1919:
- **Էլեն Բաբինո.** «Արյունոտ Հայաստան» 1919:
- **Սեն Ժորժ դը Բուելիե.** «Վերածնվածները» 1919:
- **Մարկ դը Ֆոնտենեյլի.** «Կոտորածները Հայաստանում» 1919:
- **Ռ. Դաստարակ.** «Անահիտի Մատանին» 1929:
- **Անրի-Բորդո Պոլ.** «Անթառամը Տրապիզոնից» 1930:
- **Ժերար Գեզան.** «Տեռոր» 1987:
- **Վիկտոր Գարդոն (Վահրամ Կաքավյան).** «Կյանքի Կանաչ արեւ» 1959, «Ժրուխտակիր ասպետը» 1961:
- **Վահե Զաչա (Խաչատրյան, Ծ. 1928).** «Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ» 1981:

- Բաբկեն Ինչարաբյան. «Ջարդերի մենուիթյունը» 1980:
- Թագվոր Թագվորյան. «Արմենուշ» 1981, «Գրիգոր» 1986:
- Ժակ Տեր-Ալեքսանյան. «Երկինքը սեւ էր եփրատի վրա» 1988:
- Անրի Վերնոյ (Աշոտ Մալաբյան, ծ. 1920) . «Մայրիկ» 1985:
- Մարտեն Մելքոնյան. «Մանրանկարիչը» 1984:
- Ժան-ժակ Վարուժան. «Thank you, sir» 1984:
- Ռեն Պարթեւ (Թագուհի Պարթեւյան). «Բալթագարի տաղավարը», «L. Armenouche» 1988:
- Վահե Գողել (ծ. 1931). «Բնական սահմանները» 1986, «Հայաստան» 1967:

Համար 10(13)**Ա.ՊԱԳ.Ա.****Հոկտեմբեր 1999**

**Հայկական հարցի եւ հայերի ցեղասպանության
արքայացու ունը
գրականության մեջ**

4 - Ամերիկական եւ անգլիական գրականություն

- Արշալույս Մարտիկանյան. «Հոգիների աճուրդը» 1919, 1928, 1946, 1957, 1962 եւ 1967:
- Է. Շեմինգվեյ. «Մեր ժամանակը» շարքից «Ջոյնտոնիայի նավահանգստում», (1925):
- Լեոն Զավեն Սյուրմեյան. «Ջեզ եւ դիմում տիկիներ եւ պարոններ» (1945), հայ. 1980:
- Վիլյամ Սարոյան. «Հայը եւ հայը», «7000 ասորիներ», «Անդրանիկը Հայաստանից» (1930), «Հայկական եռագրություն» գրքում՝ «Հայերը» (1971), «Բիթլիս» (1975) եւ «Հառաջ» (1979):
- Մայքլ Առլեն Կրոսեր (Մայքլ Առլեն- Տիգրան Գույումճյանի որդին). «Ճանապարհորդություն դեպի Արարատ», (1975):
- Փիթեր Նաչարյան. «Ճամփորդություններ», «Հիշողության քույրերը» (1936):
- Կուրտ Վոննեգուտ. «Կապույտ Մորուքը», (1988):
- Մայքլ Պերեյրա. «Արձագանք լուսնի միջից», 1968:
- Հովհաննես Փիլիկյան. «1915- Հայկական համաճար», (1980):

5 - Գերմանական եւ ավստրիական գրականություն

- Արմին Թեոֆիլ Վեգներ. «Ճանապարհ առանց տունդարձի-նահատակություն նամակներում», (1919), «Ճամփան, որ հազար նպատակ ունի > (1924) ժողովածուից՝ «Հարձակում կանանց բաղնիքի վրա» (1919) , «Փոքրիկ Աթամը» (1932):
- Ե. Զոմմեր . «Ճշմարտությունը՝ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքի մասին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ», (1919):
- Յա. Կյունցլեր. «Արյան ու արցունքի երկրում. տաղավորություններ Միջագետքի Միջագետքից համաշխարհային պատերազմի ընթացքում»:
- Յո. Մարկվարտ. «Հայոց ազգի ծագումը եւ վերածնունդը» (1919):
- Ֆրանց Վերֆել. «Մուսա լեռան քառասուն օրը» (1932-1933):

6- Բուլղարական գրականություն

- Պեյո Յավորով. «Հայերը» բանաստեղծություն, (1900):
- Պ. Մինկով. «Արարատից» բանաստեղծություն:
- Սելա Սելան. «Խոգոսթո, Խոգոսթո ...», (1983, հայ. 1985), «Ինչ-որ տեղ Բալկաններում» (1987), «Սա իմ պարտքն է», (1988):
- Վրբան Ստամատով. «Մականյով դեպի Արարատ», (1985, հայ. 1988):

Համար 11-12 (14-15)**Ա.ՊԱԳ.Ա.****Նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1999**

**Հայկական հարցի եւ հայերի ցեղասպանության
արքայացու ունը
գրականության մեջ**

Էդ. Գերմանիկ

7 - Լեհական գրականություն

- Անհայտ հեղինակ. «Մուրիալանսա» 1900:
- Տադեուշ Միցինսկի. «Անահատի սերը» 1916:
- Ջոֆիա Նալկովսկա. «Խոռոքա» (1926):
- Վլադիսլավ Յան Գրաբսկի. «Եղբայրներ», 1934:
- Ստեֆան Ժերոմսկի «Գարնանամուտ», (1925):
- Բոգդան Գեմբարսկի. «Նամակ թուրք վաղեմի ծանոթիս» 1961, հալ. 1962:

8- Սերբական գրականություն

- Չեդոմիր Միլատովիչ. «Կոստանդնուպոլսի պատկերներ», 1901:
- Գավրո Վուկովիչ. «Հուշագրություններ»:
- Բոչիսլավ Պեկիչ. «Խիկար Գյուլբեկյանի բարձրացումն ու անկումը» 1967:
Միխայիլ Լալիչ. «Ջատագովներ» 1976:

6- Իսպանական գրականություն

- Խոսե Անտոնիո Գուրիարան. «Թումբը» 1982:

Համար 5-6(8-9)

ԱՊՐԱՊ

Մայիս - Հունիս 1999

Խ Տ Բ ա գ ռ ա կ ա ն

«Ժողովուրդների պատմությունն այլ բան չէ,
քան իրենց Գոյամարտի, իրենց հաղթությունների
և պարտությունների պատմությունը»:
Գարեգին Նժդեհ

1918 թվականի մայիսի 28... Վեց դարերի խավարի վրա հառնում էր Եռագույնը՝ խորհրդանշելով
Հայկական պետականության վերածնունդը:

Իսկ մինչ այդ տեղի էին ունեցել Մայիսյան պատմական ճակատամարտերը (Մայիսի 21-26ին
Սարգարավանի, 25-28ին Ղարաբեյլիսայի, 23-29ին Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը), եւ
վերջնական բնաջնջման եզրին կանգնած հայությունը ոչ միայն հերոսաբար դիմադրել էր, այլեւ
շանթոզ իր բազուկին էր իջեցրել ասկյարի գլխին՝ նրան մատնելով փախուստի:

Հայ գեներլ ջնոմ էր ... Թուրքերն առաջարկում էին հաշտություն:

Բայց հայոց գեներլ փառքը խամրում է Բաթումի դիվանագիտական սեղանների վրա. թեեւ
Հայաստանում զորքը պահանջում էր մերժել հաշտությունը, եւ ժողովուրդն էլ կողմ էր կռվի

շարունակելուն, Թիֆլիսի հայ
քաղաքագետներից բաղկացած
պատվիրակությունը, որ ղեկավարվում
էր Կովկասի մայրաքաղաքում նստած
Հայ Ազգային Խորհրդի կողմից,
անտեղյակ ռազմաճակատի կացությունը,
իր հաղթանակած սվինի փոխարեն,
թշնամու ողորմությամբ էր գծում
Հայոց պետության սահմանները, եւ
հաշտագիրն ստորագրելուց հետո միայն,
Վեհիբ փաշայից խմանում, որ հայկական
զորքը կռվել է հերոսաբար եւ հաղթել
թշնամուն:

... Անկախությունը հռչակված էր,
բայց դեռ մի ամսից ավելի էլ պետք էր,
որ Հայաստանի անդրանիկ
կառավարությունն ու Հայ Ազգային
Խորհուրդը բարեհաճեին Թիֆլիսից
ժամանել Երեւան: Անկախ ամեն ինչից,
աստիճանաբար ձեւավորվում էր
պետական կյանքը:

Հայկական նորաստեղծ պետության

դիմաց ծառանում էին բազմաթիվ դժվարություններ՝ ստեղծել ամեն ինչ սկզբից, քանի հարյուր
հազար հայ գաղթականներ, համատարած հիվանդություններ, ժողովրդական լայն խավերի
անբարագիտություն , սով... Եւ բնական էր, որ այդ բոլորին հաղթահարելը դյուրին եւ կարճատեղ չէր
կարող լինել:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ամենացայտուն նշանակությունը կայանում էր նրանում,
որ հազեցում տվեց հինավուրց եւ ազնիվ հայ ժողովրդի դարավոր իղձերին: **543** տարի շարունակ
Հայ ժողովուրդը անընդհատ մտածել էր եւ ուղիներ էր փնտրել իր կորած անկախությանը
վերականգնելու համար: Վտանգավոր է եղել , թե սխալաշատ այդ ճանապարհը, դա կարեւոր չէ:
Կարեւորն այն է, որ նա միշտ ձգտել է դրան, թե՛ մայր հողի վրա, եւ թե՛ օտար ափերում եւ
վերջապես ճաշակել անկախության քաղցրությունը:

Սակայն Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը **2.5** տարի ավել չապրեց, նրան փոխարինեց
երկրորդը՝ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը, որը իր **70**-ամյա
գոյություն ընթացքում արմատապես զարկ տվեց մեր ժողովրդի տնտեսական, հասարակական,
մշակութային, գիտական կյանքին եւ հայ ժողովրդին դասեց քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքին:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության իրամանագիրը

1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՅԻՍԻ 28-Ը ԸԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆՁՆԱՆ ՕՐ ԶԱՆԱԶԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախա-
գահությունը որոշում է.

1. 1918 թվականի մայիսի 28-ը ճանաչել Հայկական
պետականության վերականգնման օր:
2. Եռագույն (կարմիր-կապույտ-նարնջագույն) դրոշմը
համարել հայկական ազգային խորհրդանիշ:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության
նախագահ՝ Զ. Ոսկանյան

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության
քարտուղար՝ Ն. Ստեփանյան

26 մայիսի 1989 թվականի, քաղ. Երևան

Տեղի ունեցավ ազգային մեծ Զարթոնք՝ ազգային Վերածնունդ, այն ինչ հնարավոր չեղավ ստեղծել 1918-1920 թթ., մեծ մասամբ իրագործվեց այդ 70 տարիների ընթացքում:

Եւ ահա եկավ 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ը, ստեղծվեց երրորդը՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Նախկին ժամանակաշրջաններում անհնար անելիքներից կատարվեցին մի քանիսը՝ ամենագլխավորը հայոց Արցախի ազատագրումն էր բարբարոս եւ չինծու մի հրեշային պետություն ճիրաններից: Հայ ժողովրդի իղձերից մեկն էլ իրականացավ. հույսով ապագոյում նաեւ մյուսները ...

Այսպիսով , Հայ ժողովուրդը երկար ու դժվարին ճամփա անցնելուց հետո, հասել է իր դարավոր իղձերին, սակայն սրանով նրա անելիքները չեն ավարտվում, նա էլ ավելին կարիք ունի ուժեղ ազգային միասնականությունը, տնտեսական, գիտական եւ մշակութային մեծ նվաճումների, այն ինչ պատշաճ է մեր հնագույն եւ ճոխ քաղաքակրթություն:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՐԴԻ ԱՊԱՏԱՐԱԿԱՆ ԴԱՅՁԱՐԻ ՀԱՍՏԱՈՏ ԺԱՍՆԱԿԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Նվիրվում է հայ մատաղ սերնդին
Էդ. Գերմանիկ

Մեր թվականությունից առաջ

- 13 դ. մ.թ.ա - Ուրարտուի առաջին հիշատակությունը «Ուրուատրի» ձևով:
- 13-11 դդ. մ.թ.ա - Նաիրի ցեղային միության գոյությունը:
- 870-590 - Արարատյան (Ուրարտու) թագավորություն:
- 570-560 - Երվանդ Սակավակյաց թագավոր:
- 560-535 - Տիգրան Երվանդյան:
- 522 դեկտ. 31, մայիսի 20, 21, 31 և հունիսի 12 - Հայերի ապստամբությունը Աքեմենյան Դարեհի դեմ:
- 404-360 - Երվանդ, Հայաստանի կառավարիչ:
- 360-337 - Կողոմանոս, Հայաստանի կառավարիչ:
- 330-300 - Երվանդ, Հայաստանի թագավոր:
- 220-201 - Երվանդ վերջին, Հայաստանի թագավոր:
- 189-160 - Արտաշես Ա. թագավոր, Արտաշիսյան թագավ. հիմնադրում:
- 95-55 - Տիգրան Մեծ թագավոր:

Մեր թվականության

- 1 թ. - Արտաշիսյան թագավորության անկումը:
- 2-62 - Օտար թագավորներ Հայաստանում:
- 63-428 - Հայ Արշակունիների թագավորությունը:
- 164 - Մեծ ապստամբություն Հայաստանում հռոմեական զավթիչների դեմ:
- 311-312 - Հայ - հռոմեական ռազմական ընդհարումներ:
- 364-367/8 - Վասակ Մամիկոնյանը գլխավորում է հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյանների ներխուժումների դեմ:
- 428 - Հայ Արշակունիների հարստության վերացում: Հին հայկական պետության անկումը:
- 428-484 - Մարզպանական Հայաստան:
- 451, մայիսի 26 (շաբաթ օր)- Հայ ժողովրդի մեծ ապստամբությունը Սասանյանների լծի դեմ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ (Ավարայրի ճակատամարտ):
- 481-484- Երկրորդ համաժողովրդական ապստամբությունը Սասանյանների դեմ՝ Սահակ Բագրատունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ:
- 485-ից - Հայաստանը տանուտիրական երկիր:
- 492 - Հայերի ապստամբությունը Սասանյան Կավատի դեմ:
- 536 - Ապստամբություն Հայաստանում Բյուզանդական կայսրության դեմ:
- 571-572 - Հայ ժողովրդի ապստամբությունը Սասանյան Իրանի դեմ, Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր Վարդան) գլխավորությամբ:
- 595 - Բյուզանդական և պարսկական տիրապ. դեմ ապստ. Հայաստանում:
- 774-775 - Հայ ժող. մեծ ապստ. արաբների դեմ:
- 862 - Աշոտ Բագրատունին իշխանաց իշխան:
- 874/75 - Արաբ ոտիկանի վտարումը Հայաստանից:
- 884/85 - Հայոց պետականության վերականգնումը: Աշոտ Բագրատունին թգավոր հայոց:
- 886-1045 - Բագրատունիների (Հայոց կենտրոնական) թագավորությունը:
- 908-1021 - Վասպուրականի թագավորութ. առաջացումը (Գագիկ Արծրունի):
- 963-1065 - Կարսի թագավորությունը:
- 972-1113 - Տաշիր-Չորագետի (Կյուրիկյան) թագավորությանը:
- 987-1170 - Սյունյաց թագավորությունը:
- 1080-1375 - Կիլիկիայի հայկական պետությունը:
- 1124, 1174 - Անիի բնակչության ապստամբ. օտար տիրողների դեմ:
- 12րդ դարի վերջին-14րդ դարի կեսին - Ջաքարյանների իշխանությունը Հայաստանում:
- 1249 և 1259-61 - Հայ-վրացական ապստ. մոնղոլների դեմ:
- 1376-1424 - Հայ իշխան Կոստանդինը կառավարում է Լեռնային Կիլիկիան:
- 1254-1427 - Մակուի (Արտազի) հայկական իշխանությունը:

- 1549 - Հայ ժողովրդի ազատության խնդրով Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը լինում է Հռոմում:
- 1555 - Հայաստանի բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև:
- 1562 - Հայաստանի ազատագրության համար գաղտնի ժողով է հրավիրվում Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի կողմից:
- 1575-Թադեոս կաթողիկոսի ուղևորությունը Լվով, Վենետիկ, Հռոմ՝ Հայաստանի ազատագրության խնդրով:
- 1677 - Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ էջմիածնում հրավիրվում է գաղտնի ժողով Հայաստանի ազատագրության համար:
- Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա Հայաստանի ազատագրության խնդրով, 1701-ին՝ Մոսկվա:
- 1722-1730 - Ազատագրական կռիվներ՝ Սյունիքում, Դավիթ Բեկի և Մխիթար սպարապետի ղեկավարությամբ: Ազատագրական շարժում Արցախում:
- 1725-1727 - Թուրքական զորքերի ծանր պարտությունը Արցախում:
- 1727- Հալիձորի հերոսական ճակատամարտը թուրքերի դեմ: Հայ -պարսկական դաշինք թուրքական մվաճողների դեմ:Թահմազ շահը ճանաչում է Դավիթ Բեկի իշխանությունը Ղափանի երկրում:
- 1759- Հովսեփ Էմինը գալիս է Հայաստան՝ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով:
- 1766, օգոստոսի 1- Սիմոն Երևանցի կաթողիկոսը կոնդակ է ուղարկում Եկատերինա II - ին՝ հայ ժողովրդին օգնելու խնդրանքով:
- 1769, հուլիսի 8- Մովսես Սարաֆյանի կազմած Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը ներկայացվում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային:
- 1780, հունվար- Հ. Արղությանի ու Հով. Լազարյանի բանակցությունները գեներալ Սովորովի և իշխան Պոտյոմկինի հետ. քննարկվում է Հայաստանի Ազատագրման հարցը:
- 1827,մայիսի 17- Հայկական կամավորական առաջին գումարտակը Թիֆլիսից մեկնում է մարտադաշտ:
- 1830-1838 - Հայազգի Գեներալ-մայոր Բ. Բեհրլեթովը հայկական մարզի վարչության պետ:
- 1832, դեկտ. 21- Թուրքական բանակը Սուլեյման փաշայի գլխավորությամբ արշավում է Ջեթունի վրա, սակայն լեռնականների կողմից ջարդվում է Ջեթունի դաշտում:
- 1833, փետր. 21 - Հայկական մարզի զինամշանի հաստատումը Նիկոլայ I -ի կողմից:
- 1841,դեկտ. 12 - Ջեթուն ներխուժող թուրքական զորքերը դուրս շարտվեցին լեռնագավառից:
- 1844, Նոյեմբեր - Թուրքիայում օտարերկրյա մասնագետներն առաջին անգամ մարդահամար են անցկացնում, ըստ որի արևմտահայերի թիվը կազմում էր 2,4 միլիոն մարդ:
- 1849, ապրիլի 27- Փարիզում սովորող արևմտահայ ուսանողները կազմում են «Արարատյան ընկերությունը»:
- 1862-Վանի զինված ելույթը թուրք. կառավարության դեմ:
- 1862, օգոստ. 2 - Ջեթունի հերոսական ապստամբությունը:
- 1863 - Մուշի զինված ելույթը թուրք դերբեյների դեմ:
- 1866, մայիսի 7- Կ.պոլսում հիմնադրվեց ֆրանկ մասոնական «Սեր» գաղտնի ընկերությունը:
- 1872, մարտի 3 - Վանում կազմակերպվեց «Միություն ի փրկություն» գաղտնի կազմակերպությունը:
- 1874, հունիսի 20- Մեծ Ղարաքիլիսայում կազմակերպվեց «Հայրենիք սիրո գրասենյակ» կազմակերպությունը:
- 1875, հոկտեմբեր-Ապստամբ. բռնկվեց Ջեթունում:
- 1876- Կ. Պոլսում հիմնվեց Արարատյան և Արևելյան ընկերությունները:
- 1877- Ռուսական զորքերը հայազգի գեներալներ Տեր-Պուկասովի, Լորիս-Մելիքովի և լազարևի ղեկավարությամբ գրավեցին Բայազետ քաղաքը, Արդահանը և Կարսը: Կարսում ջախջախվեցին Մուխտար փաշայի թուրքական բանակը:
- 1878, մարտի 8- Հայկական հարցը Եվրոպական պետություններին ներկայացնելու և ապա Բեռլինի կոնգրեսին մասնակցելու նպատակով Կ.Պոլսից Եվրոպա մեկնեց հայ պատվիրակությունը:
- 1878, օգոստոս-Սկսվեց Ջեթունի ապստամբությունը:
- 1878, հոկտ. 1- Վանում ստեղծվեց «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը:
- 1879, ապրիլի 11- Կ. Պոլսում հիմնվեց Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը:
- 1879, գարուն- Սկսվեցին Կարինի և Արաբկիրի քաղաքային բնակչության ելույթները իշխանության դեմ:
- 1880- Թիֆլիսում սկսվեց գործել Արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման հարցերով զբաղվող Գր. Արծրունու խմբակը:
- 1881, մայիս- Խաչատուր Կերեկցյանի նախաձեռնությամբ Կարինում հիմնադրվեց «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունը:

- 1881, նոյեմբ.- Մոսկվայի հայ ուսանողության ջանքերով ձևավորվեց «Հայրենասերների միություն» գաղտնի խմբակը:
- 1881-1882- Երևանում գործում էր «Հայասեր- ազգասեր» գաղտնի խմբակը:
- 1884, հունիս-թուրքական հարկային ռեֆորմի դեմ ապստամբ. բռնկվեց Ձեյթունում քաղաքագլուխ Պապիկ իշխանի ղեկավարությամբ:
- 1885, դեկտ. - Մկրտիչ Փորթուգալյանը Մարսելում կազմակերպեց «Հայոց հայրենասիրական միությունը», որը հետագայում դարձավ Արմենական կուսակցության կորիզը:
- 1887- Անգլիահայ գաղութի ճանաչված գործիչ Կ. Հակոբյանի նախաձեռնությամբ լոնդոնում կազմվեց «Հայկական հայրենասիրական ընկերությունը»:
- 1887- ժնկում կազմակերպվեց Հնչակյան կուսակցությունը:
- 1890, հունիսի 18-20 - Ընդհարում կառավարական զորքերի և Կարինի անգեն հայ բնակչության միջև:
- 1890, հուլիսի 15- Կ. Պոլսում հնչակյանները կազմակերպեցին Գում-Գափուի ցույցը:
- 1890, ամռանը - Թիֆլիսում կազմակերպվեց «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» կուսակցությունը, որը հետագայում կոչվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակ-ցություն»:
- 1890, սեպտ. 24- Սարգիս Կուկունյանի խումբը անցավ թուրքական սահման:
- 1894, օգոստ. 1- Սասունի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1895, մայիսի 11- Կ. Պոլսի՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները ընդարձակ հուշագիր և հայկական բարենորոգումների նախագիծ ներկայացրին Բ. Դաան:
- 1895, հոկտ. 5-նոյ. 1- Հայերի զանգվածային ջարդեր Արևմտահայաստանում և Անատոլիայում թուրք. պետության միջոցով:
- 1895, հոկտ. 12- Ձեյթունում ապստամբություն բռնկվեց:
- 1896, հունիսի 3- Սկսվեց Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1896, օգոստ. 14- Կ. Պոլսի Օսմանյան բանկի՝ «Բանկ Օտոմանի գրավումը» Բաբգեն Սյունու ղեկավարությամբ (Հնչակյաններ և դաշնակցականներ):
- 1896- Հայերի զանգվածային կոտորածներ Կ. Պոլսում և Ալևում:
- 1897, օգոստ.- «Խանասորի արշավանք» (Դաշնակ-ցականներ):
- 1898- Բաբշենի կռիվը Սերոբ Աղբյուրի և թուրք զինվորների միջև:
- 1901- Առաքելոց վանքի կռիվը (Հայդուկային, Անդրանիկի ղեկավարությամբ):
- 1902, հուլիսի 4-7- Բոյոսելում կայացավ միջազգային կոնֆերանս հոգուտ Հայկական հարցի արդարացի լուծման:
- 1904, փետրվար- Սկսվեց Սասունի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1904- Աղթամարի և Շամիրամի կռիվներ Անդրանիկի ղեկավարությամբ թուրք զորքի դեմ:
- 1905, հուլիսի 21- Մահափորձ Աբդուլ Համիդի դեմ:
- 1906- Երզրումի (Կարին) հայերի հուզումները:
- 1909-Ադանայի հայերի կոտորածները:
- 1914, սեպտ.-Հայ կամավորական խմբերի ստեղծումը:
- 1915, ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը: Հայկական մեծ եղեռնի սկիզբը:
- 1915, ապրիլի 20-մայիսի 19- Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1915, հունիսի 12-հուլիսի 3- Շապին-Կարահիսարի խիզախ ինքնապաշտպանությունը:
- 1915- Ուրֆայի հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1915, հունիսի 15 - Թուրքական կառավարությունը կախաղան բարձրացրեց հնչակյան կուսակցության 21 ղեկավարների:
- 1915, հուլիսի 13- Մուսա լեռան նշանավոր ինքնապաշտպանությունը:
- 1915-Մուշի գոյամարտը:
- 1917, մարտի 16- Թիֆլիսում հիմնվեց «Հայ ժողովրդական կուսակցությունը»:
- 1917, մայիսի 2 - Ջորավար Անդրանիկի նախագահությամբ Երևանում բացվեց արևմտահայերի առաջին համագումարը:
- 1917, դեկտ. 29 - Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմսովետը դեկրետ է ընդունում «Թուրքահայաստանի» մասին:
- 1918, մարտի 12-15 - Թուրքական բանակը գրավեց Էրզրումն ու Ալեքսանդրապոլը:
- 1918, ապրիլի 22 - Անդրկովկասի սեյմը Անդրկովկասը հայտարարում է անկախ:
- 1918, մայիսի 21-26 - Սարդարապատի հերոսամարտը:
- 1918, մայիսի 25-28 - Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը:
- 1918, մայիսի 23-29 - Բաշ-Ապարանի հերոսամարտը:
- 1918, մայիսի 26 - Ցրվեց Անդրկովկասի սեյմը:
- 1918, մայիսի 28 - Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծումը:
- 1919, օգոստոսի 1 -Երևանում բացվում է Հայաստանի Պառլամենտը:
- 1920, օգոստոսի 10- Սևրի դաշնագրի կնքումը:

-
- 1920, նոյեմբերի 29- Իջևանում Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն հրապարակեց հայտարարություն Հայաստանը Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն հռչակելու մասին (երկրորդ հանրապետություն):
 - 1920, դեկտ. 2 - Ալեքսանդրապոլի ստրկացնող պայմանագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունների միջև:
 - 1920- Հաճընի հայոց հերոսամարտը թուրքական զորքերի դեմ:
 - 1920-21 - Այնթապի հայերի ինքնապաշտպանությունը:
 - 1921, ապրիլի 22 - Ալեքսանդրապոլի ազատագրումը թուրքական զավթիչներից:
 - 1921, հոկտ. 13 - Կարսի Պայմանագիրը:
 - 1921, դեկտ. - Սկսվում է սփյուռքահայության հայրենադարձությունը Խորհրդային Հայաստան:
 - 1921- հիմնվեց Ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը (Կ.Պուլիս):
 - 1947- Հիմնվեց Հայկական Համաշխարհային Կոնգրեսը (Նյու Յորք):
 - 1975- Հիմնվեցին «Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակը», և «Հայկական Ցեղասպանության Արդարադատ Մարտիկներ»:
 - Ձևավորվեց «Հայկական Ժողովրդային Շարժումը», թեև սկզբնավորվել էր 1970-ական թթ. կեսին:
 - 1983-85- «Հայ Հեղափոխական Բանակի» ստեղծումը :
 - 1991, սեպտեմբերի 21 - Հայաստանի երրորդ Հանրապետության հռչակումը:
-

2 ä 2 ¶ 2 2 Øê 2 ¶ ðÆ 2 è 2 æ 2 ð Î Û ° ð Å Ð 2 Ú 2 ê î 2 Ü - ê ö Û à ò è ø
 Ð 2 Ø 2 Ð 2 Û î 2 î 2 Ü Ê à ð ð ð , 2 Å à Ô à ì Æ î 2 ä 2 Î ð à ð Å Û 2 Ø ´

Թեհրան, հուլիսի 2, 1999 թ.

Նախաբան

Հայ ժողովուրդը իր բազմադարյա գոյության և փոփոխվող պատմության ընթացքում անցել է չափազանց դժվարին ուղի և նրա ճակատագրական բարդությունների շարքին, համարյա թե հնագույն ժամանակաշրջաններից ի վեր ավելացել է հույժ կարևոր հիմնահարց, որն է սփյուռքահայ գաղթօջախների ստեղծումը, նրանց ներքին հասարակական-մշակութային և հոգևոր զարգացման և Հայաստանի հետ հաղորդակցվելու հիմնախնդիրը:

Թեև հայ-իրանական առնչությունները սկզբնավորվել են դեռևս իրանական պետա-կանության կազմավորման ժամանակա-շրջանում, սակայն իրանում հայ գաղթօջախներ սկսել են առաջանալ 3-4 դարերում, մասնավորապես 17-րդ դ. սկզբին Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպված հայերի գաղթի հետևանքով:

Իրանահայությունը միշտ հավատարիմ է մնացել իր ազգային և մշակութային ավանդույթներին և իր հոգեկան կապն է ունեցել Հայաստանյաց Ս. Առակելյան եկեղեցու՝ Սուրբ Էջմիածնի հետ: Նա, միևնույն ժամանակ անդադար իր մասնակցությունն է բերել սիրելի Իրանի քաղաքական-հասարակական, մշակութային և տնտեսության զարգացման հայրենա-նվեր գործին:

Ոչ մի կասկած, եթե հայտարարենք, թե աշխարհով մեկ սփռված հայ գաղութների մեջ, Իրանահայությունն իր եզակի, անվիճելի և անհամեմատելի ինքնություն տեղն է գրավում հայապահպանման տեսակետից և գերազանցում բոլորին՝ շնորհիվ իր ազգասիրական բուռն ցանկությունների և Իրանի պետությունների խելացի, համեստ և մարդասիրական քաղաքականության:

Արդ, ողջունելով ՀՀ նախագահ մեծարգո պրն Ռոբերտ Քոչարյանի 1998 թ. դեկտեմբերի 24-ի որոշումը՝ ստեղծել Հայաստան-Սփյուռք Համահայկական խորհրդաժողով, նաև շնորհակալություն հայտնելով Իրանահայ երեք թեմերի ջանքերով կյանքի կոչված խորհրդակցական համագումարի կազմակերպիչ հանձնախմբին, մեզ այս համագործին մասնակցելու պատիվը շնորհելու առնչությամբ, հարկ ենք համարում մեր ամփոփ առաջարկներն ու տեսակետները արտահայտել հետևյալ կարգով.

Ա. Իրանահայ համայնքի պատվիրակության ընտրության հարց

Ի նկատի ունենալով տարբեր գաղթօջախների յուրահատկությունները, որոնք հիմք են ծառայում Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերու-թյունների ոլորտում աշխարհագրական սահմանումի համար, հարկավոր է իրանահայ համայնքի կողմից ընտրել մի հանձնախումբ, որը ներկայացնի ոչ թե քանակական, այլ որակական և տեսակետային մոտեցումներ, ուստի առաջարկում ենք հետևյալ կազմը.

1- Կրոնական առումով՝ Ատրպատականի, Թեհրանի և Սպահանի թեմերի, նաև ավետարանական և կաթոլիկ թեմերի յուրաքանչյուրի կողմից մեկական ներկայացուցիչ (միասին 5 անձ):

2- Հասարակական և մշակութային միություններից՝ Արարատ, Բաֆֆի, Հայ ժողովրդային Շարժում, Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միություն, ԻԱՄՍ, Թեհրանահայ Գրական Շրջանակ, մեկական ներկայացուցիչ (միասին 6 անձ):

3- Իրանահայ մամուլից՝ Ալիք օրաթերթ, Ապագա ամսագիր և Արաքս ամսագիր՝ (միասին 3 անձ):

4- ԻԻՀ խորհրդարանի հայ ներկայացուցիչներ (2 անձ):

5- ԻԻՀ Փոքրամասնությունների հանձնախմբի և Իրանում ՀՀ Դեսպանության կողմից մեկական ներկայացուցիչ՝ որպես դիտորդ (2 անձ):

6- Իրան-Հայաստան առևտրական պալատի կողմից մեկ անձ:

7- Կառույցներից դուրս անհատներ՝ 3 անձ:

(Մասնակցողների ընդհանուր գումարը՝ $5+6+3+2+2+1+3=22$ անձ)

Վերոհիշյալ հանձնախումբը միասնաբար կընտրի իրանահայ համայնքի ներկայացուցիչներին Երևան մեկելու նպատակով և խորհրդակցական ժողովներ կգումարի ընդհանուր առաջարկներ ներկայացնելու համար:

Բ- Առաջարկներ Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունների շուրջ

Հայաստան-Իրանահայ փոխհարաբերությունները պետք է հիմնավորվեն հետևյալ սկզբունքների վրա.

1- Նկատի առնել Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության սկզբունքները քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտներում, որոնք ըստ իրենց հիմնական օրենքների երաշխավորում են բազմակուսակցության, մտքի, գրչի և խղճի ազատության մարդու իրավունքները քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և մշակութային զարգացումը, պաշտպանելով նրանց անկախությունը բոլոր բնագավառներում:

2-Պաշտպանել Իրանի ԻՀ և ՀՀ բարիդրացիական հարաբերությունները և երկու երկրների միջև կնքված համաձայնագրերին ու պայմանագրերին:

3- Հայաստան-Սփյուռք կապերը անհրաժեշտ է ունենալ զուտ կրոնական, մշակութային, կրթական, գիտական և տնտեսական ու մարդասիրական-բարեգործական բնույթ հանուն հայապահպանման և հոգևոր ու աշխարհիկ բնագավառներում զարգացման:

4- Թե՛ Հայաստանը, թե՛ Սփյուռքը պիտի խուսափեն միմյանց գործում քաղաքական միջամտություններից:

5- Իրականացնել մեկ ազգ, մեկ եկեղեցի կար-գախտը և որպես առանցք ունենալով համազ-գային միասնականության ոգին ու գործոնն ու թելադրող պայմանները, առանց գաղափարա-կան և քաղաքական շահախնդրության:

6- Սատար հանդիսանալ Հայ դատին և Արցախի ազատագրական պայքարին, երկու երկրների (ԻԻՀ և ՀՀ) արտաքին քաղաքա-կանության սահմաններում:

7- Հարգելով Կիլիկիայի Կաթողիկոսության, Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների պատմական բարձր գնահատանքի արժանի դերը և հայապահպանման նպատակով կատարած աշխատանքները, հարկ է ընդունել Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գերակայությունը որպես Հայոց Առաքելական Եկեղեցու ամենաբարձր և միակ առաջնորդ:

8-Իրանի հայկական երեք թեմերի վերամիացումը Ս. Էջմիածնին, որի համար հարկավոր է Իրանի և Հայաստանի պետությունների, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Կիլիկիայի Կաթողիկոսների և Ազգային ու եկեղեցական ժողովների համագործակցությունը:

9-Ընտրել Հայաստան Սփյուռք Համա-հայկական Խորհրդաժողովին մասնակցող ներկայացուցիչներ , նկատի առնելով այն անձանց, ովքեր աչքի են ընկնում իրենց ազգանվեր գործնականությամբ, բանիմացու-թյամբ ու համեստությամբ, մարդիկ ,ովքեր քաղաքական գիծ չեն հետապնդում և հեռու են մնում կարծրամտություններից :

10-Հավանություն չենք տալիս երկ-քաղաքացիությանը, սակայն պահանջում ենք Սփյուռքի բոլոր հայությանը վերապահվի Հայաստան գաղթելու իրավունք, ըստ երկու երկրների միջև կնքվող համաձայնագրի:

11- Ներառել հայ մամուլի ներկայա-ցուցիչներին վերոհիշյալ Համահայ-կական խորհրդաժողովում: Խորհրդաժողովը պիտի պարբերաբար ժողովրդին զեկուցի իր կատարած աշխատանքների մասին, որպեսզի ոչ մի բան չմնա ստվերում:

Հայաստան-Սփյուռք Համահայկական մասին , հույսով ենք, որ կկարողանանք
խոր-հրդածողովի պարտականությունների խոսել ապագա հանդիպումների
և հանձնարարությունների մասին ունենք ընթացքում:

Համար 8-9(11-12) Ա.ՊԱԳ.Ա.

Օգոստոս - Սեպտեմբեր 1999

Հայաստան-Սփյուռք համահայկական խորհրդածողովի առիթով

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմալուծումը պատճառ դարձավ, որ Հայաստանի և Սփյուռքի ազգային գործիչները այդ բացը լրացնելու նպատակով դիմեն որոշ քայլերի: Դրա արդյունքը եղավ այն, որ Հայաստանի իշխանության հանձնարարությամբ կազմվեց նախաձեռնող հանձնախումբ, որը Հայաստանի մասնագետների և Սփյուռքի ազգային գործիչների համատեղ աշխատանքներով պետք է ստեղծեն այնպիսի մի կառույց, որը պիտի զեղծ մնա անցյալի սխաներից և ընդգրկի ամբողջ հայությանը: Այդ պատգամը տրվեց Սփյուռքին և բոլորը բացի որոշ խմբավորումներ լավ ընդունեցին և ողջունեցին դա, վերջինները, որ սկզբից հակառակում էին, իրենց մեկնաբանությունը այնպես էին հիմնավորում, որ իրենք իրենց սփյուռքի միակ տերն էին ճանաչում և անիմաստ էր նրանց համար այդ ոլորտը կիսել, նույնիսկ Հայաստանի և Սփյուռքի ինչ-որ միավորների հետ: Հետագայում նկատելով, որ այս ընթացքը շարունակելի է և իրենց հեռու քաշելով հնարավոր է խաղից դուրս մնան, փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և որոշեցին մասնակից լինել, ևս ողջունելի է դա: Այդպիսով համահայկական մի շարժման հիմքը դրվեց և մնում էր լուծել դրա բազմաթիվ չճշտված կողմերը և կազմակերպչական հարցերը:

1999 թվականի սեպտեմբեր 22-ը նշանակվեց համա-հայկական համաժողովի օր, որը պետք է տեղի ունենա Հայաստանում: Նախապատրաստական աշխատանքները սկսվեցին և 1999 թվականի մայիս ամսի

կեսերին Բեյրութում տեղի ունեցավ տարածաշրջանային խորհրդածողով, որտեղ իրանից նաև քանի հոգի մասնակցեցին, որպես իրանահայերի ներկայացուցիչներ, բայց դժբախտաբար դեռ մինչ այժմ հայտնի չէ թե ովքեր են մասնակցել մեր համայնքի անունից և ինչ հարցեր են առաջ քաշվել: Սակայն զգալով որ իրանահայ համայնքը իր ինքնուրույն դերը և տեղը ունի Սփյուռքում, հարմար նկատվեց, առանձին մի խորհրդածողով անցկացնել թեհրանում:

1999 թվականի հուլիսի 2-ին իրանահայերի Հայաստան-սփյուռք խորհրդածողովի օր նշանակվեց և դրա կազմակերպման գործը հանձնարարվեց թեհրանի թեմական խորհրդին մտածելով, որ արդեն «սառույցները հալվում են» և թեմական խորհուրդը դեմոկրատիկ ձևով կիրականացնի այս համազգային բնույթ կրող աշխատանքը: Թեմական խորհուրդը հենց սկզբից ցուցաբերեց իր միակողմանի մոտեցումը և ընտրեց մի չորս հոգանոց հանձնախումբ, որը միանգամայն միատարր և միակողմանի էր, մինչդեռ կարելի էր ավելի լավ հասկանալ այս համազգային աշխատանքի ոգին և զոնե այդ չորս անձնավորություններից մեկին ընտրել անկուսակ-ցականներից, այդպիսով զարկ տալով համայնքային միասնականության գործընթացին: Տվյալ հանձնախումբը չիրավիրեց մի քանի շրջանակների և դա բողոքի ալիք բարձրացրեց և նրանք ստիպված եղան հապճեպորեն հրավիրել երկու խմբերի, սակայն դուրս թողնելով մի քանի այլախոհ միավորումներին և մամուլին:

Հուլիսի 2-ի Հայաստան-սփյուռք խորհրդակցական ժողովում արծարծվեցին մի շարք հարցեր, որոնք պետք է օգնեին Հայաստանում կյանքի կոչվող հանձնախմբի հետագա անելիքները ճշտելու համար: Եթե հարցնեինք թե արդյո՞ք մենք կարողացանք այդ խորհրդաժողովում օգտագործել իրանահայության բոլոր մտավոր պոտենցիալ ուժերը, մենք կասեինք ոչ, որովհետև այդ հրավիրյալների մեջ ընդգրկված չեն եղել մեր համայնքի շատ մտավորականներ, որոնք ոչ մի կուսակցության և խմբավորմանը չեն պատկանում, բայց իրենց խոսքը և կշիռն ունեն: Թեհրանի այդ չորս հոգանոց հանձնախումբը եթե նրանց չէր հրավիրում, գոնե կարող էր, աշխատանքները չթողնելով մինչև ժողովի սեմին, որոշ մեխանիզմներ ճշտել նրանց մտային պոտենցիալ ուժերը օգտագործելու համար, դրա համար կպահանջվեր, Հայաստան-սփյուռք թեհրանի խորհրդաժողովի բնույթի մասին տեղյակ պահել մեր համայնքին՝ ընդհանրապես, և մտավորական խավին՝ մասնավորապես: Իրանահայ մամուլը այդ գործը չի կարողացել կամ չի ուզեցել անել: Այդ ընթացքը վստահաբար ժողովրդի օգտին չէ, որ դժբախտաբար Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի անցյալ դառը փորձը դեռ գոյություն ունի և Իրանի այդ կազմակերպության վարչությունը մինչ այժմ որևէ զեկույցով հանդես չի եկել համայնքին տեղեկացնելու, թե ինչ արեցին, ինչու անգործունեության մատնվեցին և ինչու կազմալուծվեցին Հիմնադրամի գործադիր հանձնախմբի նախագահի կողմից: Այսպիսով, կարծում ենք Հայաստան-սփյուռք համահայկական համաժողովի խնդիրները պետք է դարձնել մեր ամբողջ իրանահայերի սեփականությունը, նրանք պետք է պահանջատեր լինեն և վաղը ընտրված ենթահանձնախմբից հաշիվ և աշխատանք պահանջեն և այդ համայնքային հանձնախումբը կամ վարչությունը պետք է լինի գործունյա մարդկանց հավաքը: Մեր անսագիրը շահագրգռված է արտացոլելու բոլոր հարցերն ու մտավորականության տարբեր տեսկետները առանց որևէ խտրականության:

Մեզ թվում էր, որ խորհրդաժողովում եղած առաջարկու-թյունների հիման վրա պետք է ընտրվեր մի ներկայացուցչական խումբ, որը պետք է մեկնի Հայաստան, որպես իրանահայերի ներկայացուցիչ: Մեր առաջարկը այն էր, որ մեր թեմական խորհուրդը նկատի առնելով որ համայնքում իրենց կողմից չընդունված կամ դուրս դրված խավը Իրանի վերջին խորհրդարանական ընտրություններում ձեռք է բերել 25-30 տոկոս իրանահայերի ձայնը, ուրեմն ճիշտ կլիներ, որ այդքան տեղ հատկացվեր նրանց, էլ չենք ուզում խոսել, որ հարգելի թեմական կամ պատգամավորական կազմը, որը 15 տարուց ավել է, որ առանց նոր ընտրությունների շարունակում է իր գոյությունը, և ֆիզիկապես և բարոյապես չի արտացոլում իրանահայ համայնքի իսկական ներկայացուցչական պատկերը, մի իրականություն, որը վերջերս արտացոլվել է նաև Իրանահայ միակ օրաթերթի էջերում:

Վերջում հարկ ենք համարում նշել, որ այս համազգային երևույթը գնահատվում է դրական, քանի պատճառներով:

1- Հայաստան-սփյուռք համաժողովը կընթերցեցին Իրանի և Հայաստանի հարաբերությունները, դա կդրվի ավելի ռեալ հիմքերի վրա և ոչ թե որոշ խմբակցությունների վերլուծու-թյունների ու նեղ խմբային շահերի հիման վրա:

2- Ինչպես արդեն նկատում ենք դա կընդնդկատացնի ներհա-մայնքային ազգային կյանքը, դրա օբյեկտիվ օրինակներից են հարգելի Թեմական Խորհրդի հանդուրժողականության մակարդակի բարձրացումը և համահայկական հարցերին ավելի լայն տեսանկյունից դիտելը նրանց կողմից, որը բարձր գնահատանքի արժանի երևույթ է: Այստեղ իր մեծ ազդեցությունն է ունեցել նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության հարգելի նախագահ Խաթամիի երկրի դեմոկրատացման պրոցեսը, որը ուզենք թե չուզենք ստիպում և ստիպելու է մեր ազգային ղեկավարությանը ավելի դեմոկրատիկ ձևերով հաշվի առնել Իրանահայության բոլոր խավերին, աշխատանք տանել համայնքային հարցերը լուծելու ուղղությամբ: Այստեղ հարգելի Թեմական

Խորհուրդը նկատում է թե ինչպես բոլոր պարագաներում, և փոքր-րամասնությունը և մեծամասնությունը ունեն իրենց ընդհանուր շահերն ու իրավունքները և ոչ մի պայմաններում որևէ մեկին անտեսելը չի համապատասխանում ժամանակակից աշխարհի հասարակա-գիտական ըսկզբունքներին:

3-Վերջ կդրվի համազգային հարցերի մենաշնորհ դարձնելը որևէ խմբավորման կողմից:

4- Համայնքում եղած գոյություն ունեցող բոլոր պոտենցիալ ուժերը ավելի մեծ հնարավորություն կունենան օգտագործ-վելու Իրանի և Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղղությամբ:

5- Կամրապնդվեն համայնքի բոլոր հասարակական ուժերի հարաբերությունները և կզարգանա փոխըմբռնումը նրանց միջև:

Սա բացառիկ մի երևույթ է, որ մենք ամբողջ համայնքս պետք է ճշտելով մեր նախկին սխալները, թողնելով մենատիրական մերժողական հոգեբանությունը պատմությանը, իրատեսորեն գնահատելով ներկա պայմանները և ժամանակի պահանջները, զննաք ընդառաջ Հայաստան-սփյուռք համահայկական համաժողովին

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում, հայ ժողովուրդը ցնծություն էր ապրում համայն աշխարհում, քանի որ հայրենի ժողովուրդը քաղաքական երկար քաջքուններից հետո արդեն ապրում էր աննախադեպ անդորր հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ասպարեզներում այս վերջին ութ տարվա համեմատությամբ: Նա հանձին իր նոր ղեկավարության փորձառու և խոհեմ քաղաքականության , կարճ ժամանակամիջոցում պատրաստվեց և կազմակերպեց Համահայկական խաղերը, մեծ շուքով անց- կացրեց պատմականորեն անմոռանալի և անզուգական այն երևույթը, որն էր Հայաստան-Սփյուռք համահայկական խորհրդաժողովը, թեև որի ընթացքում լինում էին քննադատություններ մի քանի խմբերի կողմից, որոնք իրենց էությանը, բացի դրանից, այլ անելիք չեն ունեցել երբեք:

Սփյուռքահայությունն էլ պատիվ ունեցավ հայրենի ժողովրդի և իշխանության հետ միասին մասնակից դառնալու այդ ցնծությանը, ամեն ինչ հուսադրիչ էր թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության դաշտերում, բոլորը լծված էին հայ ժողովրդի առկա և դարավոր իղծերը համեմատաբար վերջնականորեն իրականացնելու համար և այդ գործում, մասնավորապես պատմական նշանակությամբ իր հսկայական դերն ու ավանդը էր ցուցաբերել իշխանության եռյակ հեղինակությունը:

Սակայն, ցավոք , այդ ցնծությունը շատ երկար չապրեց. Գարեգին Ա հայրապետի վախճանումից հետո, հոկտեմբերի 27-ին պետք է ընտրվեր նոր առաջնորդը Հայոց Առաքելական եկեղեցու, և եկավ այդ օրը և նա ընտրվեց: Նույն օրը , սակայն, արձանագրվեց որպես հայ ժողովրդի պատմության ամենասև օրերից մեկը:

Հոկտեմբերի 27-ին (ժամը 17:10-ին) Աժ-Կառավարություն հարց ու պատասխանի ժամանակ Հայաստանի Ազգային ժողովի նիստերի դահլիճ է ներխուժում հինգ հոգուց բաղկացած մի ասիստետ-չական ոճրագործ ավազակախումբ, վարձկան Նաիրի Հունանյանի ղեկավարությամբ (Ծնված 1965 թ. Երևանում, ավարտել է Երևանի Պետ. Համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: Եղել է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության անդամ, սակայն հետագայում անբարո վարքի համար արտաքսվել է կուսակցությունից: Հիմնադրել և ղեկավարել է «Հորիզոն» տեղեկատվական կենտրոնը:1994-97 թվականներին բացակայել է

Հայաստանից և հիմնականում բնակվել Դրինում: 1997-ից վերադարձել է Երևան) : Ձուլվում են հայ ազգի հարազատ զավակներ՝ Աժ-ի նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, ՀՀ վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը, Աժ փոխնախագահներ Յուրի Բախշյանը և Ռուբեն Միրոյանը, Օպերատիվ հարցերով նախարար Լեոնարդ Պետրոսյանը, Աժ պատգամավորներ ակադ. Միքայել Քոթանյանը, Հենրիկ Աբրահամյանը և Արմենակ Արմենակյանը: Այսպիսով գլխատվեց ՀՀ կառավարությունն ու Աժ-ը, ժողովրդի հույսերը հօդս ցնդեցին, Հայաստանի քաղաքական ասպարեզից մարմնապես առհավետ հեռացան հայ ժողովրդի հին ու նորագույն չարականների մեծ թշնամիները: Ի՞նչ էին այդ դժոխային գործողության էությունն ու նպատակները.

1-Այն ծրագրավորված քաղաքական ակտ էր՝ հեղաշրջման փորձ:

2- Գլխատել ՀՀ կառավարությունը:

3- Վերացնել Աժ-ի ղեկավարությանը:

4- Ստեղծել հինք՝ Աժ-ի և կառավարության նոր՝ ներկա ղեկավարության համեմատությամբ թույլ հեղինակություն վայելող ղեկավարություն ընտրելու համար: Վերաբաշխում անել դերերի՝ Ազգային ժողովում և քաղաքական ասպարեզներում: Արագացնել կամ քաջալերել հինք՝ փորձառու (մասնավորապես խորհրդային շրջանի) հեղինակավոր ղեկավարներին փոխարինող երիտասարդ արևմտամետ այրերի գործի գլուխ գալու ընթացքը:

5-Ապակայունացնել Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը, որի շնորհիվ ավելի ուժեղացնել արևմտյան պետությունների ճնշումները ՀՀ իշխանության վրա, գիշումներ անելու մասնավոր Արցախի հիմնահարցում (որը կնպաստի Կովկասի նավթի արտահանմանը արևմուտք): Ասպիսով թուլացնել Հայաստանին՝ որպես Ռուսաստան-Հայաստան-Իրան առանցքի կիզակետ:

6-ՀՀ պետության , մասնավորապես Ռուսաստանամետ «Միասնության Դաշինքի» դեմ էր:

7- Կայունության դեմ էր, ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանում ստեղծվել էր աննախադեպ կայուն վիճակ, քաղաքական դաշտում, տնտեսության մեջ ծրագրեր կային լուրջ քայլեր վերցվելիս վիճակը բարելավելու համար:

8- Կատարվածը մի զգուշացում էր Ռուսաստանին՝ Չեչենիայի պատերազմի նկատմամբ և Արցախյան հարցում

միջամտության առումով (Ս. Թալբոթի գործողումը Մոսկվա, Երևան , Թուրքիա փաստեց այդ իրողությունը):

Այսպիսով տեսնում ենք , որ բոլորովին անհիմաստ է այն կուսակցությունների և անհատների տեսակետը, ըստ որի, այն ինչ պատահեց՝ հինգ մարդու հոգեկան անհավասարակշռության , սրտի մաղձի և անձնական մղումների ապատճառով է տեղի ունեցել: Կատարված ահաբեկչական գազանության մեթոդները արդեն քաջ հայտնի են գիտակից ժողովրդին, ուսումնասիրող և տեղյակ այրերին: Կատարվածը ոչ ինչ էր, եթե ոչ արևմտյան պատվիրատու երկրների և նրանց

ներքին վարձկանների շահերին ուղղված փորձ: Սակայն այս հայ ժողովուրդն է,որ իր բարձր գիտակցությամբ և միասնական կամքով կչեզոքացնի ամեն դավադրու-թյուն իր դարավոր նպատակին հասնելու համար:

«ԱՊԱԳԱ» ամսագրի աշխատակիցները խստիվ դատապարտում են Չայաստանի ղեկավարության դեմ կատարված այդ ահաբեկչական գործողությունը և պա-հանջում են իսկական պատվիրողների բացահայտումն ու ոճրագործների անհապաղ պատժումը:

րույց իրանահայ

հայտնի բանասեր և
մտավորական՝

Լ Ե Լ Ո Ն

Մի նասյանի հետ

Իսֆահանից թեհրան էր հրավիրվել Հայաստանի Հանրապետության դեսպանի կողմից մասնակցելու ՀՀ անկախության օրվա կապակցությամբ: Նա պատմում է, որ իր առաջին բանաստեղծությունը գրել է 1938 թվականին նվիրված Հայաստանին, Մայիսի 28-ին, այսինքն Հայաստանի անկախության տոնին: Նա ասում է, որ մենք այն ժամանակ անկախությունը երազում էինք և հիմա տեսնում ենք, այն ժամանակ ասում էի, որ եթե ես մի օր անկախությունը չտեսա, ինձ կթաղեք Մասիսի ձյունների տակ, որ ապահով մնամ, երբ Հայաստանը անկախացավ ինձ ձյունի տակից կը հանեք դուրս գամ և հետո «ցնծացեք հայեր» բանաստեղծություն գրեցի: Ուրեմն մենք ամենաբախտավոր ժողովուրդն ունենք, որ այս դարին անկախությունը տեսանք:

Հարց. Ուզում էի խնդրել, որ պատմեիք ձեր մոր աշխատությունների մասին:

Պատ. Ուրախությամբ պիտի ասեմ, որ Ամերիկայից մեկը եկել է և ասել, որ ձեր գիրքը, որ Ջուլայի 140 տարվա պատմության մասին էր (Հարություն Տեր Հովհանյանի գրքի շարունակությունը մինչև 1996 թ.) արդեն տպագրվել է Երևանում: Իսկ վերջերս պարսկերենով լույս է տեսել մի գիրք, որը վերաբերում է 150 տարի առաջ 1854 թվականին մի հայ կաթոլիկ վարդապետի, որը եկել էր Ջուլա և ուսում-նասիրել էր պարսկական հին շենքերն ու եկեղեցիները: Այդ գիրքը տպագրվել է 1894 թվականին, ես դրան թարգմանեցի հայերենի և վերջերս էլ թարգմանել եմ պարսկերենի: Մի ուրիշ գիրք էլ, որ գրել եմ վերաբերում է ամբողջ Փերիայի մշակույթին, ազգագրությանը, հանելուկներին և անեկդոտներ ու շուտասելուկներ: Ունեն մաև այլ աշխատություններ:

Հարց. Կարող եք հիշել, որ քանի՞ աշխատություն ունեք:

Պատ. Չեմ կարող ասել բոլորը, քանի որ ոմանք երկրորդ հրատարակությունն է ունեցել: Մատենագրության գիրքը, մաև 100 տարվա ընթացքում ինչ, որ թարգմանվել է հայերեն-մից պարսկերեն:

Հարց. Ի՞նչ խորհուրդ կտաք մեր երիտասարդներին:

Պատ. Աշխատասեր և հետևողական լինեմ, գնան ուսումնի ետևից, պրպտումներ կատարեն և ուսումնասիրեն, որ իրենց նպատակին հասնեն:

Հարց. Արդյո՞ք հնարավոր է Ջուլայի մատենադարանի գրքերից օգտվել:

Պատ. Ոչ թե միայն մեր հայ բանասերները կարող են օգտվել գրքերից, այլ պարսիկ և օտար ազգի ուսանող-ուհիներն մաև: Մենք աշխատում ենք ամենայն

բժախնդրությամբ և ուրախությամբ բավարարել իրենց պահանջները:

Հարց. Մշակույթի շաբաթվա առթիվ ի՞նչ պատգամ ունեք այդ կապակցությամբ:

Պատ. Մեր բանասերները լավ գիտեն, որ հայոց լեզուն մեր գանձն է և պիտի այն պահենք թե Հայաստանում և թե արտասահմանում: Իմ ցանկությունն այն է, որ աշխատել հայոց լեզուն անաղարտ պահել, օտար բառեր չխառնել, մաքուր և լավ խոսել, և հավերժ պահենք այն: Ամեն տարի մշակույթի շաբաթվա առթիվ մենք վաճառում պատարագ ենք մատուցում, դպրոցական աշակերտները առանձին ծրագիր են ունենում: Այն աշակերտ-ուհիներին, որ մեկ տարվա ընթացքում ամենաշատն են օգտվել գրադարանից նվեր ենք տալիս և քաջալերում նրանց:

Հարց. Մատենադարանում ըստ վերջին տվյալների ինչքա՞ն տպագիր և ձեռագիր մատյաններ կան:

Պատ. Ձեռագիր գրքերը 750 հատ են, 40-50 հատ պարսկերով են: Տպագիր 25.000 հատ են, որից 17000 հայերեն և մնացածը պարսկերեն և անգլերեն են: Հայերեն գրքերի ցանկը երկու հատոր է, մեկը կազմել է Սմբատ Տեր Ավետիսյանը 100 տարի առաջ, երկրորդը ես կազմեցի Վիենայում 1970-72 թվականներին:

Հարց. Արդյո՞ք պարսկերեն մամուլին աշխատակցում եք:

Պատ. Այո, Բազմաթիվ հոգվածներ են գրել այնտեղ, վերջերս մի գիրք պետք է լույս տեսնի Իսպահանի կրթական հիմնարկի կողմից, որտեղ գրվում է Ջուլայի դպրոցների պատմության մասին և ինձ խնդրեցին, որ մեր անցյալի ուսուցիչներից և հոգևորականներից տեղեկություններ տալ: Մի հոգված գրեցի Արամ Ալլահվերդյանի մասին, որը թե իմ ուսուցիչն է եղել թե համալսարանի դասախոս: Նրա կենսագրությունը լույս կտեսնի (Ային Ֆարզանգի) ամսագրում:

Հարց. Խնդրեմ Ջուլայի պատմության պարսկերեն թարգմանության մասին տեղեկություններ հաղորդել մեր ընթերցողներին:

Պատ. Այո, 5-6 տարի առաջ պատրաստվել է այն, բայց չէինք հաջողում տպագրել, վերջերս տպագրելու իրա-վունքը ստացել ենք և շուտով լույս կտեսնի: Գրաբարից թարգմանեցինք պարսկերենի, այդ գործում մեծ օգնություն մեզ ցույց տվեց մի պարսիկ ուսուցիչ՝ պրն. Մոհամադ Մուսավի անունով: Երկու տարի տևեց և պարսկերենով կլինի մեկ իսկ հայերենով երկու հատոր:

Հարց. Թույլ տվեք փոխենք թեման, ուղղագրությանն անցնենք: Ինչպես գիտենք վեճեր կան ուղղագրության շուրջ, որոշները հետապնդում են սինը, իսկ Հայաստանը մորը: Դուք կարծում եք սինյունքը ինչ պետք է անի, դրանով հանդերձ դպրոցներում բավա-կան դժվարություններ կան, չեք կարծում մոր ուղղագրությունը ավելի լավ է որոշ փոփոխություններով գործի դրվի, որպեսզի շատ դժվարություն չունենանք:

Պատ. Իհարկե ես քանի հոգվածներ ունեմ մեր դասական ուղղագրության վերաբերյալ, իմ կարծիքով գաղափարական մոտեցում չպետք է ունենանք, այլ պետք է ցուցաբերել գիտական մոտեցում: Ես կարծում եմ եթե երկուսն էլ իրենց խոսքը հետապնդեն, այսպես ասած քար դառնան,

վերջում երկու քարերն էլ կը փշրվեն: Հիմա լավ է թե արտասահմանի և թե Հայաստանի մտավորականները ժողով գումարեն և խնդիրը մեջտեղ դնեն, որ թե հեշտ լինի, թե հիմը պահպանվի և թե թերություն առաջ չգա:

Հիմա որոշները կարող են ասել, որ մենք 70 տարվա ուղղագրություն ենք ունեցել ինչպես փոխենք այն, բայց ես ասում եմ մենք որ 1500 տարվա ուղղագրություն ունեինք փոխեցինք այն, ինչպես կարելի չէ 70 տարվանը չփոխել:

Ինձ համար նոր, հին, արևմտահայերեն և արևելահայերենը դժվարություն չունի, բայց միայն հո ես չեմ, պիտի ժողովուրդը գրի և կարդա: Նոր և հին գրողների նպատակը հայերեն սովորեցնել և պահպանելն է: Եթե որոշ փոփոխություններ լինի, երկուսի մեջ էլ և մեկ ձև կիրառվի ամենից լավը կլինի, և սա լեզվի փրկության ճանապարհն է:

Շարք.- Ինչպես գիտենք փոքր ժողովուրդ ենք աշխարհում 5-6 միլիոն, բայց ունենք երկու ուղղագրություն, երկու կաթողիկոսություն, 80 կուսակցություն, ազգեր կան, որ 50 միլիոնից էլ ավել են, բայց նման հարցեր չունեն, ձեր կարծիքը ինչ է, ավելի լավ չէ երկուսը դարձնենք մեկ:

Պատ.- Այո, լավ է ինչպես գիտենք երբ ձեռքի մատները միանում են իրար բռնուցք են դառնում և ավելի ուժեղ դառնում, լինի մեկ լավ է իհարկե, բայց մենք չենք էլ կարող

զանազան հասկացություններին ստիպենք, որ մեկ դառնան, այլ պետք է իրենց հասկացողությամբ մեկ դառնան, ինչպես որ Չարենցն է ասել «Ով հայ ժողովուրդ քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է», ամեն ինչում հավաք լինենք լավ է, թեկուզ տարբեր ճաշակներով բայց նպատակը մեկ լինի:

Ես Հայաստան գնացի, ասում էի գնում եմ հայանամ, մենք պետք է արտասահմանում էլ որքան կարելի է մեր լեզուն պահենք, ես Ամերիկա գնացել եմ, թերթերի մեջ էլ գրել եմ, որ մենք օտար երկիր գնալով ծուլվում ենք նրանց մեջ, ճիշտ նմանում է մի ճյուղը, որ ընկած է եղևնի առջև և տանում է մեզ, ուրեմն լավ է որքան կարող ենք մեր լեզուն արտասահմանում պահենք, բայց դժվարություններ կան, կարող եմ ասել նույն կրոն ունեցող երկրներում այսինքն կրոնական երկրներում, այդ դժվարությունը ավելի շատ է քան թե իսլամական երկրներում, օրինակ Պարսկաստանում, այստեղ ավելի ապահով է քան այնտեղ:

Թղթակից.- Շատ շնորհակալություն, որ այս առիթը մեզ տվեցիք:

Լ.Մ.- Շնորհակալ ձեր ներդրության համար և հաջողություն ձեր ապագայի համար և «Ապագա» ամսագրի համար:

Ջրույցը վարեց՝ Էդ. Բաղդասարյանը

Համար 11-12 (14-15)**Ա.ՊԱԳ.Ս.****Նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1999**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հայկական մամուլը երկդարյա փորձա-ռությանը է օժտված: 1794 թվականին հրատա-րակվեց «Ազդարարը» Հնդկաստանի Մադրասում, իսկ ճիշտ մեկ դար անց՝ 1894 թ. լույս տեսավ Իրանահայ անդրանիկը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը Թեհրանում:

Վերջին 105 տարիների ընթացքում Իրանա-հայ մամուլը ունեցել է հետևյալ քանակական պատկերը.

1-Թավրիզ՝ 40 (16 տպագիր, 24 այլ եղանակներով):

2-Թեհրան՝ 92 (58 տպագիր, 34 այլ եղանակներով):

3-Ն. Ջուղա՝ 13 (3 տպագիր, 10 այլ եղանակներով):

4-Աքադան՝ 3 (ոչ տպագիր):

5-Այլ 9:

Գումար 157 (77 տպագիր, 80 այլ եղանակներով):

Ամենաերկարակյացը Իրանահայ մամուլում «Ալիք» օրաթերթն է, որը լույս է տեսնում 1931 թվականից մինչ այսօր, որը իր կուսակցական պատկանելությամբ հանդերձ, իր հասարակական մեծ դերն է ունեցել համայնքի կյանքում:

Ինչպես մամուլը ամբողջ աշխարհում, ընդհանրապես, և հայկականը հատկապես Սփյուռ-քում, միշտ ներքին պայքարի տեղիք է տվել, ուստի Իրանահայ մամուլն էլ զերծ չի մնացել այդ խիստ և երբեմն ամբողջովին անիմաստ պայքարից: Այդ անհաշտ պայքարը եթե մի կողմից ձգտել է հասարակական մտքի զարգացմանն ու աշխուժ-ացմանը, սակայն, դժբախտաբար իր արդյունքում ստեղծել է մտավոր և գործնական կոպիտ դոգմաներ՝ չհանդուրժել մեկը մյուսին՝ հանուն «ազգային շահերի», չլսել մեկը մյուսի քննադատություններին և անտեղի չհարգել միմյանց տեսակետները:

«Ապագան» իր խիստ համեստ հնարավորու-թյուններով, սակայն լծվելով ազգային-ժողովրդական վեհ գաղափարներով, և ոչ այն ինչ, որին ոմանք հավակնում են, լույս աշխարհ եկավ

հագեցում տալու մի շարք պահանջների, հոգեբանական կարիքների և իրականացնելու համար որոշակի նպատակներ, որոնցից կարելի է հիշատակել հետևյալները.

1-Արտացոլել, առաջին հերթին, Իրանահայ կյանքը, քանի որ սա Իրանահայ մամուլ է:

2- Ծառայել վերկուսակցական նպատակ-ներին, հանուն ազգային-ժողովրդական ընդհանուր շահերի:

3-Հատուկ ուշադրություն դարձնել երիտա-սարդությանը, ապա հին ու նորագույն արժա-նիքներին:

4-Վեր հանել հայ և պարսիկ ժողովուրդների մշակութային առնչությունները:

5-Հայ մշակույթը իր բոլոր ծալքերով ծանոթացնել մասնավորապես մատաղ սերնդին:

6-Իրանահայության ձայնը հասցնել իրա-նական, համահայկական և միջազգային մշակութային ամբիոններ:

7-Հիշել այն դեպքերն ու անձնավորու-թյուններին և առհասարակ արժանիքները, որոնք մոռացության են դատապարտվել խմբակցական և թայֆայական քաղաքականության հետևանքով:

«Ապագա» ամսագիրը իր խիստ սահմանափակ հնարավորություններով, ձգտել է ներկայացնել մեր Իրանահայ համայնքի հարցերն ու առկա տարբեր տեսակետները՝ անկախ իրենց գաղափարական և խմբակցական մոտեցումներից, իր գոյության ընթացքում դիմակայել է երկու ընդհանուր դժվարությունների և հաղթահարել նրանց. 1-Ֆինանսական խիստ պայմաններ, որին հաղթահարել է մեր համայնքի ազնիվ զավաների զոհաբերությամբ և նվիրվածությամբ: 2- Մի երևույթ, որից միշտ էլ տառապել ու վնաս է կրել համայնքը, և դա մեծ հավակնություններ ունեցող, գեղեցիկ ածանցներ յուրացնող, սակայն անգործ, կրավորա-կան, թույն տափող, զեղծարար շրջանակներն ու անհատներն,

որոնք մերթ մտավորականի, և մերթ ազգայինի և ժողովրդականի բողի տակ յուրացնում և իրենց սեփականությունն են համարել հասարակական, մշակութային և գիտական բորժի մենա-շնորհը:

Այսպիսով, ապրելով «Ապագա»-ով ամբողջ մեկ տարի, արդ սկսում ենք 2000 թվականը, 21-րդ դարն ու 3-րդ

հազարամյակը, ուստի առիթից օգտվելով շնորհավորում ենք Ամանորն ու Ս. Ծնունդը մեր բոլոր հայրենակիցներին, առավել հաջողություն մաղթելով նրանց, և փափագելով, որ 2000 թվականը լինի ազգային և մարդկային առավել մեծ ձեռքբերումների տարի, մասնավորապես Իրա-նահայ և հայրենի ժողովրդի համար:

Մեկ քարեկան «Ապագան» մեկ անշարկով

«Ապագա» ամսագիրը երկարատեղ աշխատանքներից հետո, սկսեց հրատակվել 1995 թ. սեպտեմբերի 30-ին Իրանի մայրա-քաղաք ՝ Թեհրանում: Սակայն իր կամքից անկախ ընդհատվելով երեք տարի, վերսկսվեց տպագրվել 1998 թվականի նոյեմբերից: Մինչ այժմ հրատարակվել են 10 համար, նյութական և հնարավորությունների խիստ սուղ պայման-ներում:

Ամսագիրը տպագրել է 340 էջ(A4) տարբեր նյութեր, որից շուրջ 3/4 -ը հայերեն իսկ 1/4 -ը պարսկերեն: Տոկոսային առումով «Ապագայի» էջերում զետեղվել են հետևյալ ընդհանուր թեմաներով հոդվածներ և նյութեր.

- * Իրանահայ կյանք ՝ 20%
- * Բանասիրական, գիտական, հայ մշակույթ ՝ 16.8%
- * Գրական էջ ՝ 14.2%
- * Հայաստան ՝ 13%
- * Հայկական ցեղասպանություն և հարց ՝ 7.5%
- * Ազատ ամբիոն ՝ 6.5%
- * Գովազդ ՝ 5.2%
- * Խմբագրական ՝ 4.9%
- * Իրան ՝ 4.3%
- * Մարզական ՝ 3 %
- * Ջանազան այլ նյութեր ՝ 4.6%

Այսպիսով եթե բանասիրական, գրական, ազատ ամբիոն, խմբագրական և մարզական ու զանազան նյութերի իրանահայ առնչությունները գումարենք Իրանահայ կյանքի թեմային, ապա պետք է հայտնել, որ ամսագրի էջերի ավելի քան 60% -ը պատկանում է Իրանահայության կյանքի տարբեր ասպարեզներին և կարող ենք հայտարարել «Ապագան» որպես Իրանահայ մամուլ իր բոլոր հատկանիշներով:

Հանդիպում Հ. Թումանյանի թոռան՝ Տիկին Իրմա Սաֆրազբեկյանի հետ

Վերջերս Թեհրանահայությունը բախտ ունեցավ՝ ԻԱՄ միությունում հանդիպել ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի թոռնուհուն՝ Տիկ. Իրմա Սաֆրազբեկյան հետ։ Երկար զրույցի ընթացքում նա մեզ պատմեց հետաքրքրաշարժ նյութեր, որոնցից կանոնադաշտանք մի քանի դրվագներ։

Հ. Թումանյանը երբ ուզում էր մահանար հալածեց երեխաներին և իր երկու աղջիկներին Աշխենին և Նվարդին ու փոքրիկ տղային և նրանց ասում էր, որ միասնական լինեն։ Ձարմանալի ընտանիք էր և ամենը իրար կապված, ամուր ընտանիք, նրա մահից հետո նրա ընտանիքը չբաժանվեց։ Նրանք հավաքված էին իրենց մոր շուրջը, որը իր ամուսնուն ասում էր «հայրիկ»։ Այսպես ես նմանացրել եմ նրա «Փարվանա» ոտանավորն, որ մի թիթեռ էր, թռնում էր դեպի լույսը. այսպես էր մեր օջախը՝ մեր ընտանիքը։ Շատ ողբերգական օրեր եղան նրանց ընտանիքում, բայց նրանք ապրեցին Թումանյանից հետո, նա ունեցել է 10 երեխա, 4 տղա և 6 աղջիկ, նրանք բոլորը զբաղվում էին Թումանյանով, նրա դուռը միշտ բաց է եղել, նրա մոտ ոչ միայն գալիս էին բարեկամները, այլ Նարդոսը, Աղայանը, Կոմիտասը և այլք։ Նա երբեք չի եղել ոչ մի կուսակցության անդամ, աշխատել է բոլորի հետ։ Ես այդպես եմ կարծում, նրա շուրջը հավաքվում էին բոլորը. նա հյուրընկալ էր և սովորեցնում էր երեխաներին ինչպես հյուր ընդունել։ Մայրս ասում էր, անտանելի էր, մեկը գնում էր, մյուսը գալիս էր և այսպես սպասարկում էինք։

Նա ասում էր, որ իր կյանքի վերջին օրերին չհասցրեց ոչինչ գրել, նույնիսկ իր հեքիաթներից «Հազարան Բլբուլի» 60 օրինակ տարբերակներ է գրել բայց չհասցրեց վերջացնել. Սասունցի Դավիթը, Դեպի Անհունը, Հազարան Բլբուլը նրա սիմվոլներն էին, և նա միշտ ասում էր երանի թե հետ գնամ իմ սենյակը և հետ դառնամ այն օրերին։

Թումանյանի աշխատությունները տարբեր են եղել, ես չեմ կարող նշել քանի բարեգործական կենտրոնների նախագահն է եղել. 1912 թ. նա հիմնել է Գրողների միություն, 1917 թ. նրա մոտ մտահոգացում էր ստեղծվել Հայկազյան միության մասին, որը պետք էր հիմք դառնար հետագայում

ստեղծվելիք համալսարանի, և Թումանյանը տեսավ այդ համալսարանը։ Նա ի մի բերեց մեր ամենալավագույները՝ Մանանդյաններ, Աճառյաններ, Մարրներ.... նա իր շուրջ հավաքեց բազմաթիվ գիտնականներ, որոնք եկան նույնիսկ Լենինգրադից. Այդ նույն բանն էր նա ուզում կատարել՝ Ակադեմիա ստեղծելու համար, նա անընդհատ մտածում էր ժողովրդի մասին։ 1905-6 թթ. շատ ծանր էին նրանց համար, տանը շատ երեխաներ կային, Թումանյանը թողնում գնում էր թուրքական գյուղերը. ով եղել էր Թումանյանի հետ միասին, նկարագրել է շատ զարմանալի բաներ։ Թուրքերը ձեռք էին տալիս նրա հետ և երբ մայիսի 15-ին գնացին թուրքական գյուղեր, եղբայրը որ նրա հետ էր, ասում էր մենք չէինք կարողանում քնել, բայց նա հանգիստ քնեց և մենք հարցրինք թե չէիր վախենում. նա ասաց թե. «Չէ, ինչպես կարելի է սպանել մի մարդու, որ սպիտակ դրոշակ ձեռքին գալիս է հաշտություն կնքելու», նա միշտ լավատես էր։ Ունենալով շատ կորուստներ, նա շատ ուրախ թամադա էր լինում, ամբողջ գիշերը մի բաժակով առանց խմելու թամադա էր լինում և երգում էր, սիրում էր Կոմիտաս, Սյաթ Նովա և Անուշ էր երգում,

Սիրում էր երեխան լավը տեսներ, դրա համար էր, որ երբ հրատարկում էր մի գիրք, հրավիրում էր շատ նկարիչներ և ասում էր երեխան փոքրուց պիտի տեսնի գեղեցիկը. դրա համար էր որ դարասկզբին հիմնեց մանկական գրադարանը. սկսեց հրատարակել 1908 թվականից «Շունն ու կատուն» և մինչև 1916 թվականը հրատարակեց մի գրքույկ, որը այդպես կոչվեց «Մանկական պատկերազարդ գրադարան»։

Նա մտերիմ էր բոլոր գրողների հետ որոնցից Պերճ Պռոշյանի հետ։ Իմ մայրս՝ Սեդան հունվարի 5-ին էր ծնվել։ Պերճը ամեն տարի գալիս էր Համալսարան այդ օրը և շնորհավորում։

Մի հուշ։ Թումանյանների խոհանոցը գտնվում էր բնակարանի մյուս ծայրում. Թումանյանը գնում է խոհանոց, տեսնում է մի կաթսա որի մեջ ինչ-որ մի բան է եփվում, դուրս է գնում մի քանի րոպեից հետո գալիս է Պերճ Պռոշյանը, օղին ձեռքին գալիս է, մյուսներն էլ հասնում են, հետո ասում է Հովհաննեսը այսօր մեզ խաշի է հրավիրել,

ասում են ի՞նչ խաշ:Գալիս է Թումանյանը և ... բայց հետո իմանում են որ այդ լվացքն է եղել և կինը ասում է որ այսօր մեր լվացքի օրն է եղել , այսպես հուշեր շատ է եղել : Թումանյանը շատ էր սիրում երբ տանը բեմադրություն էր լինում, երբ նա գրում էր որևէ մի բան երեխաները այն բեմադրում էին տանը , նույնիսկ եղել է, որ «Գիքորը» երկու եղբայրներն էլ բեմադրել էին այն տարբեր ձևով (Արմիկը և Արևը):

Մայրս պատմում էր որ իրենք շատ հարուստ չէին, դրա համար հին շորերից հագուստներ էին կարում ... միշտ եղել են ուրախ և լավատես սակայն կոտրվեց նրա ուրախությունը 1915 թվականին, որից հետո նա շատ կոտրվեց և ստիպված եղավ ամենայն հայոց բանաստեղծ անվանել իրեն. օգնեց շատերին , որք երեխաներին , սիրել են նրա աղջիկները ամեն տեղ իր հետ լինեին:Նրանք հատուկ կանանց միություն էին կազմել որ օգնում էր որք երեխաներին:1918-ը նրա ամենածանր տարին էր, սպանվեց նրա եղբայրը որը գնացել էր ճակատամարտ: 1916-ին մյուս եղբայրն էր սպանվել ճակատամարտում: 1919 թ. պիտի տոնվեր նրա հորեյանը, բայց նա դեմ էր այս բանին, նույնիսկ 1909 թվականին, որ պիտի տոնվեր նրա 40-րդ հորեյանը , նա դեմ էր և միշտ ասում էր հորեյան պետք չէ տոնել:1919 թ. Թումանյանների տան առջև ահագին բազմություն էր հավաքվել,սակայն նա շատ էր կոտրվել,հետո երկու որք երեխաներ եկան և ասացին. «Մենք շատ ենք սիրում,որ դուք մեզ մոտ գաք և մենք տոնենք ձեր տոնը, մենք սիրում ենք որ դուք երկար ապրեք և հեքիաթներ շատ գրեք», և այսպիսով ամբողջ 1919 թ. եղավ նրա հորեյանական տարի:Նույնը եղավ այս տարի նրա 130-ամյակը, որը շատ լավ տոնվեց . տոնեց ոչ թե կառավարական և պաշտոնական ձևով, այլ ժողովուրդը ինքը տոնեց, խաղում էին երեխաները , մեծերը և բոլորը:

Թումանյանի բոլոր գործերը տպագրվել են. մի բան չկա որ տպված չլինի:Ակադեմիայում 1995-ից առաջ, հրատարակեց նրա 10-րդ հատորը, այսինքն սա լրիվը ամփոփեց նրա սևագրությունները, հուշատետրերը, նամակները... բոլորը տպագրված են և պահպանված են նրա 300 էջ ձեռագրերը:

Ես պետք է ասեմ,որ երիտասարդ գրողները շատ էին ամաչում Թումանյանից, և՛ Տերյանը և՛ Չարենցը...

Խոսելով Թումանյանի մյուս զավակների մասին, պիտի ասեմ , որ նա 35 տարեկանում ուներ 10 երեխա, աղջիկներից Աշխենը ծնեց առաջին թռչը, որը վախճանվեց 1940 թ. և աղջիկներից միայն Սեդան ունեցավ զավակ, մնացածը զավակ չեն ունեցել , տղաները Արեգը, Համլիկը, Մուշեղը բոլորը ունեցան երեխաներ, նրա աղջիկները գտնվում էին Մոսկվայում, Թիֆլիսում: Միայն ես եմ զբաղվում գրականությամբ:Նա ուներ շատ գրքեր և դրանց իր կյանքի վերջին տարիներին է հավաքել. որովհետև դեպի արևելք գնաց Թումանյանը վերջին տարիներին, առաջին տարիները նա զբաղված էր Եվրոպական գրականությամբ: Ռուսական գրակա-նութան շատ թարգմանություն ունի: միև թռչներից մեկը Ռուսաբան է եղել և մեկը բժիշկ, դժբախտաբար ես մնացել եմ մենակ գրականութեան մեջ:

Հ. Թումանյանի ֆոնդը հասարակական կազմակերպություն է , ոչ մի կուսակցության և կառավարության հետ գործ չունի , պարզապես հրատարակված գրքերից ամեն մեկը ունի իր հովանավորողը և հիմա էլ գործարանները աշխատում են, նրանք բոլորը գալիս են և սիրով սատար են կանգնում: Արտասահմանից էլ շատ հովանավորեցին. Կանադայից, Բելյոսից և այլն:Հարություն Սիմոնյանը Ամերիկայից շատ սիրելով Թումանյանին հրատարակեց նրա 8-րդ, 9-րդ և 10-րդ հատորները. վերանորոգեց Թումանյանի եկեղեցին Դսեղում:Երբ, մի օր նա տխուր էր, ես իրեն ասացի արի քեզ տանեն լավ տեղ, նրան տարեցի Դսեղ և տեսավ Թումանյանի եկեղեցու գմբեթը. տերևները, ծառերը.... տեսավ Թումանյանի տունը, այն գերանը որ Թումանյանը ասում էր , փոքր տարիքում նստում էին այդ գերանի վրա և մեծերը պատմում էին հեքիաթներ. նա ասաց. «ինչո՞ւ գիրք չէք հրատարակում նրա մանկության մասին» ասի նրա դուստրը գրել է մի գիրք և ես բերեցի մի օրինակ: Գրքերի հրատարակելը շատ թանձ է. իսկ երեխաներին այդքան թանձ մենք չենք ուզում վաճառել, սա մի Ֆոնդ է որ էժան է հրատարակում, եթե լինեք Երևանում կտեսնեք մենք ամենաեժանն ենք վաճառում. եթե գիրքը լինի 1000 մենք դրան վաճառում ենք կես:

Մենք փնտրում ենք հովանավորող , նա գիտի մինչև վերջին քանակը . դե իհարկե ինչքան գիրք տպենք, այդքան հովանավորող էլ պետք է:

«ԻՍԱՀԱԿՅԱՆՆ ՈՒՆԻ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԾԱԳՈՒՄ»

*«Ապագայի» գլխավոր խմբագրի մտերիմ զրույցը Ավետիք
Իսահակյանի թոռան՝ գրականագետ Ավիկ Իսահակյանի հետ*

Ապագա.- Սիրելի Ավիկ նախ շնորհակալություն եմ հայտնում, որ զանազան զբաղմունքներով հանդերձ մեզ ընդունեցիր. Իրանահայությունն էլ ողջ հայ ժողովրդի նման Իսահակյանի ստեղծագործությունների սիրահարն է, թույլ տվե՞ք հենց ձեր նախաբանով սկսենք մեր այսօրվա զրույցը մեծ վարպետի մասին:

Ավիկ.- Գիտես սիրլի Գերմանիկ, որ Իսահակյանի նախնիների ծագումը պատմական Հայաստանից է՝ Հին Բայազետից, այսինքն կարելի է ասել Իսահակյանը ունի պարսկահայ ծագում: 1828 թ. երբ նշանավոր Թուրքմենչայի պայմանագիրը ստորագրվեց և որոշում կայացավ, որ պարսկա-հայությունը տեղափոխվի Ռուսաստանի իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի տարացքը, Իսահակյանի մեծ պապը՝ Նիկողայոս Իսահակյանը, որ հայտնի մարդ էր Հին Բայազետում, գլխավորեց հին Բայազետցիների կարավանը դեպի հայրենիք և կարավանի մի մասը հաստատվեց Գյումրիում, իսկ մեկ մասը գնաց Սևանի ափը և հաստատվեց Գավառ գավառիկում: Ես ուզում եմ մի պատմություն պատմել. ես հարցրեցի մեծ հորս Իսահակյանին, թե պապիկ ուրեմն դու գյումրեցի ես, ես ծնվել եմ Երևան, մայրս՝ Կոստանդնուպոլիս, հայրս ծնվել է Թիֆլիսում, իսկ տատիկս՝ Շուշի (Ղարաբաղ) ապա ես որտեղացի՞ եմ: Նա ասաց՝ գավալս, եթե ձիու ախոռում ծիծեռնակը բույն դնի և ծագուկ ծնի, դա ինչ է, ծիծեռնակ է թե՛ ձի: Ասացի՝ իհարկե որ դա ծիծեռնակ է, ասաց՝ տես, որ դու Գյումրեցի ես, հենց նույն տրամաբանությամբ պետք է արտահայտել, որ Իսահակյանն էլ Հին Բայազետցի է, այսինքն պարսկահայ է:

Տեսնում եմք, որ մեր կապերը հին են և պետք է ասեն որ Իսահակյանը մի կողմից իր ստեղծագործության մեջ շարունակելով հայ միջնադարի՝ Նրեկացու ապա և Քուչակի, Ֆրիկի, Սայաթ Նովայի հանճարեղ ավանդները, մյուս կողմից նաև իր ստեղծագործության մեջ միշտ կրել է մեծ Արևելքի ազդեցությունը, Արևելքի մեծ պոեզիայի ազդեցությունը, լինի դա Ֆիրդուսի թե Սաադի, լինի Օմար Խայամ

թե Ռուդաքի և նամանավանդ Աբուլալա Մահարի: Մահարին ավելի շատ նրա աշխարհա-հայացքի վրա է, իհարկե ազդել, քան թե նրա ստեղծագործության: Այս ստեղծագործությունը վառ արևելյան էլ իմաստությունն է, ել խորությունն է ել պոեզիայի հրաշալիքը, որ հատուկ է միայն Արևելքին՝ ճոխությունը, գեղեցկությունը, զգայնությունը. իհարկե է Իսահակյանը, ինձ թվում, հաջողեց անել այն, ինչ որ երևի զենքով չեն կարող անել մեծ գորավարները՝ Նապոլեոնից սկսած: Նա իր ստեղծագործությամբ միացրեց Արևելքը և Արևմուտքը: Մյուս կողմից նաև որպես մեծ փիլիսոփա և մեծ մտածող, նրա ստեղծագործության մեջ ուժեղ է կնիքը Գյոթեի, Հայնեի, Նիցեի և դասական արևմտաեվրոպական բանաստեղծության՝ Բայրոնի, Դանթեի, տարօրինակ այդպես խառնուրդ է Իսահակյանը, որը հիրավի մեր պոեզիայի հնարավոր սահմանների գագաթն է: Գագաթն է նաև այն իմաստով, որ մարդկային փիլիսոփայական միտքը կանգնում է հենց միայն Աբուլալա Մահարու օրինակի վրա, նրա այդ պոեմը ավելի դառնում է ժամանակակից, կարծես թե ամենա է, որովհետև Իսահակյանը գործ է ունեցել ոչ թե անցողիկ հասկացողությունների հետ այլ մնայուն արժեքների, այդպիսին ինչպիսին է մահվան և կյանքի պրոբլեմը, մարդու և հասարակության փոխհարա-բերության պրոբլեմը, անհատի և իշխանության հավիտենական պրոբլեմը և վերջապես հայրենիքի, սիրո, մայրական սիրո, որոնց մեծագույն սիրերգակն է ինքը եղել: Ինձ համար, իհարկե է շատ հաճելի է գիտակցել, որ այս խոսքը և հետագայում հոդվածը կընթերցվի մեր պարսկահայ զաղուքի կողմից, որովհետև միշտ զգացել եմ այդ ջերմ կապը, դժբախտաբար ես չեմ եղել Պարսկաստանում, չեմ շփվել անձանց, բայց եղել եմ 1993 և 1996 թթ. Գլենդելում, որտեղ մեր պարսկահայ միությունը անցկացրեց մի հիանալի երեկո ... պետք է տեսնեիք ինչքան խանդավառված էին

մեր պարսկահայ եղբայրները լսելով Իսահակյանի հուզիչ երաժշտությունը, նրա բանաստեղծությունը: Ինձ թվում է, որ նա բոլոր հայ համայնքների վրա ունի ազդեցություն, բայց ավելի կարծես, մոտ է ընդունում պարսկահայը Իսահակյանին, ինչպես ասացի ե՛ւ հայրենակցական կապերը, ե՛ւ ինչ-որ հոգեբանական կապերը երևի իրենց իմաստը տալիս են, և տոհմական ծագումը անշուշտ:

Ապագա.- Խնդրեմ պատմեք ձեր հուշերից:

Ալիկ.- Սիրով, դեռ արդեն մոտավորապես 10-12 տարեկան հասակից Իսահակյանը նկատեց իմ հետաքրքրությունները գրքերի հանդեպ և առաջին նվերը, որ տալիս էր հիմնականում գրքեր էին լինում և ես շատ սիրում էի կարդալ: Ես հենց մեծացել եմ թե՛ նրա գրվածքների վրա և թե՛ նրա գրադարանի հավաքածոի վրա: Երբ 14-15 տարեկան էի Իսահակյանը նոր էր մահացել և մեր տուն գալիս էին գրականագետներ և պատրաստում էին տպագրու-թյան, նրա երկերի հերթական հատորները... մեր տան մեծ աշխատասենյակում (մինչև թանգարանին անցնելը) լցված էին Իսահակյանի ձեռագրերը և մանավանդ տատիկս, որ 50 տարի ապրել էր Իսահակյանի հետ, կարծես իր մխիթարությունը, ընկերոջ կյանքից հեռացումից հետո, գտնում էր մեծ հորս ձեռագրերը նայելով, կարդալով ... և ահա ես ինքս սկսեցի կարդալ, պրպտել և բնականաբար ինձ հետաքրքրում էին այն երկերը որոնք անտիպ էին, մի խոսքով ես Իսահակյանի ձեռագրերի աշխարհում եմ մեծացել: Երբ առաջին անգամ համալսարանում պետք է պաշտպանեի ավարտական թեզը, վերցրեցի մի մի թեմա կապված Իսահակյանին և նրա վերաբերմունքը հայկական ցեղասպանությանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և նրա արձագանքը երկրորդ պատերազմի տարիներին, երբ որ մեր առջև կանգնած էր հին թշնամին, հանձինս թուրքերի ջարդը օժանդակող Գերմանիայի, ահա այդտեղ ես շատ հետաքրքիր գրառումներ գտա, իմացա, որ Իսահակյանը ծրագրած է եղել կազմելու «Սպիտակ գիրք» անվան տակ մի ծանրակշիռ հատոր, որի համար նա ժամանակին մանրակրկիտ կերպով գրել էր, հավաքագրել էր ջարդից փրկվածների պատմությունները, դրվագներ հայ ազատամարտից, հուշեր կապված հայ հերոսների հետ, նա պետք է լիներ մի հսկայական մեղադրական գիրք՝ մեր ժամանակի նոր «Մատյան ողբերգություն»։ Սակայն գիրքը չէր կարող տպագրվել այն ժամանակի պայմաններում, ուստի մնաց անտիպ վիճակում, հիմա, երբ մենք ծրագրի ունենք տպագրել Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուն, «Սպիտակ

գիրքը» կգտնի իր տեղը: Դրանից հետո ես երևանի Պետական համալսարանի ասպիրանտուրայում վերցրեցի թեզ Իսահակյանի արձակի թեմայով... Իսահակյանը նաև գրական այս նոր ուղղությամբ մեջ հնարավորություն ունեցավ ասելու իր խոսքը և պետք է ասել, որ հայ արածակի անմար գոհարներից են այնպիսի գործեր, ինչպես «Սառդիի վերջին գարունը»*, «Համբերանքի չիբուխը», «Ազգային երգը», «Անպարտվելի հոգին», «Չինգիզ խանը», «Լիլիթը»:

Իսահակյանը Աբուլալա Մահարի պոեմի ավարտից հետո ձեռնամուխ է լինում սկսելու «Ուստա Կարո» անվամբ իր վեպը: Այս վեպը իմ գիտական խնդիրներից մեկն է, որը ունի երկու տարբերակ, առաջին տարբերակը ավարտել է դեռևս 1912 թ. Իզմիթում, որի ավարտից հետո ինքը իսկույն մեկնում է արևմտյան Եվրոպա և ապա շարունակեց աշխատանքը ջարդերից հետո, վեպը պիտի ունենար ուրիշ ավարտ և եթե առաջին տարբերակում գուցե հնարավոր կլիներ մեր ժողովուրդը թուրքի հարևանությամբ ապրի և հարատևի, ապա երկրորդ տարբերակում վճռական որոշումն այն է, որ միայն ազատագրված պետք է լինի արևմտյան Հայաստանը, միացյալ Հայաստանը միայն այդպես կարող է հարատևել իր կազմում ունենալով մեր բոլոր պատմական տարածքները եւ Նախիջևանը, եւ մանավանդ Լեռնային Ղարաբաղը:

Ապագա.- Եթե հնարավոր է բացատրեք Վարպետի անավարտ գործերի և ապագա հրատարակու-թյունների մասին:

Ալիկ.- Եթե մինչև օրս Իսահակյանի երկերը տպագրվել են վեց հատորով և մեկ էլ առանձին «Հիշատակարան» գիրքը, ապա պետք է ասեն, որ մեր վաղուց ի վեր ծրագրած Իսահակյանի երկերի լիակատար գիտական ժողովածուն պետք է ունենա 14 հատոր, այստեղ երկու հատոր կկազմեն «Ուստա Կարո» վեպի երկու տարբերակը և վեպի վերաբերյալ նրա գրառումները: Իսահակյանը լինելով մեծ ստեղծագործող բնականաբար ունեցել է իր ստեղծագործական լաբորատորիան, որտեղ են իր ծոցատետրերը և օրագրերը, դրանց հավաքածուն և դրանց առանձին տպագրությունը կարծես նրա հանձարեղ մտքի գրառումներն են, նրա գաղափարների և ոգևորումների արձանագրություններն են, որոնք ունեն թե մեծ փաստագրական և թե մեծ գեղագիտական արժեք, մնանը կկազմի մեկ առանձին հատոր:

Իսահակյանը ստեղծել է իր աֆորիզմներ, իր ասացվածքները որոնց տվել է հայացի անվանում «խտացումներ»։ Մեկ պատկառելի հատոր էլ կկազմի Իսահակյանի խտացումները հայ ժողովրդի մասին, փիլիսոփայական հարցերի, հայրենիքի, կանացի սիրո, կյանքի և

մահվան տարբեր փիլիսոփայական պրոբլեմների շուրջ:

Կարևոր է նաև հրատարակել լրիվ ամբողջությամբ Իսահակյանի գրականագիտական հոդվածները, հրապարակախոսական հոդվածները, շատ մեծ տեղ կգտնի ապագա հրատարակությունում նրա որոշ ավարտված այսպես մանրանկար խտացումներից մի քիչ ավելի մեծ ծավալով նովելատիպ էսեները, տարբեր հարցերի շուրջ, ինչպես ճակոհա-Մոնալիզայի և Բալզակի մահվան վերաբերյալ, Օմար Խայամի մասին, Ֆիրդուսու մասին:

Ասածս արդեն «Սպիտակ գիրքը» մեր հերոսամարտի և հայկական ցեղասպանության վավերագրական պատմություններն է, գրողի ձեռքով գրված, դրա կողքին նրա մեկնաբանությունները, դեպքերի իր գնահատականները ...

Իսահակյանը որտեղ որ չի եղել նրա սիրելի թե՛ խոսակից ընկերը, իր մխիթարանքը և կապողը իր ընկերների և ընտանիքի հետ եղել է նամակը: Իսահակյանի նամակը սոսկ նամակ չէ, այլ համաճարեղ ուղեղի յուրովի արձագանքը, յուրովի պատկերը, չկա մի նամակ, որտեղ գոնե մեկ այսպես իսահակյանական փայլուն տող չլինի, նրա նամակներից կտրվեն երկու առանձին հատորներ: Մի հատոր ևս կհատկացվի, լրիվ ամբողջությամբ Իսահակյանի հայրենասիրական երգերին և մտորումներին: Իսահակյանի ժառանգության մեջ նաև մեծ տեղ է գրավում «Մասսա մանուկ» անվամբ անտիպ պոեմը, որը ամբողջությամբ 4000 տող է: Ինձ թվում է, որ այդ ստեղծագործությունը նույն-պես մեծ նշանակություն ունի մեր ժողովրդի համար, որը տասնյակ տարիներ անց, դարձյալ ազգային անկախության ճանապարհին է գտնվում: Ինչպես տեսնում ենք շատ և շատ են Իսահակյանի անտիպ գործերը, սևագրություններ, պա-տանեկան օրերի գրական փորձեր և այլն: Եթե Ազգա-յին ակադեմիան սկսի 14 հատորների տպագրությունը երկի 2000թ. ապա կավարտվի 2010թ.:

Ապագա.- Խնդրենք պատմեք Իսահակյանի 125-ամյակի մասին:

Ավիկ.- Սիրով, 2000թ. լրանում է Իսահակյանի 125-ամյակը և մենք անելիքներ շատ ունենք, այսպես ծրագրել ենք 2000թ. անցկացնել արժանի աստիճանի վրա դարձնել դա յուրովի ազգային մեր տներին մեկը, դրա առթիվ տպագրել նրա երկերը և մի փաստագրական ֆիլմ հանել Վարպետի կյանքի և ստեղծագործության մասին: Այդ առթիվ ծրագրել ենք, որ մեր սփյուռքահայ հիմնական գաղթօջախներում Լոսանջելոսում, Բեյրութում, Թեհրանում և Դամասկոսում, նույնպես կատարվեն երեկոներ: Այս առթիվ կուզեի ասել, որ եթե հնարավորություն լինի, նմաներեկո անցկացնել 2000թ. Թեհրանում

մասնակցությամբ մեր իրանահայ գրողների, բանաստեղծների, երգիչների, արվեստի վարպետների և ասմունքողների: Ես ծրագիր ունեմ հառաջիկայում հանդիպում ունենալ իրանահայ մտավորականության հետ և կուզեի, որ Իսահակյանը լիներ յուրովի կապող մի օղակ, մեզ Պարսկաստանի դասական գրականության և ավանդների հետ:

Ապագա.- Պրն Իսահակյան եթե հնարավոր է պատմեք նաև ձեր ընտանիքից:

Ավիկ.- Իսահակյանը ունեցել է միայն մեկ զավակ, դա հայրս՝ Վիգեն Իսահակյանն է, որ ծնվել է 1910թ. Թիֆլիսում և այժմ կենդանի է և շատ առողջ և լավ հիշողություն ունի, վերջերս էլ ավարտել է հոր մասին հուշերի գիրքը, որը նույնպես ծրագրում ենք 2000թ. տպագրել: Ես ամուսնացած եմ մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի թոռան, Ռուզան Սարյանի հետ և ունեմ երկու երեխա՝ Մարտիրոսը և Բելան: Իսահակյանը և Սարյանը ընկերություն են արել 1903թ. և այն ժամանակ դեռևս Սարյանը Ղազարոս Աղայանի փեսան չէր: Հայտնի է որ նա ամուսնացավ նրա աղջկա Լուսիայի հետ 1915 թ. և ահա Վերնատանը հաճախ է եղել, որ հավաքվել են մեր երեք մեծ-մեծերը՝ Ե. Ղազարոս Աղայանը Ե. Սարյանը Ե. Ավետիք Իսահակյանը: Ո՞վ գիտի անցել է նրանց մտքով, թե մի օր կգա և նրանք կունենան ընդհանուր ծոռներ, ինչպես որ հիմա իմ զավակներն են: Կինս բանասեր-արվեստագետ է և աշխատում է Ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտում և հետաքրքիր մի գիրք է պատրաստել նվիրված Սարյանի նամակագրությանը: Նույն 2000 թ. լինում է Սարյանի 120-ամյակը և եթե ես Պարսկաստան գամ, ապա կգամ կնոջս հետ, նա էլ հետաքրքիր դասախոսություն կկարդա:

Ապագա.- Մեզ համար շատ հետաքրքիր է պատմեք, թե Վարպետը ի՞նչ վերա-բերմունք ուներ հանդեպ երիտասարդությանը, մանավանդ, հանդեպ այն երիտասարդները, որ կու-զեին ապագայում հայտ-նի բանաստեղծներ դառ-նալ:

Ավիկ.- Ես հիշում եմ, որ դեռ բավական մեծ տարիքի մեջ Իսահակ-յանը շատ սիրում էր գնալ գյուղական դպրոցները, գնար լսելու նրանց երգը, արտասանությունները, երեխաների մեջ էր տեսնում մեր ազգի գալիքի ապավենը, մեծ հավատք ուներ հայ երիտասարդության հանդեպ: Հայ մարդու կարծես թե հավատանքն է, մեր ազգային պատկանելություններից, ազգային ձևերից մեկը՝ գիտելիքներ ձեռք բերելն է, աշխարհի որտեղն էլ գտնվի:

Բեյրութահայ երիտասարդ մի տղա գրել էր Վարպետին, որ «ուզում եմ գալ հայրենիք, խնդրում եմ ասեք, ո՞րն է Հայաստանի տան բանալին», և Իսահակյանը նրան պատասխանել էր. «Հայաստանի տան բանալին հայոց լեզուն է, լավ սովորիր հայոց

լեզուն և հայրենիքի բոլոր դռները քո առջև բաց կլինեն»։Նա նաև հետևում էր երիտասարդ գրողների ստեղծագործությունները , խրատներ էր տալիս շատ շատերին։ Իր համեմատ երիտասարդ սերունդ էր և Շիրազը, և Սիլվա Կապուտիկյանը, Վահագն Դավթյանը, Համո Սահյանը, Հրաչ Հովհաննիսյանը, Պարույր Սևակը, դրանց բոլորի համար նա մեծ ուսուցիչ էր և մարդ , որին նրանք անչափ հավատում էին։Նա սիրում էր զբոսներ ,

տեսներ երիտասարդ սերնդին, ելի եմ ասում, դրա մեջ տեսնելով մեր ազգի ապագայի ապավենը։

Ապագա.- Սիրելի Ավիկ, կրկին անգամ շնորհակալություն հայտնելով , հույս ունեմ ինչքան շուտ մեր իրանահայ համայնքը հյուրընկալի Ձեզ և Ձեր հարգելի ընտանիքին՝ հայոց խոսքի և արվեստի մեծ վարպետների հարգելի շառավիղներին։

Երկու խոսք

Որևէ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի զարգացման ընթացքը առավել կամ նվազ չափով առնչվում է հարևան, ինչպես և հեռավոր ժողովուրդների մշակույթի ընդհանուր զարգացմանը: Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, հասարակական ու քաղաքական տարբեր պայմաններում այդ առնչություններն ուրույն դրսևորում և բնույթ են ունենում. դրանք մերթ հանդես են գալիս որպես ժամանակաշրջանին բնորոշ ընդհանուր երևույթներ և ուղղություններ, մերթ որպես մի մշակույթի անմիջական ազդեցություն մյուսի վրա, մերթ սոսկ փոխառություններ և այլն:

Հայ և պարսիկ ժողովուրդների պատմական, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կապերը իրենց արմատներով գնում են դարերի խորքը: Այդ կապերը առաջին հերթին պայմանավորված են այս երկու ժողովուրդների պատմական հայրենիքների հարևանությամբ, գուցե և նրանց միևնույն ցեղի պատկանելությամբ, որը անշուշտ չէր կարող հազարամյակների ընթացքում չնպաստել այս դրացի ազգերի տնտեսական և հոգևոր-մշակութային շփումներին և փոխազդեցություններին:

Հայերի և պարսիկների միջև այս փոխհարաբերությունների մասին առաջին հավաստի տեղեկությունները մենք գտնում ենք Աքեմենյան Դարեհ I-ի թողած Բեսիթունի սեպագիր արձանագրությունում: Դարեր շարունակ գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի շահերի բախման կենտրոնում, Հայաստանը գերազանցապես ապրում էր Իրանի քաղաքական և մշակութային շահերով: Լինելով այդպիսին, հայերը կարողացել են հին իրանական ավանդույթները լավագույն կերպով պահպանել զուտ հայկական մշակույթի հետ միասին:

Անկասկած է, որ իրանագիտությունը առանց հայկական աղբյուրների ուսումնասիրությամբ, լինելու է թերի և ոչ բավարար: Այդ մասին հանգամանորեն արտահայտվել են Իրանի այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, ինչպիսին է ակադեմիկոս Սաիդ Նաճֆի¹: Մյթ կարևոր և անհրաժեշտ է համարում հայ պատմիչների գործերը մանավանդ հին իրանական պատմագրության և մշակույթի ուսումնասիրման համար²: Նա նույնիսկ առաջարկում էր Թեհրանի համալսարանի պատմագիտության բարձրագույն դասընթացներում ներմուծել հայերեն լեզվի դասավանդումը²:

Նոյն կարծիքին եին նաև պրոֆեսորներ Մ.Թ. Մոսթաֆավին, Աբաս Մեհրինը, Էբրահիմ Փուր-Դավուդն ու այլ նշանավոր դեմքեր:

Հայ իրանագիտության ակունքները սկիզբ են առնում դարերի խորքից, նոր ժամանակների արևելագիտությանը մատուցելով փաստական և քննական այնպիսի հարուստ նյութ, որը մեծ ավանդ է Արևելքի վերաբերյալ մարդկության կուտակած գիտելիքների գանձարանում:

Ամենահին հայ պատմիչը Ագաթանգեղոսն(5-րդ դ.) է: Նրա «Հայոց Պատմությունը» և նրան հաջորդող համարյա բոլոր պատմիչների գործերը չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ինչպես Հայաստանի և հայ ժողովրդի, այնպես էլ Իրանի և իրանական ժողովուրդների պատմության համար: Այդ հրաշալի գործերի ամուր շղթան դարերի երկայնքով շարունակվել է մինչև մեր օրերը, կանգի ներկա հայ գիտաշխատողները մեծ ավանդ ունեն իրանագիտության ուսումնասիրություններում: Արդեն, բացի հիշված սկզբնաղբյուրներից, առկա են իրանագիտական հարյուրավոր հոդվածներ, ակնարկներ և մենագրություններ, որոնք լույս են տեսել և շարունակվում են լույս տեսնել հայ իրանագետներ-արևելագետների ջանքերով: Ամենահրաշալին այն է, որ այդ հետազոտությունները գիտական ամենայն լրջությամբ շարունակվում են այնպիսի ճգնաժամային պայմաններում, որոնց մեջ ապրում է Հայաստան աշխարհը:

Ելնելով նշված իրական փաստերից, երկար տարիներ է, ինչ կարդում և լսում ենք Իրանի պարսիկ, ինչու չէ նաև հայ մտավորականության ցանկությունները՝ հայ իրանագիտական աշխատանքները պարսկերենի թարգմանելով լրացնել աղբյուրագիտական բացը Իրանի պատմության ուսումնասիրության գործում: Նաև հարկավոր է հայ ընթերցողին ներկայացնել իրանցի հայագետների գործերը հայոց պատմության և մշակույթի վերաբերյալ:

¹ - منابع تاریخ پیش از اسلام و مورخین ارمنی، مجله شرق، شماره ۲ تهران ۱۳۰۹ ص ۱۲.

² - «Վերածնունդ», համար 2000, Թեհրանի հուլիսի 15, 1948 թ.

Երկար տարիների ջանքերի հետևանքով՝ հաջողեցինք 1998 թ. Թեհրանում հրատարակել «Ապագա» երկլեզու ամսագիրը, որը գնահատանքի արժանացավ թե՛ հայ , թե՛ պարսիկ գիտակից համայնքի կողմից: Մեկ ու կես տարի անց հաջողեցինք հրատարակել «Լույս» երկլեզու երկշաբաթաթերթը, ժողովրդական ավելի լայն խավերի համար, ուստի որոշեցինք «Ապագա»-ն դարձնելով եռամսյա հանդես՝ ավելի մասնագիտական հոդվածներ տպագրել նրա էջերում:

«Ապագա»-ն դիմելով Արևելքի ժողովուրդների, մասնավորապես հայ-իրանական հնագույն մշակույթներին, իր աչքերը հառել է այդ ժողովուրդների լուսավոր «ապագային»: Իրականում հանդեսի հետաքրքրությունների հիմնական առանցքը լինելու է Իրանն ու Հայաստանը, ընդ որում Իրան ասելով մենք հասկանում ենք ոչ միայն այսօր ընդունված աշխարհագրական-քաղաքական միավորը, այլև իրանական մշակույթային ոլորտում գտնվող բոլոր երկրներն ու ժողովուրդները: Հայ մշակույթը ներառելու է հայաստանյան և ողջ ասիոփանազ ոլորտները:

«Ապագա»-ի խմբագրությունը սիրով ընդունում է ընթերցողի առաջարկներն ու քննադատությունները և ուրախությամբ կընդառաջի հայագիտական-իրանագիտական հոդվածներին, որոնց իր հնարավորությունների սահմաններում տպագրելու է հանդեսի սուղ էջերում:

Աղյուսակ Հանդես Համար 5-6 (20-21) 2001 թ. Նաեւ Լույս երկշաբաթաթերթի
համարներում սկսած 33-44-ից մինչեւ 48-50

Թեհրանահայ համայնքի պատմությունից

Թեհրանը գտնվում է էլբուրզի նախալեռներում, Դեմավենդ լեռան ստորոտին, 1100-1700 մ. բարձրության վրա: Հայկական Սովետական հանրապետությանում նշվել է, որ Թեհրանի մասին առաջին տեղեկությունները պատկանում են 12-րդ դ.³, Սակայն պետք է ուղղել, թե այդ քաղաքի անունը առաջին անգամ մ.թ.ա. 2-րդ դ. հիշատակվել է հույն թեոդոսիոսի կողմից որպես Ույ քաղաքի արվարձաններից մեկը⁴: Իրանական աղբյուրները նույնպես վկայում են, Թեհրանի վաղ շրջանի գոյության փաստը: 1722-ին քաղաքը ավերում են աֆղանները, սակայն այն կարճ ժամանակում վերակազմավորվել է: 1785-ին Ղաջարական հարստության հիմնադիր՝ Աղա-Սահմեդ խանը Թեհրանը դարձրել է Իրանի մայրաքաղաք:

Թեհրանի բնակչությունը 1843 թ. եղել է 106,482, 1922-23 թթ. 210,000⁵, 1968-ին՝ երկու միլիոն եւ 1976 թ. չորս միլիոն⁶, 1986-ին՝ 8,700,000 եւ 1991-ին՝ 9,982,000⁷:

Թեհրանը այսօր, կենտրոնական շրջանում ապրող հայ համայնքի կենտրոնն է հանդիսանում:

Թեհրանահայ գաղութը իր կուռ ամբողջությամբ ստեղծվում է 18-րդ դարի կեսերին, երբ Քարիմ խան Ձանդը Նոր Ջուղայից 10 տուն հայ քարակույրներ տեղափոխում է Թեհրան եւ բնակեցնում Թեհրանի արվարձան՝ Դուլար գյուղում⁸, որտեղ գտնվում է Թեհրանահայության ամենահին գերեզմանատունը: Թեհրանում արդեն 1768 թ. ձեռնարկվել են Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու կառուցումը⁹: Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուհե-Արամանե»-ում («Գոգար Ղարիբան» եւ Բազարչե Հազրաթ Աբդուլլահիմ»-ի միջատարածքում):

Աղա Սահմեդ խանը 1795-ին Վրաստանից ու Հայաստանից բերած գերիների մի մասին բնակեցնում է Թեհրանում¹⁰: Ղարաբաղի նահանգից եւս 5 տուն¹¹ հայ գաղթեցվում է Թեհրան եւ տեղաբաշխվում Դարվազե Ղազվին թաղամասում, ուր թիֆլիսահայ երկու գերդաստան էին բնակություն հաստատել՝ Հովսեփյաններն եւ Ստեփանյանները: Սույն թաղի նախկին մատուռը՝ Ս.Գեվորգը 1790-95 թթ. կառուցվել է գլխավորապես այս երկու ընտանիքների ծախսերով եւ որը 1882-ին ընդարձակվել է:

Փաթալի շահի գահակալության օրոք երկրի գանազան շրջաններից հայեր սկսեցին փոխադրվել Թեհրան, շահի հրամանով Նոր Ջուղայից, Թավրիզից հայ ահրեստավորներ են

³ - ՀՄՀ. Հ.4, էջ 163:

⁴ - اطلس کامل شهر تهران، تهران: ۱۳۶۴، ص ۱۰.

⁵ - Պարսկահայ տարեցույց. Թեհրան, 1927, էջ 39-40:

⁶ - فرهنگ معین، جلد ۵، ص ۴۰۴.

⁷ - ایران در آینه آمار. تهران: ۱۳۷۰، ص ۱۷.

⁸ - Նազար Գորոջանց. Պարսկաստանի հայերը. Թեհրան, 1968, էջ 295:

⁹ - ՀՄՀ. Հ.4, էջ 164:

¹⁰ - Նազար Գորոջանց. նշվ. աշխ., էջ 295:

¹¹ - Հրաչյա Աճառյանը իր հուշերում խոսելով Թեհրանահայության մասին 7 ընտանիք զարաբաղցիների մասին է հաղորդում:

բերվում մայրաքաղաք¹²: 19-րդ դարում հայերը գլխավորապես Շահ-Աբդուլ Ազիմ թաղամասում էին բնակվում, սակայն Դարվազե Ղազվին թաղամասի եւ քաղաքի զանազան մասերում եւս հայեր էին բնակվում: Նրանք աստիճանաբար հիմնվում էին նաեւ Դարվազե-Դովլաթում, Հասան-Աբդուլում եւ Թեհրանի այլ շրջաններում¹³:

Այսպիսով, Թեհրան քաղաքի զարգացմանը զուգահեռ երկրի տարբեր մասերից սկսվեց հայերի հոսքը դեպի Թեհրան: Այս երեկույթի հիմքում է նաեւ գյուղերի աստիճանաբար քայքայման պատճառը: Բազմաթիվ հայ շինականներ Թեհրան էին գալիս աշխատանք գտնելու հույսով:

1918-1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ Միջագետքի ու Վան-Վասպուրականի փախսականների եւ Կովկասի բնիկների¹⁴:

Հայ բնտանիքների հոսքը Թեհրան իրադրծվել է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների՝ Թավրիզի, Ղարաղաղի, Նոր Զուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Էնգելիի, Ղազվինի, Սպահանի գավառի, Բուրվարի, Գյափյա, Քյամարա եւ Քյազազ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաեւ Ղարաղանի շրջանի: Թեհրանահայությունը թիվը տարբեր տարիներին եղել է¹⁵.

1851 թ.	31	մարդ
1857 թ.	551	»
1871 թ.	750	»
1880 թ.	1177	»
1903 թ.	1450	»
1914 թ.	2905	»
1922 թ.	3447	»
1944 թ.	25000	»
1947 թ.	36000	»
1950 թ.	39150	»
1953 թ.	41850	»
1956 թ.	57000	»
1959 թ.	65000	»
1978 թ.	110000	»
1993 թ.	80000	»
2012 թ.	60000	»
1898	Թվականին հայերի մի մասը բնակվում էր արվարձաններում.	

¹² - Նազար Գորոյանց. նշվ. աշտ., էջ 295:

¹³ - Ալիք. 1957, հոկտեմբերի 28:

¹⁴ - Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.Ա, Երեւան, 1969, էջ 152:

¹⁵ - Պարսկահայ տարեցուլց. Թեհրան, 1927, էջ 39-40:

Վերածնունդ. Թեհրան, 1944, հունիսի 13:

Արաքս. Թեհրան, 1993, թիվ 54, ապրիլ, էջ 12:

Րաֆֆի տարեգիրք. Թեհրան, 1969, էջ 268:

Ալիք. Թեհրան, հունիսի 5:

Համաձայն *Խորհրդային Հայաստանի կառավարության առաջարկության եւ Խորհրդային Միության 1945 թվականի նոյեմբերի 21-ի որոշման*¹⁷, թույլատրվեց 30,000 հայերի ներգաղթը *Իրանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումանիայից, Լիբանանից եւ Սիրիայից դեպի Հայաստան*¹⁸: Այդ թվականին հիշյալ երկրների ավելի քան 130 հազար հայեր դիմեցին Հայաստան մեկնելու համար, որոնցից 50 հազարը հաջողեց հայրենիք մեկնել այդ թվում՝ 20,597 հոգի *Իրանից*¹⁹:

1946 թ. մայիսի 10-ին *Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնեցին 11 ուսանող-ուսիներ, Աբիկ Ավագյանը, Լյուսիա Առաքելյանը, Հովհ. Բաղայանը, Մանուկ Բարսեղյանը, Համլետ Եգանյանը, Ալբերտ Հայրապետյանը, Վահիկ Հասրաթյանը, Սմբատ Ղազարյանը, Երվանդ Մանարյանը, Հրայր Մովսիսյանն ու Լուիզա Հովհաննիսյանը*²⁰:

Առաջին կարավանով *Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնող հայերի անվանացանկը հայտարարվեց 1946 թ. հունիսի 29-ին*²¹:

*Թեհրանից առաջին կարավանները շարժվեցին մեքենաներով (1946թ. օգոստոսի 11-ին) եւ գնացքով (օգոստոսի 12-ին): Կայարանում հավաքվել էին շուրջ 10 հազար հայեր*²²:

1947 թվականին եւս 35,401 եւ 1948 թվականին մոտ 10,000 հոգի տարբեր երկրներից, այդ թվում եւ *Իրանից, Հայաստան գաղթեցին*²³: Առկա բազմաթիվ դժվարությունների պատճառով (երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրության, բնակարանի եւ աշխատանքի անբավարարության հետեւանքով) ներգաղթը ժամանակավորապես դադարեցվեց:

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը *Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946-47 թթ. : Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին, որոնք չէին հասցրել ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան: Այսպիսով, հայրենադարձության ժամանակավոր դադարեցման հետեւանքով նրանք բնակություն հաստատեցին Թեհրանում եւ տեղավորվեցին Բեհշաթաթաղ, Յուսեֆարադ, Ղեզել-Ղաբե, Հեյմաթիե, Մաջիդիե, Վահիդիե, Զարեհ եւ Նարմակ քաղաքամասերում: Ներգաղթը տարբեր երկրներում կազմակերպվում էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հատուկ ներկայացուցիչների, եւ Խորհրդային Միության դեսպանատների միջոցով: Այսպես, 1948 թ. մարտի 31-ին այդ նպատակով Թեհրանում կազմվեց «Իրանի հայերի ներգաղթի օժանդակող կենտրոնական կոմիտե»: Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Մարտիրոս Մելքոնյանը, Ռուբեն Քալանթարը եւ Ռուբեն Ղազարյանը Թեհրան ժամանեցին*²⁴: Իրականում հենց սրանք էին, որ տեղի հայերի հետ միասին կազմավորեցին հիշյալ կոմիտեն, որի նախագահն էլ ընտրեցին *Թեհրանի բարերարներից՝ Ռոման Խաչեյին: Կոմիտեի մյուս անդամներից էին Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ, եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանը (պատվավոր նախագահ), Հայկ*

¹⁷ - Հ. Մելիքսեթյան. *Հայերիք-Միջուռք առնչությունները եւ հայրենադարձությունը. Երեւան, 1985, էջ 177, Հ. Լ. Փահլեւանյանը, «Իրանահայ համայնք», Երեւան, 1989, էջ 181, Հ.Հ.Մարտիրոսյանը «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հ.8, էջ 284, այդ որոշման թվականը 1945 թ. դեկտեմբերի 2-ին են հաղորդել, իսկ ՀՍՀ, հ.6, էջ 208, Գ. Ե. Ավագյանը, «Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը», Երեւան, 1975, էջ 122, Թեհրանում ժամանակին լույս տեսնող «Վերածնունդ» թերթը, Աբր. Հովասափյան, «Հայաբնակ գյուղերը Ալիգոլդարգի գավառում», Թեհրան, 1975, էջ 54, նույն որոշումը վերագրել են 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին:*

¹⁸ - ՀՍՀ, հ.6, էջ 208:

¹⁹ - Հ. Մելիքսեթյան. *Հայրենիք-Միջուռք առնչությունները եւ հայրենադարձությունը, Երեւան, 1985, էջ 216:*

²⁰ - Բաֆֆի օրացույց. Թեհրան, 1947:

²¹ - «Վերածնունդ» եւ (Աբր. Հովասափյան, *Հայաբնակ գյուղերը Ալիգոլդարգի գավառում. Թեհրան, 1975, էջ 155*):

²² - Բաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1947:

²³ - Հայ ժող. պատմություն. Երեւան, 1985 թ., էջ 426:

²⁴ - Հ. Լ. Պահլեւանյան. *Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989, էջ 185:*

Գարգաշը (փոխնախագահ), Աշոտ Խանջարյան եւ Ղազար Սիմոնյանը²⁵։ Կոմիտեն գտնվում էր Նաղերի (այժմ Զոմհուրիե էսլամի) պողոտայի Հոմայուն փողոցում²⁶։

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հայրենադարձության գծով լիազոր Ռ. Քալանթարը բարձր գնահատեց Ռոման Իսաևի, հայրենադարձության կոմիտեի, նրա գանազան բաժանմունքների ու բոլոր ենթակոմիտեների կատարած անձնվեր աշխատանքը, ինչպես նաեւ «Աշխատանք» եւ «Վերածնունդ» օրաթերթերի, Թեհրանի «Մշակույթ» երիտասարդական ընդհանուր միութիւն, մյուս կազմակերպությունների եւ անդամների նվիրվածությունը հայրենադարձության գործին²⁷։

Սակայն այդ գործնթացը խոչնդովում էր նաեւ հետաադիմական որոշ ուժերի ակտիվ գործունեությունը։ Այսպես, Թաւրիզի շրջանի Գյուլզի գյուղի բնակիչների անունից 1946 թ. Իրանի վարչապետ Ղալամ-օլ-Սալթանին եւ Խորհրդային Միության դեսպանությանը կեղծ հեռագիր է ուղարկվում, որտեղ ասած էր, «Իրանահայերը չեն փափագի Հայաստան գնալ, քանի որ իրենք ծնվել են Իրանում եւ կսիրեն նրան»²⁸։ Հիշյալ գյուղի բնակիչները տեղեկանալով այդ հեռագրի մասին, Սովետական դեսպանին են դիմում մի հայտարարությամբ. «Խոր ցավով իմացանք, որ չորս հոգու ստորագրությամբ գրգռիչ հեռագրեր ուղարկված են վարչապետին եւ Սովետական դեսպանատան։ Մենք բոլորս սրտանց հաղորդում ենք, որ վաղուց երազել ենք ներգաղթել դեպի մայր հայրենիք։ Մենք ամբողջ գյուղով դիմել ենք ներգաղթի կոմիտեին, առաջին հերթին եւ մեր ծախսերով ճանապարհվելու Հայաստան։ Մենք բոլորս հավատացած ենք որ մեզ չեք մերժի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու»²⁹։

1958 թվին անհատական հրավերներով մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով 10-ից ավելի ընտանիքներ վերադարձան Սովետական Հայաստան³⁰։

Ավելի քան մեկ տասնեակ (1950-1961 թթ.) տարիների ընթացքում անհատական հայրենադարձության փորձը ցույց տվեց, որ այդ եղանակով բնավ հնարավոր չէ բավարարել ստացվող բազմաթիվ խնդրանքները։ Ուստի Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների միջնորդությամբ ՍՄԿԿ կենտկոմը եւ ՍՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին նոր գանգվածային հայրենադարձության մասին³¹։

Այդ որոշումը, որպես կարեւոր քաղաքական միջոցառում, լայն արձագանք գտավ սփյուռքում։

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանում հայրենադարձության փաստը ուներ լուրջ խոչընդոտներ։ Այնտեղ 1953 թ. տեղի ունեցած հակադեմոկրատական հեղաշրջումից հետո, երբ իսլամ վերացան առաջադիմական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները, եւ ստեղծված ռեակցիոն վարչակարգը հակախորհրդային դիրք գրավեց, իրանական իշխանությունները համաձայնելով հայերի գանգվածային հայրենադարձությանը, այնուհանդերձ բազմաթիվ խոչնդոտներ էին հարուցում։ Երբ հայրենադարձությունը նոր փուլ նախապատրաստելու նպատակով Իրան ժամանեցին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները, իրանական իշխանությունները անհիմն կերպով ձգձգում էին այդ հարցերի լուծումը։ ՀԽՍՀ ներկայացուցիչներին չէին թույլատրում մեկնել այն քաղաքներն ու շրջանները, ուր հայեր էին

²⁵ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ..., 4.8, էջ 284։

²⁶ - Աբր. Հովասափյան. Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուղարգ գավառում. Թեհրան, 1975, էջ 159։

²⁷ - «Վերածնունդ». Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10։

²⁸ - «Վերածնունդ». Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10։

²⁹ - «Վերածնունդ». Թեհրան, 1946, հուլիսի 16։

³⁰ - Հ.Պահլևեանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989, էջ 187։

³¹ - Հ-Մ ելիքսեթյան. Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները... էջ 254։

ապրում, ձգձգում էին հայերի փաստաթղթերի ձեվակերպումը³², ենթարկում էին հարցաքննությունների, եւ այլն:

Անկասկած է, որ այդ գործում որոշակի դեր էին կատարում Թեհրանում Ամերիկյան դեսպանության աշխատակիցներն: 1952 թ. հրատարակված մի գրքովկում հայրենադարձությունը չարագործություն եւ աղետ է համարվում³³:

Թուլյությունները ստացած հայերը անվտանգության մարմինների կողմից ենթարկվում էին խտրականության եւ հետապնդումների, եւ պարտադրվում էին սահմանափակ ժամկետում՝ հեռանալ Իրանի սահմաններից: Այդ էր պատճառը, որ նախատեսված 3000-ի փոխարեն 1962 թ. հայրենադարձվեց ընդամենը 53 մարդ³⁴:

Ձնայած այդ ամենին, խորհրդային դեսպանատան հետեւողական ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց Իրանից վերադարձնել մեծ թվով հայերի: 1962-1967 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենիք վերադարձավ 2699 մարդ³⁵: Ուրեմն 1922-1962 թթ. ընթացքում Իրանահայ ներգաղթողների թիվը չուրջ 45,000 մարդ էր հաշվվում³⁶, եւ 1962-1982 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենադարձվեցին 24,283 մարդ³⁷:

Ներկայիս, Թեհրանահայությունը Իրանի հայ բնակչության առավել զանգվածային մասն է կազմում: Մեծ թվով հայեր հեռացել են երկրից նաեւ 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո³⁸:

Թեհրանահայության դերն Իրանի քաղաքական կյանքում

Ինչպես նախապես հիշեցինք, Իրանում հայերը եղել են դեռեւս մ.թ.ա. 6-րդ դ. : Դրանք հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտավորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետականությանը: Թերեւս մ.թ.ա. 7-րդ դ. (606 թ.) Պարուլը Ակայորդին օգնեց Մարաստանի Կիաքսարին՝ Ասորեստանի կործանման համար³⁹: Հիշատակելի է, որ Տիգրան Երվանդյանը եղել է Կյուրոսի մերձավոր, որսակից ընկերը⁴⁰: Դարեւ Ա Վշտասպանի զահակալության ժամանակ (մ.թ.ա. 522-486 թթ.) եւ մինչ նա կամրապնդեր իր Գահը մի շարք երկրներ դուրս էին եկել Աքեմենյանների հպատակությունից եւ ապստամբության զրոյ պարգել: Ապստամբ երկրների թվում էր եւ Հայաստանը: Աքեմենյանների դեմ ընդվզած հայերին ճնշելու համար ուղարկված պարսից զորաբանակները ստիպված են եղել մի քանի ամիսների ընթացքում մղելու հինգ ճակատամարտ՝ երկուսը պարսիկ զորավար Վահոմիսայի, իսկ երեքը՝ հայ զորավար Դադարչիչի հրամանատարությամբ: Վերջինս ապստամբ հայերի դեմ ճակատամարտեր մղեց հետեւյալ վայրերում. Հայաստանի Զուզա ավանի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 21-ին, Հայաստանի Տիգա ամրոցի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 31-ին, Հայաստանի Ուլյամա ամրոցի մոտ՝ 521 թ. հունիսի 21-ին⁴¹:

³² - Նույն տեղում. էջ 265:

³³ - Արդոս. Ներգաղթի աղետը եւ աղետյալների շահագործումը. Թեհրան, 1952:

³⁴ - Հ. Մելիքսեթյան. նշվ. աշխ., էջ 265:

³⁵ - Նույն տեղում. էջ 279:

³⁶ - ՀՄՀ, հ.6, էջ 209, եւ Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ Ժողովուրդներ. հ.8 էջ 287:

³⁷ - Հ. Մելիքսեթյան. նշվ. աշխ. էջ 299:

³⁸ - Այժմ Թեհրանահայության թիվը անցնում է 60 հազարից: Նրանք հիմնականում բնակվում են Նարմաք, Զառֆեշ, Վահիդիե, Մաջիդիե, Հեշմաթիե, Բահար, Յուսեֆ Աբադ, Նադերշահ, Վիլա, Ագիգխան եւ այլն թաղամասերում:

³⁹ - Հայ ժող. պատմություն. հ.1, Երեւան, 1971, էջ 432:

⁴⁰ - Հայ ժող. պատմություն. հ.1, Երեւան, 1985, էջ 34:

⁴¹ - Մ. Գ. Պետրոսյան. Դադարչիչի զորաբանակի նահանջի երթուղին. Պատմաբանասիրական հանդես, Երեւան, 1982, թիվ 3, էջ 151, նաեւ՝ Հայ. ժող. պատմություն. Երեւան, 1985, էջ 35:

Սակայն նման հայ ապստամբներին վերջնական ընկճել չէր հաջողվել⁴²։ Հետագայում հայերը իրենց դերն են ունենում պարսկական բանակում՝ օրինակ, մ.թ.ա. 480թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաեւ հայկական զորամաս⁴³։

15-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանի Աղ-Ղոյունլու իշխան Ուզուն Հասանը օսմանցիների դեմ միացյալ ճակատ կազմելու նպատակով, 1496թ. Խալիֆա է ուղարկում իր հավատարիմ սպասավոր եւ պաշտոնյա հայազգի խոջա Միրաքին (Մուրազ կամ Միրաթ)⁴⁴։ Նա 1470թ. փետրվարին հասնում է Վենետիկ եւ բանակցության նստում Վենետիկի հանրապետության հետ։ Ապա տեսակցություն է ունենում Հռոմի Պապի եւ Նեապոլի թագավորի հետ։

Շահ Աբբաս մեծի օրոք հայերը չափազանց նշանակալից դեր են ունեցել երկրի քաղաքական եւ զինվորական կյանքում, նրանցից կարելի է հիշել մի քանիսին։ Շահը դավանափոխ քրիստոնյաներից ստեղծում է 15.000 հոգանոց հեծելազոր, որի կարեւորագույն մասն էին կազմում հայերը։ Այսպես, նրանք ստրուկներ եւ ծառաներ էին եւ «Ղոլ» էին կոչվում, նրանց հրամանատարը Ղոլար-Աղասի էր անվանվում։ Շահ Աբբասի ամենանշանավոր սպարապետ եւ Ղոլար-Աղասին էր հայազգի Ալլահվերդի խանը, որ Շահի կողմից շատ սիրված եւ հարգելի անձնավորություն էր։ Նա նշանակվեց Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխան («Ամիր-օլ-Օմարա») եւ ընդհանուր զորքի սպարապետ (1595թ.), ապա Քոհգիլյոյե նահանգն էլ անցավ նրա իշխանություն տակ։ Այնուհետեւ մինչեւ 1601թ. Լարի մարզի եւ Օմմանի ծովափնյա շրջանների ու Բահրեյն կղզու իշխանությունն ստացավ⁴⁵։

Ալլահվերդի խանի մահից հետո, Շահը Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխանությունը հանձնեց նրա անդրանիկ որդուն՝ էմամ-Ղուլի խանին, որը Լարեստանի կառավարիչն էր, իսկ մյուս որդուն՝ Դավուդ խանին նշանակեց Ղարաբաղի իշխանաց իշխան⁴⁶։

Մյուս հայազգի գործիչներից էր երեւանցի Ղարչղայ խան Ղոլար-Աղասին։ Նրան իր ցուցաբերած քաջագործությունների եւ հավատարմության պատճառով, նշանակեցին երկրի սպարապետ, Ատրպատականի եւ Խորասանի իշխան եւ իր մահից հետո Խորասանի նահանգապետությունը հանձնեցին նրա որդուն՝ Մանուչեհր խանին⁴⁷։

Յուսեֆ խանը վերոհիշյալ Ղարչղայ խանի մտերիմ ընկերներից, Շիրվանի իշխանից իշխանն էր։ Շահ Աբբասը հաճախ սիրալիր կերպով երկուսին միասին իր մոտ էր կանչում⁴⁸։

Շահ Աբբասը բոլոր դեսպանական այցերին եվրոպական երկրներ, օգտագործում էր հայերին, բարձր գնահատելով նրանց ղեկավարները տվյալ երկրի մասին։ Օրինակ Նոր Զուղայի քաղաքները (քաղաքապետներ) Խոջա Նազար եւ Խոջա Սաֆրազը «Թագավորի խորհրդականներն» էին⁴⁹։ Նա հաճախ հայերից էր ընտրում իր դեսպաններին, օրինակ, Հակոբ Մարգարյան Ամեդեյի (1547թ.)⁵⁰, առեւտրական դեսպաններ ջուղայեցիներ Մարտիրոս, Տեր-Գաբրիել եւ Գալաբեկ⁵¹։ Խոջա Սաֆարը Շահի դեսպանն էր Վենետիկում

⁴² - Նույն տեղում. էջ 161։

⁴³ - Հայ ժող. պատմություն. Երեւան, 1985, էջ 35։

⁴⁴ - Ղ. Ալիջան. Հայ-վենետ. Վենետիկ, 1896, էջ 187։

⁴⁵ - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس. تهران: ۱۳۶۹, ص ۲۳۰.

⁴⁶ - Նույն տեղում. էջ 230։

⁴⁷ - Նույն տեղում. էջ 231։

⁴⁸ - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس. تهران: ۱۳۶۹, ص ۲۳۲.

⁴⁹ - Հ. Տեր-Հովհաննյանց. Պատմություն Նոր Զուղայի. Նոր Զուղա, 1880, էջ 48։

⁵⁰ - Ղ. Ալիջան. Հայ-վենետ. Վենետիկ, 1896, էջ 353-354։

⁵¹ - Ղ. Ալիջան, Սիսիական, Վենետիկ, 1893, էջ 419։

(1610թ.)⁵², եւ Յաղուրը (Հակոբ) Լեհաստանում ու Գերմանիայում (1616թ.)⁵³, իսկ Շահ Սեֆին 1640թ. Միրզա Մուսաբեգ անունով մի հայի վարչավա է ուղարկում⁵⁴:

Նադիր Շահ Աֆշարը (1688-1747թթ.) մի խումբ հայերի, հակառակ իրենց կամքի, գաղթեցրեց Խորասան նահանգը, որպեսզի աջակցեն այդ շրջանի առեւտրի զարգացմանը: Մի խումբ հայեր ներգրավեց իր բանակում⁵⁵: Թուրքերի դեմ Նադիր Շահի պայքարում նրան դաշնակցել են Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի հայերը⁵⁶:

Հայասեր Քարիմ Խան Ջանդից (1699-1779) հետո Աղա Մահմեդ խան Ղաջարն (1742-97թթ.) է գահակալում: Սա եւս իր բանակում ունեւր մեծ թվով հայեր, որոնք գլխավորապես ծառայում էին որպես թնդանոթաձիգներ⁵⁷:

Ղաջարների (Կաջարների) հարստության տիրապետության նախնական ժամանակաշրջանում, նրանց ծառայել են բազմաթիվ հայեր, օրինակ, գեներալ Դավիթ Խան Սադիկյանը, Ֆաթալիչահի ժամանակ Իրանի զորաբաժանումների հրամանատարն էր Ֆարս եւ Սպահան նահանգներում⁵⁸, Խուզադ-խան Էրմենին (1781-1847), որը 1831-ից ստացել է խանության տիտղոս, դարձել Խոյի, Արդաբիլի, Ուրմիայի, Քերմանշահ եւ Իրաքի հրամանատար, 1844թ. Թավրիզի կուսակալ⁵⁹, Կուլամ-Հուսեյն խան Ֆաթալիչահի եւ հայուհի Խորիչանի (չահի 57-րդ կնոջ) դստեր՝ Մահ-Բեգումի ամուսինը եղել է Իրաքի մարզպանի տեղապահ, 1824-ից սպարապետ⁶⁰: Մասիս խան (18-րդ դ. երկրորդ կես - 1820 կամ 1821) ռազմական գործիչ, թնդանոթաձիգների գլխավոր, ծառայել է Աղա Մահմեդ խանի եւ Ֆաթալի շահի ժամանակ, մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, թաղված է Ղազվինի հայոց եկեղեցու բակում⁶¹: Յուսուֆ-խան Ամիր Թոփխանն Գոլոյենց (ծն. 1783-85) ռազմական գործիչ, 19-րդ դարի Իրանի պատմության ականավոր դեմքերից էր⁶²:

Ղաջարների (կամ Կաջարների) հարստության տիրապետության ժամանակ բազմաթիվ իրանահայեր ծառայել են պետական եւ արքունական շրջանակներում: Թեեւ նրանց մեծամասնությունը թեհրանահայեր չեն եղել (Աղա Մահմեդ խանի կողմից թեհրանը երկրի մայրաքաղաք հայտարարելուց հետո մինչեւ 20-րդ դարի սկզբները, հայ բնակչությունը այդ քաղաքում, ինչպես ցույց տվեցինք՝ նախորդ բաժնում, զգալի թիվ չէր ներկայացնում), սակայն իրենց պարտավորության բերումով հաստատված են եղել թեհրանում: Ստորեւ ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք նրանց.

1. Մարգար խան Դավիթխանյան. Ֆաթալի շահի գործակալը 1804-1848 թթ.⁶³,

2. Միր Դավիթ Մելիք Շահնազարյան. Նրա մասին կենսագրական նյութերը պակասում են, սակայն գիտենք, որ 1816թ. որպես դեսպան մեկնում է Փարիզ: Թագաժառանգ Աբբաս Միրզան

⁵² - Պ.Լ.Ջեքյան. Խոջա Սաֆար՝ Շահ-Աբբասի դեսպան վենետիկի մեջ. Պատմաբանասիրական հանդես, 1983, հ.1, էջ 105:

⁵³ - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس. تهران: ۱۳۶۹, ص ۱۹۱۴.

⁵⁴ - Ջ. Հանանյան. Հայոց դերը պարսից դիվանագիտության մէջ, «Ալիք», Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

⁵⁵ - اسماعیل رایین. ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۵۶, ص ۳۶ و ۳۷.

⁵⁶ - Հայ ժող. պատմություն. հ-4, Երեւան, 1972, էջ 178-192:

⁵⁷ - اسماعیل رایین. ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۵۶, ص ۳۸.

⁵⁸ - Նույն տեղում, էջ 47:

⁵⁹ - Արծվի Բախչինյան. Երեւան, 1993, էջ 148:

⁶⁰ - Նույն տեղում, էջ 161:

⁶¹ - Նույն տեղում, էջ 205:

⁶² - Նույն տեղում, էջ 211:

⁶³ - اسماعیل رایین. ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۵۶, ص ۵۱.

նրան Կ. Պոլսի ճանապարհով Պետերբուրգ է ուղարկել, ռուս-իրանական սահմանային վեճերի կապակցությամբ, ցարական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու: Կ. Պոլսի ճանապարհն ընտրելու պատճառն այն էր, որ Աբբաս Միրզան ցանկանում էր ուղղակիորեն բանակցել Պետերբուրգի հետ, սակայն Կովասում գտնվող ռուս իշխանությունները Իրանի դեսպանին թույլ չէին տալիս Ռուսաստան անցնելու: 1826 թ. հոկտեմբերի 7-ին Միր Դավիթն Աբբաս Միրզայի պատկերով մի նամակ է գրում Ավստրիայի իշխան Մտերնիխին եւ նրանից խնդրում է, որ Իրանի շահերը պաշտպանի⁶⁴:

Կ. Պոլսում նա բանակցում է ռուս դեսպանի հետ. նրան տեղեկացնում են, որ բոլոր բանակցությունները պիտի վարել վրաստանի փոխարքայի հետ⁶⁵: Թեհրանի սուրբ Թադեոս Բարդուղիմեոս եկեղեցու բակի շիրմաքարերից մեկի վրա գրված է «Ասպետ Մելիք Շահնազարեան, հանդեաւ 1853 ապրիլի 30»:

3. Յուսուֆ խան (Մատուր կամ Մինաս Մայնյանց): Ծնվել է 1781 (82)–ին Թիֆլիսում: 1792թ. գերեվարվել է պարսիկների կողմից, եղել է պետական գործիչ եւ Ֆաթհալի Շահի խորհրդատուն: Նա գաղտնի պահել է քրիստոնեությունը: Մահացել է 1824-ին: Մահից հետո սպարապետության պաշտոնն անցել է որդուն՝ Կուլամ–Հուսեյնին⁶⁶:

4. Յուսուֆ-խան, թնդանոթաձիգ, ծնվել է Թիֆլիսում, արցախցիների ընտանիքում: 1795թ. Աղա-Մահմեդ խանը նրան բերել է Իրան եւ Թեհրանում նրան հանձնել թնդանոթաձուլման գործը: Մահացել է Թեհրանում⁶⁷:

5. Դավիթ խան Դավթյան. Ծնվել է 1786թ. Կարբիում: Տիրապետել է Հայերեն, պարսկերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, թուրքերեն լեզուներին: Եղել է հյուպատոսը Զմյուռնիայում, վիեննայում եւ Պետերբուրգում: Մահացել է 1850թ.⁶⁸:

6. Զոհրաբ-խան Խազն Շահրիար. Ծնվել է 1786-87թ. Թիֆլիսում: Ամիրջանյան ընտանիքում, 1795թ. գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի ժամանակ: Եղել է Շահի սենեկապետ: Ամուսնացել Ֆաթհալի Շահի դստեր՝ Փաշա խանումի հետ: Եղել է արքունի գանձապահ⁶⁹:

7. Զոհրաբ խան Վարդ Պատրիկենց. Ծնվել է Թիֆլիսում, գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի արշավանքների ժամանակ: Եղել է Իրանի արքունի գանձապետ: Մահացել է 1850թ.⁷⁰:

8. Ժան Դավութ խան (Հովհաննես Դավթյան). Ծնվել է Զմյուռնիայում, եղել է դիվանագետ, պարզեվատրվել է պարսկական եւ եվրոպական գանազան շքանշաններով: Մահացել է 1865թ.⁷¹:

9. Սեթ խան Աստվածատուրյան. Սեթխանյան կամ Աստվածատրյան (կամ Ասատրյան): Այս գերդաստանի ավագ՝ Սեթ խան Աստվածատրյանը (Սեդդի Բեյզ) ծնվել է Բուշեհրում: Նա իր մայրենի լեզուն սովորում է ծննդավայրի հայկական եկեղեցում: 13 տարեկանում մեկնում է Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքը ուսանելու: Ավարտելով ուսումը Իրան է վերադառնում եւ անցնում պետական աշխատանքի: Նա Թեհրանում դարձավ արքունիքի պաշտոնյա, ապա 1810թ. Իրանի պետությունը նրան ուղարկում է Լոնդոն: Որպես Միրզա Սալեհ Շիրազի խորհրդատու, երկրորդ անգամ Լոնդոն է մեկնում:

⁶⁴ - سعيد نفيسى. تاريخ اجتماعى و سياسى ايران در دوره معاصر. جلد اول، تهران: ۱۳۳۵، ص ۲۵۶-۲۵۷.

⁶⁵ - Նույն տեղում. հ-2, Թեհրան, 1965, էջ 259:

⁶⁶ - Արծվի Բաշխիւնյան. ծագումով հայ են, Երեւան, էջ 210:

⁶⁷ - Նույն տեղ. էջ 211:

⁶⁸ - Նույն տեղ. էջ 96:

⁶⁹ - Նույն տեղ. էջ 111:

⁷⁰ - Նույն տեղ. էջ 112:

⁷¹ - Նույն տեղ. էջ 129:

1828 թ. Սեթ խանը Ֆաթհալի Շահի կողմից ներկայացավ Օսմանական Սուլթանի մոտ⁷²: Նա մի շարք աշխատանքներ կատարեց Ատրպատականում, եւ վայելում էր, թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի սերը: Նրա գավակները՝ էսքանդար խան եւ Սամսոն խանը եւս պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին⁷³:

Սեթ խանը վախճանվեց 1842 թվականին Թեհրանում:

10. Մանուշար խան Էնիկոլոպյան-Մամիկոնյան (Ռամսօլ-ղովլե):

Ղաջար Հարստության հիմնադիր Աղա Մահմեդ խանը 1795-1797 իր կովկասյան արշավանքից հետո մեծ թվով հայեր է բերում Իրան, Էնիկոլոպյան ազնվատոհմ ընտանիքը նույնպես նրանց մեջ էր: Նրանք իրենց հինգերորդ պապի անունով՝ Ջոհրաբյան էին կոչվում: Իսկ Էնիկոլոպ վրացերեն նշանակում է, «գիտության շտեմարան», (Ջոհրաբի գիտական համբավի պատճառով):

Մանուշահ (կամ Մանուշար) խանը 8-10 տարեկանում է Իրան բերվում (1795թ.). նրա մասին կենսագրական տվյալները լրիվ չեն, սակայն նրա գլխավոր գործունեությունը սկսում է 1837թ.: Այդ թվականին Բասրան ապստամբել էր Իրանի դեմ: Մանուշահը խանը 40,000 զինվորների գլուխն անցած, հաջողությամբ զսպում է ապստամբությունը: 1840-47թթ. լինում է Սպահանի նահանգապետ, հայազգի Խոսրով Տեր-Սամվելյանից հետո: (Ֆաթհալի, Մահմեդ եւ Նասրեդդին շահերի ժամանակ): Նա կատարել է շինարարական բարեփոխական լայն գործունեություն եւ վախճանվել է 1847թ. փետրվարի 9-ին: Թաղված է Ղում քաղաքում: Նրա գերեզմանը զարդարել է իշխան Դավիթ Մելիքովը, Մանուշար խանի քրոջ որդին⁷⁴:

11. Աղազար խան Էնիկոլոպյան. Նա Մանուշար խանի Եղբայրն է, ծնված 1807թ. Թիֆլիսում: (նրանց ծնողները Աղա Մահմեդ խանի արշավանքից հետո, մնացել էին Թիֆլիսում)⁷⁵: Աղազարն անցնելով Իրան, իր եղբոր աջակցությամբ զբաղեցնում է տարբեր պաշտոններ: Եղել է հյուպատոս Թիֆլիսում, Վանում, Կարինում, Հին Բայազետում եւ այլ տեղերում⁷⁶:

12. Միրզա Գեորգ խան Էնիկոլոպյան. նա Մանուշար խանի եղբորորդին էր, լավ կրթված եւ մասնագետ մեքենագիտության եւ ճարտարապետության բնագավառներում: 1847թ. Սպահանի նահանգապետ նշանակվեց Մանուշար խանից հետո⁷⁷:

13. Սողոմոն խան Էնիկոլոպյան (Սահամոլոլովլե). նա Գեորգ խանի եղբայրն է եւ Իրանի պետական կյանքի մեջ ծանոթ էր Սուլեյման խան անունով:

Նա Թիֆլիսից կամովին եկել էր Իրան եւ գործակցել իր հորեղբոր՝ Մանուշար խանի հետ: Եղել է նահանգապետ Ֆարսի, Սպահանի եւ Խուզեստանի:

14. Նարիման խան Էնիկոլոպյան-Մամիկոնյան (Ղավամոսալ-թանե). Սողոմոն խանի մեծ որդին էր, ծնված Թեհրանում: Նա իր տարրական ուսումը ստանալով ծննդավայրում, բարձրագույն կրթության համար մեկնում է Փարիզ: Սովորել է արեւելյան եւ արեւմտյան մի քանի լեզուներ:

Նա վարել է պետական գանազան պաշտոններ, եղել է Կ. Պոլսում Իրանի դեսպանի խոհրդական, 1861թ. Նասրեդդին շահի թիկնապահ, 1869թ. Իրանի հյուպատոս Եգիպտոսում: 1895թ. Իտալիայում, 1882թ. Իրանի դեսպանը Վիեննայում: Հիշյալ եւ այլ ծառայությունների

⁷² - Անդրանիկ Հովոյան. Սեթխանյան կամ Սահխանյան գերդաստան. Ալիք, Թեհրան, 1994, մարտի 2. :

⁷³ - اسماعیل رایین. ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۵۶، ص ۵۲.

⁷⁴ - Արմենակ Մաքսապետյան, Էնիկոլոպյան ընտանիքը. Ալիք ժողովածու, թերթի

հնգամյակի առիթով, Թեհրան, 1937, էջ 128:

⁷⁵ - Նույն տեղում. էջ 130:

⁷⁶ - Նույն տեղում. էջ 131:

⁷⁷ - Նույն տեղում. էջ 131:

համար Իրանի կառավարությունից ստացել է «Շիրոխորչիդ» (Առյուծ-Արեւ) շքանշան եւ կոչվել Ղափամոսայթանե (Պետութեան նեցուկ)⁷⁸:

15. Ջահանգիր խան Էնկիլոյական-Մամիկոնյան. Մահամ-օլ-ղովէ՝ Սողոմոնի որդին եւ Նարիմանի եղբայրն էր, ծնվել է 1833թ. Թավրիզում⁷⁹: Ակնառու մեքենագետ ու ճարտարապետ էր: Ուսանել է Եվրոպայում, քաջալերութեամբ հորեղբոր՝ Գեորգ խանի: Ապա անցնում գինվորական ծառայության, ստանում է գեներալի աստիճան, ապա դառնում Նասերեղդին Շահի գեներալ ադյուտանտը⁸⁰: 1882 թվականին, նա նշանակվում է որպես գինագործարանի պետ եւ որպես հմուտ ճարտարագետ 1882թ. կարողանում է փամփուշտներ շինել Իրանի բանակի հրացանների համար⁸¹: Նրա սուլն գործը արժանացավ Շահի ուշադրությանը եւ վերջինս նրան նշանակեց արդյունաբերության նախարար: Նա լուրջ աշխատանք է տարել վառողաշինության, չթագործության, թղթաշինության բնագավառներում: Նա ուներ ծրագրեր նոր գործարաններ հիմնելու համար, որոնք չիրականացան նրա մահվան պատճառով 1892թ.⁸²: Ջահանգիր խանը Իրանի առաջին արդյունաբերության նախարարն էր: Նրա դին ամփոփեցին Թեհրանի Ս. Գեորգ եկեղեցում:

16. Խորով խան Տեր-Սամվելյան. Աղա-Մահմեդ խանի բերած գերիններից էր, ծնված Թիֆլիսում:

Իրան գալուց հետո պետական բարձր պաշտոնների է հասել եւ վստահված էր Ֆաթհալի, Մահմեդ եվ Նասերեղդին շահերի մոտ:

Նա Գիլանում ուներ բազմաթիվ գյուղեր. 1836թ. Խոսրով խանը Սպահանի նահանգապետ է նշանակվում, սակայն այդ պաշտոնում է մնում կարճ ժամանակով:

Նրան հաջորդում է Մանուչար խանը եւ նահանգը կառավարում 7 տարի (1840-1847թթ.):

Խոսրով խանը վախճանվել է 1857 թվականին⁸³:

17. Մաթեոս խան Մելիքյան. Ծնվել է 1875թ. Համադանում: Սովորել է Թեհրանի դպրոցներում եւ Ամերիկյան քոլեջում: Նա տիրապետում էր անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն եւ հայերեն լեզուներին եւ կատարում էր թարգմանություններ: 1910թ., երբ հիմնվում է Ֆինանսների նախարարության տուրքերի վարչությունը, Մաթեոս խանը նշանակվում է տնօրեն: 1921թ. իր ծառայությունների համար Ահմադ Շահի կողմից պարգևատրվում է Շիրոխորչիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

1936թ. երբ հայոց դպրոցները փակվեցին Ռեզա Շահի հրամանով, Մաթեոս խանը, որ այդ ժամանակ Թեհրանի հայոց դպրոցի տեսուչն էր, բանտարկվում է եւ 1941 թ. ազատվում, նա մահացել է նույն թվականին⁸⁴:

18. Մովսես խան Խաչատրյան. Ծնվել է Համադանում 1878թ. հուլիսի 3-ին: Երկու տարեկան էր, երբ ընտանիքի հետ տեղափոխվեց Թեհրան: Ավարտել է «Հայկազյան» եւ Ամերիկյան քոլեջը:

1909-ից պաշտոնավարել է մաքսատանը, որպես կառավարչի օգնական եւ քննիչ: 1914թ. եղել է Ֆարս նահանգի ֆինանսների տնօրեն, 1916-ին նշանակվել է ընդհանուր տնօրեն Աֆիոնի հիմնարկության, 1920-ից վերահսկել է ծխատուտի, ինչպես եւ ամբողջ Իրանի հարկային վարչությունները: 1921թ. եղել է Ատրպատականի ֆինանսների ընդհանուր կառավարիչ:

⁷⁸ - Նույն տեղում. էջ 131:

⁷⁹ - Ա. Հովուկյան. Նարիման խան... . Ալիք. 1994, մայիսի 19:

⁸⁰ - خاطرات احتشام السلطنة. تهران: ۱۳۶۶، ص ۱۴۲.

⁸¹ - مهدی بامداد. زندگینامه رجال سیاسی ایران. تهران: ۱۳۵۷، ص ۲۸۵.

⁸² - Նույն տեղում. էջ 765:

⁸³ - Արմենակ Մաքսապետյան. նշվ. աշխ., էջ 133:

⁸⁴ - Ա. Հովուկյան. Մաթեոս խան Մելիքյան. Ալիք. Թեհրան, 1994, հուլիսի 27:

Օժանդակել է հայ եւ պարսիկ դպրոցներին⁸⁵; Պաշտոնավարել է նաեւ որպէս Ֆարս նահանգի ելեւմտի տնօրէն:

1921 թ. Ահմադ Շահի կողմից պարզեւատրվեց Շիրոխորչիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

Նա մինչեւ իր մահը Թեհրանի բարեգործական ընդհանուր միութեան նախագահն էր ու 1921-ից 1933-ը կառավարիչն էր Թեհրանի հայ ակումբի: Մովսէս խանը վախճանվեց 1933 թ. հունվարի 17-ին, Թեհրանում⁸⁶:

19. Մրգա Մելքում խան(Նազեմ-օլ-դոլլե). ծնվել է 1833 թ. Նոր Զուղայում⁸⁷: Նրա հայրը Միրզա Յազուրը հմուտ թարգմանիչ էր ֆրանսերենի եւ ռուսերենի: Նա ուսանում է փարիզում եւ Իրան վերադառնալով աշխատում է կառավարական թարգմանչի պաշտոնում: 1856-ին մեկնում է Փարիզ եւ 1858-ին վերադառնալով հիմնադրում է հեռագրատուն: 1859-ից մասնականութեան գործիչներից էր եւ կետրոնի հիմնադիրը, («Փարամուլխանե»): Նասերեդդին Շահը Մելքում խանին աքսորում է Իրաք, ապա Եգիպտոս: Սակայն 1871 թ. ետ է կանչվում եւ 1837-ին որպէս լիազոր դեսպան մեկնում է Լոնդոն մինչեւ 1889 թ.: Նա մասնակցում է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովին եւ արժեքավոր ծառայութեան ցուցաբերում Կոստուր քաղաքը օսմանցիներից վերադարձնելու գծով⁸⁸: Այդ ծառայութեան համար շահը նրան շնորհեց «Նազոմուդոլլե» եւ «Փրանս» տիտղոսները⁸⁹:

Մելքում խանը 1889 թ., հրատարակում է «Կանոն» թերթը (Լոնդոնում): Նա սահմանադրութեան կողմնակիցներից էր: 1898 թ. նշանակվում է Իրանի դեսպան Իտալիայում: 1903 թ. մահանում է Շվեյցարիայում⁹⁰:

20. Հովհաննէս Մասեհյան (Մոսաբեդ-օլ-սալթանե). Ծնվել է 1864 թ. Թեհրանում, ուսանել է տեղի Հայկազյան դպրոցում, ապա Փարիզում քաղաքական գիտութեան, պաշտոնավարել է որպէս Շահի թարգմանիչ (1884 թ.), Արտգոծնախարարութեան ղեկավար (1894 թ.), եւ զանազան բաժանմունքների եւ արտաքին թղթակցութեան տնօրէն (1900 թ.), Թեռլինի դեսպանատան խորհրդական (1900-1906 թթ.), Բեռլինի դեսպանատան խորհրդական (1906-1910)⁹¹:

Մասեհյանը 1911 թ. կանչվում է Թեհրան ստանձնելու խնամակալ իշխան Նասր-օլ-Մուլլի ղեկավարութեան պաշտոնը: 1912-ին⁹² հակառակ երկրի սահմանադրական օրենքի, որի համաձայն ոչ իսլամներին չէր թույլատրվում դեսպանութեան պաշտոն ստանձնել, Նասր-օլ-Մուլլի դեսպան Բեռլինում (1912-1916 թթ.)⁹³: 1927 թ. հարավային իրանահայութեան կողմից ընտրվեց Իրանի խորհրդարանի պատգամավոր եւ շուտով կառավարութեան կողմից նշանակվում է Իրանի դեսպան Լոնդոնում:

1929 թ. Հով. Մասեհյանը նշանակվում է Իրանի անդրանիկ դեսպան Թոքիդում: Սակայն ճապոնիայի կլիման աննպաստ ազդեցութեւն է թողնում նրա վրա եւ Իրան վերադառնալով, Խարբինում, 1931 թ. նոյեմբերի 19-ին վախճանվում է: Նրա դին Թեհրան է հասնում 1932 թ. մարտի 31-ին եւ ամփոփվում Վանազի հայոց եկեղեցու բակում⁹⁴:

⁸⁵ - Մովսէս խան իրաւաւոր. Պարսկահայ տարեցուլց. Թեհրան, 1927, էջ 177:

⁸⁶ - Ա. Հովսէփյան. Մովսէս խան իրաւաւոր. Ալիք. Թեհրան, 1994, սեպտեմբերի 11:

⁸⁷ - Հ. Եգանյան. Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում. Երեւան, 1966, էջ 152:

⁸⁸ - اسماعيل رايين. ميرزا ملكم خان. تهران: ۱۳۵۳، ص ۸۶-۸۳.

⁸⁹ - Նույն տեղում. էջ 90:

⁹⁰ - Նույն տեղում. էջ 178:

⁹¹ - Հով. Մասեհյան. Պարսկահայ տարեցուլց. Թեհրան, 1927, էջ 140-141:

⁹² - Էսմայիլ Ռայինը այս թվականը չփոթելով 1903 թ. է հիշատակել իր գրքում:

⁹³ - Գ. Դարֆի. Հով. Մասեհյան. Թեհրան, 1963, էջ 9:

⁹⁴ - Նույն տեղում. էջ 11:

Իր պետական մակարդակի գործունեությունը զուգահեռ նա մնում էր բարձր մակարդակի մտածողության տեր մարդ: Նրա հետաքրքրական շրջանակները բաղմամբնույթ էին: Այդ թվում նա կատարել է Շեքսպիրի ստեղծագործությունների թարգմանությունները (աւելի քան 16 հատոր), որոնք անգերազանցելի են մինչ օրս եւ թարգմանչական արվեստի լավագույն նմուշներն են:

21. Եփրեմ խան Դավթյան (Ասիրբեկյան). ծնվել է 1868թ. Գանձակի Բարսում գյուղում⁹⁵, եղել է հայ ֆիդայի եւ 1905-11-ի իրանական հեղափոխության գործիչ: 1880-ական թթ. վերջերին միացել է Արեւմտյան Հայաստանի հայդուկային խմբերին: 1890-ին Սարգիս Կոկունյանի⁹⁶ խմբի արշավանքին մասնակցելու համար ձերբակալվել է, աքսորվել Սիրի (1892), ապա Սախալին: 1896-ին փախել է աքսորից, անցել Իրան⁹⁷, որտեղ հարել է Դաշնակցությանը: Զինվորագրվել է իրանական հակաֆեոդալական բուրժուական հեղափոխությանը՝ դառնալով նրա ակաճավոր կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը: Երբ գրավվեց Ռաշտը, Եփրեմը նշանակվեց Գիլանի ոստիկանության պետ⁹⁸ իսկ Թեհրանի գրավումից հետո (1909-ի հուլիսի 10) նշանակվում է Թեհրանի եւ շրջանի պաշտպանության ուժերի հրամանատար եւ ոստիկանության պետ⁹⁹: Նրա կապը Դաշնակցության տեղական օղակների հետ հետզհետե թուլանում է եւ նա կապվում է կուսակցական բարձրագույն մարմնի հետ ժնեւում¹⁰⁰:

Եփրեմը զոհվեց Համադանի մոտ, Սուրջիեի ճակատամարտում եւ թաղված է Թեհրանի Հայկազյան (Դավթյան) դպրոցի բակում, ապա տեղափոխվեց Ս. Աստվածածին եկեղեցեւ բակ:

Եփրեմի զինակիցներից էին Արշակ Գավաֆյանը (Քեռի, 1883-1916)¹⁰¹, Պետրոս խան Մելիք Անդրեասյանը (1879-1912)¹⁰², Աբրահամ խան Հովակիմյան (1877-1963)¹⁰³, եւ ուրիշներ:

22. Ամիր Թուման Մարտիրոս խան. Կոզակների զորամասերի շտաբի պետ:

23. Գնդապետ Գրիշա. Եփրեմ Դավթյանի զինակիցը Իրանի սահմանադրական հեղափոխության ժամանակ եւ Թեհրանի ոստիկանության հրամանատար:

24. Դոկտոր Ալեք Աղայան. Եփրեմի մտերիմ զինակիցներից. Եփրեմը նրան նշանակեց ոստիկանության ֆինանսների վարչության տնօրեն: Նա Իրանի առաջին իրավաբաններից էր եւ ապահովագրության հիմանդիրն:

25. Հովսեփ Միրզայան. Ծնվել է 1868 թ. Համադանում: Երեք անգամ ընտրվել է Իրանի պատգամավոր, 2-րդ նստաշրջանին 1910-11 թթ., 3-րդ նստաշրջանին 1915 թ. եւ 4-րդ նստաշրջանին 1923 թ.: Եղել է ֆինանսական նախարարության պաշտոնյա 1900-ից, իսկ 1927-ից Իրանի ֆինանսների լիազոր կառավարիչ՝ դոկտոր Միրխայրիկի հատուկ օգնական: Եվրոպական եւ իրանական գրականությունից կատարել է թարգմանություններ: Սպանվել է 1935թ. Թեհրանում¹⁰⁴:

⁹⁵ - اسماعیل رایین. پیرم خان سردار. تهران: ۱۳۵۵، ص ۴۱

⁹⁶ - آندره آموریان. حماسه پیرم. تهران: ۱۳۵۴، ص ۳۷۱.

⁹⁷ - ابراهیم صفایی. رهبران مشروطه، پیرم. ص ۱۰.

⁹⁸ - Հ. Էլմար. Եփրեմ. Թեհրան, 1964, էջ 204:

⁹⁹ - عباسعلی صالحی. هم میهنان نقش آفرین مسیحی. ص ۳۷. و اسماعیل رایین. پیرم خان سردار. ص ۲۷۳.

¹⁰⁰ - Հ. Էլմար. նշվ. աշխ., էջ 553-555:

¹⁰¹ - Նույն տեղում. էջ 146:

¹⁰² - Ն. Մամյան. Անվեհեր հեղափոխական ռազմիկը՝ Պետրոս խան. Ալիք. Թեհրան, 1972, հոկտեմբերի 29, 30, 31:

¹⁰³ - Արամ Աղարեգյան. Աբրահամ խան Բախտիարի Հովակիմյան. Թեհրան, 1965:

¹⁰⁴ - Հով. Միրզայան. Պարսկահայ տարեցույց. Թեհրան, 1927, էջ 150:

26. Գասպար Իփեկյան. ծնվել է 1883թ. Կ.Պոլսում: 1916-17 թվին Թեհրանում Սեյեդ Ջիա էդդին Թարաթարաիի հետ աշխատակցում է նրա «Ռարդ» թերթին:

1919 թ. նշանակվում է որպես ընդհանուր քննիչ Իրանի կրթական նախարարությունում¹⁰⁵: Սեյեդ Ջիան, 1921թ. պետական հեղաշրջումից հետո, Գասպար Իփեկյանին նշանակում է Թեհրանի քաղաքապետ¹⁰⁶: Նա մահացել է 1952թ. մարտի 27-ին Բեյրութում:

* * *

Մոհամեդ Ռեզա Շահ Փահլավիի գահակալության շրջանում հայերը շարունակել են զբաղվել պետական բարձր դիրքեր, այսպես՝ ճարտարագետ Զավեն Սիմոնյան (քաղաքաշինությունների նախարարի օգնական), տիկ. էլիզ Դադարյան (տեղեկատվական եւ գրոսաշրջիկային նախարարության արարողությունների վարչության գլխավոր տնօրեն), դոկտ. Սուփեկյան (Առողջապահության նախարարի օգնական), Անդրանիկ Ավանեսյան (Թեհրանի քաղաքապետի շինարարական կոմիտեի պետ)¹⁰⁷:

1980-88 թվականների իրանա-իրաքյան պատերազմին իրանահայերը աշխուժորեն մասնակցեցին: Պատերազմի առաջին նահատակ զինվորն էր, Թեհրանաբնակ Զորիկ Մուրադյանը¹⁰⁸, այնուհետեւ հայերն ունեցան տասնյակ նահատակներ: Իրանի իսլամական պետության ղեկավարներն ու պարսիկ ժողովուրդը բարձր գնահատեց հայության ցուցաբերած մասնակցությունն ու անձնագոհությունը:

Իրանահայերը բազմիցս նյութական օժանդակություն էին ցուցաբերում ռազմաճակատի¹⁰⁹ եւ անգամ արհեստավորների մի խումբ ճակատ էին մեկնում ինքնաշարժերը նորոգելու համար¹¹⁰:

Պետական եւ իսլամ հոգեվոր առաջնորդները նոր տարվան եւ այլ առիթներով այցելեցին գոհված հայ զինվորների ընտանիքներին, հայտնելու իրենց կարեկցական զգացումներն ու արտակարգ ուշադրությունը¹¹¹:

¹⁰⁵ - Գ. Իփեկյան. Ալիք. Թեհրան, 1984, մարտի 7:

¹⁰⁶ - ملک الشعرا بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران. جلد اول، تهران: ۱۳۵۷، ص ۱۰۰.

¹⁰⁷ - روزنامه کیهان. ۲۴ آبان ۱۳۵۴.

¹⁰⁸ - جان باختگان مسیحی. لاله های سرخ انقلاب. تهران: ۱۳۶۳، ص ۹.

¹⁰⁹ - Ալիք. 1984-ի փետրվար 18:

¹¹⁰ - Ալիք. 1984-ի փետրվար 19:

¹¹¹ - روزنامه کیهان. ۳۰ دی ۱۳۵۷.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹԵՀՐԱՆՈՒՄ

Թեհրանի առաջին եկեղեցին Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոսն է¹¹², որ կառուցվել է 1768թ.¹¹³։ Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուչե Արամանե»-ում («Գոգար Ղարիբան» եւ «Բագարչե Հագրաթ Արդուլագիմ»-ի միջատարածքում, այժմ «Քուչե Արամանե» կոչվում է «Մոսավի» եւ «Բագարչե Արդուլագիմ»-ը վերանվանվել է «Բագարե Հագրաթի»¹¹⁴։

Որոշ հեղինակներ այս եկեղեցու կառուցման ժամանակը չփոխել են։ Դրա իսկական պատճառը սա է, որ հայերի այն գաղթը նկատը չեն ունեցել, որը տեղի է ունեցել Քարիմ խան Զանդի օրոք եւ նրա կարգադրությամբ։

18-19-րդ դդ. Եվրոպայից եւ Ռուսաստանից Թեհրան էին գալիս թագավորների եւ մեծ իշխանների պատգամավորներ, բարձրաստիճան գինվորականներ, ճանապարհորդներ, գիտնականներ, որոնք բոլորն էլ քրիստոնյա լինելով, հետաքրքրվում էին Թեհրանաբնակ հայերի վիճակով եւ այցելում էին հայոց Թադեոս-Բարդուղիմեոս միակ եկեղեցին, ուր եւ կատարում էին հայկական ծեսով ծնունդների, հարսանիքների եւ ննջեցյալների կրոնական արարողությունները¹¹⁵։

Եկեղեցու գավիթի եւ բակի մեջ գերեզմաններ կան։ Այնտեղ թաղված են նաեւ Վրաստանի թագաթառանգ Ալեքսանդրը, դեսպաններ, ռուս, ֆրանսիացի եւ անգլիացի բարձրաստիճան անձնավորություններ¹¹⁶։

Թադեոս եւ Բարդուղիմեոսի տոնին եւ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր այնտեղ մատուցվում է պատարագ։

Թադեոս եւ Բարդուղիմեոսի տոնին եւ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր այնտեղ մատուցվում է պատարագ։

1970 թ. ներքին հարդարանքի ժամանակ երեւան եկան եկեղեցու սկզբնական գոհնավոր ծաղկանկարները, երեւան եկան այլ որմնանկարներ՝ մարդկային գլխով թռչուններով¹¹⁷։

Այս եկեղեցում, սենյակները հողաչեն են, իսկ սյուներն ու արտաքին բաժնի որոշ մասերը կառուցվել են աղյուսով¹¹⁸։ Վ. Վարդանյանը իր հոդվածում¹¹⁹, 1980թ. նշում է եկեղեցու աննախանձելի վիճակը։ 1980-ական թվականներին Թեհրանի հայոց թեմական խորհուրդը ուշադրություն դարձրեց այդ եկեղեցու վերանորոգման հարցին¹²⁰ եւ 80-ական թթ. վերջերին նորոգումները կատարելով ամեն ամիս ժողովուրդը այցելության է գնում եւ մասնակցում կրոնական արարողություններին։

Հաջորդը Ս. Գեորգ եկեղեցին է, որ գտնվում է Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղի մեջ եւ կառուցվել է 1790-1795 թվականներին, սկզբնական շրջանում լինելով միայն մատուռ։ 1882թ. ընդարձակվել, վերակառուցվել ու ստացել է այժմյան տեսքը¹²¹։

Ս. Գեորգի տոնին հանդիսավոր պատարագ է այնտեղ մատուցվում եւ հարյուրավոր հավատացյալներ ուխտի են գնում այնտեղ։ 1970-ական թվականներին եկեղեցու շրջակայքում,

¹¹² - Ալիք. 1980-ի փետրվար 3։

¹¹³ - ՀՄՀ. հ.4, էջ 164։

¹¹⁴ - اطلس کامل شهر تهران. تهران: ۱۳۶۴، ص ۱۰۷.

¹¹⁵ - Թադեոս Հովհաննիսյան. Թեհրանից հայոց Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին. Ալիք. Թեհրան, 1957, հոկտեմբերի 28։

¹¹⁶ - Արտակ արք. Մանուկյան. Թեհրանի հայկական եկեղեցիները. Թեհրան, 1976, էջ 4։

¹¹⁷ - Նույն տեղում. էջ 5։ Եւ Ալիք. 1980, փետրվարի 3։

¹¹⁸ - Այցելություն Թեհրանի Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին. Ալիք. Թեհրան, 1981։

¹¹⁹ - Ալիք. 1980, փետրվարի 3։

¹²⁰ - Ալիք. 1981, հունվարի 27։

¹²¹ - Արտակ արք. Մանուկյան. նշվ. աշխ., էջ 3։

Թեհրանի հայ եկեղեցասեր Կանանց Միության ջանքերով կառուցվեցին սենյակներ, ուր բնակվում են ծերերը եւ չքավոր ընտանիքներ¹²²:

Եկեղեցու շրջակայքում բազմաթիվ գերեզմանաքարեր կան:

Վանաքը 1950-ական թթ.-ից առաջ Թեհրանի գյուղերից է եղել, սակայն մայրաքաղաքի ընդարձակումով, ներգրավվել է քաղաքի մեջ: 1848թ. ունեցել է 35 տուն հայ բնակիչ¹²³:

Վանաքի Ս. Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1852 թվականին եւ վերանորոգվել 1875թ.¹²⁴: Եկեղեցական տոների առիթով կատարվում են կրոնական արարողություններ:

Եկեղեցու բակում ի շարս հայ նշեցյալների, թաղված են մի քանի ռուսներ¹²⁵:

Թեհրանի Ս. Աստվածածին եկեղեցի

Թեհրանի հայկական մյուս եկեղեցիներն են.

1. Ս. Աստվածածին եկեղեցի (1938-45), Միրզաքուչակ խան պողոտա:
2. Ս. Հովհաննես մատուռ (կառուցված 1936թ.), Դուլարի հանգստարանում:
3. Ս. Թարգմանչաց եկեղեցի (1968թ.) Վահիդիե թաղամասում:
4. Ս. Սարգիս եկեղեցի (1964-1970 թթ.) Քարիմ խան Ջանդ պողոտայի վրա:
5. Ս. Ստեփաննոս մատուռ (1974 թ.) Նոր Բուրաստան հանգստարանում:
6. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (1982 թ.) Մաջիդիե թաղամասում:
7. Ս. Վարդան եկեղեցի, Հեշմաթիե թաղամասում:
8. Կաթոլիկ հայերը նույնպես Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի ունեն, որը հինադրվել է 1950-1954թթ.: Իսկ Ավետարանականների Ս. Հովհաննես եկեղեցին կառուցվել է 1946թ.¹²⁶: Կրոնական այն դավանանքներին հարողները եւս ունեն պաշտամունքային առանձին վայրեր:

Թեհրանի հայկական եկեղեցիների գործունեությունը

¹²² - Ալիք. Թեհրան, 1975, սեպտեմբերի 25:

¹²³ - Ալիք. 50-ամյակի ժողովածու. 1981, էջ 127:

¹²⁴ - Էդ. Բաղդասարյան. Թեհրանի հայոց եկեղեցիները. Արաքս. 1994, հունվար, նաեւ՝ Լ. Գ. Մինասյան. Իրանի հայկական եկեղեցիները. Նոր Զուղա, 1983, էջ 34:

¹²⁵ - Ալիք. 1982, սեպտեմբերի 11:

¹²⁶ - Լ. Գ. Մինասյան. Իրանի հայկական եկեղեցիները. Նոր Զուղա, 1983, էջ 34-35:

Թեհրանի հայկական եկեղեցիների եւ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը, ընդհանրապես, ունեցել է մեծ մասամբ հասարակական եւ մանավանդ մշակութային յուրահատկություններ: Այսպես.

1. Թեհրանահայ առաքելական-լուսավերչական եկեղեցի. հիմնադրվել է 1768 թվականին: Հայերի բացարձակ մեծամասնությունը առաքելական եկեղեցուն է պատկանում:

Հայկական լուսավորչական եկեղեցին Թեհրանի թեմի ստեղծումից առաջ (1940-ական թթ.), ենթակա էր Նոր Զուղային: Մինչեւ 20-րդ դարի սկզբները Թեհրանում գոյություն ունեւ երեք եկեղեցի (Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս, Ս. Գեորգ, Ս. Մինաս): 1926թ. Իրանա-Հնդկաստանի թեմակալ Մագիստրոս Մեսրոպ Արք. Տեր-Մովսիսյանի եւ Հ. Մասեհյանի ջանքերով, ընտրվեցին ներկայացուցչական մարմին, համայնական վարչությունն ու հոգաբարձությունը¹²⁷:

Մինչեւ 1944թ. իրանահայ գաղութը պահպանում էր իր պատմական բաժանումը երկու թեմերի՝ Թավրիզի (Ատրպատական) եւ Իրանա-Հնդկաստանի (Նոր Զուղա):

Թեհրանում եւս հայկական ավանդական սովորությունների ու հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, թեմական մարմինները լուծում են ընտանեկան եւ ժառանգական հարցերը:

40-ական թվականների սկզբին փորձ արվեց Թեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ, սակայն էջմիածինը չճանաչեց այն¹²⁸: Թեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնողը էջմիածինն էր: 1944թ. ապրիլին այդ նպատակով Իրան ուղարկվեց կաթողիկոսի անձնական ներկայացուցիչ՝ պրոֆ. Աշոտ Արբաշամյանը: Թեմի պաշտոնական հռչակումից հետո որպես թեմական առաջնորդ Թեհրան ուղարկեց Վահան Ծալրագուլյն վարդապետ Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց (1945թ. հունվարից մինչեւ հունիս) փոխադրվեց Նոր Զուղա, որպես Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը (1945թ. դեկտեմբեր):

Թեմական մարմինները Թեհրանում ստեղծվել են 1947-1948 թթ.:

1949թ. հոկտեմբերին թեմի պատգամավորական ժողովը ընտրեց թեմական խորհրդի նոր կազմ: Ժողովի ընտրած հատուկ հանձնաժողովը մշակեց թեմական կանոնադրություն, որը 1951թ. ապրիլին արժանացավ պատգամավորական ժողովի հավանությունը եւ հաստատվեց կաթողիկոսի կողմից¹²⁹: Այն վերամշակվեց 1970թ. հունվարի 24-ին եւ 1972թ. հոկտ. 26-ին վավերացվեց Ազգային ժողովի նիստին եւ 1973թ. հոկտեմբերին ԿՊՊԱ, Ֆ.57, Գեորգ 6-րդ կաթողիկոսի 1941թ. ապրիլի 14-ի կոնդակի պատճենը) Կիլիկիայի կաթողիկոս Խորեն Ա-ի պաշտոնազրույցի մնայուն գործադրության ուժ ստացավ¹³⁰:

Կանոնադրության համաձայն պատգամավորական ժողովը հրավիրվում է տարին մեկ եւ դա էլ իր հերթին ընտրում է թեմական խորհուրդ:

Թեմական խորհրդի հսկողության տակ է ժողովրդի իշխանությունը եւ ազգային մարմինները:

Թեհրանի թեմը ստեղծվեց էջմիածնի նախաձեռնությամբ 1944թ. ապրիլին: Այդ թեմ պաշտոնական հռչակումից հետո որպես առաջնորդ Թեհրան ուղարկվեց Վահան Ծ. վրդ. Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց (1945թ. հունվարից մինչեւ հունիս) եւ փոխադրվեց Նոր Զուղա, որպես Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը (1945թ. հունիսից մինչեւ 1948թ. դեկտեմբեր): 1960թ. հունվարի 1-ին որպես առաջնորդ Թեհրան ժամանեց Արտակ արքեպ. Մանուկյանը¹³¹:

¹²⁷ - Պարսկահայ տարեցույց. 1927, էջ 113:

¹²⁸ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ. հ.8, էջ 231:

¹²⁹ - Նույն տեղում. էջ 231:

¹³⁰ - Կանոնադրություն հայկ. եկեղեցու. Թեհրանի թեմի. Թեհրան, 1974, էջ 2:

¹³¹ - Կանթեղ օրացույց. Թեհրան, 1985:

Նա ծնվել է 1931թ. Բեյրութում: Նախնական կրթությունը ստացել է Լիբանանի Մխիթարյան վարժարանում, ապա 1945թ. ընդունվել Անթիլիասի դպրեվանք: 1953թ. ստացել է վարդապետական գավազան: Բարձրագույն ուսումը ստացել է Լիոնի աստվածաբանական համալսարանում: 1956թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Անթիլիասում պատասխանատու պաշտոններ է վարել, եղել է «Հասկ» ամսագրի խմբագիր, դասախոս դպրեվանքի եւ այլն:

1960-ին ընտրվել է Թեհրանի Հայոց Թեմի առաջնորդ: 1961-ին ստացել է արքեպիսկոպոսի տիտղոս: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ՝ կրոնական, բանաստեղծական, դաստիարակչական եւ ազգային բովանդակությամբ, որոնցից կարելի է հիշատակել հետեւյալները.

«Խոսք ժողովրդին» (1961), «Ավետարանի շունչով» (1962), «Հավատքի հարցը արդի ընկերության մեջ» (1963), «Ապրիլ 24» (1965), «Աստվածաշունչ մատյանը» (1969), «Հայ եկեղեցու տոները» (1969, 1981 պարսկ. 1973), «Լույս եվ ստվեր» (1971), «Արեւիկաբերդի մեջ» (1973), «Քուրդ կրոնական ծիսակատարության մեջ» (1973), «Վերանորոգումի հարցը հանրային եւ մշակութային կյանքի մեջ» (1976), «Լուսավոր ճամբաներ» (1976), «Կենցաղագիտական խորհուրդներ» (1977), «Ճառագայթը լեռան վրա» (1981), «Կրոն եւ մշակույթ» (1982), «Ժամանակի աքցանի մեջ» (1985) եւ բազմաթիվ հոդվածներ¹³²:

Կաթողիկե եկեղեցի

Դեռեւս 1604թ. Շահ-Աբբասի բռնազաղթի ժամանակներից Իրան փոխադրված հայերի մեջ կային կաթոլիկ հայեր:

Թեհրանի հայ կաթոլիկների համայնքը կազմակերպվել է 1934թ.: Այն եկեղեցական վարչություն չունի եւ իշխանությունը կենտրոնացած է ժողովրդապետի ձեռքին: Թեհրանում է գտնվում նրանց պատրիարքական փոխանորդությունն ու առաջնորդարանը:

Թեհրանահայ կաթոլիկ համայնքը ունի Ս.Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի, որը հիմնվել է 1950-54թթ.¹³³: Հայ կաթոլիկ եկեղեցին Վատիկանի Պապին է ենթակա, բայց եւ մոտ կապեր ունի լուսավորչական հայերի հետ:

1941թ. հիմնվել է Նոր Զուղայի «Հայ կաթողիկե կանանց աղքատախնամ ընկերությունը», որից հետո ստեղծվեց նաեւ Թեհրանի համանուն ընկերությունը¹³⁴:

1960-ական թվականների սկզբներին «Վասն կրոնի ու հայրենյաց» նշանաբանով Թեհրանում հիմնվեց «Ավարայր» հայ կաթողիկե երկսեռ երիտասարդական միությունը: 1939 թվից Թեհրանում գործում է «Մարիամ կույսերի կրթական հաստատությունը»¹³⁵:

Ինչպես նախկինում, ներկայումս էլ հայ կաթոլիկ եւ տարբեր կրոնական միաբանություններին պատկանող քարոզիչներն ու նրանց ուսումնական հաստատությունները ջանք չեն խնայում իրենց դավանանքը տարածել իրանահայ համայնքում:

1971թ. բացվեց կաթոլիկական համայնքի «Հայկաչեն» մանկապատանեկան ճամբարը¹³⁶: 1973թ. հայ կաթոլիկ կույսերը եւ նրանց օժանդակող «Տիկնանց միությունը» Թեհրանում հիմնեց «Սանուց տուն» կոչվող որբանոց¹³⁷:

Հայ կաթոլիկ համայնքի նշանավոր հոգեւորական, կրթական ու մշակութային գործիչներից եղել է Հայր Մանուել Ժ. վրդ. Բոլադյանը: Նա ծնվել է 1912թ. Մարաում, 1937թ. ձեռնադրվել է

¹³² - Արտակ արք. Մանուկյան. Կենսագրական նոթեր եւ նմուշներ ստեղծագործությունից. Թեհրան, 1985, էջ 13:

¹³³ - Լ. Գ. Մինասյան. Իրանի հայկական եկեղեցիները. Նոր Զուղա, 1983, էջ 34:

¹³⁴ - Ամենուն տարեգիրքը. ե. տարի, էջ 507:

¹³⁵ - Հ. Փաշեւանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989, էջ 177:

¹³⁶ - Հուլի. 1971, թիվ 2, էջ 99:

¹³⁷ - Նույն տեղում:

կուսակրոն եւ 1938թ. գործուղվել է Իրան, ուր պաշտոնավարել է Նոր Զուղայում եւ Թեհրանում: 1945թ. աջակցել է, «Անարատ հղության հայ կույսերի դպրոցի» բացմանը եւ 1950թ. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական աշխատանքներին:

Հիմնել է Հայ Կաթողիկե Ավարայր օրիորդաց միությունը: 1962-ին նրա ջանքերի շնորհիվ հիմնադրվել է Հայոց Արիւնի դպրոցը եւ տնօրինել այն: Նա մի շրջան եւս ստանձնել է Հայ կաթողիկ համայնքի ժողովրդապետություն պարտականությունը: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ պատմա-բանասիրական բնագավառում: Վախճանվել է 1993թ. հունվարի 20-ին¹³⁸:

Բողոքական եկեղեցի

Իրանում կրթական-միսիոներական նշանակալից աշխատանք են կատարել իրանաբնակ բողոքականները: Բողոքական-ավետարանական շարժումը մուտք է գործել Իրան 1834թ. Ամերիկյան միսիոնարությունից նրանք մուտք են գործել Ատրպատականի սահմանամերձ քաղաքներից Ուրմիայում¹³⁹:

Թեհրանի Ավետ. եկեղեցին հիմնվել է 1879թ. ամերիկյան միսիոներ Վեր. Զեմս Բասեթի, Միքայել Գելոֆյանի եւ ուրիշների նախաձեռնությամբ:

1883-ին, նրանք դիմելով Նասեր-է-դդին Շահին, ստանում են արտոնություն եւ 4000 ռիալ պարգև: Հիմնադրվում է մի եկեղեցի քաղաքի հարավային մասում (Դարվազե Ղազվին, խիբրանե Արամանե) 1891թ. նոյեմբերի 18-ին¹⁴⁰:

Թեհրանի հայ բնակչության արտակարգ աճի շնորհիվ, հայության մի մասը հաստատվում է քաղաքի հյուսիսային մասում: Այդ մասում հայ ավետարանականները 1946թ. հիմնում են Ս.Հովհաննես եկեղեցին¹⁴¹:

Հայ բողոքականները 1960-ական թթ. սկզբներին ունեցան իրենց համայնքի ընտրովի խորհուրդը: Վարչական մարմինները կոչված են հանրային, կրթական, կրոնական եւ այլ կարիքների ղեկավարում օգնելու համար հայ բողոքականներին¹⁴²:

Բողոքականների կենտրոնական եկեղեցին է եղել Ղափամ-օլ-Սալթանե (ներկայիս Միրզա Քուչեկ խան) փողոցում գտնվող «Ավետարանական եկեղեցին», որը ավելի քան հիսուն տարի եղել է մայրաքաղաքում բնակվող անգլիական պաշտոնյաների եւ շոտլանդական մասոնական ժողովարանների կենտրոն¹⁴³:

Հայ ավետարանական համայնքը ունեցել է նշանավոր դեմքեր, որոնցից հարկ է հիշատակել վերապատվելի Թադեոս Միքայելյանին: Նա ծնվել է 1932թ. Թեհրանում: Ավարտել է Թեհրանի համալսարանի իրավաբանական ճյուղը, 1953թ. եւ Բեյրութի Նեսթ համալսարանի աստվածաբանական ճյուղը, 1974 թվին: Նա լայն տեղեկություններ ուներ փիլիսոփայության, հոգեբանության եւ պարսկերեն գրականության ասպարեզներում:

Եղել է Թեհրանի հայ աւետ. Մեսրոպյան «Գոհար» դպրոցում որպես ուսուցիչ, փոխտեսուչ եւ տեսուչ: Զեռնադրվել է հոգեւոր ծառայության համար 1976թ.: 1980 թ. ստանձնել է եկեղեցու եւ համայնքի հովվության պաշտոնը:

¹³⁸ - Բաֆֆի օրացույց. 1988 եւ 1994:

¹³⁹ - Ն. Ս. Մուրադյան. Պատմեչի վրա. Թեհրան, 1971, էջ 21:

¹⁴⁰ - Նույն տեղում. էջ 126:

¹⁴¹ - Լ. Գ. Մինասյան. Իրանի հայկական եկեղեցիները. Նոր Զուղա, 1983, էջ 34:

¹⁴² - Ամենուն տարեգիրք. ե. տարի, էջ 513:

¹⁴³ - اسماعيل راين. ايرانيان ارمني. تهران: ۱۳۵۶، ص ۷۳.

Թարգմանել է շուրջ 60 անուն հոգեւոր եւ բարոյական ու զրական ստեղծագործութիւններ¹⁴⁴:

Նա եղբերական մահով վախճանվեց 1994թ. հունիսին Թեհրանում¹⁴⁵:

Որոշակի թիով հայ գալստականներ (չարաթականներ), իրենց ժողովատեղիներով եւ քարոզիչներով գտնվում են Թեհրանում, նրանց եկեղեցին գտնվում է Նազերի (ներկայիս Ջոմհուրի քաղաք) փողոցում, անգլիական դեսպանատան մոտակայքում:

Գալստականները Իրանում ունեն իրենց կազմակերպութիւնը, որը ֆինանսավորվում է ամերիկյան միջոցներով¹⁴⁶:

Իրանում համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հայ ուղղափառներն ու ունիթորները: Առաջիններին պատկանող շատ քիչ հայեր բնակվում են Ատրպատականում¹⁴⁷, իսկ ունիթորներին հարող հայերի թիվը շատ քիչ է:

Կարմեղյանները կաթողիկոսական կրօնին են պատկանում եւ 1625թ. Լիբանանի Կարմեղ լեռան մոտից են եկել Իրան եւ հայերի մեջ քարոզչութիւններ կատարել: Այժմ նրանց թիվը շատ քիչ է եւ չունեն առանձին եկեղեցի¹⁴⁸:

Իսլամական հեղափոխութիւնից հետո եւս մի փոքր կրօնական աղանդ Ամերիկայի հովանավորութեամբ ստեղծել է իր «Աստծո ժողովուրդ» եկեղեցին մայրաքաղաքի հայահոծ թաղամասերում: Մի այլ աղանդ եւս իսլամական հեղափոխութիւնից հետո զբաղվում է քարոզչական աշխատանքով «Եհովայի վկաներ» անունով¹⁴⁹:

Թեհրանի հայ ձեռնարկատերերն ու արհեստավորները

Դեռեւս վաղ ժամանակներից հայերն առեւտրական եւ տնտեսական հարաբերութիւններ էին հաստատել Իրանի հետ, ուչ միջնադարում դրանք կայուն բնույթ են ստացել: 16-րդ դարում հայ վաճառականները՝ հիմնականում ջուղայեցիները, առանցքային դիրքեր էին զբաղում Իրանի եւ Անդրկովկասի առեւտրում¹⁵⁰:

17-րդ դարի սկզբից առեւտրական ակտիվ գործունեութիւն ծավալեց նոր ջուղայեցի եւ հին ջուղայեցի հայ վաճառականութիւնը, որն արդեն դարի կեսերին իր ձեռքում էր կենտրոնացրել իրանական մետաքսի արտահանումը: 18-րդ դարի վերջից Իրանում հայ վաճառականութեան գործունեութեան կենտրոնը տեղափոխվեց Իրանի հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան շրջանները: 19-րդ դարի սկզբի ռուս-իրանական պատերազմից հետո իրանահպատակ հայ վաճառականների հետ միասին Իրանի արտաքին առեւտրում սկսեցին կարեւոր դեր խաղալ նաեւ ռուսահպատակ հայերը: 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից հայ վաճառականները հիմնավորվեցին Իրանի հյուսիսային շրջաններում: այնուհետեւ տնտեսական աշխատանքներ են

¹⁴⁴ - Ալիք. Թեհրան, 1994, հուլիսի 17:

¹⁴⁵ - Ալիք. Թեհրան, 1994, հուլիսի 4:

¹⁴⁶ - اسماعيل رايين. ايرانيان ارمني. تهران: ۱۳۵۶، ص ۷۲.

¹⁴⁷ - Նույն տեղում. էջ 72.

¹⁴⁸ - Նույն տեղում:

¹⁴⁹ - Աբր. Հովասափյան. Ովքեր են Եհովայի վկաները. Թեհրան, 1993, էջ 3:

¹⁵⁰ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդներ. Երվան. հ.8, էջ 201:

ունեցել երկրի տարբեր նահանգներում՝ խորասանում, Գիլանում, Քերմանում, Բանդար-Աբբասում, Ատրպատականում, Թեհրանում, Մազանդարանում եւ այլուր¹⁵¹։

1909 թվականին իրանական կառավարութունը պայմանագիր կնքեց Աղա Սեթ Ներսեսովի հետ, որով վերջինիս տրվում էր Իրանից գառան մորթու արտահանման մենաշնորհ՝ իրավունք¹⁵²։

19-րդ դարի վերջում եւ 20-րդ դարի սկզբներում Իրանում նշանավոր հայ վաճառականներ են եղել Մ. Մարուխանովը (նավթի ներմուծում), Թումանյանց եղբայրները¹⁵³ (Իրանի առաջին դրամատան հիմնադիր, չոր մրդի վաճառականութուն, նավթի ներմուծում, բաժանմունքները՝ Թավրիզում, Ուրմիայում, Թեհրանում, Ղազվինում եւ այլուր)։

Տեր-Մկրտիչեւ եղբայրները (առեւտրական տուն ունեին Հյուսիսային Իրանի շատ շրջաններում, զբաղվում էին շաքարի, բամբակի ու բրդի առեւտրով), Ասլանյանցը (շաքարի, գառան մորթու եւ չոր մրդի առեւտուր), Արզումանովը (բուժախեթ, չոր միրգ, բամբակ եւ կաշի, ներկայացուցիչներ ուներ Սպահանում, Թեհրանում, Ռաֆսանջանում, Համադանում), Նասիրյանցը եւ Տեր-Պետրոսյանցը (չոր միրգ, բամբակ, շաքար, երկաթ), Ավագյանցը եւ Նազարբեկյանց եղբայրները, Ժամհարովը եւ ուրիշներ¹⁵⁴։

20-ական թթ. չորս բաժնետերեր (Հայեր եւ ռուսներ), Թավրիզում հիմնեցին բաժնետիրական «Պչեյա» ընկերությունը, որը գլուխ բերեց մետաղյա մահճակալների ու ամանեղենի արտադրությունը։ Հետագայում արտադրություն այդպիսի ճյուղ ստեղծվեց նաեւ Թեհրանում։ Թեհրանում ուներ նաեւ մեծ խանութ¹⁵⁵։

1925/թ. Թավրիզում ստեղծվեցին ծխախոտի եւ օճառի գործարաններ, որոնց հիմնադիրներն էին «Միր» ընկերության անդամ սալմաստեցի Շահգեղյան եղբայրները։ Նրանք հետագայում ընդարձակելով իրենց աշխատանքը ծխախոտի եւ օճառի արտադրանքը իրացնում էին Թավրիզում, Թեհրանում եւ այլուր։

Հայերը մի շարք ձեռնարկություններ հիմնեցին նաեւ Արաքում (գորգագործություն), որոնք պատկանում էին Կարակոզյանների, Թեյֆեյանների, Թավթաջյանների եւ հայ առեւտրական այլ տներին։ Գյափլա, Քյազազ, Քյամարա շրջանների, ինչպես նաեւ Արաքի հայ ընտանիքները իրենց գործած գորգերը հանձնում էին առեւտրական այլ տներին¹⁵⁶։

2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ղազվինի մանածագործական գործարանի տերն էր Քյուռուղյանը։

Թեհրանը՝ երկրի տնտեսական կենտրոն դառնալուց հետո, Հյուսիսային եւ Հյուսիս-արեւմտյան շրջանների դերը նշանակալից չափով նվազեց։ 20-րդ դարի 20-ական թվականների վերջին եւ 30-ական թվականների հայ ձեռնարկատերերից շատերը սկսեցին տեղափոխվել Թեհրան։ Տեղի հայ ձեռնարկատերերից տեղական մասշտաբով առավել խոշոր էր Ռոման Իսաեվը (Եսայան), որը 30-ական թվականներին հիմնեց առեւտրական-շինարարական ընկերություններ։

Իսաեւը Թեհրանում 1933/թ. ստեղծեց իրանական առաջին զարեջրագործարանը։ Միաժամանակ մինչեւ 60-ական թթ. նա 4 հիմնարկների եւ իրանական 22 ընկերությունների բաժնետեր էր եւ զրանցից մեծ մասի տնօրենը¹⁵⁷։

¹⁵¹ - Ս. Խ. Ստեփանյան. Հայ առեւտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում. Երեվան, 1992, էջ 69։

¹⁵² - Նույն տեղում. էջ 89։

¹⁵³ - Ալիք. Թեհրան, 1990, մարտի 1։

¹⁵⁴ - Ս. Խ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 97-99։

¹⁵⁵ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ. հ.8, էջ 214։

¹⁵⁶ - Նույն տեղում. էջ 216։

¹⁵⁷ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ. հ.8, էջ 216։

Խոշոր ձեռնարկատերերից էին նաեւ Սահակյանները, որոնք 20-ական թվականների վերջին Թավրիզում հիմնեցին մի գործարան, որը 1930թ. բաժանվեց չորս արտադրություն՝ ալրադաց, անտառադոցային, ձիթահանի եւ չորս մրգերի պատրաստման բաժիններ։ 1935թ. Սահակյան եղբայրները բացեցին նաեւ գարեջրի եւ հետագայում Քոքա-քոլայի, Քանադադրայի եւ Սեվըն-ափի գործարանները Թեհրանում։ Նրանց կողմից Թեհրանի Հեղամթիւ թաղամասում հիմնվեց «Հ. Սահակյան» գործընթացը¹⁵⁸։

Թեհրանահայ այլ ձեռնարկատերերից են եղել՝ Սարգսյանները, Թովմասյանները-Դավիթխանյանները եւ Աբրահամյանները։ Միջին մակարդակով ձեռնարկատերեր էին Ֆրանգյանները, Միքայելյանները եւ Արզումանյանները։

Սահակյանների, Սարգսյանների, Թովմասյանների, Դավիթխանյանների եւ Աբրահամյանների ընտանիքները ստեղծել էին գինի-օղի արդյունաբերող հիմնարկներ, գարեջրի, լիմոնադի գործարաններ եւ այլն։ Ֆրանգյանների ընտանիքին էր պատկանում Թեհրանի կաշեգործարաններից մեկը, իսկ Միքայելյաններին ու Արզումանյաններին՝ մսամթերքների գործարաններ։ Թեհրանում մանածագործական գործարան է հիմնել Ղազվինից այդտեղ փոխադրված Քյոռոդյանը։

Երկրի տնտեսական զարգացման են նպաստել նաեւ Մինասյանը (Թեհրանի Փերչիրն հանրախանութի տնօրեն), Գրիգորյան (Փայոնիրի արտադրություններ)¹⁵⁹ Հարությունյան եղբայրները (ներկի գործարան)¹⁶⁰, Խսաղուկյանը (հեռախոսային տեխնիկայի գործարան)¹⁶¹ Գալստյանը (տան կահավորանք)¹⁶², Հակոբյանը (հագուստի գործարան) եւ ուրիշներ։

Հայերին էին պատկանում նաեւ «Մարմար» եւ «Նադերի» հյուրանոցները, «Իֆեյ» կինոթատրոնը, «Շեմիրան», «Նադերի» սրճարանները, «Բաքարա» քարաբեն, «Քլասիս», «Չարդաշ», «Արարատ» ձաշարանները, «Աղթամար», «Սեֆիդ» սրահները եւ 19-րդ դարի հայագրի առանձին անհատներ, բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական եւ ղեկավար մարմիններում։ Ինչպես նախկին գլխում անդրադարձանք, հայերից ոմնաք այդպիսի պաշտոնների էին զբաղվում ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարի 30-ական թվականները։ Սակայն արդեն 20-30-ական թվականներից իր դիրքերն ամրապնդած իրանական ազգային բուրժուազիան եւ կալվածատերերը սկսեցին ավելի սահմանափակող քաղաքականություն վարել հայերի եւ ազգային այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ, որը զգալիորեն ազդեցին հայ, բնակչության հասարակա-տնտեսական եւ մշակութային կյանքի վրա։

Ստեղծված հանգամանքներում հայ քաղաքային բնակչության ներկայացուցիչները ձգտում էին ձեռք բերել այնպիսի մասնագիտություններ, որոնք հնարավորություն կտային հարմարվել ստեղծված պայմաններին եւ ապահովել իրենց ապրուստը։

Դրանից ելնելով, տեղի հայ մտավորականությունը սովորաբար ձեռք էր բերում այսպես կոչված «ազատ մասնագիտություններ» - բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ, ճարտարապետ եւ այլն։

Թեհրանահայերի մեջ նշանակալից թիվ են կազմում նաեւ արհեստավորներն ու բանվորները, որոնցից հիմնական մասը վարձով աշխատում է կարի, մորթու եւ կոշիկի արհեստանոցներում, ոսկերչական խանութներում, հրուշակատներում եւ այլն¹⁶³։ Աբբաս Միրզայի, Ֆաթալի շահի եւ

¹⁵⁸ - Թեհրանի «Ի. Սահակյան» գործընթաց։ Թեհրան, անթվակիր։

¹⁵⁹ - کیهان. تهران: ۲۷ اردیبهشت ۱۳۵۵.

¹⁶⁰ - Նույն տեղում։

¹⁶¹ - Ալիք. Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20։

¹⁶² - Թեհրանահայությունը երբեք չի ունեցել առանձին թատրոնի սրահներ (մշակութային միություններից եւ գործունեություններից անջատ), ոչ էլ մեկից ավել կինոթատրոն ինչպես նշում է Հ. Փահլավյանը (Իրանահայ համայնք, Երեւան, 1989, էջ 45)։

¹⁶³ - Ն. Գորոյանց. Պարսկաստանի հայերը. Թեհրան, 1968, էջ 298։

Մահմեդ շահի ոսկերիչները եղել են հայեր: Արքունիքի հռչակավոր ոսկերիչներից են եղել Թադեոս Առաքելյանը, Ստ. Եղիազարյանը, Առաքելը, Թովմաս խան Մելիք Թովմասյանը, Ծերունը (Հովհ. Մասեհյանի հայրը) եւ ուրիշներ¹⁶⁴:

ՀՀ-ի եւ Թեմրանի առեւտրական կազմակերպությունների արտաքին կապերը եւ դրանց առեւտրական համագործակցության հիմնադրամը

Նախորդ բաժիններում, արդեն անդրադարձել ենք հայ վաճառականության գործունեությունը Թեմրանում եւ նրա մոտակայքում: ՀՀ եւ Թեմրանի առեւտրական կապերի մասին խոսելիս, հարկ է նշենք, որ այն հիմնականում սկիզբ է առել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

Սիմոն Վրացյանը եւս իր «Հայաստանի հանրապետություն» ծավալուն աշխատության **ԻԶ եւ ԻԷ** գլուխներում անդրադառնալով «Ժողովրդի ապրուստի միջոցների հայթայթման հարցին»¹⁶⁵, տեղեկություն է հաղորդում 1918-1920 թվականների Հայաստանի արտաքին առեւտրի մասին:

Խորհրդային Հայաստանը իր հռչակման առաջին իսկ օրերից, խիստ շահագրգռված է Իրանի հետ առեւտրական կապերի հաստատման եւ ամրապնդման հարցում, քանի որ չրջապատի երկրների մեջ պարսկական շուկան միակն էր, որն ի վիճակի էր ինչ-որ չափով լրացնել հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքների աղքատիկ պաշարները:

20-րդ դարի 20-ական տարիներին Հայաստանը չրջափակման էր ենթարկված Թուրքերի կողմից, նրանք բոլոր միջոցներից օգտվում էին Հայաստանի կապը խզելու չրջակա երկրներից, մասնավորապես Իրանից եւ դրանով իսկ կտրել պարսկական շուկայից: Թուրքերը սպառնալիքի տակ Մակվի խանին ստիպել էին դադարեցնել առեւտրական հարաբերությունները Նախիջևանի եւ Հայաստանի հետ:

Մյուս կողմից էլ, վրացական մենչեփիկների ձեռքում էր գտնվում հայ գյուղացիությանը միակ երկաթուղով պարենավորելու բանալին: Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանը հյուսիսից եւ հարավից չրջափակման ենթարկվելու հետեւանքով գտնվում էր աղետալի դրության մեջ:

Շուտով Հայաստանի մատակարարման հաճախորդով իր 1921թ. ապրիլի նիստում որոշում ընդունեց Հայաստանի համար հացամթերքների գնման կապակցությամբ:

Ձնայած առկա բոլոր դժվարություններին, պարսկական շուկան Հայաստանին շատ ավելի մատչելի էր ու մոտ: Ահա թե ինչու իշխանության գլուխ անցնելու առաջին իսկ օրերից հեղկոմն անմիջապես քայլեր ձեռնարկեց Իրանի եւ հատկապես Մակու խանության հետ առեւտրական կապեր հաստատելու համար:

Առեւտրի հարցում կար եւս մեկ բարդություն. պարսիկ վաճառականները գերադասում էին առեւտրը կատարել տարադրամով, մինչդեռ Հայաստանը, հատկապես սովետական իշխանության գոյության առաջին ամեխներին, գուրկ էր տարադրամի ֆոնդերից: Ուրեմն պետք է շեշտադրվեր ապրանքափոխանակությանը, թեեւ այս հարցը եւս ուներ թերի կողմեր: Այդ գործը կարելի էր իրագործել Մակու խանության հետ, որտեղ գործող «Գրարմակ» առեւտրական ընկերությունը պատրաստակամություն հայտնեց ընդառաջել Հայաստանին: Ըստ եղած տեղեկությունների, 1921թ. հունվարի 23-ին այդ ընկերությունը ներկայացրեց «Հայաստանի ԽՍՀ կառավարության եւ Գրարմակ ընկերության միջեւ պայմանագրի նախագիծը, բաղկացած ինը

¹⁶⁴ - Ա. Արրահամյան. նշվ. աշխ., էջ 232-233:

¹⁶⁵ - Ս. Վրացյան. Հայաստանի հանրապետություն. Թեմրան, 1982, էջ 364:

հոդվածներից: Սակայն պայմանագրի հետագա ընթացքի մասին ցավոք տեղեկություններ չեն պահպանվել¹⁶⁶:

Ըստ Ա. Եսայանի՝ Խորհրդային Հայաստանը, Իրանի հետ երկկողմանի քաղաքական բնույթի պայմանագիր չի կնքել: Իրանի փոխհարաբերություններն Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ իրենց պայմանագրային ամրապնդումը ստացան 1922թ. կոնֆերանսում: Տարբեր պայմանագրեր ու համաձայնագրեր մշակելու համար ստեղծվեցին առևտրի, տրանզիտի եւ այլ հանձնաժողովներ: Սակայն Ա. Եսայանին չի հաջողվել հիշյալ կոնֆերանսում Իրանի եւ Անդրկովկասի հանրապետությունների միջեւ կնքված պայմանագիրն ու համաձայնագիրը հայտնաբերել ուսումնասիրած արխիվային ֆոնդերում¹⁶⁷:

Մինչեւ անդրկովկասյան-պարսկական ընդհանուր առևտրա-տնտեսական պայմանագիր կնքելը Խ. Հայաստանի հարաբերությունները Իրանի հետ (առևտրի ասպարեզում) կարգավորվում էին Երեւանի պարսկական հյուպատոսի՝ Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մուլքի եւ ՀԽՍՀ արտգործոցի միջեւ փոխանակած նամակներով սահմանված կարգով¹⁶⁸:

Իրանի եւ Հայաստանի միջեւ առևտրական փոխանակման պայմանները երկու կողմերի համար էլ չահավետ էին եւ ելնում էին Իրանի եւ Հայաստանի շուկաների վիճակից: Իրանը հիմնականում արտահանում էր հացահատիկ, մսամթերք, կաշի եւ այլ ապրանքներ: Ս. Հայաստանը պարտավորվում էր ներմուծվող ապրանքների դիմաց բաց թողնել նավթ, բենզին, մեքենայի յուղ, արկոհողական խմիչքներ եւ այլն:

Սովետական շրջանի հայ-իրանական արտաքին առևտրական փոխհարաբերությունները, ընդհանուր առմամբ կատարվում էր պետական կազմակերպությունների միջեւ: Նույն ժամանակաշրջանում Երեւանը Թեհրանին էր հանձնում՝ էլեկտրաշարժիչներ, շարժական էլեկտրակայաններ, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության այլ արտադրանք, ժամացույցներ (զարթուցիչներ), կալցիումի կարբիդ, բամբակյա գործվածքներ եւ այլն:

1989թ. հարեւան երկրների հետ սահմանային առևտրի ընդարձակման ծրագրի շարքում, Իրանի առևտրականներին արտոնվեց Մազանդարան նահանգից առեվտուր կատարել Խ. Հայաստանի հետ: Հիշյալ նահանգին թույլատրվել էր տարեկան 15 միլիոն դոլլարի սահմանում ապրանք փոխանակել Խ. Հայաստանի հետ: Հայաստանի նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել ակտիվացնել սահմանային առևտուրը Իրանի հետ¹⁶⁹:

Հայաստանի հանրապետության անկախության հռչակումից հետո, (1991թ.) հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բազմակողմանի բնույթ ստացան եւ այդպիսով տասնյակ ընկերություններ եւ կազմակերպություններ իրենց աշխատանքը ծավալեցին երկու երկրների առևտրական փոխհարաբերությունները զարգացնելու համար: Այսպես 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին Թեհրանում տեղի ունեցավ խորհրդակցական հանդիպում 1990թ. Հայաստան մեկնած վեց իրանահայ գործարար մարդկանց հրավերով: Մասնակցում էին շուրջ 40 գործարարներ: Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ ստեղծելու նպատակով հայ գործարար մարդկանց առաջին միջազգային համաժողովը կայացել է 1991թ. մայիսին Երեւանում¹⁷⁰:

¹⁶⁶ - Է. Ա. Զոհրաբյան. Սով. Հայաստանը եւ հայ-իրանական հարաբերությունները. Երեւան, 1985, էջ 99-101, (ՀՍՍՀ ՀՀՄՇ ՊԿԱ, ֆ.4, 114, ց.2, գ.63, թ. 12-13):

¹⁶⁷ - Ա. Եսայան. Հայաստանի միջազգային-իրանական դրություններ. Երեւան, 1967, էջ 334:

¹⁶⁸ - Ա. Եսայան. նշվ. աշխ., էջ 335 (ՀՍՍՀ ՊԿՀՀՍ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.30, թ. 155):

¹⁶⁹ - Ալիք. Թեհրան, 1989, դեկտ. 28:

¹⁷⁰ - Բաֆֆի օրացույց. 1992:

Իրանի իսլամական հեղափոխության «Զրկվածների եւ անձուրացների» հիմնարկության մի պատվիրակություն, 1991թ. հոկտեմբերին այցելեց Հայաստան: Սույն կազմակերպությունն առաջիններից էր, որ Հայաստանում հիմնեց «Արիր» համատեղ ձեռնարկությունը:

Հայաստանի պետական պատասխանատուների հետ նրանք քննարկեցին ֆոնդի գործունեությունը Հայաստանում առավել արդյունավետ դարձնելու, հայ-իրանական հարաբերությունների տնտեսական տասնյակի տեսակարար կշիռը ավելացնելու եւ ուրիշ այլ հարցեր¹⁷¹:

1992թ. մայիսի 7-ին Թեհրանում, երկու երկրների նախագահների միջեւ ստորագրվեց մի հայտարարագիր փոխադարձ կապերի ընդլայնման կապակցությամբ եւ նախքան այդ չորս համաձայնագիր էր ստորագրվել կողմերի պատկան նախարարների միջեւ՝ էներգիայի, կապի, հաղորդակցության, տնտեսական եւ քաղաքական համագործակցության համար¹⁷²:

1992թ. ապրիլի 18-ին Հայաստանից մի պատվիրակություն Թեհրան ժամանեց «Հրազդան» էլեկտրոնիկ արտադրական միավորման կողմից, մասնակցելու համար Թեհրանում կայանալիք էլեկտրոնիկ սարքավորումների ցուցահանդեսին¹⁷³,

Հայաստանի հետ տնտեսական համագործակցության նպատակով, կազմվել է «Ասիական» ընկերությունը, որը բաղկացած է 24 հայկական ընկերություններից:

1992թ. մայիսի 22-24-ին Երեւանի մեջ տեղի ունեցավ, «Հայ գործարարների ֆորում»-ի առաջին ընդհանուր ժողովը, որ գումարվեց համաձայն 1992թ. փետրվարի 1-2-ին Փարիզում ժամանակավոր խորհրդատու հանձնախմբի կողմից ընդունված որոշումի:

Այդ ընդհանուր ժողովը հաստատեց ֆորումի կանոնադրությունը եւ 17 ներկայացուցիչներից բաղկացած վարչությունը եւ դրա գործադիր մարմինը, աշխատանքային ծրագրեր եւ այլն¹⁷⁴:

1992թ. հոկտ. 22-ին Իրանի առեւտրական պալատի նստավայրում բացումը կատարվեց Իրան-Հայաստան առեւտրական պալատի, որն իր աշխատանքն սկսեց դեկտեմբերի 14-ին:

1993թ. հունիսի 21-ին Երեւանում տեղի ունեցավ Իրանի առեւտրական մասնագիտական առաջին ցուցահանդեսի բացումը¹⁷⁵:

1993թ. օգոստոսի 21-ին Թեհրանի ցուցահանդեսների մնայուն վայրում բացվեց Իրանում Հայաստանի արդյունաբերության նախարարության առաջին ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 53 ընկերություններ¹⁷⁶:

Երկու երկրների առեւտրական կապերը ծավալվում են ավելի համակարգված, ավելի դինամիկ եւ առեւտրա-տնտեսական կապերը բավականին ակտիվացել են: Եթե նախկինում այդ կապերը իրականացվում էին մի քանի կազմակերպությունների միջոցով, արդեն, այսօր տասնյակ կազմակերպություններ են, որոնք կոնկրետ կապեր ունեն միմյանց երկրների կազմի հետ:

Սակայն, կա այն հանգամանքը, որ երկար տարիների «Կտրվածության» պայմաններում, համակարգային տարբերությունների պայմաններում այս հարաբերությունների հիմքը դնելը եւ հունավորումը բավականին բարդ եւ խոչնդոտներով լի գործընթաց է: Սակայն միջպետական մակարդակով բոլոր նախադրյալներն ու հիմքերը ստեղծված են որպեսզի արդյունավորվեն հայ-իրանական հարաբերությունները: Միայն քսանից ավելի միջպետական համաձայնագրեր ու պայմանագրեր են ստորագրվել:

¹⁷¹ - Նույն տեղում:

¹⁷² - Բաֆֆի օրացույց, 1993:

¹⁷³ - Նույն տեղում:

¹⁷⁴ - Այլք. Թեհրան, հուլիսի 4:

¹⁷⁵ - Բաֆֆի օրացույց, 1994:

¹⁷⁶ - Նույն տեղում:

Ներկայումս իրանի առեւտրականների միջոցով Հայաստան է ներմուծվում կենսամթերք, օճառ, լվացքամիջոց, ձեթ, շաքար եւ այլն: Հայաստանից իրան է արտածվում մետաղ, պղինձի կոնցենտրատ, լամպ եւ այլն:

ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Թեհրանի համալսարանի հայկական բաժանմունքը

Հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային կապերը, լեզվի եւ գրականության փոխազդեցությունները դարերի վաղեմություն ունեն: Իրանում հայագիտական ամբիոնի ստեղծման անհրաժեշտության մասին են արտահայտվել խոշոր գիտնական Սաիդ Նաֆիսին, նշանավոր պահպանողական գետ ու իրանագետ Ռուբեն Աբրահամյանը եւ ուրիշներ:

1960թ. իրանի Մոհամեդ Ռեզա շահի թուլյությունից հետո Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետին կից բացվեց հայագիտական ամբիոն¹⁷⁷: Այդ գործում մասնակցեցին դոկտ. Ամիր Աբբաս Ֆարուզին եւ Թեհրանի համալսարանի դասախոս Հով. Հախնազարյանը¹⁷⁸:

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի հիմնադրումից յոթ տարի անց՝ 1967-1968 ուսումնական տարվա սկզբից Թեհրանի պետական համալսարանի գրական ֆակուլտետի դասախոսների խորհրդի որոշման համաձայն, հիմք դրվեց արդի հայերենի եւ գրաբարի դասավանդմանը:

Թեհրանի պետական համալսարանում հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոն հիմնելու համար հիշյալ խորհուրդը որոշում էր կայացրել մի քանի տարի առաջ, սակայն այն հնարավոր եղավ գործադրել 1967-1968 ուսումնական տարում, շնորհիվ համալսարանի գրականության ֆակուլտետի տնօրեն, դոկտ. Ջաբիլյան Սաֆայի եւ դոկտ. Մ. Մոդադդամի¹⁷⁹:

Նույն թվականի առաջին կիսամյակին արձանագրվել էին ավելի քան 20 հայ եւ պարսիկ, իսկ հաջորդ տարին 69 ուսանող: Ֆակուլտետում 1969-1970 ուսումնական տարվանից հաստատվել է նաեւ մագիստրոսության (բարձրագույն լիսանս) աստիճանի ամբիոն¹⁸⁰: Դասավանդության համար մշակված ծրագիրը նույն ֆակուլտետի դեկան դոկտ. Նասրի միջոցով ներկայացվել է համալսարանի ռեկտոր դոկտ. Ալիխանին եւ հաստատվել է վերջինիս կողմից:

Արդի հայերենի եւ գրաբարի դասավանդման գործը ստանձնեց նույն ֆակուլտետի երկարամյա դասախոս դոկտ. Հով. Հախնազարյանը: Որպես դասախոս հրավիրվեցին նաեւ Արտակ արք. Մանուկյանը, Եր. Հայրապետյանը եւ Անդրե Տեր-Օհանյանը¹⁸¹:

Համալսարանը ուներ որոշ տարբերակում այլ գիտական հաստատություններից: Այնտեղ հիմնադրված հայագիտական բաժինը գիտական նպատակներ էր հետապնդում: Հայագիտական բաժնի խնդիրներից էր հայերեն եւ իրանական հին ու արդի լեզուների փոխադարձ կապերի ու առնչությունների ուսումնասիրությունը:

Թեհրանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի աշխատանքը ղաղարկեցված է:

Խոսելով իրանում հայագիտական ամբիոնների եւ դասավանդումների մասին, հարկ ենք համարում անդրադառնալու, նաեւ Թեհրանի թեմական խորհրդի կողմից 1981 թվականին

¹⁷⁷ - Լ. Գ. Մինասյան. Սպահանի համալսարանի գրական բաժանմունքի հայերեն ճյուղը. Թեհրան, 1971, էջ 5:

¹⁷⁸ - Հով. Հախնազարյան. Հայագիտությունը Թեհրանի եւ Սպահանի համալսարաններում. Պատմա-բանասիրական հանդես. 1969, էջ 262-263:

¹⁷⁹ - Բաֆֆի տարեգիրք. Թեհրան, 1969, էջ 430:

¹⁸⁰ - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 14:

¹⁸¹ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970, էջ 376:

կազմակերպված հայերենագիտական դասընթացներին¹⁸², որը նույն թվականից մինչև օրս իրականացվում է:

Հայերենագիտական դասարաններում ուսուցանվում են հայոց լեզու, հայոց պատմություն, հայ գրականություն, կրոն, մանկավարժություն եւ այլն:

Թեհրանի հայկական միջնակարգ դպրոցների ընդհանուր բնութագիր, ուսումնական ծրագրերը, դասագրքերը եւ ժամերի բաշխումը

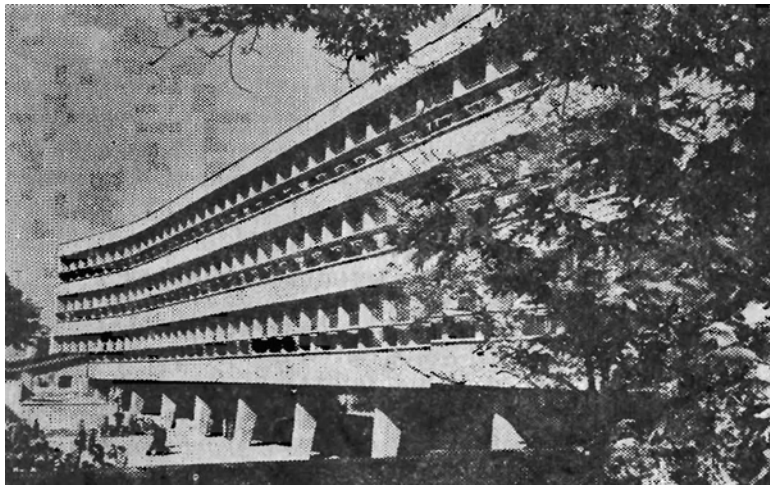
Թեհրանի առաջին կրթական օջախները հիմնադրվել են 1850-ական թվերին: Դրանք եկեղեցիներին կից հոգեւոր դպրոցներ էին:

1870 թվին պոլսեցի Միքայել Մարգարյանի, դամասկոսցի Հովսեփ Գասպարյանի եւ տաճկահայ Կարապետ Բազիրկանյանի ջանքերով հիմնադրվեց եվրոպական դասի առաջին դպրոցը՝ կրթասիրաց միությունը:

Նույն թվին Դարվազա Ղազվին թաղամասում Ս. Գեորգ եկեղեցուն կից հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը¹⁸³:

Այս թվերին աստիճանաբար Դաւվազե Ղազվինի թեհրանահայ բնակիչները Հասանաբադ թաղամաս էին փոխադրվում¹⁸⁴, ուստի Հայկազյան դպրոցն էլ 1903 թվին հիմնադրեց իր մասնաճյուղը Քուչեշ դպրոցի տեղում (այժմյան Միրզաքուչաքիսան փողոցում)¹⁸⁵:

Մյուս կողմից Դաւվազե Ղազվինում հայ բնակչությունն ավելի ու ավելի էր նոսրանում, հետեւաբար 1916թ. սաների անբավարար թվի պատճառով փակվեց Հայկազյան դպրոցը (Դարվազե Ղազվինում) եւ նրա սաները եւս փոխադրվեցին նոր դպրոցը¹⁸⁶:

Թեհրանի Քուչեշ Դավթյան տղայոց միջնակարգ դպրոցը որս ալժմ տրամադրվել է Հայաստանի դեսպանատանը

1932-33թթ. նախկին Նոր Զուղայեցի եւ Հնդկաստանի բնակիչ, բարերար Դավիթ Դավիթյանի նյութական օժանդակութամբ կառուցվեց այժմյան դավթյան դպրոցի նոր շենքը¹⁸⁷:

¹⁸² - Փյունիկ. Թեհրան, 1982, դ. տարի, թիվ 43(170):

¹⁸³ - Բաֆֆի տարեգիրք. Թեհրան, 1970, էջ 482:

¹⁸⁴ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970, էջ 483:

¹⁸⁵ - Նույն տեղում. էջ 228:

¹⁸⁶ - Նույն տեղում. էջ 230:

¹⁸⁷ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի ժողովուրդներ... . 4.8, էջ 246:

Հիշարժան է, որ մինչև 1905 թիվը տղայոց եւ օրիորդաց դասարանները լինում էին միասեռ: Իսկ 1906-7թթ. որոշվեց դասարանները միավորել: Մյուս կողմից 1893 թվին առանձին օրիորդաց դպրոց հիմնադրվեց, սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այն երկու տարի հետո փակվեց¹⁸⁸:

Սալմաստի բնակիչ Մարգար Սարգսյանը ի հիշատակ իր կորստյալ դստեր հիմնադրեց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը¹⁸⁹:

Նշենք, որ 1936 թվին Ռեզախանի հրամանով փակվեցին հայկական դպրոցները՝ այդ թվում էլ այժմ Դավթյան կոչվող Հայկազյան դպրոցը: Սա վեց տարուց հետո 1942 թվին վերաբացվեց: Ըստ ստացած արտոնագրի այն անվանվեց «Քուչեշ-Դավթյան»¹⁹⁰:

Քուչեշ դպրոցը բաղկացած էր երկու ճյուղերից՝ տղայոց Քուչեշ-Դավթյան եւ օրիորդաց Մարիամյանը: Վերջին տարիներում վաճառվեց Մարիամկանը եւ փակվեց տղայոց դպրոցը թաղի աշակերտության կտրուկ նվազման պատճառով, Մարիամյանի փոկարեն կարուցվեց նորը Նարմակ հայաբնակ թաղամասում իսկ տղայոց Քուչեշ-Դավթյանի շենքը թեմական խորհրդի կողմից նվիրվեց Հայաստանի ղեսպանատանը:

1969-70 ուսումնական տարում Քուչեշ տարրական դպրոցում սովորում էին 77 աշակերտներ, իսկ միջնակարգում 1124 աշակերտ-ուսուցիչներ:

1936 թվի դպրոցների փակման եւ 1941-42 թթ. վերաբացումից հետո, 1942 թվին Բեհջաթարադում, թաղի հայուկյան ջանքերով հիմնադրվեց Դանայի դպրոցը, որը նյութական դժվարությունների, ինչպես նաեւ սաների թվի սակավության պատճառով 1968 թվին միավորվեց, «Արաքս» ազգային դպրոցի հետ: 1946 թվից հետո հիմնադրվեցին հետեւյալ դպրոցները Արամը (կամ Արովյան), Շահագիրը Հեշմաթիյեում, Հախնազարյանը եւ Արաքսը Յուսեֆարադում, Անին (Ռոստոմ) Բահարում, Արամը Շահ-Աբրահամում: 1958 թվին հիմնադրվեցին Հեշմաթիյեում Սահակյան եւ Մաջիդիյեում Արարատ դպրոցները¹⁹¹:

1950-ական 60-ական թթ. հիմնադրվեցին Հուր, Նայիրի, Թունյան եւ Բուստան դպրոցները, 1948 թվին՝ Ներսիսյանը (Բեհջաթարադում) 1952թ., Նուրարը, 1953-ին Թարանը, Բաֆֆի (1963թ.), Սեթայեշ (1964թ.), Փարթուվի (1963) եւ Ալիշան (1962) դպրոցները¹⁹²: 1944 թվին հիմնադրվեց Քուչեշ մանկապարտեզը Այդինյանի օժանդակությամբ¹⁹³:

Այնուհետեւ հիմնադրվեցին Բերսաբե մանկապարտեզը (1931թ.)¹⁹⁴, Թումանյանը (1944-ին)¹⁹⁵: Վերոյիշյալից բացի հիմնադրվել են նաեւ ամերիկյան եւ ֆրանսիական դպրոցները (Սան Լուի, Ժաննա դը Արկ, Սան Ժոզեֆ), որոնց հաճախում էին նաեւ հայ աշակերտ-ուսուցիչներ¹⁹⁶:

1991թ. Մաջիդիե թաղամասում բացվեց Ահարոնյան մանկապարտեզը¹⁹⁷:

¹⁸⁸ - Բաֆֆի տարեգիրք. Թեհրան, 1970, էջ 231:

¹⁸⁹ - Հ. Լ. Փահլեւանյան, նշվ. աշխ., էջ 194:

¹⁹⁰ - Հ. Լ. Փահլեւանյան, նշվ. աշխ., էջ 433:

¹⁹¹ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի ժողովուրդներ... . 4.8, էջ 247:

¹⁹² - Ալիք. 50-ամյակը. Թեհրան, 1981, էջ 135:

¹⁹³ - Ալիք. Թեհրան, 1944, մարտի 3: Նաեւ Մերձավոր եւ Միջին... . 4.8, էջ 249:

¹⁹⁴ - Ալիք. 50-ամյակը. Թեհրան, 1981, էջ 135:

¹⁹⁵ - Ամենուն տարեգիրքը. 1958, էջ 380:

¹⁹⁶ - Պարսկահայ տարեցույց. 1927, էջ 115:

¹⁹⁷ - Ալիք. 1991, հունվարի 21:

Թեհրանում դպրոցական կրթությունը կազմակերպված է քառաստիճան կարգով, միամյա, նախապատրաստական բաժանմունք, հզամյա ժամկետով տարրական դպրոց, եռամյա ժամկետով ուղեցույց դպրոց եւ քառամյա ժամկետով միջնակարգ դպրոց մինչեւ 12 դասարան:

Ներկայումս Թեհրանում աշխատում է երեք մանկապարտեզ՝ Սասուն, Ահարոնյան եւ Քուչեշ:

Ներկայումս Թեհրանի դպրոցների առկա վիճակը կարելի է այսպես բնութագրել.

Ս. Սարգիս եկեղեցու շրջան - Արաքս՝ տարրական եւ ուղեցույց, Կյուլպենկյան՝ տարրական, Գոհար՝ ուղեցույց, Մարի Մանուկյան՝ միջնակարգ:

Բահար թաղամաս - Ռոստոմ՝ տարրական եւ ուղեցույց:

Վահիդիե, Ջարքեշ եւ Նարմաք թաղամաս - Նայիրի՝ տարրական եւ ուղեցույց, Իրան-Փիրուզ՝ տարրական, Թունյան՝ տարրական եւ ուղեցույց, Թովմասյան՝ միջնակարգ, Սողոմոնյան՝ միջնակարգ, Մարիամյան աղջկանց միջնակարգ:

Հեշմաթիե եւ Մաջիդիե թաղամասը - Սահակյան՝ տարրական եւ ուղեցույց, Արարատ՝ տարրական եւ ուղեցույց, Շանթ՝ տարրական, Նոր Անի՝ ուղեցույց (այժմ փակվել եւ փոխադրվել է Շանթ):

Քաղաքի կենտրոնական շրջան - Մարիամյան՝ միջնակարգ (վաճառված), Քուչեշ (վաչե Հովսեփյան)՝ տարրական ուղեցույց (վերածվել է թանգարանի), Ալիշան՝ տարրական եւ ուղեցույց (փակված), Քուչեշ-Դավթյան՝ միջնակարգ (հանձնվել է Հայաստանի ղեկավարությանը)¹⁹⁸:

Թեհրանի հայկական ուղեցույց դպրոցներում, վերջին տվյալներով դասավանդվում էին՝ պարսից լեզու, մաթեմատիկա, փորձառական գիտություններ, արաբերեն լեզու, անգլերեն լեզու, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն, պատմություն, տարբեր մարզանքներ:

Այստեղ բոլոր առարկաները պարսկերեն լեզվով են դասավանդվում: Աշակերտները շաբաթը վեց օր դպրոց են հաճախում, յուրաքանչյուր օր չորս դասաժամ պարապմունքով: Մինչեւ 1981թ. այդ դպրոցներում շաբաթական 4 անգամ (հայոց լեզու, պատմություն, կրոն), սակայն այժմ միայն մեկ դասաժամ (1.5 ժամ տեվիզիոնային) է դասավանդվում հայոց լեզու, իսկ հայոց պատմություն եւ կրոնի դասերը հանված են դասաժամերից:

Միջնակարգ դպրոցներում եւս 1981 թվականից հայերեն բոլոր առարկաների դասավանդումը արգելվեց: Սակայն մյուսները անց էին կացվում պարսկերեն լեզվով: 1994-1995 ուսումնական շրջանում թույլատրվել է 2 ժամ հայերեն դասավանդել միջնակարգի 4-րդ դասարանում եւ 4 ժամ 1, 2 եւ 3-րդ դասարաններում:

Միջնակարգ դպրոցներում ընդհանուր առմամբ դասավանդվում են. հանրահաշիվ, երկրաչափություն, նորագույն մաթեմատիկա, պարսից լեզու, արաբերեն, անգլերեն լեզուներ, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն (Իրանի եւ պատկան նահանգի), ժամանակակից պատմություն, եռանկյունաչափություն, ֆիզիկա, քիմիա, մեխանիկա եւ սպորտ: Այս դպրոցներում շաբաթը վեց օր եւ օրթ երեք դասաժամ (յուրաքանչյուր դասաժամ՝ 1.5 ժամ տեվիզիոնային, երկու կեսամյա ընդմիջումով) պարապմունքներ են լինում:

Իրանի կրթա-դաստիարակչական նախարարության Թեհրանի ընդհանուր վարչության 1981թ. նոյեմբերի 11-ին թվակիր 20 կետերից բաղկացած շրջաբերականը (համար 62123) հակասելով հիմնական օրենքի 15-րդ հոդվածին, արգելում էր կրոնական փոքրամասնություններին, այդ թվում եւ հայերին, դպրոցներում դասավանդել մայրենի լեզու: Դրա հետեւանքով հայկական դպրոցների ուսուցչական եւ վարչական կազմի զգալի մասը փոխարինվեց պարսիկներով¹⁹⁹:

¹⁹⁸ - Ալիք. 1980, սեպտեմբերի 16, եւ 1982 մայիսի 3:

¹⁹⁹ - Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի հաղորդարություն. Թեհրան, 1981, դեկտեմբերի 29, էջ 1:

Հիշված շրջաբերականը չեղյալ էր հայտարարում կրթա-դաստիարակչական նախարարությունը եւ թեմական խորհրդի միջեւ 1981թ. մարտի 21-ի համաձայնագիրը, ըստ որի, թույլատրվում էր կրոնի եւ հայոց լեզվի դասավանդումը հայկական դպրոցներում²⁰⁰:

Այս դեպքում ակնառու դիպվածներից է Թեհրանի թեմի առաջնորդ Արտակ արք. Մանուկյանը ընկերակցությունը Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Կորյուն արք. Պապյանի եւ խորհրդարանի հայ պատգամավորներ եւ Թեհրանի թեմական խորհրդի ներկայացուցիչների, 1980թ. հունիսի 30-ին տեսակցությունը երկրի առաջատար քաղաքական դեմքերից մեկի՝ Այաթոլլա դոկտ. Բեհշտի հետ: Հանդիպման արդյունքում ստացվեցին բարենպաստ խոստումներ ի շահ հայոց դպրոցների եւ հայոց լեզվի ու կրոնի դասավանդման:

Հայոց լեզվի եւ կրոնի դասավանդումը անց էր կացվում պարսկերեն լեզվով պատրաստված դասագրքերով:

Խոսելով դասագրքերի մասին, հարկ է նշել, որ ընդհանրապես Իրանում օգտագործվող դասագրքերը չեն բավարարել ժամանակի անհրաժեշտությունն ու արդիականությունը: Հայոց լեզվի գրքերը կազմվել են ոչ պատշաճ մակարդակով եւ բազմիցս եղել են սիրողական մակարդակի:

Թեհրանահայ երաժշտությունը

Իրանահայ երաժշտական արվեստը սկսել է զարգանալ դեռեւս 17-րդ դարից: Ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարի այն գոյություն ունեւորված գոլանական երգի ձևով: Սակայն 19-րդ դարից սկսած արդեն ձևավորվել է երաժշտությունը իր արդիական հասկացողությամբ, դրանով հանդերձ գաղութի երաժիշտները առանձնապես չեն հասել երաժշտական բարձր մակարդակի մշակույթի ստեղծման: Նրանցից միայն քչերին հաջողվեց մի քանի ուշագրավ գործեր ստեղծել²⁰¹:

Թեհրանահայ հայտնի երաժիշտներից եւ խմբավարներից պիտի հիշատակել Լեոն Գրիգորյանին: Նա ծնվել է 1838թ. եւ իր ուսումը ստացել Թավրիզում, Թիֆլիսի եւ Բելգիայի նշանավոր երաժիշտների մոտ: Այնուհետեւ զբաղվել է երաժշտական ուսուցմամբ: 1915-1916թթ. նա Թավրիզում հիմնում է «Սալոն» նվագախումբը²⁰², որն ընդհուպ մինչեւ 1946թ. մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ապա, Թեհրան փոխադրվելով Լ. Գրիգորյանը կազմակերպում է «Գուսան» երգչախումբը:

Լ. Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հայկական ժողովրդական մի շարք երգեր ինչպես եւ պարսկերեն երգերի մշակումներ²⁰³: Նա վախճանվեց 1975թ. մարտի 24-ին Թեհրանում²⁰⁴:

Լ. Գրիգորյանի եւ նրա տոհմի վաստակը ծանոթ էր սփյուռքահայ մշակութային ոլորտներին: Նրա որդիները՝ Ռուբենը, Հանրին եւ Զարեհն ճանաչված երաժշտական գործիչներ են եղել²⁰⁵:

Հանրի Գրիգորյանը սովորել է Թեհրանի երաժշտական բարձրագույն հաստատությունում, ԱՄՆ եւ Բոստոնի համալսարաններում: Ապրելով ԱՄՆ-ում հրավիրվել է Թեհրան, մասնակցելու սիմֆոնիկ նվագախմբի ծրագրերին որպես առաջին ջութակահար²⁰⁶:

²⁰⁰ - Նույն տեղում. էջ 3:

²⁰¹ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ. հ.8, էջ 261: Նաեւ Արամ Երեմյան, Աշուղ Հարություն Օղլի: Փշրանքներ աշուղական գրականությունից. Թեհրան, 1946, էջ 3-11: Նաեւ՝ Լ. Գ. Մինասյան. Աշուղ Մարգար Սետեփանյան. Ալիք. 1990, հունիսի 16:

²⁰² - Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի. Թեհրան, 1981, էջ 84-85:

²⁰³ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժող. ..., հ.8, 262:

²⁰⁴ - Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի. էջ 85:

²⁰⁵ - Հ. Փահլեւանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989, էջ 240:

Ռ. Գրիգորյանը ծնվել է Թիֆլիսում: Նա վաղ հասակում փոխադրվում է Թավրիզ, ապա Թեհրան: Եղել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունների տեսուչը: Թեհրանի սիմֆոնիկ երգչախմբի եւ նվագախմբի ղեկավար²⁰⁷, ստեղծագործել է հայկական նաեւ քրդական ժողովրդական երգերի մշակումներ, որոնց մի մասը 1952 թ. հրատարակել է: Տեղափոխվելով ԱՄՆ նա բնակություն է հաստատել Բոստոնում եւ հրավիրվել է աշխատելու կոնսերվատորիայում որպես դասախոս²⁰⁸: Մահացել է 1991 թ. Բոստոնում²⁰⁹:

Իրանահայ առաջնակարգ ջութակահարներից է եղել Բարեկեն Թամրազյանը: Ծնվել է Թավրիզում, երաժշտական ուսումն ստացել է Լեւոն Գրիգորյանի մոտ, ապա Թիֆլիսում եւ Երեւանում: Վերադառնալով Իրան, նա դառնում է Թեհրանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջին ջութակահարը²¹⁰:

Իրանահայ գաղութի հետ է կապված հայ ականավոր երգահան Նիկոլ Գալանդեբյանի կյանքի ու գործունեության նշանակալից մասը:

Նա ծնվել է 1881թ. Ակն քաղաքում, սովորել է Գեորգյան ճեմարանում: 1911-1912 ուսումնական տարվա համար Թեհրանի «Հայկազյան» դպրոցի հոգաբարձություն կողմից հրավիրվել է դասավանդելու, որից հետո հաստատվել է Թեհրանում²¹¹:

Ն. Գալանդեբյանի ստեղծագործական ամենաբեղուն շրջանը սկսվում է 1920-ական թվականների կեսերից: 1924-1932թթ. գրում է մի քանի օպերա 1927թ. «Լավարի որսը» պոեմի հիման վրա: 1931-1939թթ. Հ. Թումանյանի «Փարվանա» պոեմի թեմայով եւ Վրթ. Փափազյանի «Լուր-դա-լուր» պատմվածքի թեմայով «Հովիվ» օպերաները: Նա մահացավ 1944թ. Թեհրանում²¹², անավարտ թողնելով «Անուշ» օպերայի հետ կապված գործը: Սակայն Ն. Գալանդեբյանի ստեղծագործական ժառանգությունը սրանով չի սահմանափակվում: Նրա շուրջ 1000 ստեղծագործությունները այդ թվում օպերայի գործեր, խմբերգեր, եւ այլն, պահպանվում են Հայաստանի կոպոզիտորների միության հավաքածոյում²¹³:

Իրանահայ համայնքում հայտնի է վաստակաշատ երաժիշտ, երգահան եւ խմբավար Համբարձում Գրիգորյանը: Նա ծնվել է Թավրիզում 1893 թ., ուսումը ստացել թեմական-կեստրոնական դպրոցում: Իր գործունեությունը սկսել է որպես երաժշտության ուսուցիչ Ղազվինում (1914-1915), ապա Ռաշտում (1917-1918): Այնուհետեւ սովորելու է մեկնել Պրահա, ապա Փարիզ: Վերադառնալով Իրան, դասավանդում է Ռաշտում, ապա փոխադրվում է Թեհրան, որտեղ երկար տարիներ վարում է «Բուշեշ-Դավթյան» դպրոցի երաժշտական դասերը:

Հ. Գրիգորյանը կազմակերպում է «Կոմիտաս» երգչախումբը (հիմն. 1929 թ.):

Նրա գրչին են պատկանում 100-ից ավելի ստեղծագործություններ (ազգային-հայրենասիրական, գուգերգեր, աշուղական երգեր, սիրային-քնարական եւ պարերգեր, ստեղծել է արեւելյան-պարսկական էսքիզներ եւ մանկական երգեր)²¹⁴:

«Կոմիտաս» խմբից բացի Թեհրանում գոյություն են ունեցել նաեւ «Արմեն», «Հայերգ», «Գողթան», «Ուրարտուն», «Անուշ» երգչախմբերը²¹⁵:

²⁰⁷ - Բաֆֆի օրացույց. 1992:

²⁰⁸ - Հ. Փահլեւանյան. նշվ. աշխ., էջ 240:

²⁰⁹ - Բաֆֆի օրացույց. 1992:

²¹⁰ - Հ. Փահլեւանյան, նշվ. աշխ., էջ 241:

²¹¹ - Արա Տեր-Հովհաննիսյն. Հոշեբ երգահան Նիկոլ Գալանդեբյանի մասին. Թեհրան, 1956, էջ 4: Նաեւ Յիցիլիա Բրուտյան. Սփյուռքի հայ երաժիշտները. Երեւան, 1968, էջ 188-200:

²¹² - Նույն տեղում:

²¹³ - Մերձավոր եւ Միջին... . հ.8, էջ 264:

²¹⁴ - «Կոմիտաս» երգչախմբի 40-ամյակի եւ իր հիմնադիր ու ղեկավար Հ. Գրիգորյանի գործունեության 55-ամյակը. Թեհրան, 1969, էջ 7-23:

²¹⁵ - Ալիք. 1965, հունիսի 13 եւ 1987, օգոստոսի 15:

Աշխարհի բազմաթիվ հայ գաղթօջախներում եւ իրանում ունեցած ելույթների շնորհիվ պրոֆեսոր Աշոտ Պատմագրյանը եղել է ճանաչված արվեստագետներից մեկը: Նա ծնվել է 1898թ. Թավրիզում, Առաքել Դավրիժեցու տոհմից սերող Պատմագրյան ընտանիքում: Սովորել է Արամյան վարժարանում եւ Գեւորգյան ճեմարանում, ապա Բեռլինում: Նա իր երաժշտական գործունեության առաջին քայլերը կատարում է 1926թ. Փարիզում, լինում է Հյուսիսային Ամերիկայում, Լոնդոնում, Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում, Երուսաղեմում, Բեյրութում, Բաղդադում, Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանում, Արաղանում: Նրա գրչին են պատկանում «Յալալի», «Հարալե» խմբերգերը, «Արտա», «Իմ գարուն», «Օրոր», «Սիրերգ», «Դիլբար» մեներգները եւ բազմաթիվ այլ ստեղծագործություններ: Վախճանվել է 1981թ. Բեյրութում²¹⁶:

Թեհրանահայ երաժշտական կյանքի ակնառու դեմքերից է նաեւ Ավետիս Զամբազյանը, որը սովորել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունում, ապա Վիեննայի Երաժշտական պետական ակադեմիայում: Նրա ստեղծագործություններից են «Սասունցի Դավիթը», «Ապրիլ 24»-ը եւ «Արմենիա սուրիթ»-ը²¹⁷:

Երաժշտագետ-պրոֆեսոր Լյուդվիգ Բազիլը (Բարսեղյան) ծնվել է 1831թ. Համադանում, սովորել է Թեհրանի Դավթյան եւ պետական երաժշտական հաստատությունում ապա Հռոմի Սանթա-Չեչիլիայում: 1959թ. վերադառնալով է Թեհրան, ստանձնում է «Արարատ» կազմակերպությանը կից երգչախմբի խմբավարությանը. 1960թ. հիմնում է «Հայ երգ» հաստատությունը: Նա 1965 թվականից մինչեւ իր վախճանը՝ 1990թ., հաստատվել էր Մյունխենում²¹⁸:

Իրանահայ ճանաչված երաժիշտներից են եղել երգահան Էմանուել Մելիք-Ասլանյանը²¹⁹ եւ խմբավար Լորիս Ճգնավորյանը: Վերջինս ծնվել է 1951թ. ուսանել է Վիեննայի եւ ԱՄՆ-ի երաժշտական ակադեմիաներում, այժմ բնակվում է Հայաստանում:

1940-ական թվականների վերջին Ելենա Ավետիսյանը Թեհրանում հիմնել է պարի ուսումնարան իսկ 1962թ. իրագործելով իր տարիների փայփայած երազը, հիմնում է «Իրանահայ երգ-պարի անսամբլը»²²⁰:

Թեհրանում պարարվեստի հիմնադիրներից է Սարգիս Զանբազյանը: Նա 1937թ. գալով Իրան կարճ ժամանակ անց հիմնում է բալետի գեղարվեստական ուսումնարան (Թեհրանի բարձրագույն բալետային դպրոց)²²¹:

Թեհրանում աշխատում էր «Դարբինյան երաժշտական ուսումնարանը»:

Թեհրանահայ արվեստը

Իրանահայ գեղարվեստական առաջին նմուշները վերաբերում են 14-րդ դ. (Խաթիհատ Անեցու ծաղկած աստվածաշունչը՝ Սուլեյմանիեում, 1356թ.)²²²: Սակայն 17-18րդ դարում այն ապրում է ծաղկման չրջան:

Երեւան եկան հուշակավոր արվեստագետներ՝ մանրանկարիչ Հակոբ Զուղալեցին, նկարիչներ Մինասը, Հովհաննես Մրքուզը, Բոգդան Սալթանովը եւ ուրիշներ²²³:

²¹⁶ - Յ.Բրուտյան. Սփյուռքի հայ երաժիշտները. Երեւան, 1968, էջ 484-487: ԵՒ Ա. Պատմագրյան. Իմ հուշերից. Բեյրութ, 1978:

²¹⁷ - Ալիք. 1974, սեպտեմբերի 12:

²¹⁸ - Ալիք. 1990, հոկտեմբերի 18:

²¹⁹ - «Հուր». 1972, թիվ 13-14, էջ 105: Նաեւ Ալիք. 1975, հոկտ. 27:

²²⁰ - Ալիք. 1993, օգոստոսի 2:

²²¹ - Ալիք. 1956: ԵՒ Հ. Փահլեվանյան. նշվ. աշխ., էջ 245:

²²² - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժող. ..., հ-8, էջ 256:

Իրանահայ արվեստի աշխուժացումը չնորհիվ Հակոբ Հովնաթանյանի (1806-1881) ստեղծագործությունների: Նա իրանական արքունիքում ստացավ «նաղաշրաշի» («նկարչապետ») տիտղոսը²²⁴:

Արդեն 20-րդ դարի 20-ական թվականներին Իրանի հայաշատ քաղաքներում ստեղծվեցին նկարիչների միություններ եւ ընկերություններ: 1924թ. Թեհրանում հրատարակված «Նոր պատգամ» զրական-գեղարվեստական ամսագիրը բանաստեղծներից ու գրողներից բացի իր շուրջը համախմբեց նաեւ նկարիչներին:

Հայ նկարիչները կրում էին ռուսական արվեստի, իրանական եւ եվրոպական գեղարվեստական ուղղությունների ազդեցություններ:

Անդրե Սեվրուզին (Սեվրուզյան)՝ Դերվիշը ծնվել է Թեհրանում 1896թ., կրթությունն ստացել է Թեհրանի Սան Լուի Ֆրանսիական դպրոցում: 1917թ. մեկնում է Եվրոպա եւ ուսանում նկարչություն (Ժնև, Փարիզ): 1922-ից նա անդամակցել է Թիֆլիսի հայկական արվեստի տանը: Նրա թե յուղաներկ եւ թե ջրաներկ գործերը կրում են պարսկական ավանդական արվեստի մանրանկարչության ազդեցությունը²²⁵: 1925 թվականից շուրջ տասը տարիներ զբաղվում է Ֆերդուսի «Շահնամե»-ի թեմաներով նկարների շարք ստեղծելով: Սեվրուզինի այդ նկարները ցուցադրվում են 1934թ. Թեհրանում, 1935թ. Հնդկաստանում եւ 1936 թ. Վիեննայում²²⁶:

Նա նկարագրել է նաեւ միացյալ Նահանգներում լույս տեսած Օմար Խայամի քառյակների հայերեն թարգմանության գիրքը²²⁷ Սեվրուզինը նկարել է նաեւ պաստառներ Սայաթ-Նովայի երգերի թեմայով²²⁸:

Թեհրանահայ անվանի նկարիչ եվ բանաստեղծ Մարգար Ղարաբեգյանը (Դեմ) ծնվել է 1901թ., աշակերտել է Մուրիս Ֆարլիի մոտ Թեհրանում 1917թ. այնուհետեւ մեծ վարպետ Քամալ-էլ-Մուլքի մոտ: Նկարչության մեջ իր սիրած ուղղությունն է եղել դիմանկարչությունը, զբաղվել է նաեւ ծաղրանկարներով («Բորոխ» եւ «Պարսկահայ տարեցույց»-ի համար), սիրել է արեւելյան, մանավանդ պարսկական սյուժեներ²²⁹:

Հետպատերազմյան շրջանում ձեւավորվեց իրանահայ արդի գեղանկարչությունը:

Ստեղծագործական իր վառ անհատականությունը հատուկ տեղ է զբաղում նկարիչ Ավագ Հայրապետյանը (ծնվ. 1926թ.): Սովորել է Դեմի մոտ²³⁰: 1951թ. մեկնել է Եվրոպա եւ մասնակցել մի շարք ցուցահանդեսների, գոլյների ու երանդների ներդաշնակությունը նրա ստեղծագործություններն ուրույն տեղ են զբաղում ներկայիս իրանահայ գեղանկարչության մեջ: Նրա գործերի հիմնական թեման մարդու եւ բնության փոխհարաբերությունն է²³¹:

Նկարիչ Միքայել (Միշա) Շահբազյանը (1904թ. Արդաբիլ - 1976 թեհրան) նախնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում եւ Թեհրանում: Նկարչությունը սովորել է հայտնի Քամալ-էլ-Մուլքի նկարչական դպրոցում: Աշխատակցել է Դեմին: Նրա ջրանկարների ընդհանուր թեման էր բնությունը եւ գյուղական բնապատկերները²³²:

²²³ - Մանյա Ղազարյան. Նոր Զուղայի գեղանկարչությունը. պարսկերենի թարգմ. Էդ. Գերմանիկ, Թեհրան, 1985:

²²⁴ - Հ.Պահլևանյան. Իրանահայ համայնքը. էջ 247:

²²⁵ - Պարսկահայ տարեցույց. Թեհրան, 1929, էջ 376-379:

²²⁶ - Նույն տեղում. էջ 278-279:

²²⁷ - Խայամի քառյակներ. Թեհրան, 1964, էջ 34:

²²⁸ - Ալիք. թիվ 271 (8301):

²²⁹ - Պարսկահայ տարեցույց. 1929, էջ 297-298:

²³⁰ - Իրանահայ նկարիչներ. Հայ մշակութային միություն. Թեհրան, 1949:

²³¹ - Էդ. Բաղդասարյան. Թեհրանահայ պատմությունը. Արաքս, Թեհրան, թիվ 58, 1993, էջ 10:

²³² - Ալիք. 1971, հունիսի 26. 1990, հունվարի 7. 1990, մայիսի 4. 1992, հունիսի 6:

Թեհրանի Հայ նկարիչների ընտանիքին էր պատկանում Տիգրան Բաղիլը (1912 Նոր Զուղա - 1993 Թեհրան): Արվեստանոցներ է ունեցել Սպահանում, ապա Թեհրանում: Նրա գործերից մի քանիսը զարգարում են Նոր Զուղայի եւ Թեհրանի եկեղեցիների պատերը²³³:

Եվրոպական գեղարվեստական ուսումնարաններում ասած Հայ նկարիչների մի խումբ Թեհրանահայ գեղանկարչության մեջ ստեղծել է իր ուրույն ոճը եւ ուղղութիւնը, որի ներկայացուցիչներից են Մարգո Գրիգորյանը (կուբիստ), Հարություն Մինասյանը (աբստրակցիոնիստ), Էդիկ Այվազեանը, Սեդրակ Ղազարյանը եւ Սիրաք Մելքոմյանը²³⁴:

Թեհրանի մյուս Հայ նկարիչներից կարելի է հիշատակել Ալբերտ վարանյանին²³⁵, Էդմոնդ Բարսեղյանին, Բաբկեն (Բորիս) Ասիրյանին²³⁶, Աբրահամ Գուրգենյանին²³⁷, Արշալույս Աղայանին (1973թ. փոխադրվել է Հայաստան)²³⁸, Սերոփ Բարսեղյանին²³⁹, Սեդրակ Նազարյանին²⁴⁰ եւ այլն:

Իրանի նշանավոր մանրանկարիչներից է Կյարա Սրգարը: Նա ծնվել է Թեհրանում: 1930

թվականին ստանալով մանրանկարչության ավարտագիրը, ավարտում է գեղարվեստական բարձրագույն ուսումնարանը: Մանրանկարչությունից բացի զբաղվել է նաեւ սալիկների ձեւավորմամբ եւ ոսկեգոծմամբ: Նրա մանրանկարների գլուխգործոցն է համարվում փղոսկրի վրա կատարված աշխատանքները²⁴¹:

Թեհրանահայ մանրանկարիչներից նաեւ կրթական եւ հասարակական գործիչ Խորեն Տեր-Վրույրյանի դուստրը՝ Շաքե Տեր-Վրույրյանը²⁴²:

Կիրառական արվեստի տարբեր բնագավառներում աշխատող արվեստագետներից են Սերժ Այվազյանը, Արման Ստեփանյանը, Հրանտ Թահմասբեյանը²⁴³, Արափիկ Բաղդասարյանը²⁴⁴ (գծանկար), Արամ Աբրահամյանը ((խճանկար)²⁴⁵, Վահրամ Հակոբյանը (մազի վրա զրչություն)²⁴⁶, Լիլիթ Տերյանը (արձանագործ)²⁴⁷, Զավեն Ղարախանյանը (մետաղագործ)²⁴⁸, Ավետիս Հակոբյանը (արծաթագործ)²⁴⁹:

Թեհրանահայ թատրոնը եւ կինոն

Հայ թատրոնը Թեհրանում սկզբնավորվել է 1878 թվականին: Մի խումբ երիտասարդներ առաջին անգամ ոմն՝ Մանաս Ապերի բնակարանում կազմակերպում են «Ուստա Պետրոս» եւ «Երկու քաղցածներ» թատերական ներկայացումները, ապա փոխադրվելով Հոփսեի Թաղեոսյանի

²³³ - Ալիք. 1993, ղեկտեմբերի 2. 1994, հունվարի 13:

²³⁴ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ. Հ.8, էջ 261: (Մանյա Ղազարյան, Իրանի ժամանակակից Հայ նկարիչները, «Ս.Հայաստան», 1966, թիվ 9, էջ 23): Ալիք. թիվ 274 (5624): 1992, հունիսի 27. 1990, հունվարի 27:

²³⁵ - Ալիք. 1992, մարտի 12:

²³⁶ - Իրանահայ նկարիչներ. Թեհրան, 1949:

²³⁷ - Ալիք. 1992, հոկտեմբերի 5:

²³⁸ - Ալիք. 1990, օգոստոսի 26:

²³⁹ - Ալիք. 1994, հունվարի 15. 1994, հունվարի 27:

²⁴⁰ - Ալիք. 1964, մարտի 15 եւ 1988, օգոստոսի 7:

²⁴¹ - Արաքս. 1994, թիվ 67-68, էջ 6 եւ 1994, հունիսի 6:

²⁴² - Զարթոնք. Բեյրութ, 1984:

²⁴³ - Ալիք. 1987, հունիսի 14:

²⁴⁴ - Ալիք. 1985, ղեկտեմբերի 15:

²⁴⁵ - Ալիք. 1986, փետրվարի 18. 1988, մայիսի 14:

²⁴⁶ - Ալիք. 1986, հունիսի 26:

²⁴⁷ - Ալիք. 1990, հունվարի 22. 1989, ղեկտեմբերի 9:

²⁴⁸ - Ալիք. 1992, ապրիլի 18:

²⁴⁹ - Ալիք. 1989, մարտի 14:

բնակարանը, բեմադրում են «Շուշանիկ» պիեսը²⁵⁰: 1880թ. Դարվազե Ղազվինի դպրոցում կառուցվում է բեմահարթակ²⁵¹:

1881 թ. հիմնվում է Թեհրանի «Հայ թատերասիրած ընկերություն»-ը, որի նպատակն էր նպաստել թատերական գործի զարգացմանը եւ միաժամանակ նյութապես օժանդակել ազգային երկսեռ դպրոցին:

Ընկերություն ակտիվ անդամներից էին Սիմեոն Պետրոսյանը, Ղուկաս Ղուկասյանը, Ներսես Խանը, Հարություն Մարտիրոսյանը, Հուսիկ Փափազյանը եւ ուրիշներ, որոնք համարվում են թատրոնի հիմնադիրներ Թեհրանում²⁵²: Թատերասիրաց ընկերության անդամակցում էին նաեւ՝ Հով. Մասեհյանը, Ավետիս Ղարաբեգյանը եւ Հով. Թումասյանը²⁵³:

Մինչեւ 1900-ական թվականները ներկայացվել են «Շուշանիկ», «Արշակ երկրորդ», «Մեծն Ներսես», «Սեւ հողեր» եւ այլ ողբերգություններ եւ մի կատակերգություն:

20-րդ դարի սկզբին Իրան հյուրախաղերի են ժամանել հայ բեմի այնպիսի երախտավորներ ինչպիսիք են Արեւյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանուշը, Արմենյան-Դուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, Ժասմենը եւ այլն: Դուրյանը Զաննաթի Աթաբեկյան իր մի ուսումնասիրության մեջ անդրադարձնալով վերջիններիս եւ հիշատակելով տիկ. Աղաբաբյանին, Կոստանյանին, Արսենյանին, Տերյանին, Հ. Գարագաշին, Մարությանին, Եղիկյանին եւ Ստեփանին գրում է՝ «... հաճախ նրանք պարսկերենին ուրույն երանգ էին հաղորդում եւ այդպիսով նման յուրահատուկ ոճը տարածվեց Իրանի երիտասարդ թատերասերների մէջ ...»²⁵⁴:

1916 թ. Թեհրանահայ բեմի վրա երեւան են գալիս երկու նոր եւ աչքի ընկնող դեմքեր՝ տիկ. Վարդու (Լալա) եւ Արտո Տերյան ամուսինները:

1916 թ. կազմալուծվում է «Թատերասիրած ընկերություն»-ը²⁵⁵:

Հայկ Գարգաշը կազմակերպում է «Թատերական միություն»-ը, որն ունենում է իր առանձին սրահն ու բեմահարթակը (Լալեգարում), սակայն չուտով՝ կազմալուծվում է²⁵⁶: 1916-1919թթ. Թեհրանում հայկական ներկայացումներ կազմակերպողներից է եղել նաեւ՝ Հով. Թումասյանը²⁵⁷:

Սակայն Թեհրանահայ թատրոնը մնաց սիրողական աստիճանին: Առանձին անձանց՝ ջանքերը նոր ընկերություններ ստեղծելու համար հաջողություններ չարժանացան²⁵⁸:

1920-1930-ական թվականներին «Թեհրանի Հայկազյան երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միությունը (ԹՀԵԴՆԱ), կից գործում էր «Դրամատիկական ստուդիա», որի ղեկավարն էր Արտո Տերյանը: 1930-1937 թվականներին ներկայացումներ են կազմակերպում՝ «ԹՀԵԴՆԱ», Կոստանյան ամուսինները²⁵⁹, Մանարյան ամուսինները, աշխարհահռչակ Վահրամ Փափազյանը (որ հատուկ հրավիրվել էր Իրան), դերասան Մկրտիչ Թաչճյանը: 1937թ.

²⁵⁰ - Պարսկահայ տարեցույց. 1929, էջ 395-897:

²⁵¹ - Ա. Մամյանը թյուրիմացությունը 1884թ. է նշում (Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները. Թեհրան, 1985, էջ 19). մեր կարծիքով դա թատերասիրաց ընկերությունից առաջ է կառուցվել (է.Բ.):

²⁵² - Պարսկահայ տարեցույց. 1924, էջ 396:

²⁵³ - Արսեն Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 21:

²⁵⁴ - دکتر ابوالقاسم جنتی عطایی. بنیاد نمایش در ایران. تهران: ۱۳۳۳، ص ۶۷.

²⁵⁵ - Ա. Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 22:

²⁵⁶ - Պարսկահայ տարեցույց. 1929, էջ 396:

²⁵⁷ - Ա. Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 23:

²⁵⁸ - Պարսկահայ տարեցույց. 1927, էջ 117-118:

²⁵⁹ - Ալիք. 1993, մայիսի 22:

ներկայացումներից վերջինն է լինում Մ. Մարությանի բեմադրած «Ուրիել Ակոստա»-ն, որից հետո արգելվում են հայերեն լեզվով արվող ներկայացումները²⁶⁰:

Թատերական կյանքն վերսկսվում է 1942 թվականից:

1944թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի հայ դրամատիկ դերասանական խումբ», իսկ 1945թ. «Շանթ»-ը:

Այնուհետև երեւան են գալիս «Սունդուկյան» թատերախումբը (1947թ.), «Թեհրանահայ երիտ. արվեստասիրաց թատերախումբ»-ը (ԹԵԱԹ 1951թ.), «Աղամյան» թատերախումբը (1952թ.), հայ մարզա-մշակութային «Արարատ» կազմակերպության «Արմեն» թատերախումբը, «Շահեն Սարգսյան անվան թատերախումբ»-ը (1982թ.), «Հայ ժողովրդական թատրոն»-ը (1979թ.), Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային Միության թատերախումբը եւ այլն:

Հիշվածներից բացի Թեհրանի հայ թատրոնի հանրահայտ դերասաններից ու դմբերից կարելի է հիշատակել ըստ հետեւյալի.

Հայկ Գարգաշ (1890-1960), Մուշեղ Հովհաննիսյան (1902-1957), Արմենակ Ահարոնյան (1885-1958), Վահան Աղամյան (1889-1976), Հրանտ Ստեփանյան (1896-1959), Մարթա Դավթյան (1899-1946), Եփրատ Բարոյան (1902-1975), Միշա Մանուկյան, Նապոլ Սարվարյան (1908-1970), Արմեն Մկրտումյան (1900-1980), Հրաչ Թորգոմյան (1903-1967), Շահեն Սարգսյան (1910-1966), Գեորգ Դարֆի (1907-1964), Տիգրան Աբգարյան (1877-1950), Մանուել Մարության (1901), Ելենա Ավետիսյան, Արամայիս Աղամյան (1910-1985), Սուրեն Բաղդասարյան (1927-1994), Էդիկ Ասլանյան (1930-1995), Հարություն Մինասյան, Թունի Ամատունի (1921-1989), Սուրեն Մնացականյան (1932) եւ ուրիշներ²⁶¹:

Իրանի կինոարվեստը հիմնադրվել է Ավանես (Հովհաննես) Օհանյանի ջանքերով: Նա ծնվել է 1900թ. Մեշեղում եւ փոքր տարիքում ծնողների հետ գաղթել է Ռուսաստան: Ուսանել է Տալքենտի առեւտրական դպրոցում, ապա իրավաբանություն էլ խաբադում: Նա մեկնում է Մոսկվա եւ հետեւում բարձրագույն դպրոցի դասընթացներին²⁶²: 1929թ. իր դստեր՝ Զեմմայի հետ վերադառնում է Մեշեղ, ապա Թեհրան: Այստեղ իր ընկերների հետ հիմնադրում է Իրանում կինոարվեստի առաջին դպրոցը²⁶³:

Օհանյանը 1931թ. հունվարի 2-ին, Թեհրանում ցուցադրում է տեղում նկարահանված «Աբի-Ռաբի» անունը կրող առաջին համը կինոկատակերգությունը: Այնուհետեւ նա պատրաստում է «Հաջի Աղան կինոյի դերասան» վերտառությունը իր երկրորդ կինոֆիլմը (1932)²⁶⁴: Նրա վաստակը կինոարվեստում բարձր է գնահատվել միջազգային մասնագետների կողմից²⁶⁵:

Իրանահայ մի շարք արվեստագետներ՝ Արամայիս Աղամյանը, Արմանը, Սամվել Խաչիկյանը եւ ուրիշներ նշանակալից դեր են խաղացել իրանական կինոարվեստի կազմավորման ու զարգացման գործում: Իրանական կինոարվեստի ամենանշանավոր դեմքերից է եղել Արմանը (Արամայիս Հովսեփյանը 1921-1980), որը Թեհրանում առաջին անգամ բեմ է բարձրացել 1945թ.: Արմանը հրավիրվել է Մոսկվայի կինոարվեստի փառատոնին, ուր ներկայացրել է «Ծովի հարսը» ֆիլմը եւ արժանացել բարձր գնահատանքի²⁶⁶: Իրանի հայ կինոարվեստագետների մեջ ուրույն

²⁶⁰ - Մ. Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 25:

²⁶¹ - Ա. Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 74-174: Այլք. 1887, օգոստոսի 29. 1989, հոկտեմբերի 5. 1956, ապրիլի 6. 1994, մարտի 10. 1994, ապրիլի 13. 1987, օգոստոսի 17. 1969, մայիսի 8. 1993, հուլիսի 3. 1935, ապրիլի 29:

²⁶² - Այլք. 1990, հունիսի 2:

²⁶³ - جمال اميد. آوانيس او گانيانس، زندگی و سينما. تهران: ۱۳۶۳، ص ۱۵.

²⁶⁴ - Նույն տեղում. էջ 49:

²⁶⁵ - Նույն տեղում. էջ 79-95:

²⁶⁶ - Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները. Թեհրան, 1985:

տեղ են գրավում Արափիկ Բաղդասարյանը եւ Արբի Հովհաննիսյանը²⁶⁷: Թեհրանահայ կինոարվեստի գործիչների թիվը անցնում է մի քանի տասնյակից²⁶⁸: վերջին տարիներին փայլել է Վարուժ Քարիմ Մասիհին:

²⁶⁷ - Հ.Փահլեւանյանը թյուրիմացությամբ Արափիկը՝ Արփիկ եւ Արբին՝ Արփի է հիշատակել (նշվ. աշխ., էջ 239):

²⁶⁸ - Ալիք. 1974, փետրվարի 27, թիվ 216 (12,506), 1987, դեկտեմբերի 26, 1987, մարտի 5, 1993 դեկտեմբերի 1, 1992 հունիսի 11, 13, 14, 15, 17, 18, 21:

Թեոթեոսի գրականությունը

Թեոթեոսի գրականությունը ձևավորվել է սկսած 19-րդ դարից: Այդ շրջանի պատմականորեն թելադրված նոր մտածողության ու ազատասիրական գաղափարներն են արտացոլվում Թեոթեոսի գրողների ստեղծագործություններում: Այս հարցում մեծ դեր են ունեցել Ռուսաստանի եւ Կովկասի իրադարձությունները, որոնց ազդեցությունը անմիջապես այստեղ էին փոխանցում հայ գաղթականները:

19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին իրանահայ գրականության յուրահատկություններից են նոր ձևերի որոնումներ, կատարվում են մեծ քանակությամբ թարգմանչական աշխատանքներ: Գրական աշխարհ են մուտք գործում անվանի թարգմանիչներ Հովհաննես Մասեհյանն ու Հովսեփ Միրզայանը:

19-րդ դարի գրական ու քաղաքական մեծագույն դեմքերից պիտի հիշատակել Հ. Մասեհյանին: Նա ծնվել է 1864թ. Թեոթեոսում, նախնական կրթությունը ստացել է Թաղեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցում (Արդու Ազիմ թաղամաս): Այնուհետեւ սովորել է Հայկազյան դպրոցում: Հովհաննեսի հայրը նկատի ունենալով նրա արտակարգ ուղիղությունն ու ընդունակությունները նրան ուղարկում է Թավրիզ, որը տիրապետում էր պարսկերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներին եւ Մոզաֆարեդին շահի ուսուցիչն էր եղել²⁶⁹:

1882-5թթ. Մասեհյանը ուսումը շարունակում է Փարիզում, այնուհետեւ Իրան վերադառնալով գրավում է թարգմանչական գործավարությամբ: Այստեղ նա թարգմանում է մի շարք գրքեր, որոնցից ամենանշանավորը Ս. Դյումայի եւ Վ. Հյուգոյի երկերն են: Նա ազատ տիրապետում էր պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն եւ արաբերեն լեզուներին: Իրանական պատվիրակությունների հետ նա բազմիցս գործուղվել է եվրոպական երկրներ որպես թարգմանիչ: Ավելի ուշ, որպես հյուպատոս եւ դեսպան ծառայել է Գերմանիայում, Անգլիայում եւ ճապոնիայում:

Մասեհյանը, որին «Մեծ հայ» էին անվանում արտասահմանյան լրագրողները, իր մահվանացուն կնքեց 1931թ. ճապոնիայից Իրան վերադարձի ճանապարհին:

Մասեհյանը հայ գրականության անդամատանում հայտնի է որպես Շեքսպիրի անգլագական թարգմանիչ: Արդեն մեկ դար է, որ նրա թարգմանությունները մնում են, որպես լավագույնները: Նա թարգմանել է Շեքսպիրի «Ռոմեո եւ Զուլիետա», «Վենետիկի վաճառականը», «Համլետ», «Մակբեթ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Ինչպես կամենաք», «Հուլիոս Կեսար», «Անտոնիոս եւ Կլեոպատրա», «Փոթորիկը», «Ոչնչից շատ աղմուկ», «Ամառային գիշերվա երազ» եւ այլն: Մասեհյանը Նասր-օլ-Մուլի օգնությամբ նաեւ պարսկերենի է թարգմանել «Ռոմեո եւ Զուլիետա»-ն:

Այս շրջանի (Կաջարական շրջանի) քաղաքական, նաեւ գրական դեմքերից է Միրզա-Մեքոմիան Նազեմ-Օլղոյեն: Նա ծնվել է 1833թ. եւ նախնական կրթությունը ստացել Նոր Զաղաթում: 1843թ. ուսումը շարունակելու համար մեկնում է Ֆրանսիա, վերադառնալով Իրան աշխատում է Նասերեդին Շահի թարգմանիչ: Նա հեղինակել է «Անհայտության գրքուկը», եւ հանձնել Նասերեդին Շահին, վերջինիս հորդորել ընթացք տալ գրքուկում առաջարկված բարեփոխումներին:

Մեքոմ խանը հեղինակել է նաեւ այլ գրքեր՝ «Ալիի խոսքերը», «Մարդկության գծեր», «Առականը ու առածներ» եւ այլն:

²⁶⁹ - Գ. Դարձի. Հով. Մասեհյան. Թեոթեոս, 1963: Պարսկահայ տարեցույց. Թեոթեոս, 1927, էջ 140-141: Բաժնի տարեգրք. Թեոթեոս, 1969, էջ 331-335:

Նա իր ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերեց արաբերենի եւ պարսկերենի մի շարք թերություններ եւ հորինեց ինչ որ նոր այբուբեն, որի առանձնահատկություններից էր առողանական նշանների ընդգրկումը: Նա Սաադիի «Գոլեսթան»-ը այս գրերով վերաշարադրեց եւ ծավալուն նախաբան գրեց դրա համար: Այս նախաբանում նա անդրադառնում էր նաեւ Միջին Արեւելյան ժողովուրդների հետամնացության պատճառներին:

Մեղքովիսանը տարբեր շրջաններում որպես Իրանի դեսպան ծառայել է Անգլիայում, Իտալիայում եւ Շվեյցարիայում:

Մեղքովիսանը 1889թ. «Լաթարիի» արտոնաթյան բեկանումի հետեւանքով ազատվում է աշխատանքից եւ զբաղվում միայն գրական գործունեությամբ, հրատարակելով «Ղանուն» (օրենք) թերթը²⁷⁰:

19-րդ դարի 90-ական թթ. Հովսեփ Միրզայանի (խորհրդարանում իրանահայերի ներկայացուցիչ) թարգմանությունները ներկայացվեցին ընթերցասեր հասարակությանը: Նա թարգմանել է Վոլթեր Սքոթի, Լերմոնտովի, Մոլիերի, Բայրոնի եւ այլնի երկերը: 1912թ. սկսում է թարգմանել Սաադու, Հաֆեզի, Բաբա-Թահերի եւ Խայամի կարեւորագույն երկերը, որոնք մինչ այսօր մնում են անզուգական: Միրզայանը թարգմանել է նաեւ հատվածներ Ֆերդովսիից եւ Ռաբինդրանաթ Թագորից²⁷¹:

1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությունից հետո երեւան եկավ գրողների եւ բանաստեղծների մի ամբողջ սերունդ: 1914թ. սկսում է հրատարակվել «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որը հիմք ծառայեց հետագայում «Նոր էջ» գրական միավորի կազմավորման համար (1932)²⁷²:

Գրական այս միավորի անդամները փորձում էին ժամանակակից գրական ձեւերը օգտագործել իրենց երկերում: Նրանք համարյա լավածանոթ էին ժամանակակից համաշխարհային գրականությանն ու գրողներին:

«Նոր էջ»-ի հիմնադիր եւ գործունյա անդամներից էր Հրանտ Ֆայյանիը: Նրա գրչին են պատկանում «Թշնամիները» (Բաքու 1908), «Նոր աչքեր» (Թեհրան 1961) եւ այլ գործերի²⁷³: «Նոր էջ»-ի մյուս անդամներն էին Դեւը (Մարգար Ղարաբեկյան), Աշոտ Ասլանը, Արան (Արա Հովհաննիսյան), Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գեսը, Զորայր Միրզայանը, Ռ. Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան)²⁷⁴, որոնց գործերում զգացվում է հայ դասականներ թումանյանի, Զարենցի, Իսահակյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի, Մեծարենցի եւ հատկապես Տերյանի ազդեցությունը:

Իրանահայ գրողներից առավել արժեքավոր ժառանգությունն է թողել Զ. Միրզայանը (1916-1964). նրան են պատկանում «Թաց մայիթեր» եւ «Ակնարկ Իրանի արդի գրականության մասին» գործերը: Նա թարգմանել է նաեւ Բաբա Թահերի, Խայամի, Մարք Թոլենյի, Դոստոյևսկու եւ Գարսիա Լորքայի գործերը²⁷⁵:

²⁷⁰ - اسماعیل رایین. میرزا ملکم خان. تهران: ۱۳۵۳. تاریخچه ای از پیرم خان. تهران: ۱۳۵۷. عباسعلی صالحی. هم میهنان

نقش آفرین مسیحی.

Հ. էլմար. Եփրեմ. Թեհրան, 1964, էջ 83-102:

²⁷¹ - Պարսկահայ տարեցույց. Թեհրան, 1927, էջ 150-152:

Խայամի քառյակներ. Թեհրան 1964:

Բաֆֆի տարեգիրք. Թեհրան, 1971, էջ 185-198:

²⁷² - Նոր էջ. թիվ 1, Թեհրան, 1935:

²⁷³ - Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 19:

²⁷⁴ - Արմեն Տոնոյան. Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության. Բեյրութ, 1963, էջ 5-6:

²⁷⁵ - Կարիկ Պասմաճյան. Իրանահայ բանաստեղծներ. Փարիզ, 1976, էջ 55:

Իրանահայ նշանավոր բանաստեղծ, նկարիչ Դեհլ Ծնվել է 1901/թ. Թեհրանում: Նրա առաջին գրվածքները լույս են տեսնում 1923/թ. իսկ 1947/թ. լույս է ընծայվում նրա բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն «Իմ երգերը» խորագրով, 1962/թ. «Այս երկար ճամբան» (Երեւան), 1974/թ. «Սրտի ձայներ» (Թեհրան)²⁷⁶: վախճանվել է 1976/թ. Թեհրանում:

Թեհրանահայ բանաստեղծներից է Արամ Գարոնեն (1905-1974), որի ստեղծագործություններում զգալի տեղ են զբաղեցնում հայրենիքի կարոտի ու թախծի տրամադրությունները: Նա շուրջ երկու տասնյակ գրքերի հեղինակ է²⁷⁷:

Իրանահայ բանաստեղծների շարքում են Արշին (Արշալույս Բաբայան 1905-1989)²⁷⁸, Պետրոս Քաջբերունին (1910-2003) եւ Գալուստ Խանենցը (1910-1998): Պ. Քաջբերունու գրչին են պատկանում «Պատկերները», «Նոր վրեժը», «Յավի օդակներ», «Մատյան խոհերիս» եւ այլն²⁷⁹:

Գ. Խանենցը անցել է գրական երկար ուղի: Աշխատակցել է իրանահայ եւ սփյուռքի զանազան թերթերին: Նրա գրվածքներից են «Ամբողջ սրտով», «Հրաշալի գործություն», «Բարեվ քեզ մարդ»²⁸⁰, «Լուսամուտ» բանաստեղծությունների ժողովածուները, որոնցում տեղ գտած գործերի զգալի մասը թարգմանվել են պարսկերենի:

Իրանահայ արձակագիրներից էր Սուրեն Ասատրյանը (1916-1991): Նա աշխատակցել է Թեհրանի բազմաթիվ թերթերի: Հրատարակվել են նրա «Մորս արցունքները» (1985) եւ «Ապրող կակաչները»²⁸¹:

Իրանահայ դրամատուրգներից է Գեորգ Դարֆին (Գեորգ Հովհաննիսյան 1907-1964): Առանձին գրքով լույս են տեսել նրա «Սիավուշ եւ Սուդարեն», «Արդարություն ճանապարհին», «Ողջուն քեզ, Միլան», «Արյունոտ թագ» եւ այլ թատերագրություններ²⁸²:

Թեհրանահայ ժամանակակից թարգմանիչներից են՝ դոկտ. Հրանդ Ղուկասյանը («Անուշ» պարսկերեն)²⁸³, Հարիկ Թամրազյանը (Մազդա, Թոթովենցի «Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա», պարսկերեն)²⁸⁴, Ալբերտ Բերնարդին (Գ. Զոհրաբից 17 պատմվածք, պարսկերեն)²⁸⁵, Ե.Փափագյանը (Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուրը», պարսկերեն)²⁸⁶, Աշոտ Մինասյանը (Խաչամի եւ Հաֆեզի թարգմանիչ, 1893-1988)²⁸⁷, Ալեք Խաչատրյանը (Պ. Սեակի թարգմանիչ, «Մայրականը հայ բանաստեղծության մեջ», Հ.Թումանյանի «Փարվանա», «Ախթամար», «Անուշ», պարսկերեն)²⁸⁸, տոդերիս նվաստ հեղինակը²⁸⁹ եւ այլն:

²⁷⁶ - Արմեն Տոնոյան. Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության. Բեյրութ, 1963, էջ 39-40:

Կարիկ Պասմաճյան. նշվ. աշխ., էջ 54:

Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 131:

Անդրանիկ Սարյան. Հուլիսամատյան բանաստեղծ-նկարիչ Դեհլ. Թեհրան, 1974:

²⁷⁷ - Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 141-150:

²⁷⁸ - Ալիք. 1989, դեկտեմբերի 21:

²⁷⁹ - Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 239-256:

²⁸⁰ - Կ.Պասմաճյան. նշվ. աշխ., էջ 54-55:

²⁸¹ - Ալիք. 1991, սեպտեմբերի 15:

²⁸² - Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 171:

²⁸³ - دکتر هrand قو کاسیان. آnوش. تهران، ۱۳۴۸.

²⁸⁴ - Ալիք. 1989, մարտի 1:

²⁸⁵ - هفده داستان. ترجمه آلبرت برناردی. تهران، ۱۳۴۲.

²⁸⁶ - مگردیچ آرمن. چشمه هفتار. ترجمه ی. پاپازیان. تهران، ۱۳۴۴.

²⁸⁷ - Ալիք. 1988, մարտի 8:

²⁸⁸ - هوانس تومانیان. پروانه، آخ تamar، آnوش. ترجمه الک. تهران، ۱۳۴۸.

²⁸⁹ - Հայ ժողովրդի պատու թյուն. Երկու հատոր, Թեհրան, 1981: Հայ մշակութային նշանավոր գործիչները. Թեհրան, 1982: Հայերեն սովորենք (հայերենի ինքնուսուլյց). Թեհրան, 1984: Նոր Զուղայի գեղանկարչությունը. Թեհրան, 1985: Հայերը. Թեհրան, 1983: Թեհրանահայության պատմություն. Թեհրան,

Վարդան Հարությունյանի²⁹⁰ գրչին են պատկանում «Պարսկերեն-Հայերեն գրպանի բառարան» (Թեհրան, 1979), «Հայերեն-պարսկերեն» բառարան, (Թեհրան, 1972): Արժեքավոր գործ է նաև Հայդուկ Մանսուրյանի «Պարսկերեն-Հայերեն բառարանը» (Հատոր 1, 1979, Հատոր 2, 1985 Թեհրան):

Թեհրանում այժմ գործում է «Իրանահայ գրողների միությունը»: 1986 թ. Գ. Խանենցի, Հովիկ Էդգարյանի, Խ. Խաչերի, Էդ. Գերմանիկի (Բաղդասարյան) եւ այլոց մասնակցությամբ հիմնադրվեց «Թեհրանահայ գրական շրջանակը», որը ունի իր կանոնավոր հանդիպումները եւ մինչ այս հրատարակել է երեք ժողովածու՝ «Հանդիպում Ա» 1988, «Հանդիպում Բ» 1990, «Հանդիպում Գ» 1993:

Թեհրանահայ Գլխավոր ճարտարապետները

Թեհրանահայությունը ունեցել է անվանի ճարտարապետներ: Թեհրանի ամենանշանավոր ճարտարապետներից էր Վարդան Հովհաննիսյանը: Նա ծնվել է 1895 թ. Թավրիզում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա փոխադրվելով Թեհրան, զբաղվել է դասավանդման աշխատանքով: Դասավանդել է Փարիզում, հաճախել տեղի ճարտարապետական բարձրագույն դպրոցը: Այն ավարտելուց եւ երկու տարի Փարիզում աշխատելուց հետո նա ձեռնամուխ է լինում պատերազմից ավերված քաղաքների վերականգնմանը, որ զբաղվում է մինչեւ 1935 թվականը:

Իրան վերադառնալով, ամբողջապես նվիրվում է իր մասնագիտությանը: Այսպիսով նա իր բնագավառի մասնագետների մոտ համարվում է Իրանի արդի ճարտարապետության հիմնդիրը:

Նա հրատարակել է «Նոր ճարտարապետություն» («Մերմարիե նովին») թերթը, (երկու տարի)²⁹¹: Գնահատվել է, որպես Ռեզաշահի արքունական ճարտարապետ, իր քառասունամյա աշխատանքի համար:

Ճարտարապետ Լեոն Թադեոսյանը ծնվել է Թեհրանում, Մոգաֆարիզդին Շահի արքունական ոսկերիչ Խաչատուրի ընտանիքում: Սովորել է Թեհրանում, ապա Փարիզում: Նրա կառուցած շենքերն են Մարմար (1934-1942) եւ Սաադաբադ պալատները, Դարբանդի ոստիկանատունը:

Նա Սաադաբադ պալատին կից կառուցել է ապարանքներ յոթ արքայազների համար: Լեոնը Ռեզա Շահի հեռանալուց հետո հաստատվում է ԱՄՆ-ում²⁹²:

Թեհրանի փոստի հին կենտրոնական շենքը եւ Իրանի արտաքին գործերի նախարարության շենքը կառուցել է Էլզարը (Մարգար Եղիա Գալստյան): Թեհրանի սպաների ակումբը ճարտարապետ Գեորգյանի գործն է:

Թեհրանի հայազգի գիտնականները

Գիտությունն ասպարեզում իրանահայ համայնքը նշանավոր դեմքեր է ունեցել: Բժշկապետ Դավիթյան Մկրտչյան-Դավթյանց Կարբեցին թեեւ թեհրանահայ չի եղել, բայց աշխատել է Թեհրանում որպես Ֆաթհալի Շահի արքունիքի բժշկապետ: Նա ծնվել է 1786-88 թվականներին

Արաքս ամսագիր, փետրվար 1993-1994 հունվար: Իրանագիտությունը հայոց մոտ Արաքս, հ.63-64: Ակնարկ հայկական ճարտարապետության. Արաքս, հ.62: Ակնարկ հայկական երաժշտության. Արաքս, հ.72: Մայրենի բանաստեղծությունը հայ գրականության մեջ. Արաքս, հ.69: Ակնարկ հայ տպագրության պատմության. Արաքս, հ.67-68: եւ այլն:

²⁹⁰ - Ալիք. 1982, փետրվարի 24:

²⁹¹ - Ալիք. 1932, օգոստոսի 10:

Այրարատյան նահանգի Կարթի ավանում: Ավարտել է Կալկաթայ բժշկական վարժարանը (1811-1812թթ.) բժշկի կոչումով: 1831թ. հաստատվել է Թեհրանում եւ Ֆաթհալի Շահի արքունիքում կատարած իր բժշկական ծառայությունների համար արժանացել է «խան» աստիճանին եւ պարգևատրվել Առյուծ-Արեգակ ադամանդյա պատվանշանով: Շահի մահից հետո, նա շարունակել է իր գործը նաեւ Մոհամեդ Շահի արքունիքում²⁹³:

Մաթեմատիկոս պրոֆեսոր Սմբատ (Ալեքսանդր) Աբեյանը ծնվել է 1923թ. Թավրիզում: Նախնական կրթությունը ստանալով ծննդավայրում, Թեհրան է փոխադրվում եւ միջնակարգը ավարտելուց հետո, ավարտում է Թեհրանի համալսարանը 1945թ., ապա իր ուսումը շարունակելու համար մեկնում է Միացյալ Նահանգներ: 1956թ. արժանանում է դոկտորական աստիճանի Ջիկագոյի եւ Սինսինատիի համալսարաններից: Այնուհետեւ զբաղվում է դասավանդումով եւ հետազոտություններով:

Աստղաֆիզիկոս պրոֆեսոր Ալենուշ Տերյանը ծնվել է 1920թ. Թեհրանում: Նախնական կրթությունը ստանալուց հետո ավարտել է Թեհրանի համալսարանի ֆիզիկայի բաժինը եւ ուսումը շարունակելու նպատակով մեկնում է Փարիզ, վեց տարի հետո ստանում պետական դոկտորական տիտղոս եւ 1958թ. վերադառնում է Իրան²⁹⁴: Նա դասավանդումից բացի, գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել արեգակնային ֆիզիկայի ասպարեզում: 1964թ. աշխատել է Գերմանիայի «Ֆրան Հաֆրը» ինստիտուտի աստղադիտարանում, ապա Իտալիայի Կապրի կղզում եւ ապա Թեհրանի գեոֆիզիկայի աստղադիտարանում²⁹⁵:

Մյուս նշանավոր դեմքերից կարելի է հիշատակել հետեւյալ անձանց. Թեհրանի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի գիտական խորհրդի անդամ դոկտ. Ալեքսանդր Բաղդյանը համարվում էր Իրանի ինը լավագույն գիտնականներից մեկը, որոնց հաջողվել էր շահել «Ալբորզ» մրցանակը (Բիրոբիմիայի եւ ֆիզիոլոգիայի ասպարեզում հայտնաբերել է նոր հորմոն)²⁹⁶:

Թեհրանի համալսարանի դասախոս, Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիայի անդամ դոկտ. Գառնիկը, 1975թ. Պապ Պողոս Երեւոյից ստացավ «Կոմանդոր Պապ» շքանշանը²⁹⁷:

Դոկտոր Մարգար Գրիգորյանը եղել է Թեհրանի «Շարիֆ» համալսարանի ճարտարապետական ֆակուլտետի նախկին տնօրենը: Նա տարիներ շարունակ ղեկավարել է «Տիեզերական կառույցների» միջազգային գիտաժողովը եւ այդ ուղղության հիմնադիրներից մեկն է համարվում²⁹⁸:

Թեհրանահայ գիտնականներից են դոկտ. Էմանուել Բերբերյանը (երկրաբան, սեյսմոլոգ եւ հրաբխագետ, բազմաթիվ մենագրությունների հեղինակ), դոկտ. Կարո Լուկասը (մաթեմատիկոս, Թեհրանի համալսարանի դասախոս)²⁹⁹, պրոֆ. Շաքե Աղաջանյանը (գրականագետ, փիլիսոփա, հոգեբան)³⁰⁰, դոկտ. Պարույր Շմավոնյանը (ԱՄՆ-ի Թեմպլ համալսարանի հոգեբանությունների դասախոս)³⁰¹:

²⁹³ - Պարսկահայ տարեցույց. 1930, էջ 309-312:

²⁹⁴ - Արաքս. Թեհրան, 1993, թիվ 61, էջ 7-8:

²⁹⁵ - Րաֆֆի օրացույց. Թեհրան, 1994:

²⁹⁶ - کیهان. ۱۷ اسفند ۱۳۵۴.

Հիշված ինը գիտնականներից էր նաեւ դոկտ. Յուրա Ջիլինգարյանը (Արաղանի նավթի ֆակուլտետի դասախոս):

²⁹⁷ - کیهان. ۲۸ دی ۱۳۵۴.

²⁹⁸ - راهنمای اعضای هیئت علمی دانشگاه ها. تهران: ۱۳۵۵, به کوشش علی اکبر بیهقی.

²⁹⁹ - Արաքս. 1993, թիվ 60, էջ 7-8:

³⁰⁰ - Ալիք. 1976, ապրիլի 19:

³⁰¹ - Ալիք. 1975, փետրվարի 26:

Իրանի պետական ու մասնավոր համալսարանների հայազգի դասախոսների եւ գիտաշխատողների թիվը կազմում է մոտ 200 հոգի³⁰²:

Թեհրանի հայկական գրադարաններ

19-րդ դարի կեսերին, դպրոցների հիմնադրման հետ զուգընթաց Իրանում կյանքի կոչվեցին նաեւ հայկական գրադարաններ:

Առաջին գրադարանները հիմնադրվեցին Թավրիզ, Նոր Զուղա, Ռաշտ եւ Թեհրան քաղաքներում: Հայկական գյուղերում եւս եկեղեցիներին կից գոյություն ունեին գրադարաններ, որոնք գյուղերի հայաթափումից հետո քաղաք փոխադրվելով մեծ մասամբ համալրեցին եկեղեցիների հավաքածոները:

1877թ. Թավրիզի Ղալա շրջանում հիմնադրվեց հայկական առաջին անկախ գրադարանը:

Թեհրանի հայկական գրադարանները մինչեւ 1930-ական թթ. գործում էին ընդհանրապես դպրոցներին կից, սակայն 1936 թվականին, երբ փակվում են հայոց դպրոցները, Հայ կանանց բարեգործական միությունը ջանքերով այդ գրադարանների գրքերը հավաքվում եւ կենտրոնացվում են: Հետագայում թեմական խորհուրդի որոշումով այդ գրքերը (3-4 հազար հատոր) «Հայոց ակումբ»-ի տնօրինությանը հանձնվեցին: 1970թ. հիշյալ գրադարանի գրքերը 12 հազար հատորի էր հասնում, որոնք մեծ մասամբ հայերեն էին, բայց եւ կային պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն եւ ռուսերեն գրքեր³⁰³:

Արդեն մի քանի տարի է ինչ, Թեհրանի առաջնորդարանում վերսկսել է գրադարանի աշխատանքը:

Հարկ է անդրադառնալ նաեւ «Սաքո» գրադարան-գրախանութին, որն իր ստեղծման հենց սկզբից (1933թ.) գրքեր է տրամադրել ընթերցասեր հասարակության չնչին գումարների դիմաց: Այս գրախանութի տիրոջ եւ տնօրենի ջանադրությամբ այն դարձել էր ոչ միայն Իրանի, այլեւ Միջին Արեւելքի ամենախոշոր ու ակտիվ գրախանութներից մեկը: Այս գրախանութը մասնաճյուղեր ունեւ Իրանի տարբեր քաղաքներում: 1983թ. նշվեց այս գրախանութի հիմնադրման 50-ամյակը³⁰⁴:

³⁰² - Այլք. 1991, փետրվարի 16:

³⁰³ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ 4.8, էջ 274-275:

³⁰⁴ - «Սաքո» գրատան հիմնամյակ. Թեհրան, 1983:

ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

*Թեհրանի հայկական միություններ ու հասարակական հիմնարկներ*³⁰⁵

Թեհրանում հայկական միությունները սկսվեցին կազմակերպվել դեռևս 19-րդ դարի 60-ական թվականներին: 1860-ական թթ. համայնքին ծառայելու եւ նրա մտավոր ու կրթամշակութային կյանքը զարգացնելու ձգտող մի շարք ազգասերներ հիմնում են Թեհրանի «Ուսումնասիրաց միություն»-ը: Հիմնադիրներն էին Հովսեփ Գսապարյանը, Միքայել Մարգարյանը եւ Կարապետ Բաղիրկանյանը, որոնց ջանքերով 1870թ. փետրվարին բացվեց Թեհրանահայոց առաջին դպրոցը՝ «Հայկազյան»-ը³⁰⁶:

1871 թ. Թեհրանում հիմնվում է առաջին հայ կանացի կազմակերպությունը՝ «Հայուհիների ընկերությունը», որը սակայն, մեկ տարի աշխատելուց հետո, դադարում է նրա գործունեությունը եւ 1881թ. վերակազմվում³⁰⁷:

1881թ. հիմնադրվեց Թեհրանի «Հայ թատերասիրաց միություն»-ը, որտեղ Թեհրանում եղած ժամանակ բեմ է բարձրացել հայ անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանը³⁰⁸:

1891թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի ազգային ուսումնասիրական ընկերություն»-ը³⁰⁹:

1904-1905թթ. կազմակերպվեց «Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերություն»-ը (ԹՀԿԲԸ)³¹⁰

Այնուհետեւ կազմվել է երիտասարդական «Կապույտ միություն»-ը, որը ղեկավարում էին հերթաբար Մարգար Ղարաբեգյանը (Դեւ) եւ Հայկ Գարազաշը³¹¹:

Թեհրանի «Հայ ակումբ»-ը հիմնվել է 1918թ. հունվարի 1-ին, 10.000 ռիալ հիմնադրամով, գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում, ունի համերգային դահլիճ, հանգստի սենյակներ, խաղասրահներ եւ այլ հարմարություններ³¹²:

1943 թ. իր աշխատանքն սկսեց ակումբի գրադարանը:

Իրանահայ գրողների միության (հիմն. 1962) կենտրոնը գտնվում էր ակումբի շրջափակում³¹³:

1925 թ. կազմակերպվում է «Հայ կարմիր խաչ»-ը եւ երկու տարի անց, 1927թ. Թեհրանի հայոց համայնական խորհրդի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է «Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միություն»-ը որպես եկեղեցական վարչության օժանդակ մարմին³¹⁴:

Հայ Բարերորդական Ընդհանուր Միության Թեհրանի մասնաճյուղի ակումբը հիմնվել է 1929 թ., որը մշակութային լայն աշխատանք է տարել հայ հասարակության մեջ³¹⁵, իսկ կանանց մասնաճյուղը հիմնվել է 1935 թ.:

1943թ. հիմնվել է հայ համալսարանականների ընդհանուր միությունը: Այստեղ երբեմն ընդհանուր հասարակական բնույթով դասախոսություններ են տրվում իրենց եւ զրոյից հրավիրված բանախոսների կողմից³¹⁶:

³⁰⁵ - Սույն բաժնում նպատակ ունենք այն միություններին ու հասարակական հիմնարկներին ներկայացնել, որոնք ունեն մարզա-մշակութային եւ բարեգործական բնույթ:

³⁰⁶ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970, էջ 482:

³⁰⁷ - Ն.Մամյան. 70-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերություն. Թեհրան, 1975, էջ 27 եւ 38:

³⁰⁸ - Էդ. Բաղդասարյան. Թեհրանահայության պատմություն. Արաքս, թիվ 60:

³⁰⁹ - Ն. Մամյան. նշվ. աշխ., էջ 40:

³¹⁰ - Նույն տեղում:

³¹¹ - Գալուստ Խանենց. Լուսամուտ. Թեհրան, 1993, էջ 7:

³¹² - Ալիք. 1931, հոկտեմբերի 1:

³¹³ - Իրանահայ արդի գրողներ. Թեհրան, 1964, էջ 8:

³¹⁴ - 50-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միության. Թեհրան, 1978, էջ 9-13:

³¹⁵ - Պահակ. թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 5:

³¹⁶ - Պահակ. թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 7:

1939 թ. հիմնադրվեց «Հայ կին միություն»-ը: Այժմ ունի հերթական դասախոսություններ, հրատարակել է «Հայ կինը»՝ հայ կնոջ տարագի մասին³¹⁷:

Զարմահայի հայ ուսումնասիրաց միությունը հիմնադրվել է 1930թ. Աբաղանում, իսկ Թեհրանի մասնաճյուղը հաստատվել է 1943 թ.³¹⁸, երբ Իրան-Իրաքյան պատերազմի հետեւանքով (1980-1988) հայ կյանքը դադարեց Աբաղանում, Թեհրանի մասնաճյուղը պաշտոնապես դարձավ միության կենտրոնական գլխավոր կազմակերպությունը, որը ունի բավարար հնարավորություններ:

1944 թ. հիմնվել է Հայ մշակութային «Մշակույթ» միությունը³¹⁹: 1950 թ. հետեւյալ չորս միությունների՝ հայ երիտ. մշակութային միության, Միտք եւ Արվեստ ընկերակցության, Իրանահայ մշակութային միության եւ «Հայրենիք» մշակութային միության բեկորներից կազմվել է հայ մշակութային «Արարատ» միությունը³²⁰: Այժմ միությունը կոչվում է «Հայ մշակութային Արարատ կազմակերպություն» եւ ունի ընդարձակ հնարավորություններ (դահլիճներ, մարզավան եւ այլն): 1972թ. վարչապետ Հովեյդան 10 միլիոն ռիալ նվիրեց մարզավանի ձմեռային մարզասրահի կառուցման համար³²¹:

1957 թ. մայիսին Թեհրանում հիմնվեց «Գարուն» ակումբը, մի խումբ հայ երիտասարդների ջանքերով: Այստեղ ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպվում էին ընթերցողների հավաքներ, դասախոսություններ, ժողովներ, գրական գեղարվեստական երեկոներ³²²:

Թեհրանում կազմակերպված մյուս միությունները, հետեւյալներն են.

Շահագիլ մարզամշակութային միութիւնը Հեշմաթիե թաղամասում, հիմն. 1962թ. հոկտեմբերին³²³:

Հայ մշակութային Սիւիան միություն, Նարմաք-Ջարքեշ թաղամասում, հիմն. 1964թ.³²⁴:

«Արփի» մարզամշակութային միությունը, Մաջիդիեի Արարատ դպրոցի շրջափակում, հիմն. 1968թ.³²⁵:

«Հայ մայր» միությունը, Մաջիդիեի թաղամասում, հիմն. 1973թ., որի նպատակն էր «բարձրացնել թաղամասի մայրերի մտավոր մակարդակը եւ այլն»³²⁶:

Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային Միությունը հիմնվեց 1979թ.: Մինչեւ 1983թ. թեթ աշխատանքներ կատարեց, նրա կենտրոնատեղիում հաճախ տեղի էր ունենում դասախոսություններ, դասավանդումներ, գրական-գեղարվեստական ծրագրեր եւ այլն: 1979-1986թթ. նախագահն էր մեծանուն բանաստեղծ Գալուստ Խանենցը:

«Արմենուհի» միությունը հիմնադրվել է 1974թ., «Հայ կին» միության ջանքերով³²⁷:

«Ալեքս» միությունը Նարմաք թաղամասում 1979թ.³²⁸:

Հայ մշակութային «Սանահին» միությունը, Վահիդիե թաղամասում, հիմն. 1979թ., ունի գրադարան, թատերախումբ, միության գրական բաժանմունքը ճոխ ծրագրեր էր

³¹⁷ - Ալիք. 1989, հոկտեմբերի 1:

³¹⁸ - Պատմություն Զարմահայի գավառի հայ ուսումնասիրաց միություն. Թեհրան, 1957, էջ 84:

³¹⁹ - Պահակ. թիվ 8, 1952, օգոստոս, էջ 18-19:

³²⁰ - Նունյ տեղում. թիվ 5, էջ 7: Ալիք. 1994, ապրիլի 21: Նաեւ ՀՄԱԿ, 40-ամյակը, Թեհրան, 1984:

³²¹ - Ալիք. 1972, սեպտեմբերի 2:

³²² - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ 4.8, էջ 274:

³²³ - Ալիք. 1974, սեպտեմբերի 9:

³²⁴ - Ալիք. 1989, նոյեմբերի 23-25:

³²⁵ - Ալիք. 1974, սեպտեմբերի 10:

³²⁶ - Ալիք. 1974, օգոստոսի 4:

³²⁷ - Ալիք. 1981, մայիսի 4:

³²⁸ - Ալիք. 1981, հուլիսի 23:

կազմակերպում Հայ գրականության նշանավոր դեմքերի մեծարման եւ ծանոթացման առնչությամբ³²⁹։ 1994թ. նվազել է նրա գործունեությունը։

«Անի» կանանց միությունը հիմնադրվել է 1980թ. «Հայ կին» միության կից Սարգարապատ (հեղամեթիկ) թաղամասում։ Միությունը չունի սեփական կենտրոնատեղի եւ օգտագործում է Սահակյան դպրոցի եւ Սարգարապատ միություն սրահը³³⁰։

Հայ բժիշկների միությունը հիմնվել է 1980 թ.։ Նրա կենտրոնատեղին է Ավետիսյան բուժարանը։

Հարկ է ավելացնել, որ նույն թվականին Իրանում կային 120-150 բժիշկների, որոնց 90 տոկոսը Թեհրանում էին հաստատված³³¹։

Հայ մշակութային «Սարգարապատ» միությունը, Հեղամեթիկ (Սարգարապատ) թաղամասում հիմնվել է 1983թ.։ Ունի 200 քմ տարածքի վրա կառուցված երկհարկանի շենք, որպես կենտրոնատեղի, սակայն օգտագործում է նաեւ «Արարատ» մարզավանի հնարավորությունները³³²։

1979-80թթ. շինարարական աշխատանքը վերջանալով, հիմնվում է Մաջիդիեի «Հայ Տուն»-ը, որի իսկական բարերարի՝ Վահրամ Սուքերյանի անունով «Սուքերյան սրահ» է կոչվում։

Թեհրանում մինչ այժմ հիմնադրվել են չորս ծերանոցներ, դրանցից ամենահինը գտնվում է քաղաքի կեսնրոնական շրջանում (Շահաբադ, փող. Սեյեդ Հաշեմ, թիվ 14)։ 1974թ. նրանում ապրում էին ինը կանայք։ Ծերանոցը հիմնվել է 1950-ական թթ.³³³։

1965թ. Զիլոյան ազգային ծերանոցը հիմնվել է ազգային բարերար հանգուցյալ Պողոս Զիլոյանի ֆանդիով, որը 1968թ. մարտի 30-ին փոխանցվեց Իրանի Հայ կաթողիկե առաջնորդարանին³³⁴։

1979թ. հիմնադրվել է նաեւ «Սոսե մայրիկ» հանգստյան տանը, որի հարկի տակ ապրում են տասնվեց հոգի (1989թ.)։ Ծերանոցի աշխատանքը սկսել է Թեհրանի Հայ կանանց բարեգործական ընկերության նախաձեռնությամբ, որը վաղուց ի վեր մտադիր է եղել այդ գործը ի կատար ածելու, սակայն 1979թ. է հաջողել այն իրականացնել³³⁵։

Թեհրանում աշխատում էր նաեւ Հայ կաթողիկե աղքատախնամ միությունը³³⁶։

Թեհրանում հայկական բուժարանի ստեղծման մտահղացման պատմությունը վերադառնում է 1944թ. այդ թվականին Հայ համալսարանի ընդհանուր միություն նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է այն եւ 1970թ. շնորհիվ ազգային բարերար Արզուման եւ Մարգարիտ Ավետիսյանների, ի հիշատակ իերնց վաղամեռ որդու Ավետիս Ավետիսյանին, մեծ նվիրատվությամբ բուժարանը օժտվեց սեփական շենքով եւ Ա. Ավետիսյան ազգային բուժարան կոչվեց³³⁷։

³²⁹ - Այլք. 1981, մարտի 4։

³³⁰ - Այլք. 1990, մարտի 5; 1981, մայիսի 23։

³³¹ - Այլք. 1980, օգոստոսի 7։

³³² - Այլք. 1990, օգոստոսի 18։

³³³ - Այլք. 1974, հունիսի 18։

³³⁴ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1969, էջ 482։

³³⁵ - Այլք. 1989, նոյեմբերի 27։

³³⁶ - Այլք. 1970, մայիսի 7։

³³⁷ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1969, էջ 491, Այլք. 1979, մայիսի 10, Այլք. 1992, նոյեմբերի 14

1980-ական թվականներին Նարմաթ հայահոծ թաղամասում շնորհիվ դուկտ. Վիգեն Զարգարյանի ջանքերի, հիմնադրվեց Գրիգորիս բուժարանը: Հիշատակված երկու բուժարաններն առ այսօր շարունակում են իրենց աշխատանքները³³⁸:

Ներկայումս Թեհրանի ավելի նշանակալից եւ գործունյա միություններն են ՀՄԱԿ-ը, Սիփան միությունը, Հայ ակումբը, ՉՀՈԻՄ-ը, Հայ կին միությունը եւ Բաֆֆի միությունը եւ ԻԱՄՄ-ն:

Թեհրանի հայկական մամուլը, հայկական հրատարակությունները եւ տպարանները

Իրանահայ գաղութում առաջին հրատարակությունը եղել է «Սաղմոսարանը», որը լույս է տեսել 1638թ. Նոր Զուլայում³³⁹: Ինքնահնար եւ ինքնաշեն տպագրական մեքենայով (որը ստեղծվեց Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով 1636-1638թթ.)³⁴⁰: Այսպիսով, առաջին տպագրական մամուլի ստեղծումն ու տպագրված գիրքը Իրանում եւ Միջին Արեւելքում վերագրվում է հայերին³⁴¹:

Իրանահայ առաջին տպագրված գրքի եւ տպագրության թվականի մասին չփոթել են Գարեգին Լեւոնյանը³⁴² եւ Հ. Հ. Մարտիրոսյանը³⁴³:

Նախորդ գլուխներում արդեն հիշատակված Թեհրանահայ ուսումնասիրաց ընկերությունը (հիմնադիրներ՝ Մ. Սարգսյան, Հ. Գասպարյան եւ Կ. Բագիրկանյան), որը ամենաուշը հիմնադրվել էր 1870թ., ինչպես նշել ենք նրանց ջանքերով հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը: Նրանք կրթական այս գործունեությունը լրացնելու նպատակով որոշում են Թեհրանում հիմնել մի հայկական տպարան եւ այդ կապակցությամբ Միքայել Մարգարյանը նամակագրություն է սկսում Ջավաի հայոց հետ: Նախքան 1888 թ. բանակցությունները շարունակվում են Ջավաի հայ համայնքում, Թեհրանում հայկական տպարան հիմնելու օգտին լինելիք նպաստի համար, որի քանակն էլ 1000 գիլդր (չուրջ 275 թուման) էր որոշվել³⁴⁴: Այսպիսով նրանց նյութական օժանդակությամբ հավանաբար 1890 թվականին³⁴⁵ (սուլյն թվականը անշուշտ 1888 թվականից հետո եւ 1894 թ. առաջ է եղել) հիմնվում է Թեհրանի առաջին Ջավահայ տպարանը: Իրանի առաջին թերթը «Շավիղ»-ը լույս է տեսել հենց այս տպարանում: Նույն տպարանում է տպագրվել նաեւ «Աստղ արեւելյան» շաբաթաթերթը:

Այնուհետեւ մինչեւ 20-րդ դարի երկրորդ կեսը Թեհրանում հիմնվում են հայկական այլ տպարաններ. Փարոս (1901-1963), Մոդերն (ներկայիս Ջադիդ 1922-ից), Վերածնունդ (Բոբոխ, 1933-1953), Իրանչափ (1942-1956), Ալվան (1943-1952), Ալիք (1950), Նուրբախ (Մասիս, 1955), Անի (1956-1980), այժմ հայկական չէ եւ վերանվանվել է Նախոսթին, Արաքս (1955), Նաիրի (1959), Ֆարարի (1975) եւ մի շարք այլ տպարաններ, որոնց հիմանդրման ստույգ տարեթիվը անորոշ է (Անիվ, Բոսֆոր, Գարուն, Գուլտենբերգ, Գրոհ, Թեհրան, Խայամ, Չափքար, Ռազի, Ուշանայի, Ֆրանսուա Մալքե Քարամ)³⁴⁶:

³³⁸ - Արաքս. 1993, թիվ 60, հոկտեմբեր, էջ 10:

³³⁹ - Լ. Գ. Մինասյան. Նոր Զուլայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը. Ն. Զուլա, 1972, էջ 17:

³⁴⁰ - ادیک باغدا ساریان (گرمانیک). نگاهی بر چاپ ارمنی. آراکس، شماره ۶۸-۶۷، ص ۳.

³⁴¹ - Նույն տեղում:

³⁴² - Գ. Լեւոնյան. Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. Երեւան, 1958, էջ 84:

³⁴³ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ 4.8, էջ 267:

³⁴⁴ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970, էջ 277-283:

³⁴⁵ - Լ. Գ. Մինասյան. Մոդերն տպարանը եւ իր տպագրած գրքերը 1922-1982 թթ., Ն. Զուլա, 1984, էջ 14:

³⁴⁶ - Նույն տեղում. էջ 13-14:

Մոդերն տպարանը մինչև այսօր ավելի քան 300 անուն հայերեն գիրք է տպագրել:

Ներկայիս հայկական տպարաններ են՝ Մոդերն (Ջադիդ), Ալիք, Նաիրի, Արաքս, Նուրբախ, Ֆարաբ, որոնցից աշխատում են միայն Ալիքը, Ֆարաբին, Արաքսը՝ Նաիրին միայն զբաղվում է հրատարակչական գործերով:

Թեհրանում բազմաթիվ չեն հայկական հրատարակչությունները: Որպես հրատարակիչ աշխատել են Ալիք թերթի հրատարակչությունը, եւ Նաիրին (նաեւ կինում տպարան եւ հրատարակչություն, այժմ միայն հրատարակչություն): Թեհրանի տպարանները ներկայումս օժտված են համակարգչային համակարգերով, այսպիսով այժմ հնարավոր է հայկական տպագրություններ ձեւակերպել թե հայկական եւ թե պարսկական տպարաններում: Վերջին տարիներին Թեհրանում իրենց աշխատանքն են սկսել հայերեն համակարգչային զրաչարություն չիմնարկներ:

Ինչպես նշեցինք, իրանահայ առաջին տպագիր թերթը Թեհրանի «Ջավահայ» տպարանում տպագրված «Շավիղ» շաբաթաթերթն է, որը լույս է տեսել 1894-1897թթ.: Ստորեւ ներկայացվում են Թեհրանում տպագրված պարբերական մամուլը, նրա բովանդակության բնույթը, հրատարակման թվականը եւ խմբագիրը ըստ ժամանակագրական կարգի³⁴⁷.

1. Շավիղ- Ազգային, գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ (1894-1897). Անդրեաս Բեկնազարյան (ա), Հ. Մասեհյան (1894թ.), Վրթանես Փափազյան (իս.)³⁴⁸:

2. Աստղ արեւելյան - Ազգային, գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, 1896- Գեյոֆյանց Սոկրատ (իս.):

3. Արշալույս - Երկշաբաթաթերթ, 1912թ., Արսեն Միքայելյան (ա.), Զորա Սազինյան, Հ. Հովհաննիսյան (իս.).

4. Առավոտ - Շաբաթաթերթ, 1919-1920, Համբարձում Բազիլ (ա.), Զոռա Սազինյան, Հ. Հովհաննիսյան (իս.):

5. Իրանի աշխատավոր - Շաբաթաթերթ, 1920-1921, Վահան Մեսրոպյան (ա.):

6. Իրանի առավոտ - Շաբաթաթերթ, 1919³⁴⁹:

³⁴⁷ - Սույն ցանկը պատրաստելիս օգտագործել ենք հետեւյալ աղբյուրները, աշխատելով լրացնել եւ ուղղել նրա պակասն ու վրիպումները:

-Րաֆֆի տարեգիրք. 1970, էջ 277-290:

-Լ. Գ. Մինասյան. Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994. Ն.Ջուղա, 1944:

-Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ ..., հ.8, էջ 267-268:

-Հ. Փահլեւանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989, էջ 302-310:

-Րաֆֆի տարեգիրք. 1971, էջ 227-240:

-Մ. Բաբլոյան. Հայ պարբերական մամուլը 1794-1980. Երեւան, 1986:

-Ալիք. 1994, մարտի 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 1993, օգոստոսի 22, մայիսի 5:

-Արաքս. 1993, նոյեմբեր-դեկտեմբեր (թիվ 61):

³⁴⁸ - ա - արտոնատեր, իս - խմբագիր:

³⁴⁹ - Լ. Մինասյանը չի հիշատակել այս թերթը. էսմայիլ Ռաֆինը նշանակել է, սակայն 1918թ., Բաբլոյանը 1919թ. կասկածով է նշել:

7. Բորոխ-Ազգային-Հասարակական, սոցիալ-դեմոկրատական, երգիծազավեշտական երկչաբաթաթերթ, ապա շաբաթաթերթ, 1920-1942թթ., Արմենակ Ադայան (ա), Հայկ Գարգաչ (ա. եւ խ.), համարվում է իրանահայ առաջին երգիծաթերթը:

8. Հորիզոն - Հասարակական եւ աշխատավորական շաբաթաթերթ, 1920, Հակոբ Հովհաննիսյան (ա.):

9. Ռանչբար Իրանի - Հասարակական աշխատավորական, 1921-1924, «Իրանի աշխատավորի», պարսկերեն թարգմանություն, Վահան Մեսոպյան:

10. Նոր կյանք - Քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ, հետազայում՝ եռօրյա, Ստ. Խանբաբյան (ա.), Վարդան Հովհաննիսյան (խ), Օննիկ Մխիթարյան (խ.):

11. Բանվոր - Հասարակական-քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթ, 1923-1925թթ. Ծերուն Գինոսյան (ա.), Ղազար Սիմոնյան (խմբագրական մարմնի գլխավոր խմբագիր):

12. Մեհյան - Շաբաթաթերթ, 1924, Ավետիս Եղիայան (խ.):

13. Նոր պատգամ - Գրական-գեղարվեստական ամսագիր, «Միտք» միություն հրատարակություն, Հ. Հովհաննիսյան (ա.), Մ. Ղարաբեգյան (խ.):

14. Ռանչբար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետազայում՝ եռօրյա, 1924, Ա. Եղիայան (խ.):

15. Գաղափար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետազայում՝ եռօրյա: 1925-1927: Արշակ Ղազարյան (խ.), Ա. Բեջանյան (ա.):

16. Նոր գաղափար - Տարեգիրք, լույս է տեսել մեկ գիրք (1926):

17. Պարսկահայ տարեցույց - Տարեգիրք, 1927, 1929 եւ 1930, Հայկ Գարգաչ (խ.):

18. Նոր խոսք - Քաղաքական, հասարակական, գրական եռօրյա, Ս.Սիմոնյան (խ.), 8-րդ համարից սկսած մեկ էջը՝ պարսկերեն:

19. Վերածնունդ - Քաղաքական, հասարակական, գրական օրաթերթ, 1930-1953, Հայկ Գարգաչ (ա. խ.) մինչեւ 1941թ. շաբաթաթերթ, ապա եռօրյա, 1943թ. օրաթերթ, 1947թ. եւ 1948թ., 1951 եւ 1952թթ. ունեցել է բացառիկ համարներ 29 նոյեմբերին նվիրված Սով. Հայաստանի 27-րդ, 28-րդ, 31-րդ եւ 32-րդ տարեդարձին:

20. Ալիք-Քաղաքական-Հասարակական եւ գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ (1931-1934), ապա երկօրյա (1935-1940), ապա օրաթերթ (1941-ից հետո):

21. Արուսյակ - Քաղաքական-Հասարակական, գրական, տնտեսական եւ իրանագիտական երկօրյա, ապա օրաթերթ, 1935-1936, Արտաշես Նազարյան (ա. խ.):

22. Նոր հասկեր - Մանկապատանեկան երկչաբաթաթերթ, 1935-1936, Մարգարիտ Սարվարյան (ա. խ.), Մուշեղ Սարվարյան (խ.):

23. Նոր էջ - Գրականություն տարեկան պարբերագիրք, 1935-1975, Զորայր Մ. Սիրգայան, Արշավիր Մկրտչյան, Գ. Խանենց եւ ուրիշներ:

24. Նավասարդ - Գրական, գիտական երկամսյա հանդես. 1937-1939, Մ. Մկրտչյան (հրատարակիչ), Հ. Թադևոսյան (խ.), Տաճատ Պողոսյան (խ.):

25. Բորոչ պատանեկան - Երկչաբաթաթերթ, 1940-1943, Հայկ Գարգաչ:

26. Նոր աղբյուր - Մանկապատանեկան ամսագիր, 1942-1945, Անդրե Տեր-Օհանյան (խ.):

27. Լույս - Գրական-գիտական երկամսյա հանդես, 1943-1945, Հ. Թադևոսյան (խ.), Հ. Գրիգորյան (խ.), Տ. Պողոսյան (խ.):

28. Ցախավել - Երգիծական, պատկերազարդ երկչաբաթաթերթ, 1943-1958, Եր. Բազեն Միրզոյան (խ.):

29. Մշակույթ - Հայ մշակութային միություն, տեղեկագիր, 1944, ընդամենը մեկ համար 12 էջով:

30. Գարուն-Հայ պատանեկան մշակութային միության հրատարակություն, 1945, ընդամենը երկու համար:

31. Աշխատանք - Քաղաքական, հասարակական եւ գրական եռօրյա, ապա՝ օրաթերթ, 1946-1947. Գ.Հակոբյան (ա.):

32. Գիտություն եւ արվեստ, Հայ համալսարանականների ընդհանուր միության հրատարակություն, 1946, մեկ համար:

33. Ազդարար ճշմարտության - Հոգեվոր պարբերաթերթ ամսագիր. Աղվենտիստ եկեղեցու հրատարակություն, 1947, Հ. Տ. Գոիգոյան (խ.), երեք համար:

34. Արբի - Գրական, հասարակական ամսագիր, 1949-1955, Հովսեփ Թադեոսյան (խ.). նաեւ մանկական Արփի հավելված:

35. Արմենուհի - Գրական, պատմագիտական եւ արվեստի ամսօրյա հանդես, 1949-1955. Անդրե Տեր-Օհանյան (ա.):

36. Լուսարեր - Մանկապատանեկան ամսագիր, 1949-1971, Աչոտ Մուրադխանյան:

37. Էրոս - Գրական ժողովածու, 1950, Նորայր Ստեփանյան, մեկ համար:(ա. խ.):

38. Նոր այգ - Շաբաթաթերթ, 1951-1953, Ս. Սարգսյան (ա.):

39. Պահակ - Հասարակական, քաղաքական եւ գրական ամսագիր, ապա երկօրյա. 1951-1952, Մուշեղ Մաստյան (ա. խ.):

40. Շանթ - Պարբերական հրատարակություն, Հայոց Դավթյան, Քուչեղ, Մարիամյան դպրոցների, ամսագիր, 1958, երկու համար:

41. Արարատ, Ամսագիր ՀՄԱԿ հրատարակություն 1959-1960. Սեակ Սաղինյան (խ.):

42. Այլք ամսագիր, 1961-1963:

43. Խաչրառ - Պարբերական, 1962: Վարդան Նազարյան:

44. Տեղեկատու - Իրանի հայ ավետարանական եկեղեցու գործակալության կրոնական պարբերաթերթ, 1962-1964:

45. Արմեն - Դրական, գեղարվեստական, գիտական, մարզական ամսագիր, 1963, երկու համար:

46. Այլք - պատանեկան, երկշաբաթաթերթ, 1969-1978, Ռ. Ստեփանյան (ա.), Ժ. Ղարիբյան (խ.):

47. Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, 1970, 1971, գրական, աատմաբանասիրական, մշակութային հանդես, Տ-Պողոսյան (խ.):

48. Հուր - Պատմագիտական, գրական, բանասիրական եւ մշակութային ամսագիր, 1971-1974, դոկտ. Գագիկ Հովակիմյան (ա. խ.), հայերեն-պարսկերեն:

49. Նոր խոսք - Շաբաթաթերթ, Հայ մշակութային կենտրոն, 1979-1980, Սուրեն Համբարչյան (խ.):

50. Փյունիկ - Քաղաքական, հասարակաճա եւ գրական շաբաթաթերթ, 1979-1983, Ժորժ Համբարչյան (ա. խ.):

51. Անդիշե վա հոնար (միտք եւ արվեստ), Պատմական, գիտական, գրական ամսագիր, 1954, պարսկերենով, հայերեն բաժնի խմբագիր Հ. Խալաթյան:

52. Ծիածան - Գրական-մշակութային եւ հասարակական ամսագիր, 1982-1988, Ի.Ա.Մ.Մ. Միության հրատարակություն, Կ. Օհանջանյան (ա.):

53. Արաքս - Գրական-մշակութային, հասարակական ամսագիր 1987 թվականից առաջին երկու համարը կրել է «Արագ» անունը, իսկ հետո, փոխվել է «Արաքս»-ի: Ունի պարսկերեն բաժին, Հակոբ Գրիգորյան (ա.), Ա. Եսայան (ա.), Մ. Քեչիշյան(խ.):

54. Ապագա ամսագիր,(1995-1999) հասարակական-մշակութային, էդիկ Բաղդասարյան (ա., խ.):

54. *Լույս երկշաբաթաթերթ* (2000-2002) *ապա ամսագիր* (2003 *թվականից հետո*), *հասարակական-մշակութային, էդիկ Բաղդասարյան (ա., իս.)*:

55- *Պայման հանդես, հասարակական-մշակութային, Լ.Դավթյան (ա.)*

56. *Ապագա եռամսյա հանդես* (2000 *թվականից հետո*), *հայագիտագան-իրանագիտական հանդես, էդիկ Բաղդասարյան (ա., իս.)*:

Վերոյիշյալ պարբերական մամուլից բացի, Թեհրանում լույս են տեսել նաև հետևյալ ձեռագիր կամ լուսապատճենի եղանակով բազմացված մամուլը.

1. *Փարոս* (1901)
2. *Աստղ* (1920)
3. *Սպարտակ* (1920)
4. *Տեղեկատու* (1921-1922)
5. *Պատանի* (1923-1924)
6. *Կայծ* (1925)
7. *Կաթիլներ* (1980)
8. *Ժայռ* (1932-1933)
9. *Լույս* (1933)
10. *Մեղու* (1933)
11. *Ուսանող* (1934)
12. *Ջարթոնք* (1954)
13. *Շարժում* (1954)
14. *Աղբյուր* (1954-1960)
15. *Փեթակ* (1962)
16. *Ջահակիր* (1963-1990)
17. *Հուր* (1967)
18. *Ուսանողական* (1970-1971)
19. *Անահիտ* (1972)
20. *Արդ* (1972)
21. *Պ.Կ.* (1972)
22. *Մենք* (1974)
23. *Արարատ* (1977-1989)
24. *Հայ համալս. ընդ. միություն* (1978-1982)
25. *Աշակերտ* (1979-1983)
26. *Հեղափոխական ճամբով* (1979-1982)
27. *Արեւելք* (1980)
28. *Սուրհանդակ* (1980-ից)
29. *Այբուբեն* (1981-1982)
30. *Ուսուցիչ* (1981-1982)
31. *Տեղեկատու Թեհր. հայոց թեմի* (1982)
32. *Տեղեկատու հայկ. դպրոցի* (1982-1983)
33. *Տեղեկատու հայ ճարտ.* (1987)
34. *Տեղեկատու*, 1980
35. *ՊՀՄ*, 1996-1998

Ներկայումս թեհրանում լույս է տեսնում Ալիք օրաթերթը, Լույս ամսագիրը, Արաքս շաբաթաթերթերը եւ Սուրհանդակ ամսագրերը, «Հուլյս» երկշաբաթաթերթը, «Ապագա» եւ «Պայման» եռամսյա հանդեսները: 1894թ. մինչեւ 2012 թ. ընդհանուր հաշվով 85 անուն թերթ է տպագրվել թեհրանում:

Հայագիտությունը Իրանի Համալսարաններում եւ հայ ուսանողությունը

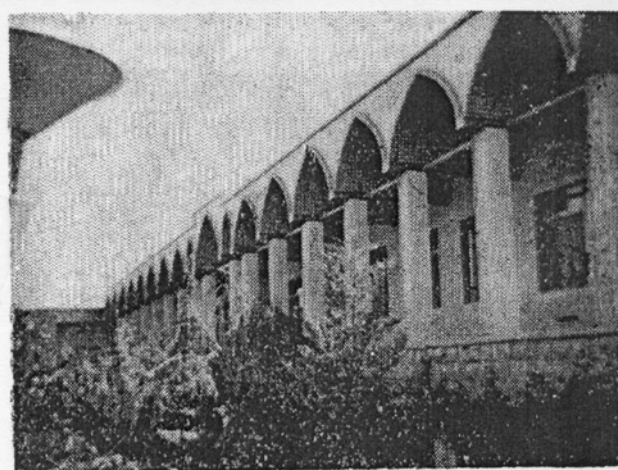
Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Սպահանի համալսարանի գրական ֆաբուլտեի հայերենագիտական ճյուղ

Սպահանի համալսարանի գրական ֆաբուլտեի հայերենագիտական ճյուղի հիմնադրաման աշխատանքներն սկսվել են 1960թ. դեկտեմբերին, Արիամեհի Շահնշահի հրամանով, իսկ ուսուցման աշխատանքները՝ 1961 թ. հունվարին:

Առաջին տասնամյակի ընթացքում շրջանավարտ են եղել 65 հոգի: Ավարտողների մեծ մասն այժմ պաշտոնավարում է իրանահայ ազգային դպրոցներում, մեծապես սատարելով մայրենի լեզվի ուսուցման եւ մեր դարավոր մշակույթի պահպանման նվիրական գործին:

Ժամանակին այս ճյուղի վարիչն էր պր. Զավեն Դավթյանը: Դասախոսներն էին՝ Հոգչ. Կ. Նդիշե վարդպ. Մանճիկյանը, պր. Արամ Երեմյանը, դոքտ. Հրանդ Դուկասյանը եւ օր. Ժյուլիետ Հակոբյանը, Ազատ Մաթյանը եւ նաեւ պր. Խաժակ Տեր Գրիգորյանը, Դր. Բալայանը եւ այլն:

Հայերենագիտական ճյուղի շենքը (նախնական)

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի նոր շենքը

Հայ Դասախոսներ.– Հայոց լեզվի ճյուղի հաստատման թվականից մինչև այժմ, վերը հիշված դասախոսներից բացի պաշտոնավարել են նաև հետեւյալները. պարոնյաք՝ Հայկ Աճեմյան, Վարդգես Հովհաննիսյան, Դոքտ. Հրանդ Ղուկասյան, Հովիկ Ալլահվերդյան, դոկտ Մեսրոպ Բալայան եւ օր. Ռոզի Ալեքսանդրյան:

Եղել են եւ կան նաեւ ոչ հայ լեզվի դասախոսներ, որոնց մեջ պետք է հաշվել նաեւ պրն. Զավեն Դավթյանին:

Առիթից օգտվելով հիշատկենք, որ Սպահանի տարրեր մասնաճյուղերում եւս պաշտոնավարում են հայ դասախոսներ, որոնք են՝ դոքտ. Մեսրոպ Բալայան (հոգեբանություն), սոքտ. Սերոբ Գասպարյան (երկրագործական ճարտարագիտություն), դոքտ. Հերոս Ղուկասյան (թեթեւություն) եւ պր. Զավեն Դավթյան (անգլերեն լեզու)³⁵⁰:

Հայերենագիտական ճյուղի համար կառուցվել է առանձին շենք՝ Գալուստ Կյուլպենկյան Հիմնարկության հատկացրած գումարով: (ներքեւի նկարում):

Սպահանի հայագիտական ճյուղը, Փարիզի Սորբոն համալսարանի հայագիտական ճյուղից հետո, 2-րդն է սփյուռքում, ուր շնորհվում է բակալավրի (պսակավորի տիտղոս՝ լիսանս կամ Բի. էյ.), որն ունի գիտական եւ իրավական նույն արժեքն, ինչ մյուս ճյուղերը: Պետի հիշել, որ Սպահանի համալսարանի չրջանավարտները, օգտվելով իրենց դիպլոմից՝ կարող են մագիստրոս ընդունվել Փարիզի Սորբոնի կամ արտասահմանի այլ համալսարաններում: Դոկտորայական եւ մագիստրոսի աստիճան ստացած ուսանողները, այսօր իրանում եւ սփյուռքի զանազան գաղթօջախներում դասավանդում են հայկական դպրոցներում եւ կրթական բարձրագույն հաստատություններում: Ուրախալի է նշել, որ Սպահանի հայագիտական համալսարանը ցարդ տվել է 100-ի հասնող չրջանավարտներ, իսկ այժմ ունի 55 ուսանող³⁵¹:

Իրանի նախկին արքայի հրամանագիրը, ըստ երեւույթի, երբեք չհրատարակվեց, գուցե եւ այդպիսին գոյություն չի ունեցել եւ Շահի թուլությունները կրել է լուկ բանավոր հրահանգի բնույթ: Ըստ իրանահայ ժրաջան եւ անվանի բանաստեղծ Լ. Գ. Մինասյանի.

«Հակառակ մեր կատարած երկար պրպտումների, ինչպես եւ երկար հայերենի ճյուղի վարիչ պրն. Զավեն Դավթյանի եւ խորհրդարանի պատգամավոր պրն. Սեւակ Սաղինյանի օժանդակությամբ, ցարդ մեզ հնարավոր չի եղել ձեռք բերել Արքայի հրամանագրի պատճենը կամ իմանալ նրա ճշգրիտ թվականը: Մինչ այժմ գրված «22 դեկտեմբեր» թվականը հայտարարության թվականն է եւ ոչ թե հրամանագրի»³⁵²:

Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետի ղեկանը սոքտ. Ամիր Աբրահմ Զարուղին էր: Հայերեն հին եւ նոր լեզուների նշանակությունը իրանագիտության համար դոքտ. Զարուղին կազմել է Պրոֆ. դոկտ. Հով. Հախնազարյանի հետ միասնաբար: Այդ մասին Դոկտեր Զարուղին պատմել է տողերիս գրողին: Այդ գեկուցումը կրթական նախարարը ներկայացրել է Իրանի արքային³⁵³:

³⁵⁰ - Բաֆֆի օրացույց. Թեհրան, 1972թ.:

³⁵¹ - Նալիրի օրացույց. Թեհրան, 1991թ.:

³⁵² - Նույն տեղում. էջ 3:

³⁵³ - ՊԲՀ. 1969թ. համար 3, էջ 263:

Սպահանի համալսարանին (եւ ոչ թե Թեհրանի կամ այլ համալսարանի) այդ մենաշնորհ տալու մեջ, երկու գլխավոր խնդիրներ ունեցել են իրենց անմիջական դերն ու ազդեցությունը:

Առաջինն այն՝ որ Նոր-Ջուղան իր դարավոր անցյալով ու մշակութային կենտրոնով միակն է ամբողջ Իրանում, եւ երկրորդ՝ համալսարանի ժամանակի տեսուչ Դոքտ. Արբաս Փարուզու հայասեր ու ջանադիր վերաբերմամբը:

Ինչքան հայերը խանդավառ, հակառակ դրան եղան նաեւ պարսիկ հայրենակիցներ, որ անգամ մամուլով բացասական արտահայտություններ ունեցան եւ ծիծաղելի գտան այս քայլը³⁵⁴, որոնք ի հարկե որեւէ ազդեցություն չունեցան եղած որոշումի եւ տարված նպաստավոր աշխատանքների վրա:

Արիամեհ Արքայի այս գեղեցիկ քայլը, հարկ է չեղտել, որ պարսիկ մամուլի կողմից եւս լայն արձագանգ ստացավ եւ ընդհանրապես մտավորական դասի շրջանակում արժանացավ լավ ընդունելության:

Համալսարանի հայերեն լեզվի ճյուղին կապվող առաջին աշխատանքներն սկսվեցին 1960 թվականի դեկտեմբերի վերջերից, հրամանագրի ստորագրման թվականից անմիջապես հետո: Այս առթիվ համալսարանի տեսչությունն իր առաջին կապի ստեղծեց Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմական Խորհրդի հետ, 28 դեկտ. 1960թ. (7 դեյ 1339) համար 1372 գրությունով. որի աջակցության շնորհիվ Ջուղայի երիտասարդ-ուսանող արձանագրվում են 14 հոգի, որոնց մուտքի քննությունը տեղի է ունենում 1961 թվականի հունվար 19-ին³⁵⁵, իսկ դասերը, համաձայն համալսարանի 10 բաժան 1339թվականի համար 1508 ծանուցման, սկսվում են 1961 թվականի փետրվար 5-ին, հատուկ ծրագրով ու հարմար դասախոսներով³⁵⁶:

Սպահանի համալսարանի տնօրինությունը 1960թ. պաշտոնական գրությունով դիմեց էլմիաձնին, Հայաստանի լուսավորության նախարարությանը, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին եւ մի շարք թերթերի խմբագրություններին՝ խնդրելով, որ նրանք իրենց հայագիտական ճյուղի գրադարանը հարստացնեն գրքերով, հանդեսներով, եւ թերթերով: Այդ դիմումները լայն արձագանք գտան Խորհրդային Հայաստանում: Առաքավեցին ավելի քան քսան անուն հայերեն թերթ եւ հանդես, գիտական արժեք ներկայացնող գրքեր եւ այլն: այնպես որ այդ գրադարանը 1971թ. ուներ շուրջ 1500 գրքեր³⁵⁷:

Հայոց լեզվի Ծրագիրը.՝ Սկզբնական շրջանում համալսարանի հայոց լեզվի ճյուղը գուրկ էր մի հիմնական ու կանոնավոր ծրագրից, բայց հետո տարիների ընթացքում կազմվեց ու ամբողջացվեց, նման գրական ֆակուլտետի մյուս լեզուների ճյուղերին, տպագրվելով առանձին գրքում:

Այդ ծրագրի մեջ, որ կրկին մասնակի փոփոխություն է ենթարկվել, նյութի հետ միասին տրված են նաեւ օգտագործելիք կամ պարապվելիք գրականություն ցանկը: Սրանից բացի, առանձին մի գրքով, որ կրում է «Ուղեցույց Սպահանի Համալսարանի» խորագիրը, տրված են համալսարանի բոլոր բաժիններին ու ճյուղերին պատկանող գիտությունների մանրամասն ծրագրերը, իրենց պատկան դասախոսական ցանկերի հետ միասին, որոնց թվում նաեւ հայոց լեզվի ճյուղի ծրագիրը:

Մինչեւ 1964-65 թվականների տարեշրջանը, ճյուղն ավարտելու համար սովորում էին երեք տարի, բայց վերոհիշյալ թվականներից հետո, մեկ նախապատրաստական լսարան եւս ավելացավ դրա վրա, այնպես որ այժմ շրջանը պետք է ավարտել չորս տարվա ընթացքում:

Հայերենի ճյուղի երկրորդ լեզուն համարվել է պարսկերենը, իսկ երկրորդը՝ եվրոպական չորս՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն եւ ռուսերեն լեզուներից որեւէ մեկը: Այս լեզուներից սովորաբար պարապվել է անգլերենը:

1968-80 տարեշրջանում հայոց լեզվի ծրագիրը կրկին փոխվելով կրճատվելով արարեցին եւ նորից ավելացվելով հայոց պատմությունը, որ վերացվել էր, իսկ ճարտասանությունը ներառվեց այլ դասերի մեջ:

Ա. լսարան
(նախապատրաստական)

	լեզու	ա. կիսամ.	բ. կիսամ.
Պարսկերեն լեզվի քերականություն.	պարսկերենով	2 միավոր	2 միավոր
Պարսկերեն գրականություն	»	3 »	3 »
Պարսկերենի մշակույթի պատմություն.	»	1 »	1 »
Հայերեն քերականություն	հայերենով	1 »	1 »
Հոգեբանություն	պարսկերենով	2 »	2 »
Շարադրություն	հայերեն	1 »	1 »

³⁵⁴ - «Թեհրան Մոսավար» շաբաթաթերթ(պարսկերեն) . Մոնիր Թաբաթարայի. 23 դեյ, 1339թ., համար 906.:

³⁵⁵ - Դժբախտաբար անբարեխիղճ ձեռքեր, ուսանողների այս առաջին ցանկն ու որոշ փաստաթղթեր, անհետացրել են Թեմական Խորհրդի պատկանող համալսարանի թղթածրարի միջից:

³⁵⁶ - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 5:

³⁵⁷ - Հ. Փահլևանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989 թ., էջ 211:

Փխիտոփայտություն	պարսկերենով	4 »	4 »
Ընկերաբանություն	»	-	2 »
Անգլերեն	»	4 միավոր	4 »
Բանահյուսություն եւ նամակագրութ.	հայերենով	1 »	1 »
Թարգմանություն	հայերեն-պարսկ.	1 »	1 »
Գումար՝		20 »	20 »

Բ. լսարան

	լեզու	Ա. կիսամյակ	Բ. կիսամյակ
Հայերեն քերականություն		2 միավոր	2 միավոր
Գրաբար		2 »	2 »
Լեզվաբանություն	պարսկերենով	2 »	2 »
Շարադրություն	հայերենով	2 »	2 »
Թարգմանություն	հայ-պարսկ.	2 »	2 »
Անգլերեն		2 »	2 »
Լեզվաբանություն	հայերենով	2 »	2 »
Ոճաբանություն	»	2 »	-
Բառագիտություն	»	2 »	-
Գրականություն	պարսկերենով	2 »	2 միավոր
Գումար՝		20 միավոր	20 միավոր

Գ. լսարան

	լեզու	Ա. կիսամյակ	Բ. կիսամյակ
Հայերեն քերականություն		2 միավոր	2 միավոր
Գրաբար		2 »	2 »
Լեզվաբանություն		2 »	2 »
Մշակույթի պատմություն		2 »	2 »
Անգլերեն		2 »	2 »
Գրականություն	պարսկերենով	2 »	2 »
Պաշտոնական		2 »	2 »
Հայ գրականություն	պարսկերենով	2 »	2 »
Գրական վերլուծություն		2 »	-
Գումար՝		18 միավոր	16 միավոր

Դ. լսարան

	լեզու	Ա. կիսամյակ	Բ. կիսամյակ
Հայ հին գրականություն		2 միավոր	2 միավոր
Ժարսկ. գրականություն		2 »	2 »
Անգլերեն		2 »	2 »
Գրական վերլուծություն	հայերենով	2 »	2 »
Հայոց մշակույթի պատմություն		2 »	2 »
Հայոց պատմություն		2 »	2 »
Հայոց գրականություն	պարսկերենով	2 »	2 »
Թարգմանություն	հայ-պարսկ.	2 »	-
Գրաբար(ըստ ցանկության)		2 »	-
Գումար՝		18 միավոր	14 միավոր

Ավարտաճառն (ատենախոսություն) ունի 4 միավոր, որը պետք է ավելացնել նաեւ վերջին տարվա Բ. կիսամյակի միավորների վրա³⁵⁸։

Ուսանողները չորս տարվա իրենց ուսման դասընթացը վերջացնելուց հետո ստանում են լիսանսի (բակալավրի) աստիճան։ Այդ լիսանսը ճանաչվում է պետության կողմից, բայց կրթական

³⁵⁸ - Լ. Գ. Մինասյան, Նշվ., աշխ., էջ 9-11։

նախարարությունը մինչև այժմ ոչ մի ընթացավարտ ուսանողի (հայագիտական բաժնից) չի վարձել, հակառակ եղած դիմումների, առարկելով, որ հայերեն լեզուն Իրանի դպրոցների ծրագրի մեջ չկա եւ դասավանդվում է միայն հայկական ազգային դպրոցներում:

Սպահանի հայագիտական բաժնի բացման եւ ընթացիկ աշխատանքների մեջ մեծ երախտիք ունի դոքտ. Ա. Ֆարուդին, որ հյուրարար եղել է նաեւ Երեւանում: Նրա Սպահանից հեռանալով հայերենի բաժնի մեծապես տուժեց, բայց չփակվեց, որովհետեւ այդ համալսարանի ընդհանուր տնորեն (ռեկտոր) դոքտ. Մոթամիդին հայերենի ուսուցման հանդեպ բարյացակամ վերաբերմունք ուներ:

Սպահանի հայագիտական բաժնի գլխավոր մտահոգությունը եղել է մասնագետ դասատուների կամ հայագետների պակասը: Փաստորեն հայերենի դասավանդումը կատարվել է այնպիսի անձնավորությունների կողմից, որոնց հայերենի գիտությունը հազիվ կարող է բավարարել տարրական եւ կամ միջնակարգ դպրոցներում հայերեն լեզվի ուսուցմանը: Հայերենի ուսուցման մակարդակը կարող է բարձրանալ միայն այն դեպքում, երբ գործը հանձնվի մասնագետ դասախոսների, նման անձանց թիվը Իրանում շատ սահմանափակ է³⁵⁹:

Սպահանի համալսարանի հայագիտական բաժնի ուսանողության գերակշռող մասը կազմում են Թեհրանի եւ կամ Իրանի այլ քաղաքների ազգային միջնակարգ դպրոցների հայ ընթացավարտները: 1969 տարվա ուսանողության թիվը հասնում էր 78 հոգու (բոլոր դասարաններում միասին):

Պրոֆ. Հով. Հախնազարյանը հայոց դասախոսների մասին՝ ժամանակին գրել է.

Դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյան

«Ընթացավարտներից օրիորդ Ռոզի Ալեքսանյանը Գյուլպենկյան հիմնարկության նյութական օժանդակությամբ ուսանել է Փարիզում, պրոֆ. Ֆեյդիի մոտ: Կրկին Ն. Զուղա վերադառնալով, նա դասավանդում է հայագիտական բաժնում՝ որպես հայոց գրականության եւ լեզվի դասախոս: Ներկայումս երեք ուրիշ ուսանողներ (մեկը միայն միջնակարգ դպրոցների ընթացավարտ, երկուսը՝ Խապահանի համալսարանի հայագիտական բաժնի ընթացավարտ) ուսանում են նույնպես պրոֆ. Նեյդիի մոտ: Մեր կարծիքով, սակայն, հայագիտության լրիվ դասընթաց նրանք կարող էին ուսանել Երեւանի համալսարանի հայագիտական բաժնում: Փարիզը չի կարող տալ այն, ինչ Երեւանի համալսարանը:

Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետն Գ. Գյուլպենկյան հաստատությունից 5 հազար դոլար ստացավ հայագիտական գրադարան հիմնելու համար: Ուսանողները կարող են օգտվել նաեւ Ն. Զուղայի վանքի հայկական գրադարանից: Դրանով հանդերձ գրական ֆակուլտետի ուսանողությունը եւ դասատուները մեծապես կարիք ունեն հայաստանում նախկինում եւ այժմ հրատարակվող, ինչպես նաեւ հետադաշում հրատարակվելիք հայագիտական, գրական, պատմական հրատարակությունների: Ուսանողությունը միայն այդ նոր ուսումնասիրությունների ընթերցանությամբ կարող է լրացնել իր գիտական թերին:

Հատկապես անհարժեշտ են մեծ հայագետներ Մ. Արեղյանի, Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի, Ս. Մալխասյանի, ինչպես նաեւ Է. Աղայանի, Գ. Զահուկյանի, Ա. Ղանալանյանի եւ այլ նշանավոր բանասերների եւ հայագետների ուսումնասիրությունները՝ ոչ միայն Սպահանի, այլ նաեւ Թեհրանի պետական համալսարանի հայագիտական բաժնի համար: Անչափ կարեւոր է

³⁵⁹ - ՊԲՀ. 1969, No 3, էջ 263:

լեզվաբանական, պատմագիտական եւ այլ հանդեաների եւ ամսագրերի կանոնավոր առաքումը՝ Շատ անհրաժեշտ է նաեւ օրաթերթերի ու շաբաթաթերթերի առաքումը»³⁶⁰ :

Հայերենագիտական ճյուղի ստեղծումը, թեեւ իրանահայ համայնքին պատճառեց ցնծություն, սակայն ցավոք ուներ աներեւակայելի կողմեր եւս: Երկրի ղեկավար Շահի հրամանագրով Սպահանի պետական համալսարանում ստեղծվում է հայկական բաժին, սակայն բավարար պետական գումար չի հատկացվում նրա կազմակերպման եւ ընթացիկ աշխատանքների համար, քանի որ Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց թեմական խորհուրդը դիմում է հայ համայնքին հայցելով նյութական-դրամական օժանդակություն³⁶¹:

Իսկ ինչպես նշեցինք, համալսարանի հայկական ճյուղի ընթացավարտներն չէին ընդունվում պետական պատկան հաստատություններում, նրանց աշխատանքի ընդունումն ու վարձատրելու հարցերը թողնելով հայ համայնքին: Հայկական բաժանմունքի պատկան ծախսերի հոգումը մեծապես ստանձնեց նաեւ Գալուստ Գուլբենկյան հիմնարկությունը:

Առաջին շուրջ հինգ տարիների ընթացքում թեմական խորհրդի կողմից համալսարանի ծախսերի դիմաց վճարվել է տարեկան 100,000 ռիալ, որի կեսն ստացվել է Թեհրանի թեմական խորհրդից: Այս վճարված կյոր գումարից բացի, եղել են այլ անմիջական ծախսեր, որոնք վճարվել են ժամանակավոր Հանձնախմբի կողմից:

1960-61 տարեշրջանի ծախսերի ընդհանուր գումարն եղել է 123,451 ռիալ, որից Ն. Զ. Ազգային Մարմինների կողմից վճարվել է 39,000 ռիալ, ժամանակավոր Հանձնախմբի կողմից 19,451 ռիալ, Թեհրանի թեմական խորհրդի կողմից 35,500 ռիալ, բաց՝ 32,500 ռիալ:

1961-62 տարեշրջանի ծախսն եղել է 132,500 ռիալ, որից համալսարանին վճարվել է 100,000 ռիալ (50,000 վճարել է Թեհրանի թեմական խորհուրդը):

Համալսարանի հայոց լեզվի ճյուղին իրենց օժանդակությունն են բերել նաեւ Իրանա-Հնդկաստանի թեմի մյուս շրջանները:

Համալսարանի հայ ուսանողներին նպաստել են Թեհրանի եւ Իրանա-Հնդկաստանի թեմերի թեմական խորհուրդները, իսկ այժմ նպաստում են Գալուստ Գուլբենկյան Հիմնարկությունը եւ Թեհրանի «Հայ կին» Միությունը:

1969-70 տարեշրջանում Գուլբենկյան հիմնարկությունը համալսարանի գետնի վրա հայերեն լեզվի ճյուղի համար մի առանձին շենք կառուցելու առթիվ հատկացրել է 25,000 դոլար: Եղած պակաս գումարները կրկին 25,000 դոլարով լրացվեց նույն Հիմնարկության կողմից³⁶²:

Եթե Հայագիտական ճյուղի առաջին ուսանողները եղել էին միայն հայերը, սակայն ժամանակի ընթացքում նրանք զիջելով ոչ-հայ ուսանողներին, այսօր համարյա այդ ճյուղում չի սովորում որեւէ հայ: Նաեւ հարկ է նշել որ Հայաստանի անկախությունից հետո Հրաչյա Աճառյան համալսարանի եւ իսլամական Ազատ համալսարանների համագործակցության շրջանակում, Թեհրանում հիմնադրվեց հայկական բաժին եւ Թեհրանից եկող ուսանողները բնականաբար նախընտրեցին հաճախել այդ իրենց քաղաքում գտնվող համալսարանը:

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնը ուներ հետեւյալ նպատակները.

ա) Իրանում ծառայել որպես հայագիտական ուսումնասիրությունների մի կենտրոն.

բ) Նկատվել էր, որ անգլերեն, արաբերեն եւ ֆրանսերեն լեզուների կողքին, թեպետ ոչ նույն ծավալով, անհրաժեշտ էին երկրին, նաեւ հայոց լեզվին եւ գրականության ծանոթ ու քաջատեղյակ անձինք.

գ) Հայոց լեզվի եւ գրականության ուսուցիչների պատրաստում³⁶³:

Գնահատելով Սպահանի համալսարանի հայագիտական մասնաճյուղը, հարկ է նշել որ հիմնադրված օրվանից նրան հաջողվեց դաստիարակել պատշաճ մակարդակով հայագետներ, որի իսկական պատճառը մասնագետ դասախոսների պակասն էր. Յավոք «սառ պատերազմի» հետեւանքով համալսարանի պատասխանատուները չկարողացան եւ գուցե չցանկացան հմուտ հայագետներ հրավիրել աշխարհի հայագիտության կենտրոն խորհրդային Հայաստանից, նույնիսկ Հայաստանի անկախությունից հետո եւս տեղի չունեցավ այս շատ կարեւոր հանգամանքը. Համալսարանը նախընտրեց մնալ իր սահմանափակ շրջանակներում³⁶⁴, իր ոչ բավարար աղբյուրներով, որի արդյունքը եղավ այն որ արդեն նշեցինք, 1960թվականից մինչեւ 2010թ. ամբողջ 50 տարիների ընթացքում քանի՞ գիտական որակյալ հետազոտություն, ատենախոսություն է հրատարակել հայկական ամբիոնը, նրա ընթացավարտներից քանի՞սն են բացի ուսուցչությունից գոնե սիրողական կարգով գրադրել հայագիտությանը, քանի՞ հասարակ հոգվածներ են գրվել այդ համալսարանի չորս պատերի շրջանակում եւ ապա նրանցից դուրս,

³⁶⁰ - ՊԲՀ. 1969թ., համար 3, էջ 263-264:

³⁶¹ - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 6-7:

³⁶² - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 7-8:

³⁶³ - Դոկտ. Մեսրոպ Բալայան. Սպահանի պետական համալսարանի հայագիտական ճյուղը. Ալիք. 1989թ.,

մախիթ:

³⁶⁴ - Ալիք. 1972թ., նույեմբեր 25:

Հայկական ամբիոնի ընթացավարտները ի՞նչ դեր ունեցան երկրի մակարդակով, (երկրորդ նպատակը)։ Կան այսպիսի հարցադրումների շարան։

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնը մնաց դպրոցական ուսուցիչներ պատրաստելու մակարդակում, մինչ հասավ այն օրը, որ հայ ուսանողի չգոյության պատճառով, այլևս ի գործու չէ նույնիսկ հայոց դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու պարտականությամբ զբաղվել, քանի որ պարսիկ ընթացավարտը չի ընդգրկվելու հայոց դպրոցում։

Հայագիտությունը Իրանի Համալսարաններում եւ հայ ուսանողությունը

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Թեհրանի համալսարանի հայկական բաժանմունքը

Հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային կապերը, լեզվի եւ գրականության փոխազդեցությունները դարերի վաղեցություն ունեն։ 1930-ական թվականներին Իրանում հայագիտական ամբիոնի ստեղծման անհրաժեշտության մասին են արտահայտվել խոշոր գիտնական Սաիդ Նաֆիսին, նշանավոր պահպանողական ու իրանագետ Ռուբեն Աբրահամյանը եւ ուրիշներ։

1960թ. Իրանի Մոհամեդ Ռեզա շահի թուլությունից հետո Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետին կից բացվեց հայագիտական ամբիոնը³⁶⁵։ Այդ գործում մասնակցեցին դոկտ. Ամիր Աբբաս Ֆարուզին եւ Թեհրանի համալսարանի դասախոս Հով. Հախնազարյանը³⁶⁶։

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի հիմնադրումից յոթ տարի անց՝ 1967-1968 ուսումնական տարվա սկզբից Թեհրանի պետական համալսարանի գրական ֆակուլտետի դասախոսների խորհրդի որոշման համաձայն, հիմք դրվեց արդի հայերենի եւ զրաբարի դասավանդմանը։

Թեհրանի պետական համալսարանում հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոն հիմնելու համար հիշյալ խորհուրդը որոշում էր կայացրել մի քանի տարի առաջ, սակայն այն հնարավոր եղավ գործադրել 1967-68 ուսումնական տարում, շնորհիվ համալսարանի գրականության ֆակուլտետի տնօրեն, դոկտ. Զարիոյլահ Սաֆայի եւ դոկտ. Մ. Մոդադդամի³⁶⁷։

Դեռեւս մի քանի տարի առաջ Թեհրանի պետական համալսարանի գրական ֆակուլտետի ուսուցչապետների խորհուրդը (Շորայե Դանեշբադե) գրական որոշում էր կայացրել արդի եւ դասական հայերենի (զրաբար) դասավանդության կապակցությամբ, սակայն 1967-1968 ուսումնական տարվա սկզբին, շնորհիվ գրական ֆակուլտետի այդ ժամանակվա տնօրեն դոքտ. Զարիոյլահ Սաֆայի բարյացակամ վերաբերմունքի, ինչպես նաեւ համեմատական լեզվաբանության եւ դասական լեզուների ամբիոնի վարիչ դոքտ. Մ. Մոդադդամի համաձայնության՝ հիմք դրվեց հին եւ արդի հայերենի դասավանդմանը Իրանի մայրաքաղաքի այս բարձրագույն հաստատության մեջ։ Դասավանդությունն ստանձնեց դոկտոր Հով. Հախնազարյանը, որ նույն ֆակուլտետի երկարամյա ուսուցչապետը եւ գերմաներեն լեզվի ու գրականության ամբիոնի վարիչն էր։

Հակառակ տիրող կարծիքի, հայերենի ուսուցումը, դեռեւս առաջին տարվա մեջ, սպասածից շատ ավելի հաջողություն գտավ գրական ֆակուլտետի ընհանուր լեզվաբանության եւ իրանագիտության հետեւող պարսկախոս ուսանողների ու եվրոպական արդի լեզուներին, գրականությանը եւ կամ այլ գիտությունաց հետեւող հայ ուսանողների մոտ։ 1967-68 ուսումնական տարվա առաջին կիսամյակին չուրջ 22-25 հոգի ուսանողները արձանագրվեցին եւ կանոնավոր կերպով հետեւեցին հայերենի դասընթացին։ Հայ ուսանողները ծանոթ էին հայերենին ու ունեւք այն բավական տիրապետում էին։ Դրանով հանդերձ, նրանք ոչ միայն կանոնավոր կերպով հետեւում էին դասերին, այլ նաեւ դասերից դուրս սիրով օգնում էին իրենց պարսկախոս դասընկերներին, տրված դասերն ավելի յուրացնելու համար, Ուսանողության գերակշռող մասը պարսիկներ էին։

Զմեռային կիսամյակին հայերենի դասավանդության համար, դասական մյուս լեզուների չափով, նկատի էր առնված միայն 3 միավոր։ Համաձայն ներքին կանոնադրության, միավորի (վահեդ) դասավանդության չափը չի սահմանափակված եւ յուրաքանչյուր միավորի դիմաց կարելի է պարապել երկու եւ կամ ավելի ժամեր։ Զմեռային կիսամյակին նկատի էր առնված միայն տառաձանաչությունը եւ արդի հայերենի դյուրին բնագրերի ընթերցումը։ Նույն տարվա երկրորդ կիսամյակին սկսվեց նաեւ զրաբարի ուսուցումը եւ ոսկեղարյան հայերենի դյուրին բնագրերի ընթերցումը։ այդ դասընթացին կարող էր մասնակցել միայն լիսանսի բաժնի վերջին՝ չորրորդ լսարանի եւ բարձրագույն լիսանսի

³⁶⁵ - Լ. Գ. Մինասյան. Սպահանի համալսարանի գրական բաժանմունքի հայերեն ճյուղը. Թեհրան, 1971 թ., էջ 5։

³⁶⁶ - Հով. Հախնազարյան. Հայագիտությունը Թեհրանի եւ Սպահանի համալսարաններում. Պատմա-բանասիրական հանդես. 1969թ., էջ 262-263։

³⁶⁷ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1969թ., Թեհրան, էջ 430։

(մագիստրատուրայի) բաժնի ուսանողությունը, որի հետեւանքով ավելի ցածր լսարանների մի խումբ ուսանողներ գրկվեցին հայերենի դասերին մասնակցելու իրավունքից: Դասերի այս սահամանփակ դրույթները վերացվեց շնորհիվ հայերենի դասատուի ձեռք առած միջոցների. 1968-69 ուսումնական տարվա մեջ, նախկին 3 միավորի փոխարեն, հայերենի դասավանդությունը հատկացվեց 6 միավոր, որից՝ 3 միավորը լիսանսի բաժնում, արդի աշխարհաբար հայերենի ուսուցման համար, եւ 3 միավորը՝ բարձրագույն լիսանսի բաժնում, գրաբարի ու դասական բնագրերի ընթերցանության համար: Եւ որովհետեւ, ինչպես վերը ասվեց, յուրաքանչյուր միավորի դիմաց կարելի է ավել ժամեր պարապել, ուստի հայերենի դասերին հնարավոր է շատ ավելի ժամեր հատկացնել, եթե անհրաժեշտ լիներ դասատուներ լինեին:

Թեհրանի պետական համալսարանում սկսված այս կարեւոր գործի ներքին բովանդակության մասին լրիվ գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է, որ այդ կապակցությամբ մի քանի բացատրություններ տրվեն: Նախ պետի ասել, որ արդի եւ դասական հայերենների դասավանդությունը գրված է համեմատական լեզվաբանության եւ դասական լեզուների բաժնում սանսկրիտերենի, զենդերենի, պահլավերենի, սեպագիր արձանագրությունների, հին պարսկերենի, սողդերենի, հին հունարենի եւ լատիներենի շարքում:

Նույն թվականի առաջին կիսամյակին արձանագրվել էին ավելի քան 20 հայ եւ պարսիկ, իսկ հաջորդ տարին 69 ուսանող: Ֆալուլտետում 1969-70 ուսումնական տարվանից հաստատվել է նաեւ մագիստրոսության (բարձրագույն լիսանս) աստիճանի ամբիոն³⁶⁸: Դասավանդության համար մշակված ծրագիրը նույն ֆակուլտետի դեկան ղուկտ. Նասրի միջոցով ներկայացվել է համալսարանի ռեկտոր ղուկտ. Ալիխանիին եւ հաստատվել է վերջինիս կողմից³⁶⁹:

Արդի հայերենի եւ գրաբարի դասավանդման գործը ստանձնեց նույն ֆակուլտետի երկարամյան դասախոս ղուկտ. Հով. Հախնազարյանը: Որպես դասախոս հրավիրվեցին նաեւ Արտակ արք. Մանուկյանը, Եր. Հայրապետյանը եւ Անդրե Տեր-Օհանյանը³⁷⁰:

Համալսարանը ուներ որոշ տարբերություններ այլ գիտական հաստատություններից: Այնտեղ հիմնադրված հայագիտական բաժինը գիտական նպատակներ էր հետապնդում: Հայագիտական բաժնի խնդիրներից էր հայերեն եւ իրանական հին ու արդի լեզուների փոխադարձ կապերի ու առնչությունների ուսումնասիրությունը:

Թեհրանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի աշխատանքը եղել է 1967-78թթ. որը եւ իսլամական հանրապետության հիմնադրումով (1979) հետո դադարեցվեց³⁷¹:

Թեհրանի համալսարանի հայագիտական մագիստրատուրային, եւս ցավոք վիճակվեց նույն ճակատագիրը, ինչ ունեցավ Սապհանի համալսարանը համարյա նույն պատճառներով:

³⁶⁸ - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 14:

³⁶⁹ - Այլք. 1970թ., մայիսի 3:

³⁷⁰ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970թ., էջ 376: Նաեւ Այլք. 1970թ., մայիսի 3:

³⁷¹ - Թեհրանի Հայոց Թեմը. Թեհրան 2003թ., էջ 8:

Թեմի Հայոց Թեմի Հայերենագիտական Երեկոյան դասընթացներ

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

1961թվականին ժամանակի կարիքից ելնելով, Հայերենագիտական դիշերային (այժմ Երեկոյան) դասընթացներին հիմք դրին մի խումբ երիտասարդ-ուհիներ:

1961 թվականի հունվարին, Թեհրան նոր ժամանած երիտասարդ առաջնորդ Տեր. Արտակ արք. Մանուկյանին (այժմ հանգուցյալ) առաջարկվեց կազմել Թ. Հ. Թեմի Գիշերային Հայերենագիտական դասընթացները, որը ունեցավ իր վարչությունը բաղկացած 5 հոգուց, ատենապետ՝ պրն. Նորայր Էլսայան, քարտուղար՝ Նազար Նազարյան, գանձապահ՝ Լորիկ Նազարյան:

Ահավասիկ այս նպատակադրմամբ ու պահանջարկով, 1961 թվականին, Թեհրանի Հայոց դպրոցների ուսուցիչների առաջարկությամբ ու նախաձեռնությամբ, ժամանակի Թեմական խորհրդի տնօրինությամբ եւ «Հայ կին» միությունից գործակցությամբ հիմնվեց Թեհրանի Հայոց Թեմի Հայերենագիտական երեկոյան դասընթացները, որի առաջին տնօրենը դարձավ ժամանակի Թեմակալ առաջնորդ՝ Երջանկահիշատակ Արտակ արք. Մանուկյանը, որը միեւնույն ժամանակ ստանձնեց կրօնագիտական առարկաների դասավանդությունը:

Այդ շրջանում դասընթացների վայրը՝ Թեհրանի Հայոց Ազգային «Քուշեշ Դավթյան» տղայոց միջնակարգ դպրոցն էր, դասարանները կազմվում էին չարաթի, երկուշարթի եւ երեքշարթի օրերը երեկոյան 3:30-6 (յուրաքանչյուր դասարան չարաթական 9 դասաժամ): Դասընթացների տեւողությունը 4 տարի էր, որի շրջանը ավարտելուց հետո, շրջանավարտին ազգային Առաջնորդարանի կողմից տրվում էր ավարտական հատուկ վկայական:

Դասավանդվող առարկաների դասացուցակը հետեւյալն էր.՝

- ա. Կրոնագիտություն
- բ. Հայոց լեզու (աշխարհարար)
- գ. Հայոց լեզու (գրաբար)
- դ. Մատենագրություն
- ե. Հայ արդի գրականություն
- զ. Հայոց պատմություն
- է. Քերականություն
- ը. Մանկավարժություն
- թ. Շարադրություն
- ժ. Հոգեբանություն

Հայերենագիտական դասընթացներում դասավանդում էին ժամանակի բազմափորձ ուսուցիչները եւ անվանի մտավորականները, այդ թվում՝ պարոնայք՝ Երվանդ Հայրապետյանը, Անուշավան Գրիգորյանը, Տաճատ Պողոսյանը, Բազրատ Հարությունյանը, Խաչատուր Սաղաթեյանը, Արտակ Բաղայանը, Նորայր Պահլավունին եւ Միշա Հայրապետյանը:

«Հայ կին» միությունը ստանձնել էր վարչական գործերը եւ նյութական միջոցների ապահովումը:

Դասավանդության մակարդակը իր ընդհանրության մեջ ավելի խորացված էր միջնակարգի Հայոց դպրոցի Հայերեն առարկաների դասավանդության մակարդակից³⁷²:

1964 թ. Բաֆֆի օրացուցի խմբագիր եւ հրատարակիչ Տաճատ Պողոսյանը անդրադառնալով Հայերենագիտական դասընթացների հիմնադրման եռամյա աշխատանքներին նշում է.

«Դպրոցն ունի 3 տարվա դասընթաց, որին հետեւում են 35 ուսանող-ուհիներ, մեծ մասամբ ազգ. նարական դպրոցներում պաշտոնավարող երիտասարդ ուսուցիչ-ուհիներ: Դասավանդվում են Հայոց լեզու, գրաբար, արդի գրականություն, մատենագրություն, Հայոց պատմություն եւ կրոնագիտություն: Դասատուներն են՝ Գերշ. Առաջնորդ Սրբազանը, Տաճատ Պողոսյանը, Անուշավան Գրիգորյանը եւ Գեորգ Դարֆին»³⁷³:

Կազմվեց առաջին դասարանը 25-ից 30 հոգով: Ուսանողները զնալով մաղվեցին եւ դասարանը 13 աշակերտներով իր առաջին տարվա աշխատանքը ավարտեց:

Հրավիրվեցին ժամանակի բազմափորձ ուսուցիչներ եւ անվանի մտավորականներ՝ այժմ հանգուցյալներ Տաճատ Պողոսյանը, Անուշավան Գրիգորյանը եւ Գեորգ Ֆարֆին, նաեւ Տ. Արտակ Սրբազանը նախ պատվո նախագահ, ապա կրոնի դասախոս: Պարապումները կատարվում էին 3 օր, 3 ժամ:

³⁷² - Միշա Հայրապետյան. Թ.Հ.Թ. Հայերենագիտա... Նախիր 2008/թ., էջ 583:

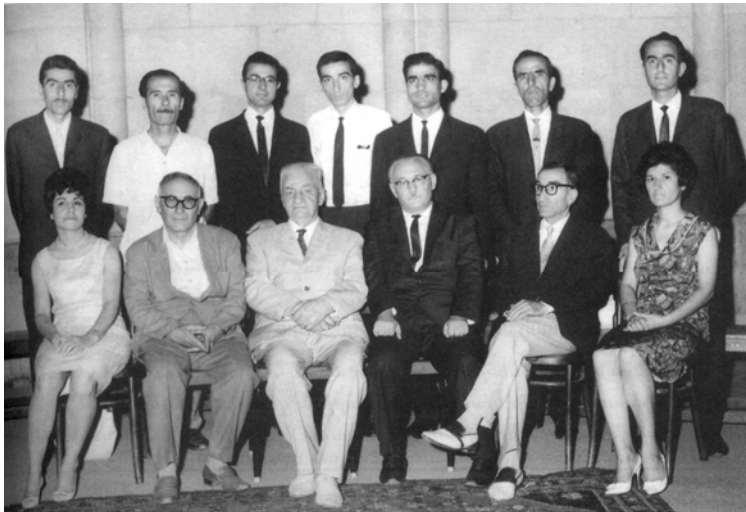
³⁷³ - Բաֆֆի օրացույց. 1964/թ.:

Ժամանակի ազդային դպրոցների Կենտրոնական հոգաբարձու-թյունը ի նկատի ունենալով դասընթացների լրջությունը եւ կարեւորությունը, որոշեց պաշտոնականացնել այն:

Կարճ դադարից հետո 1967 թվականին Կենտրոնական հոգաբարձու-թյունը նամակ հղեց «Հայ կին» միութեան ժամանակի վարչությանը, որպեսզի «Հայ կին» միութեանը աջակցի հայերենագիտական նյութականին:

1967 թվականին «Հայ կին» միութեանը ընդառաջելով Կենտրոնական հոգաբարձու-թյան գրավոր առաջարկին, ստանձնում է դասընթացների անմիջական ղեկավարությունը: Ժամանակավոր դադարից հետո Թեհրանի Հայոց Թեմական խորհրդի որչամոր³⁷⁴ 1981-82 տարեշրջանից Թեհրանի Հայ ուսուցիչների եւ «Հայ կին» միութեան համագործակցությամբ եւ վերահասու-թյամբ Կենտրոնական հոգաբարձու-թյան վերաբացվեցին դասընթացները, որի նյութական ծախսերը, գրեթե ամբողջությամբ հոգում էր «Հայ կին» միութեանը:

Հետագայում «Հայ կին» միութեան հոգատարությամբ եւ Թեհրանի հայոց թեմի Թեմական խորհրդի ղեկավարությամբ, նաեւ հովանավորությամբ գերշ. Սեպուհ արք. Սարգսյանի Թեհրանի. Հայոց Թեմի երեկոյան դասընթացները առ այսօր շարունակում է պահպանել իր գոյությունը³⁷⁵:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ 2-ՐԴ ՏԱՐԻՆ:

Հայերենագիտական առաջին, երկրորդ եւ երրորդ տարվա ուսանողները

Թեհրանի Հայերենագիտական դասընթացների նպատկն էր մայրենի լեզվի եւ պատմություն դասավանդման ուսուցիչների վերա-պատրաստումը, մասամբ այն ինչ հետապնդում էր Սպահանի Համալսարանի հայագիտական ամբիոնը, այն տարբերությամբ, որ Թեհրանի դպրոցներում դասավանդող երեսասարդ ուսուցիչները այստեղ ավելի լավ հնարավորություն ունեին իրենց աշխատանքի կողքին, նաեւ զարգացնել իրենց գիտելիքները երեկոյան դասընթացներում³⁷⁶:

³⁷⁴ - Փյունիկ. Թեհրան. 1982թ., Դ. տարի, թիվ 43(170):

³⁷⁵ - Լորիկ Սիմրոջյան. Թեհրանի Հ. Թ. Հայերենագիտական երեկոյան դասընթացներ. Նաիրի տարեգիրք. Բ տարի, Թեհրան 2008թ. էջ 579-581:

³⁷⁶ - Բաֆֆի օրացույց. 1964/թ.:

Հայերենագիտականի առաջին շրջանի ուսանողները, ուսուցչական կազմի հետ
Նստած ձախից աջ՝ Լորիկ Սիմրոջյան(Նազարյան), Թամար Ղազարյան:
Ուսուցչական կազմ Անուշավան Գրիգորյան, Տ. Արտակ արք. Մանուկյան, Տաճատ Պողոսյան, Գորգ
Դարֆի:

Կանգնած՝ Վարուժան Գալստյան, Առաքել Աղամյան, Սեպուհ Ամիրխանյան, Նազար Նազարյան, Էմմա
Էլսայան (Քարամյան), Նորայր Էլսայան (Սարգսյան), Թելլո Աղաբաբյան, Վարդան Նազարյան, Խանկար
Բաղումյան, (հետագային Տեր Զարեհ քհն. Բաղումյան), Ժորժ Մարտիրոսյան եւ Հերոս Գավթրիելյան:

Քանի որ միջ այդ չկար նման դասընթացներ, սկզբնական շրջանում դասերին մասնակցում էին մեծ
թվով հայ ուսուցիչ-ուսիներ (60-70): Հետագա տարիներին այդ թիվը որոշակիորեն նվազեց, ի հետեւանս այն
բանի որ այդ դասընթացները արդեն ավարտում էին աշխատող ուսուցիչները: Հայերենագիտական
դասընթացներ էին հաճախում նաեւ ոչ ուսուցիչներ, որոնք իբրեւ ստացած գիտելիքները սկսեցին
օգտագործել միութենական, եւ կամ ազգային աշխատանքի այլ ասպարեզներում:

1975 թվականին դադարեցին Հայերենագիտական դասընթացների պարապմունքները, որը տեւեց
մինչեւ 1980-81 ուսումնական տարին: Հայ ուսուցիչների պատրաստման եւ վերաորակավորման, ինչպես
նաեւ համաձայն արդի պայմանների ու պահանջների հայոց դպրոցներում (համարյա նույնը՝ ինչ զգացվում
էր 60-ական թվականներին) հայերենի ուսուցիչների ուսուցման գործը մեթոդական եւ բովանդակութեան
իմաստով առավել օգտագործելի, այժմեական դարձնելու ու նաեւ հայերենագիտական եւ մշակութային
մարզում տեղեկութեան փոխանցման նպատակով, խորհրդակցելով ժամանակի թեմական Խորհրդի հետ եւ
ունենալով նրա համաձայնութեամբ թեհրանի Հայոց դպրոցների Հայ Ուսուցիչների միութեան
նախաձեռնութեամբ եւ «Հայ կին» միութեան համագործակցութեամբ վերսկսվեցին Թ. Հ. Թ.
Հայերենագիտական Երեկոյան դասընթացների պարապմունքները: Մեծապես փոփոխված էին
դասավանդութեան առարկաները դասերի բովանդակութեամբ, դասավանդութեան ծրագրային
նպատակա-ուղղվածութեամբ եւ վարչական ու աշխատանքային զրկածքը:

Նոր շրջանի դասընթացների ծրագրում ներառված են ուսմանսիրական-գործնական աշխատանքներ եւ
մանկավարժական, մեթոդիկ առումով գործուսուցում եւ փորձնական աշխատանք (ստուգարքի կարգով):

Ստորեւ տրվում է Թեհրանի հայոց Թեմի Հայերենագիտական դասընթացների դասացուցակը.

1. Կրոնագիտութեան եւ Բարոյագիտական (1.2.3)
2. Հայոց լեզու-աշխարհարար (տեքստաբանութեան եւ վերլուծութեան) (1.2.3)
3. Հայոց լեզու-գրարար (քերականութեան եւ թարգմանութեան)
4. Մատենագրութեան (հին հայ գրականութեան)
5. Հայ միջնադարյան գրականութեան
6. Արդի հայ գրականութեան (Զարթոնքի շրջան եւ նոր շրջան)
7. Գրական տեսութեան (Գրական դպրոցներ, ժանրեր, ոճեր, գրական հնարաններ
եւ գրական վերլուծութեան հիմունքներ)
8. Հայոց պատմութեան(1,2,3)
9. Մանկավարժութեան (Աշակերտի հոգեբանութեան, դասավանդութեան
մեթոդիկ եւ դպրոցական հարցեր, տեսական եւ գերծնական հարցեր) (1,2,3)

10. Հայոց լեզվի տեսություն (ա. Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, քերականություն-ձևաբանություն, թեքում, շարահյուսություն, կետադրություն եւ վերլուծություն) (1,2,3)
11. Ուղղագրություն եւ ուղղախոսություն (1,2)
12. Շարադրություն եւ ինքնուրույն խոսքի ուսմունք (1,2,3)
13. Հայ մշակույթ Ա. (ծանոթացում հայ ճարտարապետությանը (ա-1)
14. Հայ մշակույթ Բ. (ծանոթացում հայ երաժշտությանը) (բ-1)
15. Մեթոդական աշխատանքներ (1,2,3)³⁷⁷:

Հայերենագիտական դասընթացների նոր շրջանում պարապ-մունքները վարել են (ու ոմանք դեռ շարունակում են պարապել) վաստակավոր ուսուցիչներ եւ մշակույթի գործիչներ՝ պարոնայք Նորայր Էլսայանը, Սերոբ Թիլիմյանը, Սարո Բաբումյանը, Միշա Հայրապետյանը, Ջանի Ջարգարյանը, Ալբերտ Աճեմյանը, Սերոբ Սուքիասյանը, Վարուժան Առաքելյանը, դոկտ. Արմեն Հախնազարյանը, Հրայր Կոտիկյանը, Տիգրան Բայաթյանը, Վահիկ Ղազարյանը, Հարութ Տեր Մարտիրոսյանը, Սայաթ Բարումյանը, Հայկ Շիրինյանը, Արա Ֆարհադյանը, Ալբերտ Պետրոսյանը, օրիորդ Հիլմա Դավթյանը, օր. Լիդա Բերբերյանը, օր. Վերթիկ Սաֆարյանը, տկն. Այրինա Նորայանը, օր. Շեռլի Ավետյանը, օր. Մարո Տեր Հարությունյանը, տկն. Յոդիկ Պուլուգյանը եւ օր. Իսկուհի Ասատրյանը:

Թեհրանի Թեմի առաջնորդ Գերշ. Սեպուհ արքեպիսկոպոս Սարգսյանը ստանձնել է կրոնագիտության եւ բարոյագիտության առարկայի դասավանդությունը:

Հայերենագիտական դասընթացների նոր շրջանի առաջին տնօրենը, եղել է Նորայր Էլսայանը, ապա՝ պրն. Միշա Հայրապետյանը:

Դասընթացը ավարտել են 818 շրջանավարտներ, որոնց զգալի մասը ներգրավվել են Թեհրանի Հայոց դպրոցներում որպես, ուսուցիչ. մեկ մասը աշխատում է ազգային հասարակական հաստատություններում, իսկ մյուս մասը մյուսություններում եւ մամուլում:

Թ. Հ. Թ. Հայերենագիտական դասընթացների դասավանդության ծրագիրը 1996 թվին մի անգամ վերանայման ենթարկվելով, որոշակիորեն փոփոխվեց:

Դասընթացներին ուսանողները ընդունվում են ամեն տարեկան կազմակերպված մուտքի քննությանը, որին մասնակցում են միջնակարգ ավարտ անձինք՝ առանց տարիքի սահմանափակման:

Նշելի է, որ հայոց միջնակարգ դպրոցներում տիրող հայոց լեզվի դասավանդության իրավիճակը ողորակիորեն ազդում է դասընթացների աշխատանքների վրա, ընդ որի պահանջվում է առավել ճիգ ու աշխատանք:

Հայերենագիտական դասընթացների վայրը վերաբացումից հետո երեք անգամ տեղափոխվել է («Նայիրի» դպրոցից Սանայի պողոտայի մասնաշենքը, այստեղից նախկին «Քուշեշ ուղեցույց» դպրոցի շենքը եւ ապա՝ «Վաչե Հովսեփյան» դպրոց):

Դասընթացները վարչական տեսակետից ենթակա է Թ. Հ. Թ. Կրթական Խորհրդին եւ Փինանսավորումն ու բյուջետը գոյացվում է «Հայ կին» միության միջոցով եւ ուսանողության թոշակներով:

Վերջին քսանամյակում տարեկան ուսանողների թիվը եղել է 70-55 հոգի³⁷⁸:

Ուսանողության թիվը 2001թ. եղել է 52 հոգի (առաջին տարի 13, երկրորդ տարի 20, երրորդ տարի 19 հոգի), իսկ 2002թ. եղել է 55 հոգի (առաջին տարի 23, երկրորդ տարի 12, երրորդ տարի 20): Ներկա դասախոսներն են Սեպուհ արք. Սարգսյանը, Հնդ. Միշա Հայրապետյանը, Ջանի Ջարգարյանը, Հնդ. Հարութ Տեր Մարտիրոսյանը, Սաքո Բաբումյանը (այժմ տեղափոխվել է Հայաստան), Այրինա Նորայանը, Մարո Տ. Հարությունյանը (Այժմ Ա.Մ.Ն.), Սայաթ Բաբումյան, Շեռլի Ավետյանը, հասմիկ Խաչատրյանը, Հելեն Օհանյանը³⁷⁹:

Թեհրանի հայերենագիտական դասընթացների իր բոլոր արժանիքներով հանդերձ կարեւոր թերությունը այն է ինչ ունեն եւ ունեցել են Սպահանի, Թեհրանի եւ հետագայում Իսլամական Ազատ համալսարանները եւ այն նրանց կղզիացած իրավիճակը եւ աշխարհում հայագիտական իսկական կենտրոն Մայր Հայաստանի հետ հաղորդակցության եւ համագործակցության բացակայությունը:

Այժմ սույն կրթական հաստատությունը շարունակում է իր աշխատանքները, եւ նպատակ ունի առավել զարկ տալ իր գործունեությանը եւ կենդանի կապ պահել հայագիտական ամբիոնների ու կենտրոնների հետ:

³⁷⁷ - Մ. Հայրապետյան. նշվ. աշխ., էջ 585:

³⁷⁸ - Նույն տեղում. էջ 586:

³⁷⁹ - Նույն տեղում. էջ 587-588:

Հայագիտությունը Իրանի Համալսարաններում եւ հայ ուսանողությունը

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Իրանի Իսլամական Ազատ համալսարանի հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոնը

1991 թվականին, Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հիմնադրումից հետո, Իրան-Հայաստան գիտական եւ մշակութային համագործակցության շրջանակում Երեւանի Հրաչյա Աճառյանի անվամբ եւ Իրանի իսլամական Ազատ ոչ-պետական համալսարանների միջեւ կնքվեց համագործակցության պայմանագիր: Այսպիսով վերջինիս մեջ 1995 թ. հիմնադրվեց Հայագիտական ամբիոնը³⁸⁰:

Թեհրանի Իսլ. Ազատ համալսարանի օտար լեզուների ֆակուլտետի հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոնը ղեկավարվում էր սկզբում՝ վաստակավոր ուսուցիչ եւ տեսուչ պրոֆ. Սայադ Բարոմյանի, ապա՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Անդրանիկ Սիմոնյանի միջոցով, որը շարունակվում է առ այսօր: Հատկանշական է, որ հենց սկզբից ամբիոնի պատասխանատուների եւ դասախոսական կազմի կողմից մեծ աշխատանք տարվեց՝ ծրագրավորելու եւ կազմակերպելու դասավանդվելիք առարկաները, եւ համապատասխան գրականության ստեղծման ուղղությամբ: Յուրաքանչյուր ուսումնական տարեկանին համալսարան էին ներգրավվում չորս հարյուր հայ եւ պարսիկ ուսանողներ. վերջիններս ի միջի այլոց մեծ թիվ էին կազմում: Աշխատանքը շատ ծանր էր եւ պատասխանատու, բայց եւ այնպես յուրաքանչյուր ոք աշխատում էր իր լուծման ներդրել ընդհանուր գործին եւ վառ պահել այդ ուսումնական-հայերենագիտական օջախի կրակը:

Այնուամենայնիվ այդ բոլորը մնաց անցյալում եւ, ցավոք վիճակն այսօր արդեն հուսահատական է, եւ դա դառնալիս է՝ 2004-ին մի շարք օրենքների հաստատման հետեւանքով, որոնցով կտրուկ նվազեց ուսանողության թիվը: Ըստ համալսարանի նոր կանոնադրության այս մասնաճյուղում կարող էին ընդունվել նրանք, ովքեր կոնկուրսի համապատասխան օտար լեզվի քննությունը կհանձնեին հայերենով, եւ այդ մասնագիտությունը իրենց առաջին ընտրությունը կլինեին: Այս ուղղությամբ մեծ դեր ունեցավ այն հանգամանքը, որ այս մասնաճյուղի ուսանողների թոշակը համարյա կրկնապատկվեց էր մյուս օտար լեզուների, ասենք, անգլերենի ու գերմաներենի համեմատությամբ: Այսպիսով, թեեւ շատ չանցած վերացան այդ սահմանափակող որոշ կանոնները, բայց եւ այնպես վիճակը այլեւս չբարելավվեց եւ զնալով ամբիոնը գրկվեց տասնյակների հասնող պարսիկ ուսանողությունից: Մյուս կողմից կոնկուրսին մասնակցող հայերն էլ հազվադեպ էին ընտրվում հայոց լեզու եւ գրականություն մասնագիտությունը, որով եթե նկատի ունենանք մեր կամքից անկախ ընթացող արտագաղթը եւ թոշակի բարձր լինելը, արդեն հասկանալի կդառնա թե ինչու այսօր համարյա գուրկ ենք ուսանողությունից:

Այս անկումային ընթացքը ոչ մի կերպ հնարավոր չէրավ կասեցնել եւ ամբիոնի վարիչ Ա. Սիմոնյանի բոլոր ջանքերը մինչ որս ի դերեւ են անցել³⁸¹:

Ի նկատի ունենալով այս իրավիճակը, ամբիոնը հրատարակեց հետեւյալ կոչը.

«Ազատ համալսարանի հայոց լեզվի եւ
գրականության ամբիոնի կոչը

Թեհրանի «Ազատ» համալսարանի հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոնը ունի 15 տարվա անցյալ, բայց վերջին տարիներին, որոշ պատճառներով (արտագաղթ, ուսման վճարման դժվարություններ եւ...), դիմորդների թվի նվազեցում է արձանագրել, երեւույթ, որ վտանգում է ամբիոնի գոյությունը:

³⁸⁰ - Թեհրանի Հայոց Թեմը (Հայերեն, անգլերեն, պարսկերեն).

Թեհրան, 2003թ., էջ 8:

³⁸¹ - Քարմեն Ազարյան. «Հայերենագիտական համալսարան՝ առանց ուսանողների». Հուլիս երկշաբաթաթերթ. Թեհրան, համար 89, 2010թ., դեկտ 22:

Այս կապակցությամբ հանդիպումներ են տեղի ունեցել Թ. Հ. Թ. Առաջնորդ Սեպուհ արք. Սարգսյանի եւ Թ. Հ. Թ. Թեմական խորհրդի ատենապետ դոկտ. Այդա Հովհաննիսյանի հետ, եւ փոխանցվել են մտահոգությունները, նրանք իրենց հերթին հայտնել են ամբիոնին օգնելու պատրաստակամություն (համապատասխան ֆոնդերի միջոցով օժանդակել այն լավագույն ուսանողներին, որոնք նյութապես դժվարանայու են վճարել համալսարանի ուսման վարձը):

Ամբիոնի խնդիրների լուծման ուղղությամբ իրենց ջանքերով օժանդակել են Ի. Ի. Խորհրդարանի պատգավավորներ՝ Ճարտ. Գեորգ Վարդանը եւ պրն. Ռոբերտ Բեգլարյանը: Օժանդակություն, որը դեռ չարունակվելու է մինչեւ վերջնական հաջողությունների արձանագրումը:

Հարգելի հայրենակից, դիմելով Ձեզ, կոչ ենք անում եթե հետաքրքրված եք բարձրագույն կրթությամբ, հատկապես, հայոց լեզվի եւ գրականության ասպարեզում, մասնակցեք «Ազատ» համալսարանի մոլտֆի քննություններին:

Հիշեցնում ենք, որ հաջորդ ամսին թողարկվելու են հիշյալ քննությունների գրքույկները:

2010 թ. դեկտեմբերի 26

Հարգանք՝

Ազատ համալսարանի

Հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոն»³⁸²

³⁸² - «Հուլիս» երկշաբաթաթերթ. Թեհրան, համար 90, 2011թ., հունվարի 12:

Հայ ուսանողությունը Իրանում

Իրանում առաջին համալսարանների հիմնադրվելու պահից, իրանահայ երիտասարդությունը ձգտել է բարձրագույն ուսում ստանալ նրանցում: Իրանի համալսարաններում (թե պետական, թե Ազատ) հայերը բարձրակարգ ուսում են ստանում եւ նրանցից շատերը փայլուն երկրի կյանքի գանազան ասպարեզներում: 1979թ. երբ երկրում հաստատվեց իսլամական վարչակարգ, շատ փոփոխություններ կատարվեցին երկրի համալսարաններում եւ բուհերում: Զանազան բուհեր իրար միացվելով՝ կառուցվեցին նոր համալսարաններ, ընդարձակվեցին ներկաները, մանավանդ մեծ ներդրում կատարվեց Ազատ Համալսարանի ընդարձակման համար, երկրի ուսանողության թիվը բնակչության աճին զուգահեռ բազմապատկվեց:

Ի նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ Պետական համալսարանների ուսանողների ընդունման հնարավորությունը գիջում է Ազատ համալսարանին, եւ մրցությունը պետականում ընդունվելու համար շատ ավելի խիստ ու դժվար է, բնականաբար պիտի այն եզրահանգման հասնել, որ Ազատ համալսարանում ընդունվողների թիվն էլ գերազանցում է պետական համալսարաններում ընդունվողների թվին, տոկոսային տվյալներն էլ այդ փաստում են.

տարեշրջան	Պետական համալսարան			Ազատ համալսարան		
	ընդհ. թիվ	հայ փոխադ.	տոկոս	ընդհ. թիվ	հայ փոխադ.	տոկոս
1991-92	83123	58	0.07	103000	81	0.08
1992-93	120838	67	0.06	125000	231	0.18
1993-94	126206	57	0.05	170000	449	0.26
1994-95	123738	49	0.04	173000	875	0.51
1995-96	120661	84	0.07	175000	436	0.25
1996-97	147494	73	0.05	180000	442	0.25

Պետական համալսարանի պարագայում, վերի աղյուսակից պարզվում է այն իրողությունը, որ հայ ուսանողները գրավում են չափազանց փոքր տոկոս (միջին հաշվով՝ 0.06 տոկոս) ընդհանուր փոխադրվողների համեմատությամբ: Իսկ Ազատ համալսարանում հայ փոխադրվողները գրավում են ավելի բարձր տոկոս՝ պետական համալսարանի համեմատությամբ (Ազատ համալսարանի) փոխադրվողների պարագայում աղյուսակում գրված թվերը կարող են իրականությունից որոշ չափով հեռու լինել, քանի որ դրանց մեջ ներառվել են պահեստի ցանկերը եւ կան կրկնություններ:

Վարի երկու ցուցանիշները իրար հետ համեմատելով՝ նկատելի է հետեւյալը:

Ընդհանուր ուսանողների համարյա 50 տոկոսը պետական համալսարան է հաճախում (ի նկատի ունենալով, որ Ազատ համալսարանի փոխադրվողների թվի մեջ է ներառված նաեւ պահեստի ցանկը): Իսկ հայ ուսանողների պարագային՝ պետական համալսարան հաճախող ուսանողների տոկոսը 40-ից իջել է 10.15-ի: Փոխադրվողների թիվը պետական համալսարանի պարագային համարյա թե մնացել է անփոփոխ, իսկ Ազատ համալսարան փոխադրվող հայ ուսանողների թիվը ժամանակի ընթացքում բարձրացել էր ³⁸³:

	Պետական համյս.	Ազատ համյս	գումար	Ժեռ. տոկոս	Ազատ տոկոս
1991-92	83123	103000	186123	44.66%	55.34%
1992-93	120838	125000	245838	49.15%	50.85%
1993-94	126206	170000	296206	42.61%	57.39%
1994-95	123738	173000	296738	41.70%	58.30%
1995-96	120661	175000	295561	40.81%	59.19%
1996-97	147494	180000	327494	45.04%	54.96%

	Պետական համյս.	Ազատ համյս	գումար	Ժեռ. տոկոս	Ազատ տոկոս
1991-92	58	81	139	41.73%	58.27%
1992-93	67	231	298	22.48%	77.52%
1993-94	57	449	506	11.26%	88.74%
1994-95	49	875	924	5.30%	94.70%
1995-96	84	436	520	16.15%	83.85%
1996-97	73	442	515	14.17%	85.83%

Սակայն հարկ է ի նկատի ունենալ որ հայերի արտագաղթը խիստ բացասական է ազդել ինչպես հայ դպրոցների աշակերտության, այնպես էլ համալսարաններում սովորող ուսանող-ուհիների թվին:

³⁸³ - Ալիք. 1996թ., դեկտ. 31:

Իրանահայ օրացույցներ, տարեգրքեր

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Հայերը հնագույն շրջանից ի վեր տոմար են ունեցել, այս մասին է վկայում Անանիա Շիրակացին իր «Տիեզերագիտության եւ տոմար» աշխատության մեջ: Հենվելով այդ տեղեկության վրա, Ղեւոնդ Ալիշանը եզրակացրել է, որ մեր հայ ազգի սկիզբը եղել է մ.թ.ա 2492թ. եւ մեր ազգային գերագույն տոնը՝ օգոստոսի 11-23ը: Ենթադրվում է, որ հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկ Նահապետը ասորական Բելին այդ ժամանակ է հաղթել, եւ ի նշան այդ հաղթանակի, սահմանվել է նոր դարագլուխ եւ տոնվել տարեցտարի:

Հայկ նախահոր անվան հետ կապված առասպելական թվականը որոշ տոմարագետների եւ պատմաբանների կողմից կոչվել է «Հայկայ թուական» կամ «Հայկայ շրջան»³⁸⁴:

Ա. Շիրակացին հիշատակել է Բուն Հայկական ամիսներն, ամսվա օրերի եւ ցերեկային եւ գիշերային ժամերի անվանումները³⁸⁵:

Հայերը մինչեւ քրիստոնեական թվականի ընդունումը, ըստ երեւույթին, առաջնորդվել են հայկյան, կամ ինչպես այն կոչվել է՝ «բուն հայոց» թվականով, որը ընդունվել է նաեւ հայոց եկեղեցու կողմից եւ մինչեւ հիմա էլ այդ առասպելական թվականը պահպանվում է եկեղեցական օրացույցներում: Այսպես օրինակ՝ 1970թ. էջմիածնի օրացույցի տիտղոսաթերթում «բուն թուականին Հայոց» համարվում է 4462-4463-ը:

Հայոց հին շարժական տոմարի տարին ունեցել է 12 ամիս, յուրաքանչյուրը՝ 30-ական օրով եւ 13-րդ լրացուցիչ՝ ավելյաց կոչվող ամիսը՝ 5 օր: Ենթադրվում է, որ հայոց հին տոմարի ամիսների անունները կապված են առասպելական Հայկ Նահապետի որդիների եւ դուստրերի անունների հետ: Սրանք են.

- 1-Նավասարդ
- 2-Հոռի
- 3-Սահմի
- 4-Տրե
- 5-Քաղոց
- 6-Արաց
- 7-Մեհեկան
- 8-Արեգ
- 9-Ահեկան
- 10-Մարերի
- 11-Մարդաց
- 12-Հրտոից
- 13-Ավելյաց

Այսպես համար 1,2,3,7,8,10-ը Հայկի դուստրերն էին, իսկ համար 4,5,6,12-ը նրա որդիներն էին, իսկ Մարդաց եւ Ահեկան ամիսները այսպես կոչվեցին, քանի որ այն «Ժամանակս ամառնայինք էին սոքա»³⁸⁶:

Հետագայում հայ իրականության մեջ առաջացել են «Հայոց մեծ թվականը (սկսիցը 551թ.), Հայոց փոքր թվականը (552+532): 1317-ին Աղանայի եկեղեցական ժողովում որոշվել է հրաժարվել Հայոց տոմարից եւ ընդունել հուլյան տոմարը, որը սակայն չի կատարվել: 1584-ին Հոռմի պապի կարգադրությամբ հրատարակվել է Նոր Գրիգորյան տոմարը: Հայոց տոմարը գոյատևել է մինչեւ 20-րդ դ.: Հայաստանում 1920 թ. ընդունվել է Գրիգորյան տոմարը: Հայոց եկեղեցին պաշտոնապես այն ընդունել է 1923-ին, սակայն եկեղեցին եւ սփյուռքահայ որոշ հրատարակություններում Գրիգորյան տոմարով (փրկչական) զբաղվող թվականին զուգահեռ տրվում է նույն Հայոց բուն տոմարը (2492) եւ տոմարական թվականը (551):

Հայերեն անդրանիկ օրացույցը կոչվել է «Պարզատոմար» եւ տպագրվել է հայոց 961 թ.՝ 1512-ին, Վենետիկում, Հակոբ Մեղապարտի սարքավորած հայկական առաջին տպարանում: Այն փոքրիկ գիրք է, բաղկացած 59 թերթից: Նրանցից մեզ մնացել է 6 օրինակ³⁸⁷: Իսկ հայերեն խորհրդային առաջին օրացույցը

³⁸⁴ - Հ. Բաղդասարյան. Հայոց տոմարի պատմություն. Երեւան, 1976թ., էջ 11:

³⁸⁵ - Ա. Շիրակացի. Երեւան, 1979թ., էջ 256-257:

³⁸⁶ - Հ. Բաղդասարյան. նշվ. աշխ., էջ 11-12:

³⁸⁷ - Ա. Գ. Առաքելյան. Հայ ժող. մտավոր մշակույթի զարգացման պատմ., հ. 2, Երեւան, 1964թ., էջ 272:

յուլյոս է տեսել 1921-ին եւ պարբերաբար հրատարակվել է ամեն տարի: Օրացույցներ եւ հրատարակել նաեւ Հայաստանի ժուռնալիստների, նկարիչների միութիւնները, առանձին կազմակերպութիւնները եւ պարբերականներ: Սփյուռքի մշակութային, հայրենակցական, մարզական միութիւններն ու կազմակերպութիւնները, թեմական եւ եկեղեցական խորհուրդները, պատրիարքարանները նույնպէս հրատարակում են բազմատեսակ օրացույցներ: Հայոց եւ աշխարհի ամենաերկարակյաց օրացույցը հրատարակում են Վենետիկի Մխիթարյանները (1775-ից)³⁸⁸:

Իրանահայ առաջին օրացույցը

Իրանահայ առաջին տոմարագիրքը եղել է «Գիրք Տումարաց որ պարզատոմար կոչի», հրատ. Հով. Ծրդ. Քթրչենցի, տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, Ն. Ջ., 1647թ., 84 էջ:

Իրանահայ առաջին օրացույցի հրատարակութեան պատիւը պատկանում է Զուղայեցի մի համեստ քահանայի՝ Տեր Դիոնիսիոս Տեր Եղիազարյանին (1834-89):

Տեր Դիոնիսիոսի օրացույցը հրատարակվում է Նոր-Զուղայում՝ 1863 թվականին, եւ տպագրական, խմբագրական եւ ուղղագրական տեսակետից ունի բազմաթիւ թերութիւններ. այսուհանդերձ, իրեւ իր միջավայրի առաջին փորձ եւ այն էլ մի ժամանակում, երբ վաղուց դադարել էր պարսկահայ տպագրութիւնը, արժանի է հատուկ ուշադրութեան, մանավանդ որ նրա հրատարակութիւնն արդիւնք է անհատական նախաձեռնութեան եւ զոհողութեան:

Այժմ չափազանց հազվագյուտ այդ օրացույցը, որի մեկ օրինակը գտնվում է Ս. Ամենափրկչյան Վանքի մատենադարանում, փոքրադիր մի գրքույկ է, գրպանի ծափալով: Թերթերը համարակալված չեն, բայց ընդամենը պարունակում է 54 տպագրված էջեր, որոնցից առաջին երկու երեսներին երեւում է հետեւյալ մակագիրը.՝

ՕՐԱՅՈՅ

Վասն ամի Տեառն

1863

ԵՒ ՀԱՅՈՅ

Ռ-ՀԺԲ

Տպագրեալ

ի Նոր Զուղա

«Ի Հայրապետութեան Տ. Կ. Մատթէոսի Աստուածընտիր Կաթողիկոսի եւ յԱռաջնորդութեան Ա. Տ. Թադէոսի Ս. Արքեպիսկոպոսի Սրբոյ Ամենափրկչեան Վանոց Նոր Զուղայ»:

Երրորդ էջը պարունակում է տոմարական տեղեկութիւններ, որոնց հետեւում է երկու էջի վրա ամանորյան մի ոտանավոր, «Օրացոյց»-ի կազմողի ստորագրութեամբ՝ «Բարեմաղթութիւն» վերնագրով:

Օրացույցի հաջորդ երկու էջերում տեղ է տրված «Ժամանակագրութիւնք երեւելի անցից ինչ աշխարհի» մի ցուցակի, որից հետո 8-րդ էջում տպագրված է մի այլ ցուցակ՝ ամիսների հայատառ անգլերեն անունների, որոնք այն ժամանակ Հնդկաստանում եւ Զուղայում սովորական գործածութեան մեջ էին: Ապա հետեւում է բուն օրացույցը (45 էջ), Հայոց եւ լատինական ամիսներով (հին ու նոր տոմար), եկեղեցական տոներով եւ հարակից ծանոթութիւններով:

Օրացույցի վերջում գետեղված է հետեւյալ հիշատակարանը, ուր հեղինակն անկեղծորեն խոստովանում է իր այդ տպագրական փորձի թերութիւնները. - «Ներողամիտ լիցին ընթերցողք ազաչեմ սխալմանց օրացուցիս այսը նորոգ այժմ տպագրելոյ ի Նոր Զուղա, զի ոչ յանգիտութիւն է ի սպառ, այլ յակամայից պարտաւորումն այք իսկ եղեն, ըստ որում քանի մի առձեռն տառիւք տպեցաք, յորս եւ մինչ ոչ գտաք ուրոյն ըստ պատճառի, առ հարկի պարտաւորեալ յայլատեսակ տառից ի տեղի միմեանց ի կիր արկաք»:

Արժե մի քանի տողով անդրադառնալ պարսկահայ այդ առաջին օրացույցի հրատարակութեան հանգամանքներին: 1844 թվականին Ս. Կատարինյան օրիորդաց դպրոցի ապագա հիմնադիր Մանուկ Հորդանանյանը իր ուրիշ բարեգործութիւնների շարքում մի լրիւ տպարան է նվիրում իր ծննդավայր Նոր-Զուղայի վանքին:

Այդ տպարանը, սակայն գանազան պատճառներով երկար ժամանակ անգործութեան է մատնվում, մինչեւ 1877 թվականին վանքի Առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Հովհաննիսյանի ջանքերով կարգի է բերվում եւ գործի թվում, երբ տպագրվում են մի շարք օգտակար աշխատութիւններ, ի շարս որոնց Հարութիւն տեր Հովհաննիսյանի «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան» երկհատոր ուսումնասիրութիւնը (1880թ.):

³⁸⁸ - ՀՍՀՀ.12, Երեւան, 1986թ., էջ 583:

Անգործության մատնված այդ տպարանի տառերից է, ահա՛ որ Տեր Դիոնիսիոս քահանան օգտվելով, իր իսկ ձեռքով շարում է եւ մի փոքրիկ ճնշիչ մեքենայի միջոցով տպագրում է իր կազմած օրացույցը: Համառ եւ տոկուն ջանքեր, որոնք ակամայից մեզ հիշեցնում են նախից ավելի քան երկու դար առաջվա խաչատուր Վարդապետ Կեսարացու աշխատանքները, երբ ինքնահնար միջոցներով 1638 թվականին նա տպագրեց առաջին գիրքը Իրանում եւ Միջին Արեւելքում³⁸⁹:

Տեր Դիոնիսիոսի օրացույցը հրատարակվում է միայն մեկ տարի: Ապա 15 տարի հետո, շատ ավելի ճոխ եւ մաքուր հրատարակությամբ, լույս է տեսնում Վանքի պաշտոնական առաջին օրացույցը (1878/թ.), որի պարբերական հրատարակությունը կանոնավորապես շարունակվում է ցարդ³⁸⁹:

1878 թվականից, հաջորդաբար լույս են տեսել Ն. Զ. վանքի օրացույցները, որոնք երբեմն իրենց մեջ պարունակել են նաեւ շնչագրւթյուններ, վիճակագրություններ, եւ հետաքրքիր այլ տեղեկություններ՝ խրատներ, գիտելիքներ եւ այլն:

Օրացույցների հաջորդական շարքը ընդհատվել է երկու անգամ, առաջինը 1893-1897 թվականներին, հինգ տարով, իսկ երկրորդը՝ 1940-1944 թվականներին՝ 5 տարի, երկրորդ անգամստ պայմաններ հետեւանքով: Իսկ զրանից հետո շարունակվել է մինչ օրս³⁹⁰ (2011) 124 համար: Սա իրանահայ ամենաերկարակյաց օրացույցն է:

Իրանահայ մյուս օրացույցներն ներկայացվում են հետեւյալ ցանկով.

- «Օրացույց» (գրպանի). Թեհրան, 1897/թ., տպարան «Ջաւահայ», կազմեց՝ Վաղարշակ Բժշկյան:
- «Ամանոր» (պատի). Նոր Զուղա, 1922/թ. կազմեց՝ Հովհաննես Տեր Գրիգորյան:
- «Օրացույց» (Վանքի եկեղեցական-գրպանի). Ն. Զուղա, համառոտ:
- Նոր Զուղայում 1924 թվականի համար տպագրվել է երկու օրացույց, մեկը հին եւ մեկը նոր տոմարով:
- «Արեւելք» (պատի). Թավրիզ, 1936/թ., կազմեց՝ Անդրե Տեր Օհանյան:
- «Արշալոյս» (պատի). Թեհրան, 1938/թ., հրատ. Թեհրանի Երիտասարդաց Միություն:
- «Արուսեան» (պատի, մեկ էջով). Թեհրան, 1946/թ., կազմեց Ա.՝ Հայրապետյան:
- «Արշալոյս» (պատի). Թեհրան, 1955 թ., հրատ. Հայկ Գարագաշ, տպարան «Չափքար»:
- «Արաքս» (պատի). Թեհրան, 1955/թ., հրատ. Հրաչ Մարտիրոսյան:
- «Րաֆֆի» (պատի). հիմն. եւ հրատարակիչ, Տաճատ Պողոսյան. հրատարակվում է 1942 թվականից մինչ օրս (հրատարակվում է նաեւ գրպանի օրացույց):
- «Նաիրի» (պատի). հիմն. Սամվել Սարուխանյան, տպագրվում է 1954 թվականից. ներկա խմբագիր եւ հրատարակիչ Սեպուհ Ամիրխանյան՝ մինչեւ նրա մահը 2012. , հրատարակում է նաեւ գրպանի օրացույց:
- «Կանթեղ» (պատի). հիմնադիր եւ տարիների հրատարակիչ Հով. Տեր Պետրոսյան. 1959-ից մինչ առ այսօր, նրա մահից հետո հրատարակվում է Ալիքի կողմից:
- «Արուսեան». հրատարակվել է 1982/թ., Արուսեան Ազգային եւ մշակութային միություն. հրատարակիչ Սուրեն Համբարձյան:
- «Ալիք» օրացույց. 1982-1985/թթ., Ալիք օրաթերթի հրատարակչ:
- «Չարենց». 1981-84/թթ., հրատարակ. Հայ Մշակութային Կազմակերպություն. խմբագիր Կարո Հակոբյան:
- «Գարուն». 1983-89/թթ., հրատարակ. Իրանահայ Ազգային եւ մշակութային միություն.
- «Հույս» երկշաբաթաթերթի օրացույցը. 2009/թ.:
- Հ. Մ. Մ. «Րաֆֆի» համալիրի օրացույց. 2011/թ., միություն 30-ամյակի առիթով:
- Ընդարձակ օրացույց 1921 թվականին Քրիստոսի եւ հայոց ՌՅՀ-1370-տպ. իւր. Ամի. վանքի, Ն. Զ., 1921/թ., էջ՝ 122 (չհամարակալված)+108=230, չափ. 9x5.4 սմ.:
- Պատի օրացույց «Ամանոր»

Նաիրի օրացույցը, սկզբից մինչեւ 1969 թվականը, հրատարակել է միայն Սամուել Մարուխանյանը, իսկ 1970-ից հետո նաեւ ընկերակցությամբ Սեպուհ Ամիրխանյանի:

Րաֆֆի օրացույցի տոները մինչեւ 1964 թվականը կազմել են Տեր Համբարձում ավ. քհն. Վարդանյանը եւ Արմենակ Ահարոնյանը, ապա այնուհետ, ինչպես եւ Նաիրի օրացույցինը 1960 թվականից եւ Կանթեղինը 1973 թվականից, Լեւոն Մինասյանը, իսկ 1960-ից առաջ Նաիրի օրացույցի տոները կազմել է Արմենակ Ահարոնյանը:

³⁸⁹ - Զ. Հանանյան. Պարսկահայ առաջին օրացույցը. Րաֆֆի օրացույց. 1952/թ.:

³⁹⁰ - Լ. Գ. Մինասյան. Նոր Զուղա. Օրացույցները. էջ 69-70 եւ նույնի հայ տպագիր գիրք... էջ 13:

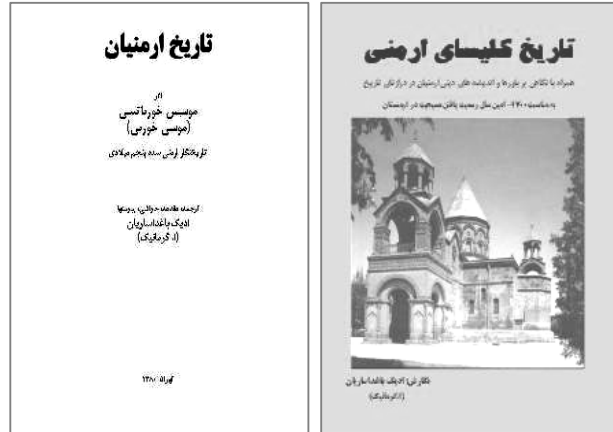
Իրանահայ տարեգրքեր

1. Մասիս, Իրանահայ առաջին տարեգիրք, օրացույցը, Խմբագիր Հայկ Աճեմյան, հրատ. նախ թավրիզում, ապա Թեհրանում, 1921թ.:
2. Պարսկահայ տարեցույց Ա. տարի 1927թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարազաշ, ծաղրանկարները՝ Դեւի, տպ. «Փարոս», Թավ., 1927թ., էջ՝ 276, ծավ. 17x24 սմ.:
3. Պարսկահայ տարեցույց Բ. տարի 1929թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարազաշ, ծաղրանկարները՝ Դեւի, տպ. «Փարոս», Թավ., 1929թ., էջ՝ 463, ծավ. 15x21 սմ.:
4. Պարսկահայ տարեցույց Գ. տարի 1930թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարազաշ, ծաղրանկարները՝ Դեւի, տպ. «Փարոս», Թավ., 1930թ., էջ՝ 416, ծավ. 15x21 սմ.:
5. Բաֆֆի տարեգիրք (Ա. տարի)- կազմեց եւ հրատ. Տաճատ Պողոսյան, տպ. «Մոդերն», 1969թ., էջ՝ 583, չարվ. 11.8x19.7 սմ.:
6. Բաֆֆի տարեգիրք (Բ. տարի 1970թ.)- կազմեց՝ Տաճատ Պողոսյան, տպ. «Մոդերն», 1970թ., էջ՝ 687, չարվ. 11.8x19 սմ.:
7. Բաֆֆի տարեգիրք (Գ. տարի 1971թ.)- կազմեց եւ հրատ. Տաճատ Պողոսյան, տպ. «Մոդերն», 1971թ., էջ՝ 263, չարվ. 11.8x19.7 սմ.։ Մանոթ. երի լինելով, լույս տեսավ միայն 1984 թվականին, Արմինե Պողոսյանի կողմից, Լ. Մինասյանի օժանդակությամբ, դարձյալ ոչ լրացած ձեւով։
8. Բաֆֆի տարեգիրք (Գ. տարի 1970թ.)- կազմեց՝ Տաճատ Պողոսյան, լրացուցիչ մասը 40 էջ՝ խմբագրեց՝ Լ. Գ. Մինասյան, տպ. Խր. Ամիր. Վանքի, Ն. Զ., 1984թ., էջ՝ 263, ծավ. 17x24 սմ.:
9. Նաիրի տարեգիրք Ա. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. «Նայիրի», տպ. «Ֆարարի», Թեհ., 2004թ., էջ՝ 800, ծավ. 24.5x18 սմ.:
10. Նաիրի տարեգիրք Բ. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. «Նայիրի», Թեհ., 2008թ., էջ՝ 872, ծավ. 24x19 սմ.:
11. Նաիրի տարեգիրք Գ. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. «Նայիրի», Թեհ., 2010թ., էջ՝ 862, ծավ. 24x19 սմ.:

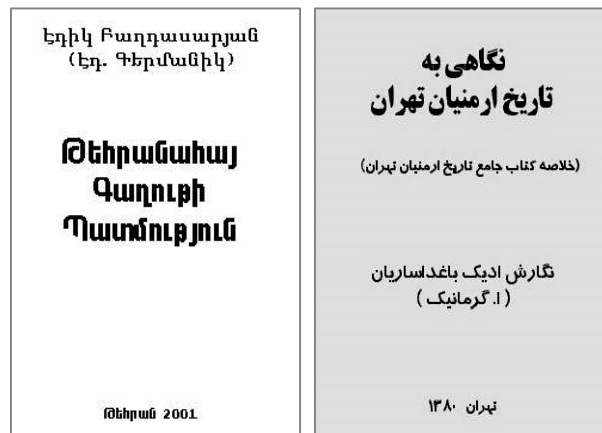
բազմաթիվ սեմինարներ, որոնց ընթացքում ներկայացրել են հայ մշակույթը, գիտությունը, և տեխնիկական ընդհանուր հարցեր: Նշված գործերը հայերեն, պարսկերեն և անգլերեն լեզուներով են:

Լոյս.- 1995 թվականից աշխատում էք թերթի հրատարակմամբ, եթե կարելի է այս գործի դրդապատճառների մասին բացատրեիք:

Է.Բ.-Թերթի հրատարակման իդոլ ունեցել են դեռևս Իրանի յեղափոխությունից անմիջապես յետոյ,

անգամներ փորձեր են կատարել համախոհ ընկերների հետ, սակայն դա յաջողեց 1995 թ. «Ապագա» ամսագրի հրատարակմամբ, ապա «Լոյս»-ը և «Ապագա» եռամսեայ հանդեսը: Իրանահայ ներկայ մամուլը ունենալով կուսակցական պատկանելություն, պարզապես չէր կարող ամբողջ համայնքի ցանկությունները ներկայացնել, նրանց կողմից ակնաթող են եղել բոլոր նրանք, ովքեր գաղափարական պատկանելություն չեն ունեցել այդ կուսակցությանն ու խմբերին և այդպիսի անհատները զգալի թիվ են կազմում: Մենք ցանկացել ենք ունենալ անկախ մամուլ, այն իմաստով, որ մեր համայնքի բոլոր անդամներին անկախ նրանց հասարակական հայացքներից, հնարաւորություն տրուի արտայայտել իրենց տեսակետները, յուզումներն ու ապրումները, հասարակական և մշակութային արժանիքները: Որպես օրինակ ասեմ, որ մեր 70-ամեայ միակ օրաթերթը մինչև օրս մի բառ չի անդրադարձել իմ և շատերի մշակութային և գիտական գործերի մասին: Մենք մեր մամուլում աշխատում ենք ըստ մեր

սահմանափակ հնարա-տրությունների, լրացնել այդ բացը :Որևէ թերթ իրաւունք չունի սևացնելու համայնքի ընդհանուր պատկերը, խեղաթիւրել իրականությունները:

Լոյս.- Յօդածների տպագրութեան համար ինչ չափանիշներ էք նկատի առնում:

Է.Բ.- Յօդածները պիտի մշակութային և հասարակական իմաստ ներառեն: Բոլոր այնգայիսները հրատարակում են , եթէ չընդգրկեն գրապարտանք , հայիոյանք ու չհակասեն ազգային շահերին և Իրանի օրէնքներին:

Լոյս.-Ձեր նոր հրատարակած գրքերի մասին տեղեկացրեք:

Է.Բ.- Պարսկերէնով՝ «Հայ եկեղեցու պատմությունը» նիւրած Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման 1700-ամեակին, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» գիտական քարգմանությունը՝ առաջաբանով և ծանօթագրություններով ու յաւելածներով, «Թեհրան-մահայութեան պատմություն»,

«Քեամարա գաւառի ընդհանուր մշակոյթն ու պատմութիւնը», «Արցախի պատմութիւն», «Շահնամն և հայերը», ««Սիջին Արևելքի երկրների տոմարը», « Ակնարկ Իրանա-հայութեան պատմութեան», իսկ հայերէնով՝ «Թեհա-նահայութեան պատմութիւն», «Քեամարա գաւառի հայկական գիւղերի պատմութիւնը», « Համառօտ ակ-նարկ Իրանահայութեան պատմութեան»:

Լոյս.-Ր՞ն է ձիշտ թարգմանութիւնը:

Է.Բ.- Թարգմանութիւնը պիտի հարազատ և հաւատարիմ լինի իսկական բնագրին, լեզուն՝ ժամանակակից: Թարգմանիչը իրատուն չունի միջամտելու բնագրի մէջ, նա կարող է իր բացատրութիւնները ներկա-յացնել տողատակում:

Լոյս.- Ձեր կարծիքով իրանահայ համայնքի մշակութային եւ հասարակական մակարդակը ինչպիսի՞ն է:

Է.Բ. – Յաւօք մեր համայնքը, ելնելով Իրանի ընդհանուր մշակութային պայմաններից և մեր համայնքային ներքին բարոյութիւններից, շատ քիչ է առաջադիմել, և ժամանակի ընթացքում անընդհատ վայրէջք է ապրել: Դպրոցների անփառունակ վիճակը, «ազգային» կոչուող իշխանութիւնների և նրանց կողմից հովանաւորուող միութիւնների կարծրամտութիւնն ու թունաւոր մօտեցումները հասարակական հարցերի նկատմամբ, մշակութային միութիւնների կրաւորական վիճակը, անգործունէայ անձանց պարծենկոտ ներկայութիւնն ու բեմերի իւրացումը , տնտեսական աննախանձելի իրավիճակը , և բազմաթիւ այլ պատ-ճառների արդիւնք է մեր համայնքի ներկայ դրութիւնը:

Լոյս.-Իսկ Ձեր կարծի՞քը «Միասնականութեան» մասին:

Է.Բ.- Այդ հասկացութիւնը շատ ընդարձակ բա-ցատրութեան կարիք ունի, սակայն մի քանի բառով կարելի ասել՝ նրան հասնելու համար կարիք ունենք մեծահոգիութիւն, հանդուրժողականութիւն, հասարակա-կան և ազգային բարձր գիտակցութիւն, ունենալ բազմաբնոյթ մօտեցումներ՝ միևնոյն շահերի և ազգային արժէքների շուրջ: Չասենք «մէկ ազգ, մէկ եկեղեցի , մէկ մշակոյթ», բայց հակառակը կատարենք, ինչպէս այս օրերում տեսնում ենք որոշ շրջանակների կողմից դաւադրական քայլեր են կատարում: Այդպիսիները «Միասնականութեան» ուղղակի թշնամին են:

Լոյս.-Իրանահայ միւս մամուլի մասին ի՞նչ եք մտածում:

Է.Բ.- Ես ուրախ եմ , որ նրանք հրատարակում են, միասնակցութիւն և առողջ հասարակութիւն ունենալու համար կարիք ունենք տարբեր մօտեցումներ ունեցող թերթերի և հանդէսների:

Լոյս.-Ի՞նչ պատգամ ունեք:

Է.Բ.- Ես բոլոր խմբերին ու անհատներին հրաւիրում եմ մեր ազգային գերագոյն շահերի շուրջ համախմբուել և պաշտպանել հայ մշակոյթը, հանդուրժել միմիանց, ընդունել քննադատութիւններ և վերացնել թերութիւն-ները: ■

Լույս ամսագիր համար 51-52, մայիսի 31, 2002թ.

Մովսես Խորենացու պարսկերեն լիակատար թարգմանության հրատարակման առիթով

Վերջերս Թեհրանում լույս տեսավ Մ. Խորենացու <Պատմություն Հայոց>-ի պարսկերեն լիակատար թարգմանությունը, ընդարձակ մախարաններով եւ ծանոթագրություններով թերթիս խմբագրի աշխատա-սիրոթյամբ, գրքի մախարանը շահեկան գտնելով այսու ներկայացնում ենք սիրելի ընթերցողներին:

ԽՄԲ.

Հայ պատմագրությունը մեկ և կես հազարամյակի բեղմնավոր անցեալ ունի և ոսկեդարյան ժամանա-կաշրջանի ստեղծագործությունների գլուխգործոցն ու թագը՝ անկասկած Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոցն» է: Այդ կորողական գործը արժեքավոր աղբյուր է է համարվում ոչ միայն հայ ալ մասն հայոց աշխարհի դրակից հնագույն ժողովուրդների պատմության համար, այդ շարքին է պատ-կանում առաջին հերթին պարսիկ ժովովուրդը:

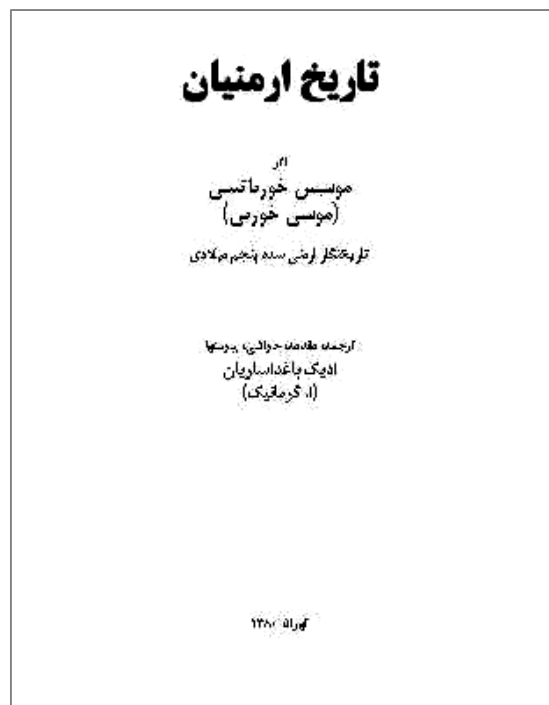
Խորենացու մի փոքր դրվագի պարսկերեն թարգմանությունը լույս է տեսել Այ. Հովա-սափյանի և Էրր. Դեհգանի աշխատասիրոթյամբ 1951 թվականին Իրանի Արաք Քաղաքում, որը ցավոք չէր համապատասխանում գիտական աշխատանքի հույժ կարևոր պահանջներին, սակայն լինելով որպես առաջին փորձ, արժանի է բարձր գնահատականի:

Այսպիսով 1980 թվականին ստանալով պարսիկ իրանագետների խնդրանքն ու ի նկատի առնելով Խորենացու գործի պարսկերեն տարբե-րակի ամբողջական և ճշգրիտ թարգմանության անհրաժեշտությունը, տողերիս հեղինակը ընդա-ռաջ գնալով այն իրականությանը, 1981 թվականին սկսեց աշխատանքը, որը 20 տարի անց գուգադիպելով նվաստիս գիտական պաշ-տոնական գործունեության 20-ամյակին, այսօր լույս է ընծայվում:

Մույն գործը թարգմանեցինք առաջին իսկ տարում, և հաջորդ 12 տարիների ընթացքում ընդմիջումներով զբաղվեցինք դրա ստուգման, սրբագրման, ծանոթագրության և բնագիրը էլ ավելի հղկելու պարսիկ ընթերցողին դյուր-ըմբռնելի դարձնելու գործով, ի հարկ է օգտվելով տպագրության արտոնություն ստանալու ժամա-մակամիջոցի առիթից Խորենացու մասին հրա-տարակված նոր ուսումնա-սիրություններն էլ ի նկանի ենք առել ներկա տեքստի պատրաստան համար:

Հարկ է նշել, որ գործի թարգ-մանությունը կա-տարելուց հետո տեղեկացանք պրոֆ. Գ. Մ. Նալբանդյանի թարգմանած Խորենացու հրատա-րակման մասին (ԵՊՀ, Երևան 1984): Այդ թագմանությունը ուսումնասիրվեց իրանցի իրանա-գետների ու նվաստիս կողմից և արդյունքում նոր թարգմա-նության հրատարակումը էլ ավելի անհրաժեշտ դարձավ: Նալբանդյանի թարգմա-նության գրախոսականը մի առանձին հողվածի նյութ է, սակայն հարկ ենք համարում դրա բագմաթիվ թերություններից մի քանիսը մատնանշել ստորև.

1-Նալբանդյանի թարգմանության պարսկերեն լեգուն խիստ հնատն է, արաբականացված և ոչ ժամանակակից:

2-Թարգմանիչը ոչ մի իրավունք չունի իսկական բնագրի մեջ մեկնաբանություններ անելու, որը կատարել է Նալբանդյանը: Միայն տողատակերում և առանձին բաժնում հնարավոր է անել այդ:

3-Բոլոր անձնանունները ներկայացվել էին իրենց հայկական ձևերով, չգիտես իրանցի ընթերցողը ի՞նչպես կարող է կռահել իրանական տարբերակները: Ասպիսին ներկայացնելու համար խիստ աշխատանք է հարկավոր:

4-Միսալ թարգմանությունները բազմաթիվ են, օրինակ թարգմանիչը չգիտի Ս. Գրքի և Ավետարանի տարբերությունը, և այլն:

5-Բոլորովին սխալ են ներկայացվել որոշ անուններ, (էջ 37), (էջ 43):

6-Աշխարհագրական անունների հայկական ձևերն են օգտագործվել Նալբանդյանի թարգմանության մեջ, որոնք բոլորովին անծանոթ են իրանցի ընթերցողին:

7-Ազգերի անվանումները բոլորովին սխալ են թարգմանվել կամ նրանց հայկական ձևերն են ներկայացվել, օրինակ՝ Խորենացին «Իրան» բառը բոլորովին չի օգտագործել, նա օգտվում է պարսկաստան, պարթևների երկիր, մարաստան և այլն, թարգմանիչը այդ արել է իր կողմից:

8-Ժամանակագրական սխալ օգտագործումներ են նկատվում Նալբանդյանի թարգմանության մեջ, օրինակ էջ 87,88 և այլն, պրոֆեսորը իրեն նեղություն չի տվել Խորենացու գրաբար տարբերակը թերթելու և ճշգրիտ տարբերվելը ներառելու:

9-Թարգմանության մեջ կրճատվել են և բնագրից հանվել որոշ նախադասություններ և դարձվածքներ, օրինակ՝ նայել էջ 66:

10-Թարգմանիչը իրեն իրավունք է տվել ավելացնելու որոշ նախադասություններ, օր. նայել էջ 42:

11-Որոշ քերականական սխալներ տեղիք են տվել սխալ ըմբռնումների, օր. նայել էջ 49:

12-Պրոֆեսոր Նալբանդյանի թարգմանությունը չի կարող ծառայել որպես գիտական գործ իրանցի հետազոտողի համար:

13- Պրոֆեսոր Նալբանդյանի ամենամեծ թերությունը, բարոյական արժանիքների և չափանիշների անտեսումն է, նա իրեն է վերագրել ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանի բովանդակալից ծանոթագրությունները, որոնք գետեղված են վերջինիս աշխարաբար թարգմանություն մեջ: Այդ խնդիրը, չափազանց ցավալի է Հայաստանի գիտական բարձր մակարդակին և վաստակին վնասելու առընչությամբ:

Նշված և այլ թերությունների և իրանցի գիտնականների պնդումների և քաջալերանքի պատճառով էր, որ նվաստս որոշեց հրատարակել իր թարգմանությունը, կյանքի դժվարին պայմաններում: Հույսով ենք, որ ընթերցողը այն կգտնի Խորենացու հարազատ թարգմանություն. նվաստս աշխատել է պահպանել նաև խորենացու ոճն ու մտածողության ոլորտը: Նաև լիահույս ենք, որ ընթերցողը սրա միջոցով կկարողանա մուտք գործել Խորենացու իրական աշխարհը, այնպես՝ ինչպես ներկայացնում է ինքը, և դրանով կծանոթանա հայոց Պատմահոր գլուխգործոցի բազմաթիվ և բազմաբովանդակ նյութերին:

Տողերիս հեղինակը շնորհակալությամբ կընդունի հարգելի ընթերցողների դիտողություններն ու դրանք նկատի կառնի իր աշխատություններում:

Էդիկ Բաղդասարյան (Էդ. Գերմանիկ)

2001թ. դետեմբերի 27

Թեհրան

germanic@armenia.com

Լույս ամսագիր համար 51-52, մայիսի 31, 2002թ. - 81-82 օգետես, 2003

Համառոտ ակնարկ իրանահայ գաղթօջախների պատմության

Էդ. Բաղդասարյան-Գերմանիկ

Հայ իրանական առնչությունները սկզբնավորվել են դեռևս իրանական պետականության կազմավորման ժամանակաշրջանում: Իրանում հայերը եղել են դեռևս մ.թ.ա. 6-րդ դարից: Դրանք հիմնականում զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտավորություն էին կատարում ծառայելով Աքեմենյան պետությանը: Ավելի ուշ զգալի թիվ էին կազմում նաև հայ առևտրականներն ու արհեստավորները: Իսկ որպես բնիկներ՝ դեռևս հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում կամ պատմական Պարսկահայքում (Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա-Կապուտան, Խոյ, Չեր, Մարաղա, Սալմաստ-Ջարեհանդ, Մակու-Արտազ, Ղարաբաղ-Փայտակարան եւն), որը հայկական պատականության անկումից հետո մտավ Իրանի կազմի մեջ:

Այդ շրջաններում հայերի թիվը զգալիորեն ավելացել է Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95- մ.թ.ա. 55) ժամանակ, երբ վերանվանելով վերոհիշյալ տարածքները, նա մեծ թվով հայ արհեստավորներ, գինվորա-կաններ եւ պետական պաշտոնյաներ է վերաբնակեցրել այստեղ:

Հետագա ժամանակաշրջանում Իրանի հայ բնակչության թիվն ավելացել է հիմնականում բռնագաղթի հետևանքով:

Հայերի խոշոր բռնագաղթերը իրականացվել են մ.թ. 3-րդ դարում, (Սասանյան Արշավիր թագավորի կողմից), 4-րդ դարում (368-370-ական թթ.) Շապուհ 2-րդի Հայաստան կատարած առշավանքներից հետո: Հայ պատմիչների վկայությամբ այդ շրջանում Իրան են գաղթեցվել մի քանի հարյուր հազար հայեր, որոնց զգալի մասը բնակեցվել են Խուզիստանում եւ Իրանի հարավ-արեւմտյան շրջաններում:

Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո իրանա-հայկական հակամարտությունն սրվեց եւ ստացավ կրոնական գունավորում: Այդ պատերազմների բուն նպատակն էր տարածքային հարցերը, ինչպես եւ Հայաստանի տարածքով անցնող միջազգային առևտրական ճանապարհներին տիրանալը:

387-591-ին Հայաստանի մեծագույն մասը (4/5) ենթարկվել է Ի-ի քաղ. ազդեցությանը:

Սասանա-բյուզանդական տիրապետության շրջանում (426-640 թթ.) եւս Հայաստանը պարբերաբար ասպատակել են պարսիկներն ու բյուզանդացիները, եւ մեծ թվով հայեր են գաղթեցվել այդ երկրներ:

Բռնագաղթված հայերին սպասում էր անմախան-ծելի ճակատագիր: 7-րդ դարի սկզբներին Իրանն ընկավ Արաբական խալիֆայի տիրապետության տակ, նրանք բուն տեղի ժողովրդի հետ մեկտեղ, ընդունելով մեհմեդականություն՝ ձուլվելով ու կորցրին իրենց ազգությունը:

Իրանում հայ բնակավայրերի նոր օջախներ սկսեցին ստեղծվել 11-րդ դարից՝ սելջուկ-մոնղոլների արշավանքների հետևանքով: Այդ խոշոր գերեվա-րությունը Հայաստանից Իրան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին: Արիստակես Լաստի-վերտցին իր «Պատմության» մեջ պատմում է, թե ինչպես Տուղրիլ բեգի հրամանով սելջուկյան մի բանակ Իբրահիմ Յանալիի եւ Գթլմուշի գլխավորությամբ մտնում է Հայաստան, սրով ու հրով քանդում, ավերում Հայաստանի 24 գավառները եւ մեծ թվով գերիներ վերցնելով ետ վերադառնում: Ըստ Մատթեոս Ուռնայեցու տեղեկության, սելջուկները 150.000 հոգի կոտորելուց հետո այդ թվով էլ հայ ազգաբնակչություն են գերեվարում եւ քշում Իրան: Բացի այդ, հայկական պետականության անկումից հետո՝ 11-րդ դ. Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաբաղի եւ այլ նահանգների հայկական շրջանները մտան Իրանի պետության կազմի մեջ:

Արդեն 11-14-րդ դարերում հայկական բնակա-վայրեր կային Թավրիզ, Մարաղա, Ռաշտ, Սուլթանի քաղաքներում եւ Իրանի մի քանի այլ մարզերում, որոնք ունեին նաև թեմեր, այդուհանդերձ Իրանի հասարակա-տնտեսական պայմանները դրանց միավորման համար դեռևս բարենպաստ չէին:

12-րդ դարում արդեն Իրանում այնքան մեծաթիվ էր հայ բնակչությունը, որ հայկական երկու խոշոր թեմեր են ստեղծվել՝ Ատրպատականում, Չեր եւ Ջարեհանդի թեմ եւ Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի առաջնորդները մասնակցել են 1174 թվականին Զոռնկալյում հրավիրված ազգային եկեղեցական ժողովին:

Իրան գերի տարված բազմահազար հայ բնակչության մի մասը ոչնչանում է գերեվարության ճանապարհին, իսկ մնացածները, մասնավորապես արհեստավորները եւ առետրականները, կարողա-նում էին ոտքի կանգնել, համախմբվել եւ հայ գաղթօջախների հիմքը դնել:

Իրանահայ գաղթականության դրությունը զգալի չափով բարելավվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072-1092): Նա բարյացակամ վերաբեր-մունք ցուցաբերեց հայերի նկատմամբ, որի մասին անդրադարձել է Մ. Ուռհայեցին:

Իրանահայ գաղթօջախները ավելի զարգացման եւ Իրանի տնտեսական կյանքում սկսեցին խոշոր դեր կատարել մասնավորապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում (1220-1385): Մոնղոլների Չայաս-տանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236-1237-ին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին: Մի այլ գերեվարություն կատարվել է Երզնկայից 1340 թվականին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Սարգիս Գրիչը: Մոնղոլական գերիշխանության շրջանում հայ բնակչություն է տեղափոխվել Իրան ոչ միայն բռնագաղթի ճանապարհով, այլեւ մի մասը՝ կամովին: 13-րդ դարում, առետրական տարանցիկ ճանապարհները հարավից տեղափոխվում են հյուսիս: Այդ ճանապարհները Թավրիզի վրայով անցնում էին Տրապիզոն եւ Այաս: Իրանում այն նոր ճանապարհների վրա հիմնվում են մի շարք առետրա-շատ կենտրոններ: Մայր հայրենիքում ստեղծված ծանր պայմանները ստիպում են բազմաթիվ հայ առետրականների եւ արհեստավորների տեղա-վոխվել եւ հաստատվել Իրանի այս քաղաքներում, ուր գործունեության ավելի լայն ասպարեզներ էին բացվում իրենց առջեւ: Եվ այսպիսով, մոնղոլական տիրապետության շրջանում ստվարաթիվ գաղթօջախ-ներ են ստեղծվում Թավրիզում, Սուլթանիեում, Մարանդում, Խոյում, Սալմաստում, Մարաղայում, Ռեշտում եւ այլ քաղաքներում: Տեղեկություններ կան, որ բազմաթիվ հայեր եւ քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ են ապրել Ռեյ քաղաքում, որը մինչեւ սելջուկյան արշավանքները, Արեւելքի առետրական խոշոր կենտրոններից մեկն է հանդիսացել եւ կոչվել է «Տիեզերքի վաճառատուն»:

Հյուսիսային տարանցիկ ճանապարհի վրա հաս-տատված քաղաքներից ամենից խոշոր հայաշատ կենտրոնն է հանդիսացել Թավրիզը (Դավրիժը), որը հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաեւ Գանձակ Շահաստան անունով: Նա, ըստ ուղեգիր Կլավիխոյի տեղեկության, 16-րդ դարի սկզբներում ունեցել է ավելի քան 200,000 տուն՝ այսինքն՝ մոտ մեկ միլիոն բնակչություն: Թավրիզի հայ բնակչության թիվը բավականին մեծ է եղել: Վենետիկի նշանավոր ճանապարհորդ Մարկո Փոլոն, որը 1271 թ. եղել է Թավրիզում եւ իր ուղեգրության մեջ հանգամանորեն կանգ է առել այդ քաղաքի նկարագրության վրա: Նա տեղի քրիստոնյա ժողովուրդներից առաջին հերթին հիշում է հայերին: Մեզ հասած մի տեղեկության համաձայն, Թավրիզը 16-րդ դ. ընկեցել է 700 տուն բնակչություն՝ 12 եկեղեցիներով: Համեմայն դեպս 14-15 դարերում Թավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակագիր՝ **Ներսես Գրիչը**, Թավրիզը համարում է ոչ միայն Ֆարսերի (պարսիկների), այլեւ հայերի մայրաքաղաք: Թավրիզի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հանդիսացել են արհեստավորներն ու առետրականները: Քաղա-քին մոտիկ գտնվել են նաեւ հայկական գյուղեր: Թավրիզում գրված հնագույն հայկական ձեռագիրը 1334 թվականից է: Այն ընդօրինակված է Սարգիս Գրչի կողմից ուն Յովհաննեսի պատվերով: Գրչի հիշա-տակարանում Թավրիզում հիշվում է երկու եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս եւ Ս. Աստվածածին անուններով:

Թավրիզի հայ համայնքը այդ ժամանակ բաժան-ված է եղել երեք հատվածների՝ լուսավորչականների, կաթոլիկների ու հոնադավանների: Պարսկահայու-թյունը Վատիկանի ուշադրության կենտրոնում է եղել: 13-15-րդ դդ. կաթոլիկ քարոզիչները լիքն էին պարսկահայ գաղթօջախներում: Վատիկանը քարոզ-չական երեք կենտրոն է ստեղծել Իրանում՝ Թավ-րիզում, Մարաղայում եւ Սուլթանիեում: Նա 1330 թ. հռոմադավան հայության համար եպիսկոպոսական թեմ հիմնեց Իրանում՝ նստատեղ ընտրելով Սուլ-թանիեն: Առաջին թեմական առաջնորդն է հանդիսա-ցել Յովհաննես Կոր (Jean de cor) արքեպիսկոպոսը:

1336 թ. գրված ձեռագիր հիշատակարաններից երեւում է, որ Թավրիզը Ատրպատականի հայ լուսավորչական թեմի առաջնորդական կենտրոն է եղել (եպիսկոպոսներ Ջաքարիա եւ Տերտեր): Թավրիզի քրիստոնյա բնակչության վիճակը, մոնղոլական տիրապետության շրջանում, այնքան էլ գովական չի եղել:

14-15-րդ դարերում Իրանահայ խոշոր գաղթօջախ է հաստատված Սուլթանիեում, որը հիմնվել է Էլխան Արդունի (1284-1291) կողմից Ջենջանի եւ Ղազվինի միջեւ: 14-րդ դարի սկզբներին Էլխանության մայրա-քաղաքը Թավրիզից տեղափոխվեց այդ քաղաքը: Սուլթանիեն եւս, Թավրիզից անկախ ունեցել է իր հայկական թեմը՝ թեմական առաջնորդներով:

Սուլթանիեի հայ բնակչության մի մասը, հավանական է, եկել է Անիից: Այդ մասին է վկայում 1326 թ. Կարապետ Գրչի հիշատակարանը: Սուլթանիեն միջազգային առետրում իր խոշոր դիրքը պահպանեց մինչեւ Էլխանության անկումը՝ 1385 թվականը: 14-15-րդ դդ. հայկական մեծ թվով բնակչություն է ունեցել նաեւ Խոյ քաղաքը: Իսպանիայի ճանապարհորդ Կլավիխոն, որը 1405 թ. եղել է Խոյում, իր ուշագրության մեջ հայտնում է, որ այդ քաղաքի «բնակչության մեծ մասը հայ

ցեղից են»։ Նա նույնպես հիշատակում է Մակուի հայկական խոշոր գաղթօջախի մասին։ Նա հայտնում է, որ 1405 թ. գիշերել է Մակուի բերդում, որի իշխանը, ինչպես բերդը պաշտպանող զինվորները, կաթոլիկ հայեր են եղել։ Հայ գաղթավայր է հանդիսացել Մարաղան։ Այստեղ գրվել են հայերեն ձեռագրեր եւ պարսկերենով թարգմանվել աշխատություններ։

Սկզբնաղբյուրներում ստվարաթիվ հայ բնակչություն գոյության մասին հիշատակություններ կան նաեւ Սարմաստ քաղաքում եւ նրա շրջակա գյուղերում, նաեւ Ռեշտում։ Այստեղ 1494 թ. գոյություն է ունեցել «Հակոբ հայրապետի» անունով հայոց եկեղեցի։

Բավականին խոշոր հայկական գաղթօջախ գտնվել է Ուրմիայում, որի հայ բնակչությունը հիմնովին տուժել է 1425 թ. Իսկենդերի վայրագությունների հետեւանքով։

Հայ ազգաբնակչության գերեվարումը շարունակվում է նաեւ Լենկ Թեմուրի ասպատակումների ընթացքում (1386, 1387, 1395, 1396, 1399), որոնց զգալի մասը տարվում է Խորասան։

Լենկ Թեմուրից հետո Հայաստանում եւ պարսկա-հայ գաղթօջախներում շարունակվում են անընդմեջ ասպատակությունները Ղարա Յուսուֆի (1388/9-1405), Իսկանդարի (1420-1437), Ջեւանշահի (1444-1466) եւ ուրիշների ժամանակ։

Սեֆյան հարետության հիմնադիր շահ Իսմայիլի գահակալության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը։ Սխալ է այն կարծիքը, որ իբրեւ թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Շահ Աբբասի բռնագաղթի շնորհիվ։

Շահ Աբբասի բռնագաղթից առաջ Սպահանում հայ համայնքի գոյության մասին են խոսում Առաքել Դավրիժեցին, Հարություն Տեր-Հովհանյանը, Գրիգոր Աղաբաբյանը։ 16-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրությունների մեջ բազմա-բընույթ տեղեկություններ են հաղորդում Սպահանում բնակչության հաստատած հայ առեւտրականների եւ արհեստավորների աշխույժ գործունեության մասին։

Ուշագրավ է այն, որ Սեֆյան հարստության հիմնադիր Իսմայիլը, փոքր հասակում, ապաստանել է Աղթամար եւ իր դաստիարակությունը ստացել այնտեղ, չնայած հետագայում նրա որդին՝ շահ Թահմազը, երախտամոռ գտնվեց հայերի նկատմամբ։

1514 թ. օգոստոսի 21-ին Չալդրանում սուլթան Սելիմի եւ շահ Իսմայիլի բանակների միջեւ տեղի ունեցող կռվի ժամանակ, երբ պարսիկները պար-տություն կրեցին, թուրքական զորքերը առաջանալով մտան Թավրիզ եւ այստեղից գերի տարան 3000 հայ արհեստավորների իրենց ընտանիքներով։

1603 թվականին պարսկական զորքը, Շահ Աբբասի գլխավորությամբ անցնում է Արաքսը եւ մտնում Ջուղա։ Պարսկական բանակը գրավում է Նախիջևանը եւ պաշարում Երեւանը, ուր ամրացրել էր թուրքական կայազորը։ Այդ ընթացքում պարսկական մի այլ զորամաս անցնում է թուրքական սահմանը, Կարինի ուղղությամբ, ասպատակում Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Կարինի, Բասենի, Խնուսի գավառները։ Արեւմտյան Հայաստանից 60 հազար հայ գաղթականներ են բերվում Իրան։

Երեւանը գրավելուց հետո, Շահ Աբբասը տեղեկանալով զորաբանակի առաջխաղացման մասին, Սինան վաշայի հրամանատարությամբ, որոշում է իրագործել իր ծրագիրը՝ հայերին բռնի գաղթեցնել Իրան։ Այդ քայլը Շահ Աբբասը օգտակար էր համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամայի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջեւ ու դրանով կոծվարանար նրա պերենավորումը, եւ ասպա՝ հայ գաղթա-կանությունը Իրան տեղափոխելով նպաստած կլիներ իր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը։

Իրան տարվող բազմահազար հայ բնակչության զգալի մասը ոչնչանում է։

Բռնագաղթած հայ բնակչությունը իր գաղթի տարբեր փուլերի ընթացքում հաստատվում է Իրանի զանազան շրջաններում՝ Քաշանում, Ղազվինում, Գիլանում, Էնզելիում, Սպահան քաղաքի գավառ-ներում՝ Լնջանում, Ալինջանում, Գանդիմանում եւ Ջղախոռ, Փերիա ու Բուրվարի, Քյազազ, Քյամարա, Գափլա եւ Ղարաղան, Շիրազ, Չարմահալ, Մազա-նդարան, Համադան եւ այլն։

Եւրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Գռուլեն, Հայաստանից Իրան տարված բնակչության թիվը 60.000 ընտանիք է հաշվում։ Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 5 անձ, ապա գերեվարված հայ բնակչության թիվը 300.000-ի է հասնում։ Կան տեսակետներ 70.000 ընտանիքի մասին։ Ըստ Եւրոպացի ճանապարհորդի՝ քշված գաղթականներից միայն ստրկության վաճառվածների թիվը 100.000 է եղել։

Եւրոպացի ճանապարհորդ Շարդենը, բռնագաղթից 40 տարի հետո Մազանդարանում գտնված ժամանակ, ցավով նշում է, որ այդտեղ բերված 30.000 ընտանիքներից մնացել են միայն 400-ը, մնացածները մահացել են կլիմայի վատառողջ լինելու պատճառով։ Տվյալներ կան, որ տարեգրված հայության թիվը հասել է մինչեւ 500.000։

Շահ Աբբասը Սպահանի արվարձանում, Ջայան-դերուղի մյուս ափին, հայերին թույլ է տալիս հիմնել բնակավայր որի բնակիչները հիմնականում Նախի-ջեւանի եւ Երեւանի գավառներից ու Ջուղա գյուղա-քաղաքից բռնագաղթվածներն էին։ Վերջիններիս, իրենց հին բնակավայրերի անունը պահպանած լինե-լու համար, նոր տեղն անվանեցին Նոր Ջուղա։ Շահը զգալի արտոնություններ է

շնորհում հայ առետրա-կաններին եւ արհեստավորներին: Նա նույնիսկ թույլ է տալիս այդտեղ հայկական եկեղեցիներ կառուցել, ունենալ դատարաններ: Նրա հրամանով Էջմիածնի վանքի քարերը բերվում են Նոր Ջուղայում կառուցվող եկեղեցիների պատերը ձեւավորելու համար, որը կատարվում է հայ գաղթականությունը պարսկական հողի հետ կապելու նպատակով: Կարճ ժամանակում Նոր Ջուղան դարձավ Իրանի առետրական կարեւոր կենտրոններից մեկը, որի հայ վաճառականները (խոջաները) 17-րդ դ. եւ 18-րդ դ. առաջին քառորդում դարձան Հնդկաստանի, եւրոպական ու Ռուսաստանի հետ Իրանի առետրա-տնտեսական կապերի զարգացման ակտիվ գործիչներ:

17-րդ դարում եւ 18-րդ դ. սկզբին Նոր Ջուղան դարձավ Իրանի հարավում ապրող հայերի բնական կենտրոն, ինչպես նաեւ մշակութային կարեւոր օջախ անմբողջ գաղութի համար:

18-րդ դ. 20-ական թվականներին աֆղանների արշավանքի հետեւանիքով Նոր Ջուղայի կյանքը ապրեց խոր անկում: Դրան հաջորդած Ֆեռդաւական երկպառակությունների եւ պատերազմների շրջանում նրա բնակչության զգալի մասը, հատկապես ապա-հովված, հարուստ խավը հեռացավ, առավելապես Հնդկաստան, Իրաք եւ արաբական այլ երկրներ, ինչպես եւ Ռուսաստան: Այսուհանդերձ, Իրանում ապրող հայրեի գերակշիռ մասը մնաց երկրում: Նրանք բնակություն հաստատեցին Իրանի այլ նահանգներում եւ շրջաններում:

Անգլիացի միսիոներ Դանրի Մարթինի վկայու-թյամբ (22 մայիս 1711 թ.) հայկական գաղութ է գոյություն ունեցել Պարսից Օոցի ափերում գտնված Բուշեհրում, ինքը այդ թվականին հյուր է լինում մի հայ ընտանիքի: 1711 թ. հայերը Բուշեհրում ունեցել են եկեղեցի եւ քահանա: Նոր Ջուղայի վաճառականները երբ սկսեցին Հնդկաստանի հետ իրենց առետրական հարաբերությունները, օգտվեցին Բանդար Աբբասից, սակայն 1763 թ., երբ անգլիացիները հեռացան այդ նավահանգստից, հայ առետրականներն է հետեւելով նրենց Բուշեհր հաստատվեցին:

Այդ տարիներին տեղաշարժեր եղան նաեւ հայ գյուղական բնակչության մեջ: Նոր Ջուղայի հարակից Լճջան եւ Ալիջան շրջաններում ապրող բոլոր հայ գյուղացիները տեղափոխվեցին դեպի արեւմուտք ու հարավ-արեւմուտք՝ Փերիայի, Բուրվարի եւ Չհար-մահալի շրջանները: Հաջորդ տասնամյակում հայ գյուղացիների շատ ընտանիքներ Բուրվարի եւ Գյափլա շրջաններից անցան հարեւան Քյամարա եւ Քյազազ շրջանները: Այս տեղաշարժերի ընթացքում ստեղծվում էին հայկական նոր բնակավայրեր եւ կամ համարվում էր արդեն եղածների բնակչությունը:

Իրանի հայ բնակչությունը ծանր վիճակում է գտնվել 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, միջՖեռդաւական ընդհարումների ակտիվացման ժամանակաշրջանում, երբ 1747 թվականին սպանվեց Նադիր Շահը:

18-րդ դարի երկրորդ կեսում Իրանում իշխում էր սուրը՝ հաղթահարող խաներից, մահը՝ ավազակային հարձակումներից, տուգանքը՝ ինքնագլուխ իշխաններից եւ տանջանքը՝ հարկապահանջներից: 1753 թվականին Սպահանի եւ Նոր Ջուղայի վրա դրված է եղել 60.000 թուման արտակարգ հարկ: Շատ չանցած երբ Սպահանին կարճ ժամանակով տիրել են աֆ-ղանները, նոր ջուղայեցիներից պահանջվել է եւս 1800 թուման:

18-րդ դարում Իրանի հայ բնակչության անտերունջ վիճակից փորձեցին օգտվել կաթոլիկ միսիոներները, որոնք հաստատվել էին Իրանում դեռեւս Շահ Աբբասի օրոք: Իրանում հաստատվել էին միսիոներական մի քանի միաբանություն՝ Օգոստինյան, որը գտնվում էր սկզբում պորտուգալական, իսկ հետո իսպանական թագավորի հովանավորության ներքո, Կապուչինյան եւ Հիսուսյան, որոնք գտնվում էին Ֆրանսիական թագավորի հովանավորության ներքո, Կարմեղյան, որը գտնվում էր պապի հովանավորության ներքո եւ այլն: Իրանահայությունից կաթոլիկություն են ընդունել այն հայերը, որոնք կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ: Այսուհանդերձ միսիոներական կազմակերպությունը մեծ հաջողություններ չի ունեցել:

19-րդ դ. 20-30-ական թվականներին իրանահայ գաղութը ենթարկվեց նոր փոփոխությունների: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արեւելյան Հայաստանի մի մասը Ռուսաստանին միանալուց հետո, մոտ 45 հազար հայեր դուրս եկան Իրանի հյուսիսային նահանգներից եւ բնակություն հաստատեցին Երեւան եւ Նախիջեւանի նահանգներում: Իրանում մնացած հայերը գլխավորապես բնակվում էին հարավային եւ Հյուսիսային նահանգներում: Հա-րավաբնակ հայերի կենտրոնը շարունակում էր մնալ Նոյր Ջուղան: Նրան էին ենթարկվում Փերիա, Քյարվան, Չհարմահալ, Բուրվարի, Համադան, Շիրազ քաղաքների հայաբնակ օջախները:

1833 թ.-ից հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայերի կենտրոնը դառնում է Թավրիզը: Մինչ այդ Մակուի շրջանում գտնվող Թադեի վանքին էր պատկանում առաջնային դերը: Այսուհետեւ Թավրիզը համարվում էր Խոյի, Մակուի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաբաղի, Մարաղայի եւ այլ շրջանների հայերի կենտրոն:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին Իրանահայ գաղութը շարունակեց աճել ավելի արագ թափով: Ստեղծվում են հայ նոր բնակավայրեր Մեշիեղում, Քերմանշահում եւ այլուր: 20-րդ դ. խկզբին, Իրանում նավթային արդյունաբերության զարգացման

հետ մեկտեղ հայկական նոր օջախներ առաջագան երկրի հարավում՝ Աբաղանում, Աիվագում, Մեսօդե-Սուլեյմանում եւ այլուր:

17-19-րդ դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր: Տարագաղթման պատմական այս ընթացքի հետեւանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու մասի՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) եւ հարավային (Նոր Ջուղա կենտրոնով): Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչեւ 20-րդ դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս 40-ական թվականներին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան, որի մեջ կենտոն հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաեւ հարակից կենտրոնական, ինչպես նաեւ հարավ-արեւելյան եւ հյուսիս-արեւելյան գավառների հայկական բնակավայրերը: 1946 թ. մեծ ներգաղթ սկսվեց դեպի Խորհրդային Հայաստան: Ելնելով հայրենասիրական ձգտումներից հայերը աճապարանքով Թեհրան մեկնեցին՝ հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Սակայն դա բոլորին չհաջողվեց եւ շատերը որոշ դժվարությունների պատճառով մնացին Թեհրանում եւ կազմեցին Թեհրանի ներկայիս հայ բնակչության մեծամասնությունը:

Մինչեւ XX դ. խկիզբը իրանահայության ավանդական կենտրոնավայրերը Ատրպատականը եւ Սպահանի շրջակայքն էին: Դարասկզբից արագորեն աճել է Թեհրանի եւ նրա շրջանի բնակչությունը: 1946-ի հայրենադարձության ժամանակ մեծ թվով իրանահայեր փոխադրվել են Թեհրան եւ հայրենադարձության ընդհատումից հետո բնակչություն հաստատել այնտեղ (1950-ական թթ. վերջին թեհրանահայության թիվը հասել է 65 հազարի, 70-ական թթ. սկզբին՝ ավելի քան 100 հազարի, իսկ հեղափոխության նախօրյակին՝ ավելի քան 120 հազարի): Ընդհանուր առմամբ, Թեհրանի եւ նրա շրջակայքի հայության թիվն անցել է 150 հազարից, մինչդեռ Ատրպատականի եւ իրանահնդկաստանի թեմերի բնակչությունը հասել է ընդամենը 40-50 հազարի: Արմատական տեղաշարժեր են տեղի ունեցել նաեւ քաղաքային եւ գյուղական բնակչության հարաբերակցության մեջ: 1970-ական թթ. վերջին իրանահայության 95%-ը քաղաքաբնակ էր:

1980-ական թթ. երկրի հայահոծ քաղաքներից, հատկապես Ն. Ջուղայից, Խուզիստանի նահանգից, Թեհրանից եւ այլ հայաբնակ վայրերից արհեստավորներ եւ ծառայող հայ ընտանիքների մի մասը տնտեսական պայմանների, բնակարանային խնդրի բարդացման հետեւանքով մեկնել է նորակառույց քաղաքներ, մասնավորեպես՝ Շահինխիր եւ արդյունաբերական հետանկար ունեցող նորաստեղծ Արաք (նախկին Սուլթանաբադ) քաղաքը:

Իրանահայ համայնքը մշտապես բազմաշերտ է եղել, միավորվով սոցիալիստական ամենատարբեր խավերի, սակայն դարերի ընթացքում նրա հասարակական կառուցվածքը զգալի փոփոխություններ է կրել: Ամբողջ միջնադարի ընթացքում Ի. տեղափոխված հայերի ճնշող մեծամասնությունը եղել է հողագործ բնակչությունը, որը նոր վայրերում էլ զբաղվել է գերազանցապես գյուղատնտեսությամբ: Սակայն իրանահայ համայնքի սոցիալիստական կառուցվածքի կարելուր առանձնահատկություններից մեկը վաճառականների եւ արհեստավորների ստվար շերտի առկայությունն է: Մոնղոլական տիրապետության շրջանից սկսած հայ վաճառականները մշանակալի դեր են խաղացել Իրանի վրայով իրականացվող տարանցիկ առեկտրում: Նրանց ուկեդարն սկսվել է XVII դ. խկզբին, երբ ասպարեզ են իջել Նոհ Ջուղայեցի վաճառականները: Անգլիական Արեւելա-հնդկական առեւտրական հզոր ընկերության հետ համառ մրցակցության պայմաններում Նոր Ջուղայեցի հայ վաճառականներին հոջողվել է շահից ստանալ իրանական հում մետաքսի արտահանման մենաշնորի իրավունք: Կարճ ժամանակում գործարար կապեր հաստատելով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հետ, նրանք իրենց են ենթարկվել նաեւ Ի-ի վրայով կատարվող տարանցիկ առեւտրուրը: Միջազգային առեւտրում ազդեցիկ ուժ են եղել Սաֆրազյան, Լազարյան, Շահիրմանյան, Վելիջանյան, Խաչադրյան եւ ուրիշ մեծահարուստ առեւտրական տներ: XVII դ. կեսին Նոր Ջուղայեցի վաճառականները եւրոպական առեւտրական կապիտալի ուժեղացող ներթափանցմանը դիմագրավելու նպատակով միավորվել են ընկերությունների մեջ, որոնցից առանձնապես նշանավոր էր «Նոր Ջուղայի հայ առեւտրական ընթերությունը»:

Նոր Ջուղայեցի հայ վաճառականների գործունեությունը ընդգրկել է նաեւ քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը : Նրանցից շատերը հանդես են եկել որպես իրանական կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչներ եւրոպական երկրներում: Բազմոյթ գործունեության կարելուր կողմերից մեկն էլ այն էր, որ նրանց ծանրակշիռ ավանդ են ներդրել հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների եւրոպական մշակույթի հետ ծանոթանալու գործում:

Մեծահարուստ հայ վաճառականների կողքին զգալի թիվ են կազմել նաեւ մանր ու միջին հայ առեւտրականները, որոնք զբաղվել են գերազանցապես ներքին մանրածախ առեւտրով: XIX դ. կեսից Իրանում նկատվող տնտեսական աշխուժացմանը զուգընթաց, իրանահայ վաճառականները վճռորոշ դիրքեր են գրավել իրանական արտահանման այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսիք էին՝ բամբակը, չոր միդը, բուրդը, ձկնեղենը եւ այլն: Գործարար կապեր հաստատելով Ռուսաստանի եւ Արմ. Եւրոպայի առեւտրաարդյունաբերական շրջանների հետ, նրանք Ի. են ներմուծել արդյունաբերական բազմապիսի ապրանքներ, տնջուղությամբ մրցելով իրանական եւ

արեւմտաեւրոպական վաճառականների հետ: Առանձնապես լայն գործունեություն են ծավալել Թունանյանների, Նազարբեգյանցների, Արզումանյանցների, Շահգելոյացիների առեւտրական տները, որոնք աչքի են ընկել նաեւ վարկադրամային հարաբերությունների եւ արդյունաբերական շինարարության բնագավառում:

XX դ. կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց Ի-ում ձեւավորվել է հայ ձեռնարկատերերի մի խավ, որը նշանակալի ներդրումներ է կատարել սննդի եւ տեքստիլ արդյունաբերության ճյուղերում, ինչպես նաեւ տնօրինել սպասարկման ոլորտի բազմաթիվ ձեռնարկություններ (պարենային ու հրուշակեղենի խանութներ, ճաշարաններ, սրճարաններ եւ այլն):

Իրանահայության շրջանում ավանդաբար զարգացած է եղել նաեւ արհեստագործությունը: Հայ արհեստավորների արտադրանքը լայն պահանջարկ է վայելել Ի-ում եւ նրա սահմաններից դուր: Առանձնապես մեծ հռչակ են վայելել հայ ոսկերիչները (որոնց ձեռքում է եղել նաեւ պարսից արքունական ոսկերչությունը), մուշտակագործները (Հովհաննես Ղազարյան), մետաքսագործ վարպետները, գորգագործները: Արքունական հռչակավոր ոսկեգործ վարպետներից էին Թեդեոս Առաքելյանը (Թուրապ խանը), Ստեփան Եղիզարյանը, Առաքելը, Թովմաս խանը, Մելիք Թովմասյանը, Ծերունը (Հովհաննես Մասեհյանի հայրը) եւ ուրիշներ:

Հայ մետաքսագործ եւ շերամապահ վարպետներն այնքան մեծ համարում են ունեցել, որ ռուսական արքունիքի խնդրանքով Իսրայել Օրին 20 հայ ընտանիք է տարել Ռուսաստան այդ ճյուղերը զարգացնելու նպատակով:

Իրանահայության շրջանում լայնորեն տարածված էին նաեւ դերձակությունը, հյուսնությունը, դարբնությունը, կոշկակարությունը, ջուլիակությունը, ներկարարությունը, մեծ թիվ են կազմել որմնադիրները, քարհատները:

XX դ. Ի-ում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի հետեւանքով համայնքի ամենաբազմամարդ խաղը՝ հողագործ գյուղացիությունը, կրկին նվազել է՝ շարունակելով ավելացնել քաղաքային հայերի թիվը: Ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության զարգացման հետեւանքով աստիճանաբար ձեւավորվել է իրանահայ վանվորությունը, որի մեջ մեծ թիվ են կազմել բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները: Հատկապես մեծ թվով հայ բանվորներ են աշխատել նավթարդյունաբերության մեջ: Զգալի թիվ են կազմել պետական պաշտոնյաները եւ տեղական ու արտասահմանյան ընկերություններում ծառայողները:

1950-ական թթ.-ից նկատելիորեն աճել է հայ մտավորականության տեսակարար կշիռը (բժիշկներ, իրավաբաններ, ուսուցիչներ, ինժեներներ), որոնց զգալի մասը մասնագիտական բարձրագույն կրթությունը ստացել է Եւրոպայում ու ԱՄՆ-ում եւ անցել պետական ծառայության: Նշանակալի է նաեւ արվեստի հայ գործիչների (նկարիչներ, ռեժիսորներ եւ այլն) թիվը:

Իրանահայերն անժխտելի դեր են խաղացել նաեւ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ի-ի նոր պատմության նշանավոր դեմքերից է հայ ազգի քաղաքական գործիչ Միրզա Մելքոն խանը:

Արտաքին գործերի նախարարությունում կարելուր պաշտոններ են զբաղեցրել նաեւ Հովհաննես խան Մեսեհյանը, Սեթ խան Աստվածատուրը, Ենիկոլոփյանները, Հովհաննես խան Ազլայանը, Ղափթ խան Ղավթյանը եւ ուրիշներ:

Իրանահայությունն ակտիվորեն մասնակցել է XX դ. խկզբին երկրում ծավալված սահմանադրական շարժմանը: 1905-11-ի իրանական հեղափոխության հայտնի գործիչներից էր Եփրեմ խան Ղավթյանը: XX դ. խկզբին ընդունված սահմանադրության համաձայն հայերն իրավունք ունեն ներկայացուցիչներ ունենալ իրանական խորհրդարանում (մեջլիսում): Ներկայումս հս. շրջաններից պատգամավոր է ընտրված Լեւոն Ղավթյանը: Իվ-ից ժորժիկ Աբրահամյանը:

XX դ. ծերջից Ի-ում իրենց գործունեությունն են ծավալել հայ քաղաքական կուսակցությունների՝ Հայ Հեղափոխական Ղաշնակցությունը եւ սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունը: ՀՀԴ-ն ակտիվ գործունեություն է ծավալել երկրի հս. արմ. շրջաններում, որոնք հայդուկային շարժման կարելուր հենակետեր էին: Այստեղ են նախապատրաստվել եւ իրականացվել հայդուկային հնագույն հարձակումներից շատերը, այստեղով են Արմ. Հայաստան տեղափոխվել հեղափոխական խմբեր, գրականություն եւ զենք: 1905-ին Կովկասից եկած հայ սոցիալ-դեմոկրատների ջանքերով Թավրիզում ստեղծվել է Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն: Ի-ի կոմկուսի հիմնադիրներից է տնտեսագետ, պատմաբան Ավետիս Միքայելյանը (Սուլթանզադե):

Իրանահայերը ակտիվորեն մասնակցել են նաեւ Ի-ի ժողովրդական կուսակցության (Թուղե) հիմնադրմանը (Արտաշես Հովհաննիսյան եւ ուրիշներ):

1980-ին սկսված իրանա-իրաքյան հակամարտության առաջին իսկ օրերին Ի-ի հայաշատ վայրերում ստեղծվել են պատերազմին օգնող կոմիտեներ, կազմակերպվել են բուժօգնության դասընթացներ: 1980-ի հոկտեմբերին շուրջ 400 հայ կամավորներ ուղևորվել են զորանոցներ, նրանց մեծ մասը մեկնել է գործող ճակատ: Պատերազմի ընթացքում հարյուրավոր հայ մասնագետներ աշխատել են գործող բանակում: Շոշափելի գումար է կազմել պատերազմի կարիքների համար հայ համայնքի տրամադրած նյութական օգնությամբ: Պատերազմում զոհված հայերի թիվը անցնում է 80-ից: 1980-ական թթ. իրանահայ գաղութն ավելի քան 10 հզ. մասնագետներ է ունեցել տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Համայնքը հայ երիտասարդությանը տարբեր մասնագիտություններ սովորեցնելու նպատակով ստեղծել էր համապատասխան արհեստանոցներ, որոնք կարճ ժամանակում մեծ ճանաչում են գտել երկրում: Դասընթացներն անվճար էին, տարբեր արհեստանոցներում աշխատող աշակերտները վարձատրվում էին եւ ապահովագրվում: Ի-ում շուրջ 10 ընկերություններ զբաղվում էին կոմբայնի բունկերի արտադրությամբ: Հայերը մեծ ավանդ են ներդրել «Հայ գրուպ», «Վանիկ բունկեր», «Թիոն տանկեր» հաստատությունների աշխատանքներում: Անժխտելի է հայ ժողովրդի մեծ ներդրումը Իրանի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման, առևտրի ծավալման, արվեստի մշակութային կյանքի բարգավաճման գործում: Ոչ մեծ տոկոս կազմող հայ ձեռնարկատերերի մեծամասնությունը իր կապիտալները ներդրել է մսամթերքների, զովագուցիչ ջրերի եւ այլ ապրանքների արտադրության մեջ, ինչպես նաեւ քաղաքաշինության բնագավառում: Իրանահայ մանր ձեռնարկությունների գործունեության համադրումը իրականացվում է «Իրանի հայ արհեստավորների հավաքականություն» ընկերության կողմից, Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ կազմակերպում է «Իրան-Հայաստան Առևտրական Պալատի» միջոցով, որը ղեկավարում է հայտնի ձեռնարկատեր, ազգային բարերար, Իրանի եւ Հայաստանի առևտրական պալատի նախագահ, Սաթի-Հայաստան միջազգային բեռնափոխադրումների տնօրեն՝ Լեւոն Ահարոնյանը:

1998 թ. Թեհրանում նշված ընկերության ջանքերով կազմակերպվել են իրանահայ արհեստավորների արտադրանքի 4-րդ ցուցահանդեսը, որը տարեց տարի մեծ կարեւորություն է ծավալ է ստանում: 1995 թ. ապրիլի 18-ին Իրանի Իսլամական Խորհրդարանը վավերացրեց 13 կետերից բաղկացած Իրանի եւ Հայաստանի պետությունների միջեւ ճանապարհային միջազգային փոխադրության համաձայնագիրը: Իրանից Հայաստան են առաքվում երկաթ, պողպատ եւ թեթեւ արդյունաբերության այլ ապրանքներ: Հայաստանից Իրան են հաստոցներ, քիմիական արտադրանքներ, ալյումին եւ այլ ապրանքներ: Բեռնափոխադրումներին նպաստեց Արաքս գետի վրա Մեղրու ջրջանում կառուցված կամուրջը:

Ներկայումս (1999) Ի-ում բնակվում է շուրջ 80 հազար հայ: Համայնքը խիստ շերտավորված է: Կան մեծ թվով արհեստավորներ, արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում աշխատող բանվորներ, զգալի թվով մտավորականներ, բժիշկներ, ճարտարապետներ, ուսուցիչներ, պետ. հիմնարկների ծառայողներ եւ այլն: Մինչեւ 1979-ի «Իսլամական հեղափոխությունը» զգալի թիվ են կազմել նաեւ հայ խոշոր ձեռնարկատերերի ու առևտրականները: Հայերի մեծ մասը բնակվում է քաղաքներում՝ Թեհրանում, Թավրիզում, Ռեշտում (Ռաշտ), Ուրմիայում, Սպահանում, Արաքում եւ Շահինշահում:

Գործում են ԶԲԸՄ, ԶՕՄ, Հայ մշակութային «Արարատ» կազմակերպությունը, «Հայ կին» միությունը, Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային միությունը, «Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական» միությունը, «Արարատ» եւ «Հայ երգ» երաժշտական ընկերությունները: Թեհրանի Ազատ Համալսարանի եւ Սպահանի համալսարանի գրականության Ֆակուլտետին կից գործում են հայագիտական ամբիոններ: Ի-ն սփյուռքի հրատարակչական կենտրոններից է, այստեղ տպագրվում են հայ հեղինակների աշխատություններ, պարբերականներ եւ այլն:

Հանգուցյալ Արտակ Արք. Մանուկյանը, Կորյուն Արք. Պապյանը, Նշան Ծ. Վարդապետ Թովուլյանը, վարդապետ Թոսունյանը, գիտնականներ՝ դոկտ. Ալեքսանդր Բաղդյանը, դոկտ. Կարո Լուկասը, դոկտ. Մկրտիչ Թումանյանը, դոկտ. Ալեմուշ Տերյանը, պրոֆ. Ալեքսանդր Աբեյանը, դոկտ. Հարմիկ Դավթյանը, հայագետներ Լեւոն Մինասյանը, Էդիկ Բաղդասարյանը (Գերմանիկ, նաեւ համակարգչային գրականության եւ մասնագիտության

ռեկորդակիր Իրանում, «Լույս» երկշաբաթերթի եւ «Ապագա» հանդեսի արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիր), հրատարակիչներ Սեպուհ Ամիրխանյանը, Մարդիկ Պողոսյանը, փաստաբան Ալբերթ Բեռնարդին եւ այլն:

ՀՀ անկախությունից հետո իրանահայ համայնքի եւ Հայաստանի փոխհարաբերություններն ավելի են սերտացել: Դրան նպաստում են հասարակական-քաղաքական գործիչների, հոգեւոր առաջնորդների, մարզամշակութային կազմակերպությունների եւ անհատ կատարողների երկկողմ փոխայցելությունները, տնտեսական համագործակցությունը:

ԹԵՀՐԱՆՈՒՄ հայերը բնակություն են հաստատել XVIII դ. 2-րդ կեսին: 1768-ին ձեռնարկել են Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու 1790-95-ին Ս. Գեւորգ եկեղեցու կառուցումը: 1857-ին Թեհրանում եղել է 110, 1913-14-ին՝ 575 հայ ընտանիք (2905 մարդ): 1959-ին այստեղ բնակվել է 65 հզ., 1978-ին՝ շուրջ 110 հզ. հայ: Ներկայումս (1999) Թեհրանի հայության թիվը կազմում է մոտ 50 հզ: Համայնքի ճնշող մեծամասնությունը արհեստավորներ են (ոսկերիչներ, դերձակներ, հյուսներ, կոշկակարներ), զգալի թիվ են կազմում ձեռնարկատերերը, հիմնարկներում ծառայող պաշտոնյաները, ինչպես նաեւ բժիշկները, ճարտարապետները, ինժեներները, փաստաբանները, ուսուցիչները: Մինչեւ 1870-ը՝ բացի վերոհիշյալ երկու եկեղեցիներից, ազգային որեւէ հաստատություն կամ կազմակերպություն չի եղել: 1870-ին հիմնվել է «Ուսումնասիրաց միությունը», որը 1871-ին բացել է Հայկազյան միջնակարգ դպրոցը (2 բաժնով, տղաների՝ Դավթյան, եւ աղջիկների՝ Մարյամյան): 1878-ից սկսել է գործել հայ թատրոնը, 1881-ին հիմնվել է հայ թատերասիրաց ընկերությունը: Ցայս օր Թեհրանում հրատարակվել է 50 անուն պարբերական: 1936-ին իրանական իշխանությունները փակել են բոլոր ազգային, այդ թվում հայկական դպրոցները վերաբացվել են 1942-43-ին): Քաղաքում կա 25 հայկական դպրոց, 3 մանկապարտեզ եւ 3 մանկամսուր: Գործում են՝ Հայ Կին (1939), Արարատ (1944), Հայ Ակումբ (1954), Իրանահայ Գրողների Միություն (1962), Նոր Էջականներ (1969), Հայ Համալսարանականների Միություն, Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային Միություն (1974), Րաֆֆի համալիր, Հայ ճարտարապետների միություն, Գործում են նաեւ «Ավետիսյան» եւ «Գրիգորյան» բուժարանները եւ այլ կազմակերպություններն ու միությունները: 1954-ից գործում է ՀԲԸՄ մասնաճյուղը:

Թեհրանում ՀՀ դեսպանատան պաշտոնական բացումը տեղի ունացավ 1992 թ. դեկտ. 22-ին: Եկեղեցիներն են՝ Ս. Թեդեոն-Բարդուղիմեոս (1768), Ս. Գեւորգ (1790-95), Ս. Մինաս (1852), Ս. Աստվածածին (1938-45), Ս. Հովհաննես եւ Մատուռ (1936), Ս. Թարգմանչաց (1968), Ս. Սարգիս (1964-70), Ս. Ստեփանոս Մատուռ (1974), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1982), Ս. Վարդան. Կաթողիկե Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1950-54), ավետարանական Ս. Հովհաննես (1946), Թեհրանի թեմի ստեղծումը 1944 թ. Ս. Էջմիածնի նախաձեռնությամբ:

Տպարանները՝ Ջավահայ տպարանը (1890), ապա Փարոսը (1901-1963), Մոդերն (1922), Վերածնունդ (Բորոխ, 1933-1953), Իրանչափ (1942-56), Արվան (1943-1952), Ալիք (1950), Մասիս (1955), Անի (1956-80), Արաքս (1955), Նայիրի (1959), Ֆարաբի (1975), Մամուլը (Շավիղ 1894-97): Ներկայումս Ալիք օրաթերթ (1931-ից), Արաքս ամսագիր (1987-ից), Ապագա ամսագիր (1995-1999), Ապագա եռամսյա հանդես (2000-ից), Լույս երկշաբաթերթ (2000-ից), մինչ այժմ (2000 թ.) 56 անուն տպագիր եւ 34 անուն ձեռագիր կամ լուսապատճենավորված մամուլ:

ԱՐԱՂԱՆ քաղաքի հայ համայնքը սկզբնավորվել է 1909-ին, երբ Անգլիոյի անկախ մարզային ընկերություններում ծառայության են անցել Չարմահալում, Նոր Ջուղայում, Թեհրանում եւ Թավրիզում բնակվող մի խումբ հայեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-18) ընթացքում նրանց են միացել Արեւմտյան Հայաստանից, մասնավորապես Վանից գաղթածները: Հայերի թիվն աճել է նաեւ հետագայում 1923-ին կազմելով 400, 1923-ին՝ 610, 1938-ին՝ 2 հզ., 1969-ին՝ 5 հզ: Հետագա տարիներին նրանց թիվը նվազել է: Հիմնականում զբաղված են մարզային տնտեսության, ինչպես նաեւ առևտրի մեջ: Համայնքն ունի եկեղեցի, վարժարան, մարզական ակումբ, «Գուսան» երգչախումբը: Դպրոցը («Աղաբ») հիմնվել է 1949 թ.: Աբադանում լույս է տեսել 3 անուն մեքենագիր մամուլ:

ԹԱՎՐԻՉՈՒՄ հայերի հաստատվելու տարեթվի մասին ստույգ տեղեկություններ չկան: Հայտնի օ, սակայն, որ XII դ. խելջուկ նվաճողները հազարավոր հայեր են գրգվարել ու բնակեցրել Ի-ում, այդ թվում նաեւ Թավրիզում: Եւրոպացի ճանապարհորդներ Մարկո Պոլոն (1271), Գոնգալեսը (1403), Կանտարինին (1476) վկայում են, որ XIII-XV դդ. այստեղ եղել է մեծաթիվ եւ բարգավաճ հայ համայնք: 1334-ին Թավրիզում գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակարանում հիշվում է 2 եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս եւ Ս. Աստվածածին, իսկ 1345-ի հայկական մեկ այլ ձեռագրի հիշատակագիր Թավրիզը համարում է ոչ միայն պարսիկների, այլեւ հայերի մայրաքաղաք: Թավրիզահայերի թիվը նվազել կամ աճել է՝ երկրում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների (թուրք-պարսկական պատերազմներ, շահ Աբբաս Ա-ի բռնազաղթ, միջՖեոդալական արյունահեղ կռիվների եւ այլն) համեմատ: 1830-ին Թավրիզում եղել է ընդամենը 40 տուն հայ (Թավրիզահայերից շատերը 1829-30-ին գաղթել են Արեւելյան Հայաստան):

XIX դ. 2-րդ կեսին Ի-ի կառավարությունը, ելնելով երկրի տնտեսական եւ քաղաքական շահերից, որոշ արտոնություններ է շնորհել իրանահայ հայմայնքներին. թավրիզահայ համայնքը եւս ստվարացել է: XIX դ. ծերջին եւ XX դ. սկզբին քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասել է մոտ 5500-ի: 1946-ին զգալի թվով թավրիզահայեր հայրենաժողովել են Խորհրդ. Հայաստան: 1977-ին Թավրիզում բնակվել է շուրջ 6 հզ. հայ: Ներկայումս էլ (1999) հայերի թիվը գրեթե 2 հզ. է:

Թավրիզը Ատրպատականի հայոց թեմի կենտրոնն է: Տեղի առաջին հայկական դպրոցները գործել են եկեղեցուն կից (հիշատակություն կա 1670-ից): 1835-ին բաղվել է Ներսիսյան (1875-ից Արամյան) դպրոցը, 1875-ին՝ Հայկազյանը, 1879-ին՝ երկու իգական դպրոցներ, որոնք կոչվել են Աննայան (1886-ից): Դպրոցները գործում են ցայսօր՝ Հայկազյան (1882)- Թամարյան (1895)- Ս. Սահակյան ընդհանուր անվամբ: 1909-36-ին գործել է Թեմական-կենտրոնականը: Կան նաեւ Կաթողիկե եւ Ավետարանական հայկական դպրոցները: Քաղաքում առաջին հայկական տպարանը հիմնավորվել է 1889-ին, հայերեն առաջին թերթը («Գործ») լույս է տեսել 1903-ին (առ այս օր լույս է տեսել 16 ամուն տպագիր եւ 24 ամուն ձեռագիր եւ մեքենագիր պարբերական):

Թավրիզում ազգային-մշակութային կյանքը կազմակերպել եւ ղեկավարել են Թավրիզի լսարանական ընկերություն (1898), Ատրպատականի հայուհյաց բարեգործական միացյալ ընկերությունը (1901), Կուլտուրական միությունը (1916), ՀՕՄ-ը (1926) եւն: Առաջին հայ թատերական ներկայացումը այստեղ տրվել է 1879-ին: Թավրիզեցի էր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին:

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ հայկական գաղթավայրը հիմնադրել են Աբբաս Ա շահի կազմակերպած բռնազաղթի հետեւանքով Ի-ի Սպահանի նահանգ քշված Ջուղայի հայերը, XVII դ. խկզբին, Ջայանդերուդ գետի ափին՝ Սպահան քաղաքի մոտ: Նպատակ ունենալով հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Ի-ի առեւտրական եւ քաղաքական կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ՝ Աբբաս Ա շահը Ն.Ջ.-ին շնորհել է արտոնություններ («Արքունի Խասսերին» վերապահվող իրավունքներ): Ունեցել է ինքնավարություն, որն իրականացրել է քալանթարը (քաղաքագլուխ), դատական գործերը վարել է քեդիսուդան (քալանթարի տեղակալը): Կարճ ժամանակում Ն.Ջ. բարգավաճել է, արդեն 1620-ական թթ. ընկեցել է ավելի քան 30 հզ. բնակիչ, դարձել երկրի առեւտրական կապիտալի կենտրոն: Նոր Ջուղայեցի հայ վաճառականները հանդես են եկել որպես Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ միջազգային առեւտրա միջնորդներ: 1617-ին Աբբաս Ա չեղյալ է համարել Անգլիայի հետ կնքված առեւտրական պայմանագիրը, ամբողջությամբ Ն. Ջ.-ի հայ վաճառականներին հանձնել իրանական հոււմ մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: XVII դ. կեսին Ն.Ջ.-ի հայ վաճառականները ստեղծել են «Նոր Ջուղայի հայ առեւտրական ընկերությունը»: Տնտեսական գործունեությանը զուգընթաց, նրանք հաճախ կատարել են նաեւ դիվանագիտական հանձնարարություններ:

Գաղութահայ հասարակությունը չի եղել միատարր, զգալի թիվ են կազմել միջին եւ չավոր խավերը, որոնք հիմնականում զբաղվել են արհեստագործությամբ (նշանավոր են եղել ոսկերիչները, գորգագործները, կարպասագործները, ներկարարները եւն): Ն.Ջ.-ի հայ արհեստավորների սոցիալական բողոքի դրսեւորումները էր 1630-40-ական թթ. դերձակ Թոււմիկի եւ Սեւ Պետրոսի գլխավորությամբ ծագած աղանդավորական շարժումը: 1670-80-ական թթ. գաղութն աստիճանաբար անկում է ապրել՝ Ի-ի տնտեսական ճգնաժամի,

ուժեղացած ազգային, կրոնական հալածանքների պատճառով: 1722-ի աֆղանների արշավանքի ժամանակ Ն.Ջ. ավերվել է, հայերը գաղթել են Յնդկաստան, Ֆրանսիա, Ավստրիա, Յուգոսլավիա, Ռուսաստան եւ այլուր:

XVII-XVIII դդ. Ն.Ջ. եղել է հայկական մշակույթի կարելուր կենտրոն: 1630-ական թթ. խաչատուր Կեսարացին հիմնել է դպրոց (դասավանդվել է երաժշտություն, պոեզիա, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ եւն), որը ժամանակակիցները կոչել են «համալսարան»: 1636-ին հիմնադրվել է տպարան (Իրանում առաջինը): Նշանակալի դեր է խաղացել նաեւ Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցը, որտեղ աշակերտներին սովորեցրել են եւրոպական լեզուներ եւ «վաճառականության արվեստ»: Վանքին կից բացվել է մատենադարան, որտեղ հավաքվել են բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր: Մեծ զարգացման է հասել որմնակարչությունը, գեղանկարչությունը, մանրանկարչությունը, ճարտարապետությունը, աշուղական պոեզիան:

Ն.Ջ. եղել է իրանաբնակ (բացառությամբ Ատրպատականի), իսկ հետագայում նաեւ հնդկաստանաբնակ հայերի կրոնական կենտրոնը: XIX-XX դդ. մնացել է որպես թեմական եւ մշակութային կենտրոն: XIX դ. 30-ական թթ. Ն.Ջ.-ում բնակվել է շուրջ 4 հզ. հայ: 1858-ին հիմնվել է Օրիորդաց դպրոցը, 1880-ին մի շարք դպրոցներ միավորվել եւ կազմել են «Ազգային կենտրոնական դպրոցը»: Ն.Ջ. դպրոցները՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն կից դպրոց (1833), Կատարինյան (օրիորդաց, 1854, առաջինը Իրանում), Գեւորգ Քանանյան իգական դպրոց ու մանկապարտեզ (1901-05):

Մամուլ՝ Ընկեր (1920), Ն.Ջ. Աւետաբեր (1906-11), Ն.Ջ. Լրաբեր (1904-8), եւ 10 անուն ձեռագիր եւ մեքենագիր մատու:

1905-11-ի իրանական հեղափոխությունից հետո աշխուժացել է Ն.Ջ.-ի մշակութային կյանքը: 1904-8-ին հրատարակվել է «Նոր Ջուղայի Լրաբեր» ամսաթերթը: Կառպուցվել է թանգարան-մատենադարանի շենքը (1905): 1930-ական թթ. ստեղծվել են ազգային ակումբներ, կազմակերպվել երգչախմբեր: 1946-ին սկսվել է Ն.Ջ.-ի հայերի ներգաղթը Խորհրդային Ռուսաստան: 1952-ին Ն.Ջ.-ում բնակվել է 4 հզ. 675, 1958-ին 5 հզ., 1969-ին 8 հզ., 1979-ին 10 հզ. հայ: Ներկայումս (1999) Նոր Ջուղան Սպահանի թաղամասերից է: Տեղի հայության թիվը շուրջ 8 հզ. է, որը զնալով նույնպես է: Հիմնականում զբաղվում են արհեստներով, տնայնագործությամբ, զգալի թիվ են կազմում մանր ձեռնարկատերերն ու առևտրականները: Հայմանքի ազգային-մշակութային կյանքում կարելուր դեր են խաղում մտավորականները:

ԵԿԵՂԵՑԻ

Իրանահայ համայնքի ներքին խնդիրների կարգավորումը հիմնված է կրոնականության ինքնավարության վրա, որն իրականացվում է գոյություն ունեցող թեմերի շրջանակներում: Մինչեւ XX դ. կեսը, Ի-ում եղել է երկու թեմ՝ Ատրպատականի եւ Իրանա-հնդկական (նախկինում Նոր Ջուղայի): 1944-ին կազմավորվել է Թեհրանի թեմը: Մինչեւ դարասկզբի սահմանադրության ընդունումը հայերը ճանաչվել են որպես ազգային փոքրամասնություն, նրանց իրավունքները պահպանվել են պարսից շահերի եւ այլ իշխողների հրովարտակներով: Մինչեւ XX դ. խնդիրը թեմերը միահեծան ղեկավարել են թեմակալ առաջնորդները, սակայն դարասկզբին համայնքի առաջադիմական ուժերի ճնշման տակ մշակվել եւ ընդունվել են թեմական կանոնադրություններ, որոնք սահմանափակել են առաջնորդների իշխանությունը: Ներկայումս համայնքի թեմերն իրենց գործունեությունն իրականացնում են հայ առաքելական եկեղեցու կանոնների ու ավանդույթների, իրենց կանոնադրությունների հիման վրա գործող վարչական մարմինների որոշումների համաձայն:

Իսլամական Սահմանադրության ընդունումից հետո հայերն ազգային մյուս փոքրամասնությունների նման հռչակվել են կրոնական փոքրամասնություն: Չնայած վաղուց ի վեր իրանահայ թեմերը պատության կողմից դիտվել են որպես ազգային-կրոնական հաստատություններ, միայն 1967-ին են դրանք պաշտոնապես ճանաչվել որպես կրոնա-մշակութային, բարեգործական ընկերություններ եւ իրավական մարմիններ:

Թեմական խորհուրդները կարգավորում են միայն Հայ Առաքելական եկեղեցու հետեւորդների ներքին կյանքը: Հայ կաթողիկոսներն ու բողոքականները ունեն իրենց եկեղեցիները եւ առաջնորդարանները: Թեհրանի հայ կաթողիկոս համայնքը ձեւավորվել է 1934-ին, ներկայումս ընդգրկում է մոտ 1200 հոգի: Այստեղ է գտնվում նրանց

պատրիարքական փոխնորդությունն ու առաջնորդարանը: Իրանահայ կաթոլիկների մյուս կենտրոնը Թավրիզն է, որտեղ 1900-ին գործել է Լազարյան լատին միաբանության կազմակերպությունը: 1910-ից ունեն իրենց եկեղեցին (տեղի հայ կաթոլիկների թիվը հասնում է 100-ի):

Իրանահայ բողոքականների կենտրոնը նույնպես Թեհրանն է: Վարչական կառուցվածքով անկախ է, սակայն կցված է Ի-ի ավետարանական եկեղեցիների միությանը: 1950-ական թթ. սկզբից ունեն համայնքի ընտրովի խորհուրդ, որը տնօրինում է հանրային, կրթական, կրոնական եւ այլ հարցեր: Հայ բողոքականների թիվը Թեհրանում հասնում է 200-ի, ամբողջ երկրում՝ 2500-ի: Մոտ 250 հոգուց բաղկացած համայնք գոյություն ունի նաեւ Նոր Ջուղայում, որտեղ կա նաեւ ժողովարան (1875-ից) եւ վեցամյա դպրոց: որոշակի թվով հայ Գալստականներ (Շաբաթականներ) իրենց ժողովատեղիներով գտնվում են Իրանում: Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հայ Ուղղափառները, Ռեմիթորները, Կարմեղյանները եւ «Եհովայի վկաները»:

Հայ Առաքելական եկեղեցին Ի-ում ներկայումս ունի երեք թեմ՝ Ատրպատականի, Թեհրանի եւ Սպահանի:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԹԵՄԸ հնագույնն է: Ընդգրկում է Ատրպատականի տարածքը (Արմ. եւ Արլ. Ադրբեջան նահանգներ): Ատրպատականում հայ առաքելական թեմերի մասին հիշատակություն կա դեռեւս XII դ.-ից: Մինչեւ 1833-ը թեմի կենտրոնը եղել է Արտազի (ներկայումս Մակու) Ս.Թեդեոս Առաքյալի վանքը: 1833-ին Նտրպատականի հայոց առաջնորդ Նիկողայոս Կարբեցի եպիսկոպոսը թեմի կենտրոնը տեղափոխել է Թավրիզ: Առաջնորդարանը տեղավորված է Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում: Մինչեւ 1956-ը ենթարկվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին, այնուհետեւ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը: XX դ. խկզբին թեմի տարածքում բնակվել է ավելի քան 30 հզ. հայ, հետագայում հայրենադարձության հետեւանքով նրանց թիվը նվազել է եւ 1970-ական թթ. վերջին հասել 17 հզ.-ի:

Թեմի տարածքում կա շուրջ 180 եկեղեցի, որոնցից ներկայումս կանգուն են 40-ը: Նշանավոր են Արտազի Ս. Թադեոս Առաքյալի (VI-IX դդ.) եւ Ս. Ստեփանոս նախավկայի (VII-IX դդ.) վանքերը, Թավրիզի Ս. Աստվածածին 1782 եւ Ս. Սարգիս (1845) եկեղեցիները, Սալմաստի գավառի Ղալասար գյուղի Ս. Սարգիս եկեղեցին (1806), Խոյի Ս. Սարգիս (1120) եկեղեցին, եւն: Թեմի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը չորս տարով ընտրվող Թեմական պատգամավորական ժողովն է բաղկացած 17 անդամից: Պատգամավորական ժողովն ընտրվում է 7 հոգուց բաղկացած Թեմական Խորհուրդը, որի նախագահը թեմակալ առաջնորդն է: 1967-ին Ատրպատականի Առաջնորդարանը եւ Թեմական Խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչվել են որպես կրոնամշակութային եւ բարեգործական ընկերություն եւ արձանագրվել «Ատրպատականի ընդհանուր հայության Առաջնորդարանի խորհուրդ» անունով: 1833-ին Թավրիզ տեղափոխվելուց ի վեր թեմի ամենամշանավոր առաջնորդը Ներսես Արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգյանն էր (դեկավարել է 1913-48-ին), այնուհետեւ առաջնորդի տեղապահ Բագրատ ավագ քահանա Մելքոնյանը: Ներկայումս (2000) թեմը գլխավորում է Նշան Ծ. Վարդապետ Թովուկյանը:

ՍՊԱՀԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԻՐԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԸ (մինչեւ 1960-ը՝ Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց թեմ) իրանահայության հնագույն թեմերից է: Ստեղծվել է 1605 թ. Շահ Աբբասյան բռնագաղթի հետեւանքով: Նախապես կոչվել է *Սպահանի* կամ *Նոր Ջուղայի* թեմ: Ընդգրկել է Ի-ի ամբողջ տարածքը, բացառությամբ Ատրպատականի թեմի տարածքի: Հետագայում, երբ նրան են ենթարկվել Հնդկաստանի, ճավայի եւ այլ հայկական համայնքներ, կոչվել է Իրանա-Հնդկաստանի թեմ: Մինչեւ 1944-ը Արաքը եւս նրա մասն է կազմել: 1944-ին նրանից անջատվել է Թեհրանի թեմը, իսկ 1958-ին Հնդկաստանն ու ծայրագույնը Արեւելքը, սակայն թեմը շարունակել է պաշտոնապես կոչվել Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմ: Նույն ժամանակ (1945 թ.) էլ թեմը անջատվել է Ս. Էջմիածնից եւ անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայությանը:

Թեմի հիմնադրման օրվանից առաջնորդական կենտրոնը գտնվում է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում: Առաջին առաջնորդը Սեբրոպ եպիսկոպոսն էր (1606-1620): XX դ. խկզբին մշակվել եւ ընդունվել է թեմական կանոնադրություն: 1923-ին կազմվել է Նոր Ջուղայի համայնական խորհուրդը, որը կրոնական խորհրդի եւ թեմակալ առաջնորդի հետ

վարել է թեմի ներքին գործերը: 1930-ական թթ. սկզբից, ի տարբերություն Թեհրանի եւ Ատրապատականի թեմերի, հվ. շրջանների համայնքները իրենց վարչահասարակական գործունեությամբ դարձել են անկախ, չենթարկվելով Նոր Ջուղայի թեմին: Ներկայումս թեմի տարածքի բնակչությունը խիստ նոսրացել է. հայերը լքել են Լնջան, Ալինջան, Չարմահալ, Քյարվանդ գավառները: Թեմի ներկա վարչական սահմանների մեջ մտնում է Սպահանը (որի մեկ շրջանն է Նոր Ջուղան), Շահինշահ նորակառույց քաղաքը, Փերիայի գավառը, Շիրազն ու Խուզիստանը: Թեմի տարածքում կա ավելի քան 105 եկեղեցի, որոնցից կանգուն են 30-ը: Նշանավոր են՝ Ս. Ամենափրկիչ վանքը (1655), Ս. Բեթղեհեմ (1628), Ս. Գելորգ (1611), Ս. Աստվածածին (1613), Ս. Ստեփանոս (1614), Ս. Սարգիս (1659) եւ Ս. Մինաս (1659) եկեղեցիները: Թեմի ներկայիս (2000 թ.) առաջնորդն է Կորյուն Արքեպիսկոպոս Պապյանը:

ԹԵՂՐԱՆԻ ԹԵՄԸ իրանահայության ամենաերիտասարդ թեմն է: Ստեղծվել է 1944-ին: Ընդգրկում է Թեհրանն իր շրջակայքով, Համադանը, Մաշհադը, Գորգանը, Սարին, Ռաշտը, Էնզելին, Ղազվինը, Արաքը եւ Քերմանշահը:

1940-ական թթ. կեսին թեմի բնակչության թիվը հասել է 45 հզ.-ի (որից 25 հզ.-ը բնակվել է Թեհրանում), իսկ 1970-ական թթ. վերջին անցել է 150 հզ.-ից (95% -ը բնակվել է Թեհրանում): 1956-ին Թեհրանի թեմը իրանահայության մյուս թեմերի նման անջատվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից եւ անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայությանը: Առաջնորդարանը կառուցվել է 1970-ին՝ Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից: Թեհրանի թեմի առաջին առաջնորդը Վահան Տ. վարդապետ Կոստանյանն էր, նրան փոխարինել է Ռուբեն Եպիսկոպոս Դրամբյանը: Վերջերը մինչեւ 1999 թ. թեմի առաջնորդը Արտակ Արքեպիսկոպոս Մանուկյանն էր, որը միաժամանակ Ի-ի մեջ եկեղեցական խորհրդի նախագահն էր: Ներկայիս Առաջնորդն է Սեպուհ Եպիսկոպոս Սարգսյանը: Ըստ թեմի կանոնադրության, թեմակալ առաջնորդն ընտրվում է պատգամավորական ժողովի կողմից՝ առանց պաշտոնավարության ժամկետը սահմանելու: Բարձրագույն օրենսդիր պատգամավորական ժողովն է, որն ընտրվում է 4 տարով: Անդամների 6/7-ը աշխարհիկ են, իսկ 1/7-ը՝ հոգեւորական: Պատգամավորական ժողովն իր կազմից 2 տարով ընտրում է 7-11 անդամից բաղկացած թեմական խորհուրդ, որը թեմի բարձրագույն գործադիր մարմինն է: Ներկայումս (1999) թեմական խորհրդի ատենապետն է դոկտ. Լեւոն Դավթյանը, փոխատենապետը՝ Ռուբիկ Կարապետյանը:

Թեմի տարածքում կա շուրջ 100 եկեղեցի: Կանգուն են 20-ը, որոնցից 8-ը՝ Թեհրանում: Հնագույնները՝ Ս. Բարդուղիմեոս, Ս.Գելորգ, Ս. Աստվածածին, Ս. Թարգմանչաց, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Սարգիս, Ս. Մինաս, Ս. Վարդանանց, Ս. Թեդեոս Բարդուղիմեոս (1768) եւ Ս. Գելորգ եկեղեցիներն են:

ԴՊՐՈՑ

Դեռեւս XVII դ. 30-ական թթ. Խաչատուր Կեսարացու նախածեռնությամբ Նոր Ջուղայում բացվել է հայկական բարձրագույն դպրոց (կոչվել է նաեւ «համալսարան» կամ «ճեմարան»): Դասավանդվել են՝ քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ, աստվածաբանություն, երաժշտություն: Իրանահայ համայնքում դպրոցներ գոյություն են ունեցել բոլոր եկեղեցիներին կից, սակայն առաջին աշխարհիկ դպրոցները ստեղծվել են XIX դ. կեսին (1833)-ին՝ Նոր Ջուղայում, 1835-ին՝ Թավրիզում, 1870-ին՝ Թեհրանում): Առավել հայտնի են՝ Նոյր Ջուղայի, «Ազգային կենտրոնական (1880), Թավրիզի «Արամյան» (1835), «Հայկազյան» (1882), «Թեմական կենտրոնական» (1909), Թեհրանի «Հայկազյան» (1870) դպրոցները:

1936-ին Ռեզա-շահ Փահրավիի կառավարությունը, վարելով «իրանացման» քաղաքականություն, փակել է բոլոր ազգային դպրոցները: Դրանք վերաբացվել են միայն 1942-43-ին, իսկ Թավրիզի հայկական դպրոցները պարապմունքները վերսկսել են միայն 1956-57-ին: Վերաբացումից հետո դպրոցներին պարտադրվել է պարսկերենով դասավանդում: Տնօրենները եւ ուսուցիչների մեծ մասը պարսիկներ էին: Հայոց լեզուն, պատմությունը եւ կրոնը դասավանդվել են ծրագրից դուրս:

1978-79-ի հեղափոխությունից հետո Թեհրանի կրթական եւ ընդհանուր վարչության 1981-ի շրջաբերականով բոլոր դպրոցները հայտարարվել են պետական: Սակայն

կրոնական փոքրամասնություններն ունեն իրենց հատուկ դպրոցները, որտեղ այլ դպրոցների հետ համաման պայմաններ ունենալուց բացի, ծրագրից դուրս մայրենի լեզվով ուսուցանվում են լեզու եւ գրականություն, կրոնի դաստիարակություն, եւ ոչ մուսուլման աշակերտները կարող են նաեւ սովորել մյուս դպրոցներում:

Կրոնական փոքրամասնություններն ունեն մսուր-մանկապարտեզներ, ծերանոցներ եւ այլն, որոնց սեփականությունը ամբողջովին պատկանում է նրանց:

Վերացվել է նաեւ համայնքի սեփականատիրական իրավունքներն իր դպրոցների նկատմամբ: Հայկական դպրոցների մանկավարժական կազմը փոխարինվել է պարսիկ ուսուցչուհիներով ու տեսուչներով՝ վերջիններիս վերապահելով դպրոցների տնօրինությունը: Սակայն 2000-2001 ուսումնական տարվանից իվեր նշանակվում են նաեւ հայ տեսուչներ եւ փոխտեսուչներ: Թեհրանի հայկական ուսուցիչների աջակցությամբ եւ թեմի առաջնորդի ղեկավարությամբ 1981-1982 թթ. ուս. տարում Առաջնորդարանում հիմնվել են հայերեն դասընթացներ, որոնց նյութական ծախսերն ամբողջությամբ ստանձնել է «Հայ կին միությունը»:

Երկրի տարբեր նահանգներում հայերենի կրթության վիճակը որոշակիորեն զանազանվում է Թեհրանի ազգային դպրոցներից: Շահինշահի քաղաքի կրթության վարչությունը արտոնել է հայկական դպրոցներին պաշտոնական ծրագրի սահմաններում (բացի կրոնի համար նախատեսված ժամերից) ներառել նաեւ շաբաթական 3 ժամ հայոց լեզվի եւ գրականության հավելյալ ժամեր: Ռաշտ քաղաքի «Մ. Ա. Հորդանանյան» ազգային դպրոցի եւ մանկապարտեզի աշակերտներն ու ուսուցչուհիները հայեր են. պետական ծրագրի հետ մեկտեղ ուսուցանվում են հայոց լեզու եւ կրոն: Բոլոր դպրոցներում ուսուցումն անվճար է: Ծրագրային առարկաներ դասավանդող ուսուցիչները վարձատրվում են պատության կողմից, իսկ ծրագրից դուրս հայոց լեզուն եւ կրոն դասավանդողներին վճարում է Առաջնորդարանը, որը եւ օժանդակ թոշակներ է ստանում աշակերտությունից:

2000 թ. Ի-ում գործող ազգային դպրոցներից 25-ը եւ մանկապարտեզներից 3-ը կենտրոնացված են Թեհրանում:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն կից ՍԱՄՅԱՆ ԴԴՐՈՑ, հիմնավորվել է 1831-ին Նոր Ջուղայում առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոս Ջուղայեցու ջանքերով, որը կոչվել է «Ամենափրկչյան ճեմարան», դպրոցը 1833 թ. շարունակում է մադրասաբնակ Գրիգոր Սամյանի նվիրատվությամբ եւ կոչվել նրա անունով: 1831 թ. (2.5 ամիս միայն) եւ 1834-36-ին դպրոցում ուսուցչություն է արել Մեսրոպ Թադիսյանը: 1837-ին փակվել է: Այս դպրոցը շարունակել է իր գոյությունը մինչեւ 1853-ը, երբ Սամյան առտրական տունը սնանկացել է: Աշակերտների թիվը եղել է մոտ 80: Գլխավոր առարկաներն էին՝ հայոց լեզու, թվաբանություն, վայելչագրություն: Ուսուցանել են նաեւ աշխարհագրություն, անգլերեն եւ պարսկերեն: Տարբեր տարիներին դպրոցում դասավանդվել են՝ Գեւորգ վարդապետ Տեր Հովսեփյանը, Տեր Ավետիս Տեր Ղազարյանը, Տեր Ստեփանոս Հարությունյանը, Կարապետ Ջորաբյանը, Տեր Հովսեփ Տեր Գրիգորյանը եւ ուրիշները:

ԱՐԱՄՅԱՆ ԴԴՐՈՑ, երկսեռ, ազգային դպրոց (ութամյա): Հիմնվել է 1835-ին Թավրիզի Ղալա քաղամասի եկեղեցու բակում՝ Սահակ Եպիսկոպոս Սաթունյանի նախաձեռնությամբ: Մինչեւ 1875-ը կոչվել է Ներսիսյան (Ներսես Շնորհալու անունով), հետագայում իրանահայ մեծահարուստ Արմամյանի անունով, որը մեծ օժանդակություն է ցույց տվել դպրոցին: Սկզբում արական դպրոց էր, 1887-ին տեղափոխվելով Թումանյանցիների միջոցներով կառուցված «Ամնայան դպրոցի շենքը եւ միանալով օրիորդաց դպրոցի հետ, դարձել է երկսեռ եւ կոչվել «Արամյան-Ամնայան» ազգային դպրոց: 1852-ին ունեցել է 60 աշակերտ, հաջորդ տարի՝ 100: Հետագայում աշակերտների թիվը հասել է 240-260-ի: Դասավանդվել են հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն լեզուներ եւ այլ առարկաներ: Ուսուցումը հայերեն էր:

Դպրոցի առաջին տեսուչը Տեր Հովսեփ քահանան էր, ուսուցիչները՝ Հակոբ վարժապետ Եղիազարյանը, Մարտիրոս վարժապետ Փափազյանը (հետագայում՝ Մերովբ քահանա Փափազյան) եւ ուրիշներ: Տարբեր տարիների տեսուչներ են եղել՝ Սամվել Գյուլդադյանը, Աբեղմագով Ալեքսանյանը, Վահան Բժշկյանը, Ալեքսան Տեր Վարդանյանը, Միքայել Ստեփանյանը եւ ուրիշներ: Դասավանդել են՝ Րաֆֆին Հրաչյա Աճառյանը, հայագետ-

լեզվաբան Սուշեղ Սուշեղյանը, իրանահայ անվանի կրթական գործիչներ- Յոսեփ Գասպարյանը, Հայրապետ Պանիրյանը, Տիգրան Գալֆայանը, Լեւոն Գրիգորյանը, Հայկ Աճեմյանը եւ ուրիշներ: Դպրոցը գործել է մինչեւ 1936-ը, երբ Ռեզա շահ Փահլավի հրամանով բոլոր ազգային դպրոցները փակվել են:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՏԱՐԻՆՅԱՆ ԴՊՐՈՑ, տարրական, ապա միջնակարգ իզական ազգային դպրոց Նոր Ջուղայում: Հիմնադրվել է 1858-ին Ս. Կատարինյան մենաստանի՝ «Կուսանաց վանքի» տարածքում, ճավայաբնակ Մաուկ Հորդանյանի նյութական միջոցներով (թեմակալ առաջնորդ Թադեւոս արքեպիսկոպոս Բեկնազարյանի առաջարկությամբ): 1900-ին Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյանի ջանքերով Նոր Ջուղայում, հնդկաստանում ճավայում կազմակերպված հանգանակության շնորհիվ Նոր Ջուղայի Չարսու թաղում կառուցվել է «Ս. Կատարինյան օրիորդաց դպրոցի» նոր շենք: 1892-ին միացել է Ազգային Կենտրոնականին եւ կոչվել Նոր Ջուղայի ազգային երկսեռ դպրոց: 1936-ին պետականացվել է, 1955-ին՝ կրկին ազգայնացվել: Բացման ժամանակ աշակերտուհիների թիվը 28 էր:

ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԴՊՐՈՑ, միջնակարգ, երկսեռ ազգային դպրոց: Հիմնադրվել է 1878-ին Թեհրանի «Դարվազե Ղազվին» թաղամասում, արեւմտահայ մտավորականներ՝ պոլսեցի Միքայել Մարգարյան, տաճկահայ Կարապետ Բազիկանյանի եւ Դամասկոսի Յոսեփ Գասպարյանի նախաձեռնությամբ: Սկզբնական շրջանում գտնվել է եկեղեցու բակում, 1884-ին կառուցվել է առանձին շենք 1903-ին մասնաճյուղ է բացել Հասանաբաղ թաղամասում: Մինչեւ 1906-07 թթ. եղել է արական, այնուհետեւ՝ երկսեռ: 1932-33 թթ. նախկին Նոր Ջուղայեցի եւ Հնդկաստանի բնակիչ, բարերար Դավիթ Դավթյանի նյութական օժանդակությամբ կառուցվեց այժմյան «Դավթյան» նոր շենքը (Միրզաքուլեք խան), որը 1942 թվականից հետո կոչվեց Քուշեշ-Դավթյան: Դասավանդվել են՝ հայոց լեզու եւ գրականություն, պատմություն, պարսկերեն, Ֆրանսերեն եւ այլ հանրակրթական առարկաները: Ուսուցումը մինչեւ ազգային դպրոցների փակումը (1936) եղել է հայերենով, վերաբեցումից հետո՝ պարսկերենով, իսկ հայերենն ուսումնասիրվել է պետական ծրագրից դուրս արտաժամյա:

ԿԱՅԿԱԶՅԱՆ ԴՊՐՈՑ, տարրական, ապա միջնակարգ, երկսեռ ազգային դպրոց: Հիմնվել է 1875-ին Թավրիզի Լիլիավա թաղամասում՝ «Հայկազյան» եւ «Սեւան» առեւտրական ընկերությունների կողմից: 1879-ին այստեղ հիմնվել է նաեւ օրիորդաց դպրոց: 1895-ին այդ դպրոցները տեղափոխվել են Թումանյան եղբայրների կառուցած նոր եռահարկ շենքը (13 դասարաններով եւ սրահով), որը կոչվել է նրանց վաղամեռիկ քրոջ՝ Թամարի անունով: Այդ թվականից էլ սկսել է կոչվել «Հայկազյան-Թամարյան»: XX դ. խկզբին Ի-ի միակ միջնակարգ ուսումնական հաստատությունն էր: 1936-ին բոլոր ազգային դպրոցների նման փակվել է. սկսել է գործել միայն 1956-57 ուս. տարում: Այդ շրջանից սկսած Թավրիզի ազգային դպրոցները կոչվել են «Հայկազյան-Թամարյան-Ս. Սահակյան» տարրական եւ միջնակարգ երկսեռ դպրոցներ (կրթության նախարարությունում հայտնի էին «Ասադ» անունով: Դասավանդվել են բնական, հասարակական եւ տեխնիկական գիտություններ, լեզուներ, մեծ ուշադրություն է դարձվել մանկավարժությանն ու հովերբանությանը: Մինչեւ 1936-ը ուսուցումը եղել է հայերեն, այնուհետեւ՝ պարսկերեն: Հայոց լեզուն եւ կրոնը դասավանդվել են արտաժամյա, պետական ծրագրից դուրս: Տարբեր տարիների «Հայկազյան-Թամարյան» դպրոցի տեսուչներ են եղել՝ Հովնան Դավթյանը, Գաբրիել Պապյանը, Սուսանյանը, Տիգրան Ռաշմաճյանը, Միքայել Չարաֆյանը, Նիկոլ Սարգսյանը, Կարապետ Պիոնյանը, Գասպար Հակոբյանը, Արմենակ Աֆանդիյանը: 50-ական թթ. դպրոցի վերաբացումից հետո պատական տեսուչներ նշանակվել են միայն պարսիկներ: XIX դ. վերջին- XX դ. խկզբին դպրոցում դասավանդվել են իշխան Յովսեփ Արղությանը, Սարգիս Օհանջանյանը, Խաչատուր Գրիգորյանը, Մելքոն Հակոբյանը, Սարգիս Հարությունյանը, Սուշեղ Հովհաննիսյանը, Հայկ Աճեմյանը, Արամ Ալեւոյանը եւ ուրիշներ:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ, տարրական, ապա միջնակարգ ազգային դպրոց: Հիմնադրվել է 1880-ին Նոր Ջուղայի Չարսու թաղամասում, Իրանա-հնդկական թեմի

առաջնորդ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Յովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ: Միավորել է մինչ այդ Նոր Ջուղայում գործող երեք դպրոցները՝ Յ. Աբգարյանի հիմնած «Հայկական հայրենասիրականը» Մարիամ Հարությունյանի եւ Մարգար Սուքիասյանի հիմնած դպրոցները: 1892-ին ընդգրկել է նաեւ Կատարահնյան իգական դպրոցը՝ կոչվելով «Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց»: Սակայն Ազգային կենտրոնականը հիմնականում եղել է արական տարրական դպրոց: 1936-ին, երբ ազգային դպրոցները պետականացվել են, վերոհիշյալ դպրոցները սկսել են կոչվել «Շահ Աբբաս Մեծ» անունով: Հետագայում կրկին դարձել են ազգային: 1970-70 թթ. Նոր Ջուղայի բոլոր ազգային դպրոցներում աշակերտության թիվը հասել է 1454-ի, ուսուցչուհիները՝ 100-ի (38-ը հայ, 61-թ՝ պարսիկ): Մինչեւ 1936-ը դասավանդումը եղել է հայերեն, պետական ծրագիր մտցնելուց հետո՝ մայրենի լեզուն սահմանափակվել է: Դասավանդվել են՝ հայերեն, հայոց պատմություն, կրոն, անգլերեն, Ֆրանսերեն, պարսկերեն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, Ֆիզիկա, քիմիա, ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, նկարչություն եւն: Մինչեւ XIX դ. վերջը Նոր Ջուղայի ազգային դպրոցների ղեկավարումն իրականացրել է Առաջնորդը կամ հոգաբարձությունը, հետագայում՝ հետուկ նշանակված տեսուչներ (բոլոր դպրոցները ղեկավարվել են մեկ տեսչի կողմից): 1892-1936-ին տեսչուհիներն են եղել Մարտիրոս Հարությունյանը, Տեր Վարդան քահանա Վարդանյանը, Բագրատ վարդապետ Վարդագարյանը, Արմենակ Գերասիմյանը, Հայկ Ժամկոչյանը, Ռուբեն Աբրահամյանը, Տեր Գարեգին քահանա Կիրակոսյանը, Ասլան Շահնազարյանը, Հակոբ Տեր Հակոբյանը, Սկրտիչ Աբգարյանը: 1936-ից հետո տեսուչի պաշտոնում նշանակվել են պարսիկներ, 1955-ից՝ երբեմն նաեւ հայեր: Դպրոցներն ունեցել են զարդարան, երգչախումբ, պարախումբ, կազմակերպել են թատերական ներկայացումներ:

ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՑ, միջնակարգ ազգային դպրոց: Հիմնադրվել է 1901-1905-ին Նոր Ջուղայի Չարսու թաղամասում, Վարվառե Քանանյանի բարերարությամբ, ի հիշատակ ամուսնու՝ Լազարյան ճեմարանի նախկին տեսուչ Գեւորգ Քանանյանի: 1901-ին բացվել է ցայսօր գործում է Գեւորգ Քանանյանի ազգային մանկապարտեզը: 1970-80 ուս. տարում միջնակարգի երկսեռ աշակերտության թիվը՝ 229 էր, ուսուցիչների թիվը՝ 34 (որից հայ՝ 8-ը):

ԹԵՄԱՎԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՎԱՆ ԴՊՐՈՑ, միջնակարգ, երկսեռ, ազգային դպրոց: Հիմնադրվել է 1909-ին Թավրիզում, թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր Մկրտչյանի ջանքերով, կովկասաբնակ բարերարներ Ջոհրաբյանների կտակով եւ ժողովրդական հանգանակությամբ գոյացած միջոցներով: Գործել է մինչեւ 1936 թ., տվել է հարյուրավոր շրջանավարտներ: Այստեղ են իրենց կրթությունը շարունակել «Արամյան-Աննայան» եւ «Հայկազյան-Թամարյան» տարրական դպրոցների աշակերտ-ուհիները: Դասավանդվել են լեզուներ (հայերեն, պարսկերեն, անգլերեն), հայերենի քերականություն, հայոց պատմություն, մաթեմատիկա, քիմիա, Ֆիզիկա եւ այլ առարկաներ: Ուսուցումը հայերեն էր: Որպես տեսուչ աշխատել են՝ Երիցյանը, Հովման Դավթյանը, Կարապետ Պինոյանը, Գասպար Հակոբյանը, Հայրապետ Պանիրյանը, կարճ ժամանակով՝ 1917-19-ին, Յ. ճերմակը եւ Մամբրե Մկրյանը: Դասավանդել են՝ Յ. Աճառյանը, Տեր Հակոբյանը (Հ. Իրազեկ), Ալեգսան Հովհաննիսյանը, Լեւոն Գրիգորյանը, Վարոս Բաթայանը, Հովսեփ Թադեւոսյանը, Եր. ԱՖթանդիլյանը, Սոֆի Ամատունին, Ավարդ Տեր Ստեփանյանը, Արամ Ալշուշյանը եւ ուրիշներ:

ՍՈՒՇԵՇ-ԴԱՎԹՅԱՆ, միջնակարգ, երկսեռ, կիսապետական դպրոց Թեհրանում: Նախապես բացվել է Հայկազյան դպրոցի մասնաճյուղ Քուշեշ անունով: 1932-33-ին հնդկահայ Դավիթ Դավթյանի միջոցներով վերակառուցվել էւ կոչվել է նրա անունով՝ Դավթյան: 1957-58-ին հայ բնակչության միջոցներով կառուցվել է դպրոցի նոր քառահարկ, որն իր ուսումնական հարմարություններով լավագույնն է թաղաքում: 1954-ին բարերար Մարգար Սարգսյանի նվիրատվությամբ կառուցվել է Մարիամյան դպրոցը, որի նորակառույց շենք են տեղափոխվել Քուշեշ-Դավթյան դպրոցի իգական դպրոցները (այժմ չի աշխատում) 1971 թ. կառուցվեց Քուշեշ (Վաչե Հովսեփյան) տարրական դպրոցը, Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարեւանությամբ: Դասավանդվում էին պետական ծրագրով նախատեսված հանրակրթական առարկաներ՝ պարսկերեն լեզվով: Հայոց լեզուն եւ կրոնը

դասավանդվում են արտաժամյա: Ուսուցիչները հիմնականում պարսիկներ են, կան նաեւ հայեր:

ԹՈՒՆՅԱՆ դպրոցներ, հայկական միջնակարգ կրթական հաստատություն թեփրանում: Հիմնադրվել է 1957-ին: 1968-ին Գ. Կյուլպենկյան հիմնակրության նպատակով կառուցվել է նոր շենք: Այժմ (2000 թ.) ունի նաեւ ուղեցույց բաժանմունք (3 տարի) եւ միասեռ (օրիորդաց) է: Հիմնադրման տարում ունեցել է 140 աշակերտ, 1999 թ.-ին՝ 368 տարր. եւ 444 ուղեցույց:

ԻՍՐԱՅԵԼ ՍԱՀԱԿՅԱՆ ԴՊՐՈՑ, տարրական եւ ուղեցույց, երկսեռ ազգային դպրոց: Հիմնադրվել է 1958-ին թեփրանի Հեշմաթիե թաղամասում՝ սարմաստեցի ազգային բարերար Իսրայել Սահակյանի միջոցներով: Տարրական բաժնի հիմնադիրը եւ արտոնատերն էր Ջիբրայել Սահակյանը, աղջիկների բաժինը՝ Դանիել Սահակյանը: 1958-ի նոյմբերի 29-ին դպրոցի եռահարկ շենքի բացումից հետո այստեղ է փոխադրվել 1948-ից Հեշմաթիե թաղամասում գործող Շահագիզ դպրոցն իր երկսեռ աշակերտներով: Դասավանդումը կատարվում է պետական ծրագրով (հանրակրթական առարկաները պարսկերեն լեզվով, հայերենը՝ արտաժամյա):

Այժմ թեփրանում աշխատում են հատելյալ հայկական դպրոցները. Քուշեշ-Դավթյան հիմն. (1870), Քուշեշ մանկապարտեզ (1942), Սահակյան (1958), Ռոստոմ (1952), Արաքս (1954), Նայիրի օրիորդաց (1955) տղայոց (1969), Արարատ (1956), Թունյան (1957), Գուլբենկյան (1966), Գոհար (1949), Ալիշան (1962), Նոր Անի (1963), Շանթ (1964), Իրան Փիրուզ (1966), Թովմասյան (1970), Մարի Մանուկյան, Սողոմոնյան, Մարիամ հաստատություն, Ահարոնյան եւ Սասուն մանկապարտեզներ:

Իրանում հայկական առաջին հասարակական եւ քաղաքական կազմակերպություններն ու միությունները ձեւավորվել են XIX դ. ծերջին XX դ. խկզբին: Միակ ազգային քաղաքական կուսակցությունը Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունն է, որը ներկայումս էլ շոշափելի դեր է խաղում համայնքի հասարակական կյանքում: Երկրում գործում են 30-ից ավելի հայկական կազմակերպություններ ու միություններ, որոնց գործունեության գլխավոր առանցքը հայապահպանությունն է:

Կրթադաստիարակչական լայն գործունեություն են ծավալում «Ատրպատականի հայուհյաց բարեգործական միացյալ ընկերությունը» (1901-ից), Թեփրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը (1907-ից), «Փերիայի կրթասիրաց միությունը» (1928-ից), «Հարմահալի հայ ուսումնասիրաց միությունը» (1930-ից) եւ այլ կազմակերպություններ: Ավելի ուշ՝ իրենց հայապահպան գործունեությունն են սկսել «Հայ Համալսարանականների միությունը» (1943), «Մշակույթ» միությունը (1944), «Հայ մշակութային Արարատ կազմակերպություն» (1944) եւ այլն:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո ստեղծվել են «Աբովյան» (1980) միությունը (կարճ գործունեություն է ունեցել), «Սանահին», «Սարդարապատ» (1983) միությունները, հայրենակցական, կին, գրողների, եկեղեցասերների, բժիշկների, ճարտարապետների սիւություններ են:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒՅՅԱՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1901-ին՝ Թավրիզի կականց բարեգործական ընկերության 1891, եւ Ատրպատական կանանց բարեգործական ընկերության (1895) միավորմամբ: Հիմնական նպատակն է՝ բարեգործությունը եւ աջակցությունը Ատրպատականի հայերի կրթական գործին: 1894-97-ին լայն գործունեություն է ծավալել Վասպուրականից փախած գաղթականությանն ընդունելու եւ տեղավորելու, նրանց կարիքները հոգալու ուղղությամբ:

Ընկերությունն իր միջոցներով դպրոցներ եւ մանկապարտեզներ, ինչպես նաեւ արհեստանոցներ է բացել Թավրիզում, Ատրպատականի այլ վայրերում: XX դ. խկզբին ունեցել է 13 հաստատություն (մանկապարտեզ, արհեստանոց, դպրոցներ են): Հայապահպան կարեւոր գործ է կատարել հատկապես գյուղական շրջաններում, բացել

դպրոցներ եւ երեխաներին մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու հնարավորություն ընձեռնել: Կազմակերպության հիմնադիրներից եւ աչքի ընկնող գործիչներից էին՝ Իսկուհի Յակոբյանը, Շուշանիկ Մալինցյանը, Մարիամ Նազարբեգյանը, Սաթենիկ Մատինյանը, Ամատունին (Մայրիկ) եւ ուրիշներ: Ընկերությունը ներկայումս չի գործում:

ԹԵՐԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1905-ին: Կազբում կոչվել է «Կարմիր խաչ»: Գործունեությունը շարունակվել է մինչեւ 1921-ը:

Ներկայիս անունով վերաստեղծվել է 1930-ին: Նպատակը հանրային բարեգործությունն է: Ընկերությունը ստեղծել է հատուկ հիմնադրամ: Նրա ջանքերով է հիմնադրվել մայրաքաղաքի առաջին մանկապարտեզը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեծ օգնություն է ցույց տվել հայ գաղթականներին ու որբերին: 1936-ին, հայկական դպրոցների փակումից հետո, հայերեն մասնավոր դասընթացներ է բացել Թեհրանում եւ այլ քաղաքներում: Ներկայումս շարունակում է իր գործունեությունը:

ՀԱՅ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒՅՈՒՆ (ՀՕՄ)

Ատրպատականի մասնաճյուղ, բարեսիրական կազմակերպություն: 1915-ին Թավրիզում հիմնվել է «Ատրպատականի կարմիր խաչ» միությունը, որը նպատակն է ունեցել աջակցել պատերազմի ժամանակ վիրավորված հայ զինվորներին, իսկ պատերազմից հետո՝ գաղթականներին իրենց բնակավայրում հաստատվելուն: 1926-ից միացել է ԱՄՆ-ի «Հայ կարմիր խաչ» կենտրոնի հետ եւ դարձել նրա մասնաճյուղը: 1944-ին «Հայ կարմիր խաչը» վերանվանվել է «Հայ օգնության միություն»: Ատրպատականի մասնաճյուղը եւս վերցրել է այդ անվանումը:

Միությունը լայն գործունեություն է ծավալել 1930-ին Սարմաստի երկրաշարժից տուժած հայույանը օգնելու ուղղությամբ: 1936-ին, հայկական դպրոցների փակումից հետո, հայ մանուկների համար կազմակերպել է մայրենի լեզվի դասընթացներ: 1947-48-ին հիմնել է մանկապարտեզ եւ 4 ժամյա դպրոց: Մինչեւ Ատրպատականի հայկական դպրոցների վերաբացումը (1956) զբաղվել է կրթական, բարեգործական աշխատանքներով: 1941-46-ին հազուստեղեն եւ դրամ է ուղղարկել Հայաստան:

Միության հիմնադիրներից եւ ակտիվ գործիչներից էին՝ Հեղինե Յակոբյանը, Աստղիկ Անթանդիլյանը, Աստղիկ Յակոբյանը, Մարի Մաթեոսյանը, Սրբուհի Սեթխանյանը եւ ուրիշներ:

1960-ական թթ. Թավրիզի մասնաճյուղի անդամների թիվը 86 էր, վարչությունը բաղկացած էր 7 հոգուց: Ռեզայեի (Ուրմիայի) մասնաճյուղն ուներ 48 անդամ:

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԳԹՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1915-ին Նոր Ջուղայում, գործում է ցայսօր: Մինչեւ 1932-ը կոչվել է «Կարմիր խաչ»: Նպատակն էր՝ օգնել չքավոր եւ անօգնական ընտանիքներին, հիվանդներին, որբերին, պատերազմից տուժած զինվորներին եւ նրանց ընտանիքներին, ինչպես նաեւ համագործակցել նման նպատակներ ունեցող հայկական եւ տեղական մյուս կազմակերպությանը: Միությունը ղեկավարում է 2 տարի ժամկետով ընտրված վարչությունը: 1960-ական թթ. ունեցել է 46 անդամ: 1970-ին Նոր Ջուղայում բաժվել է միության ծերանոցը:

ՓԵՐԻԱՅԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1928-ին՝ փերիայի ջուղայաբնակ երիտասարդների նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր՝ օժանդակել Փերիայի գավառի հայաբնակ գյուղերի բնակչության կրթական մտավոր եւ բարոյական զարգացման գործին, նյութապես եւ բարոյապես աջակցել տեղի հայ դպրոցներին, քաջալերել այդ նպատակին ուղղված բոլոր ձեռնարկումները: Միությունը գավառի Նամակերտ, Ղարդուն, Խոյզան, Բոլորան, Բժկերտ, Հադան եւ Հազարջրի գյուղերում ունեցել է մասնաճյուղեր, որոնք գոյատևել են մինչեւ 1950-ական թթ. իսկ Նամակերտի մասնաճյուղը գործել է ավելի երկար:

ՉԱՐՄԱՅԱԼԻ ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1930-ին Աբաղանում՝ չարմահացիների՝ Մարտիրոս Մկրտումյանի, Սիմոն Իսրայելյանի, Մնացական Մաղաթյանի, Մելքոն Իսրայելյանի, Սիմոն Ավետիսյանի եւ Սարգիս Մաղաթյանի նախաձեռնությամբ: 1965-ից գործում է ներկայիս անունով: Նպատակն է՝ աջակցել հայ մատաղ սերնդի կրթադաստիարակչական գործին, նյութապես եւ բարոյապես օժանդակել հայ ազգային դպրոցներին, ինչպես նաեւ շնորհալի հայ ուսաղներին: Մինչեւ 1963-ը միության կետնրոնը գտնվել է Աբաղանում, այնուհետեւ ենթարկվել է թեհրանի մասնաճյուղին (ստեղծվել էր 1943-ին): Միությունն ունեցել է մոտ 600 անդամ՝ Աիվազի, Աղաջարիի, Բանդար Մաշիուրի, ԳյազէՍարանի, Անդիմեշքի, Համադանի, Բանդար Շահիուրի եւ թեհրանի իր մասնաճյուղերում:

1967-ին թեհրանաբնակ չարմահացիների ուժերով քաղաքի հս. թաղամասերից մեկում կառուցվել է Մշակույթի տուն, որն ունի ընդարձակ սրահ 600 հանդիսատեսի համար, մարզադահլիճ եւ հարակից սենյակներ:

ՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (ՀԲԸՄ) Թեհրանի Մասնաճյուղ

Հիմնվել է 1924-ին: Գլխավոր նպատակն էր՝ նյութական օգնություն կազմակերպել չքավոր իրանահայերին, աջակցել երիտասարդ սերնդի հայեցի կրթության եւ դաստիարակության գործին, խարխուսել այդ նպատակին ուղղված բոլոր միջոցառումները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-45) զգալի օգնություն է ցուցաբերել զոլիած զինվորների երեխաներին, իսկ 1946-ի զանգվածային հայրենադարձության ընդհատումից հետո՝ Թեհրանում մնացած կարիքավոր հայերին: Մասնաճյուղին կից գործում է կանանց հանձնախումբ:

ՀԱՅ ԿԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1939-ին Թեհրանում: Ստեղծման հիմնական առիթը հայկական դպրոցների փակումն էր (1936): Միության անդամները մանուկ սերնդին գաղտնի ուսուցանել են մայրենի լեզու, զբաղվել ինքնագարգացմամբ, ծառայել հայ դպրությանն ու մշակույթին: 1946-ի հայրենադարձության ընդհատման հետեւանքով գավառներից Թեհրան եկած հայերի համար միությունը կազմակերպել է ուսումնական պարապմունքներ, ստանձնել «Արաքս» թաղամասային դպրոցին օժանդակելու պարտականությունը: Կազմակերպել է մի շարք ցուցահանդեսներ՝ «Հայ կանանց ձեռնարկեստները» «Հայ կանանց պատմական տարազները»: Մության բարոյական եւ նյութական օժանդակությամբ «Անի» (1980) «Արմենուհի» (1974) եւ «Անահիտ» քույր միությունները:

ՉԱՐՄԱՅԱԼԻ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1941-ին՝ ջուղայաբնակ չարմահացիների նախաձեռնությամբ: Գլխավոր նպատակը գավառի հայության բժշկական սպասարկումը կազմակերպելն էր: Մամուռան գյուղում ունեցել է հիվանդանոց-բուժարան, որը միակն էր ամբողջ գավառում: Գավառի ամենահեռավոր գյուղերից այստեղ բուժվելու են եկել ոչ միայն հայեր, այնեւ պարսիկներ: Հիվանդանոցի բժիշկները պարբերաբար այցելել են գավառի գյուղերը եւ տեղում բժշկական օգնություն կազմակերպել: Հիմնադրամն օրվանից միությունը ստացել է Չարմահալի ուսումնասիրաց միության օժանդակությունը: 1946 թ. դադարել է աշխատանքը:

ՓԵՐԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՑԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1942-ին՝ Ջուղայում բնակվող մի խումբ փերիացի երիտասարդների նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր՝ գավառի կենտրոնական գյուղերից մեկում հիմնել հիվանդանոց, բժիշկների միջոցով պարբերաբար կազմակերպել դասախոսություններ եւ բժշկական խորհուրդներով օգնել բնակչությանը, տարբեր վայրերում հիմնել մասնաճյուղեր եւ խրախուսել գործին նպաստող բոլոր նախաձեռնությունները: Հայաշատ վայրերում կատարված հանգանակության շնորհիվ 1942-ին գավառի ամենամեծ գյուղում՝

նամակներտում, կառուցվել է 12 մահճակալ ունեցող հիվանդանոց եւ դեղատուն: Հիվանդանոցը սպասարկել է գավառի ոչ միայն հայ բնակչությանը, այլեւ պարսիկներին:

ՀԱՅ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆՆՐԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1943-ին Թեհրանում: Անդամների ճնշող մեծամասնությունը ուսանողներ էին: Միության աշխատանքները կազմակերպվում են մասնագիտական բաժանմունքների (մարզական, գրական, ճարտարապետական, արվեստի, հայոց պատմության, բժշկական) միջոցով: Ունի կենտրոնական համձնախումբ, հրատարակչական բաժին եւ գրադարան: Պարբերաբար կազմակերպել է համայնքի արվեստագետների աշխատանքների ցուցահանդեսներ եւ միջնակարգ դպրոցների ավարտական քննությունների դասընթացներ: Միության գործունեությունն աշխուժացել է իսլամական հեղափոխությունից հետո: Ամենամյա են դարձել միության կենտրոնատեղիում կազմակերպվող աշակերտների նկարչական ցուցահանդեսները: Բացվել է խորհրդ. Հայաստանի տեսարժան վայրերին եւ պատմաճարտարապետական կոթողներին նվիրված լուսանկարների ցուցահանդես: Ներկայումս միությունը թեհրանահայության ամենագործոն կազմակերպություններից մեկն է:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ (ՀՄԱԿ)

1944 թ. հիմնվել է հայ մշակութային «Մշակույթ» միությունը: 1950 թ. հետեւյալ չորս միությունների՝ «Հայ Երիտ. Մշակութային Միություն», «Միտք ու Արվեստ Ընկերակցություն», «Իրանահայ Մշակութային Միություն» եւ «Հայրենիք» մշակութային բեկորներից կազմվել է «Հայ Մշակութային Արարատ Կազմակերպություն»-ը: Կազմված է մի քանի միություններից՝ սկաուտական, մարզական, արվեստի (ստեղծվել է 1974-ին՝ երաժշտական, թատերական եւ գրական միությունների միավորմամբ) եւ երեցների: Սկաուտական միությունը (հիմնվել է 1951-ին) Կատարում է սկաուտական, կազմակերպչական եւ ազգային հարցերին վերաբերող աշխատանքներ: Մարզական միությունը ստեղծվել է ՀՄԱԿ-ի հիմնադրումից անմիջապես հետո եւ պետության կողմից ճանաչվել որպես «Արարատ» մարզական ակումբ: Ունի վոլեյբոլի, բասկետբոլի, սեղանի թենիսի, մարմնամարզության, թեթեւ ատլետիկայի եւ լեռնագոյնացների խմբեր, իսկ 1961-ից՝ Ֆուտբոլային թիմ: 1964-ից՝ ամեն տարի կազմակերպվում են իրանի համահայկական մրցումներ, որոնց մասնակցում են Թեհրանի մյուս հայաշատ կենտրոնների շուրջ 1500 մարզիկներ: 1972-ին միությունը կազմակերպել է մրցումներ Թեհրանի հայկական դպրոցների աշակերտների մասնակցությամբ: 1974-ին Թեհրանում շահագործման է հանձնվել «Արարատ» մարզավանդ, որը եզակի երեւույթ է սփյուռքահայ գաղթօջախների կյանքում: Ունի Ֆուտբոլի դաշտ (10 հզ. հանդիսատեսի համար)՝ թեթեւ ատլետիկային համար անհրաժեշտ հարմարություններով, լողավազաններ, թենիսի խաղադաշտ, 600 հանդիսատեսի համար նախատեսված բասկետբոլի եւ վոլեյբոլի խաղահրապարակներ, ինչպես նաեւ մշակութային կենտրոն:

Միությամբ գրական բաժանմունքը զբաղվում է իր անդամների ինքնագրագրմամբ, դասախոսություններով, հրատարակչական աշխատանքով: Երաժշտական բաժանմունքում գործում են 30-ից մինչեւ 120 անդամ ունեցող երգչախմբեր: Թատերական բաժանմունքի ուժերով կազմակերպվել են բազմաթիվ ներկայացումներ:

Կազմակերպության նախկին անդամներին համախմբելու նպատակով 1964-ին ստեղծվել է Երեցների միություն: ՀՄԱԿ-ը մասնաճյուղեր ունի Թավրիզ, Ուրմիա, Գյարդաբադ (գյուղ Ուրմիայի մոտակայքում) Շիրազ եւ Մաշհադ քաղաքներում:

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1944-ի մայիսի 1-ին Թեհրանում՝ մի խումբ իրանահայ մտավորականների նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր՝ մասսայականացնել ժամանակակից մշակույթը (հատկապես՝ հայկական), նպաստել հայ-իրանական կապերի զարգացմանը եւ մշակութային համագործակցությանը: Ունի երաժշտական, թատերական եւ մարզական բաժանմունքներ, գրադարան-ընթերցարան: Կազմակերպվել է հայերեն, պարսկերեն,

անգլերեն, ռուսերեն լեզուներին դասընթացներ: Միությունը լայն գործունեություն է ծավալել հատկապես ՀԽՍՀ-ում՝ Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության եւ մշակութային կապերի հայկական ընկերության (1944) եւ սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի (1964) հիմնադրումից հետո: 1945-46-ին նրա նախաձեռնությամբ թեհրանում գործող երիտասարդական միությունները միավորվել են:

ԹԵՐԱՆԻ «ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»

Հիմնադրվել է Հովսեփ Գասպարյանի, Միքայել Մարգարեանի եւ Կարապետ Բազիրկանյանի ջանքերով 1870 թ.:

ՀԱՅՈՒԴՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրանում առաջին հայ կանանց կազմակերպություն, հիմն. 1871թ.:

ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմն. 1881 թ. որտեղ բեմ է բարձրացել անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանը:

ԹԵՐԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմն. 1891 թ.:

ԿԱՊՈՒՅՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է Մարգար Ղարաբեգյանի (Ղեւ) եւ Հայկ Գարգաշի ջանքերով, 1920 ական թթ. Թեհրանում:

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (ՀԱՅՈՑ ԱԿՈՒՄԲ)

Հիմնվել է 1918 թ. Թեհրանում, ունի համերգային դահլիճ. հանգստի սենյակներ, խաղասրահներ եւ այլ հարմարություններ:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմն. 1962 թ. Թեհրանում:

ՀԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶ

Թեհրան 1925 թ.:

ԹԵՐԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԱՍԵՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան 1927. թ:

ԳԱՐՈՒՆ ԱԿՈՒՄԲ

Հիմն. 1957 թ. Թեհրանում մի խումբ հայ երիտասարդների ջանքերով:

ՇԱՀԱԶԻԶ ՄԱՐԶԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1962 թ. Թեհրանի Հեշմաթիե թաղամասում:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՓԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնվել է 1964 թ. Թեհրանի Նարմաք-Ջարքեշ թաղամասում:

ԱՐՓԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրանի Մաջիդիե թաղամասի «Արարատ» դպրոցի շրջափակում, 1968 թ.:

ՀԱՅ ՄԱՅՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմն. 1973 թ. Թեհրանի Մաջիդիե թաղամասում, նպատակ ունենալով բարձրացնել թաղամասի մայրերի մտավոր մակարդակը:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմն. 1979 թ. թեժ աշխատանքներ է կատարել, նրա կենտրոնատեղիում հաճախ տեղի են ունեցել դասախոսություններ, գրական-գեղարվեստական ծրագրեր եւ այլն: 1979-1986 թթ. նախագահել է իրանահայ անվանի բանաստեղծ Գալուստ Խանենցը:

ԱԼԵՔՍ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրանի Նարմաք թաղամաս, հիմն. 1979 թ.

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՍԱՆԱՀԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրանի Վահիդիե թաղամաս, հիմն. 1979 թ. ուներ գրադարան, թատերախումբ, գրական բաժանմունք: Այժմ դադարել է աշխատանքը:

ՀԱՅ ԲԺԻՇԿԱՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան, հիմն. 1980

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրանի Հեշմաթիե թաղամասում, հիմն. 1983

ԱՐՄԵՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան

ՀՐԱԶՂԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան

ԷՐԵՐՈՒՆԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան, հիմն. 1979

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Թեհրան, հիմն. 1986

ՀԱՅ ՄԱՐԶԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՐԱՖֆԻ ՀԱՄԱԼԻՐ

Հիմն. 1979 թ. Թեհրանի Նարմաք թաղամասում:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՂՔԱՏԱՑ ԱՐԿՂ (1858)**Ն.Ջ.Հ.Կ. ԲԱՐ. ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (1892)****Ն.Ջ.ՄԱՅՐԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (1918)**

Ե.Ջ.Յ.ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (1962)

Ե.Ջ.ՅԱՅ ԱԿՈՒՄԲ (1932)

Ե.Ջ. ՅՈՎՍԵԲ ՊՈՂՈՍԽԱՆՅԱՆ ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՑ (1904)

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՅԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ XXդ. 30-ական թթ. պարսիկ լեզվաբանները մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերել հայոց լեզվի, հատկապես գրաբարի նկատմամբ: Բանասեր Ռեզա-զադե Շահադը բարձր է գնահատել Միրզա Մելքոմ-խանի, Ռ.Աբրահամյանի, Յ.Աճառյանի ծառայությունները պարսկերեն լեզվին եւ գրականության: Նա հատկապես շեշտել է, որ հայոց լեզվի բազմահնչյուն այբուբենի շնորհիվ պահպանվել ու վերականգնվել են իրանական պատմական շատ վայրերի ու մածանց անուններ: Հայտնի լեզվաբան Փ.Ն.Խանլարին գտնում է, որ պարսկերենին տիրապետելու համար անհրաժեշտ է քաջածանոթ լինել նաեւ հայերենին:

Պարսիկ գրականագետ ակադեմիկոս Ս.Նաֆիսին իր «նախախաղածական Իրանի պատմության աղբյուրները եւ հայ պատմիչները» հոդվածում բարձր գնահատելով հայ պատմիչների, հատկապես Մովսես Խորենացու երկերը՝ իբրեւ պատմության ճշգրիտ եւ հավաստի աղբյուրներ, դրանց պարսկ. թարգմանությունը համարել է իրանական պահանջ: Հայ պատմագրության հետազոտությամբ են զբաղվել պատմաբան եւ հնագետ Մ.Մոսթաֆավին, Ա.Մեիրին (Շուշթարի): Վերջինս «Իսլամական Իրանը» մեծածավալ աշխատությունում լայնորեն օգտագործել է հայկական աղբյուրները: Անվանի պատմաբան-բանասեր Է.Փուր-Դավուդը նշում է, որ «Հունական հռոմեական աղբյուրներից ավելի մեծարժեք են հայկական աղբյուրները: Պետք է հնարավորին չափ օգտվել այդ աղբյուրներից եւ գրել Իրանի ժողովրդի պատմությունը»: 1950-ական թթ. էբրահիմ Դեհգանը պարսկ. է թարգմանել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» հատվածներ («ՕՖոդ») թերթը: 1981-ին լոյս է տեսել «Հայ ժողովրդի Պատմություն»-ը երկու հատորներով:

Պարսկական միտքի բարձր է գնահատել նաեւ հայ գրաբանության: Դեռեւս 1910-ին լոյս է տեսել Ա.Ահարոնյանի (Արցունքի Հովիտը): Հետագայու թարգմանվել են նաեւ Շիրվանզադեի (Արտիստը 1945), Ռաֆֆու (Ուխտյալ միանձնուհի 1945, Ոսկի աքաղաղը 1968), Շանթի (Հին Աստվածներ 1959), Գ.Ջոհրաբի (Պատմվածքներ 1963), Վ.Թոթովենցի (Կյանքը հին հռոմեական ճամբաների վրա 1964), Մ.Արմենի (Հեղնար աղբյուր 1965) եւ այլոց երկեր, պոեզիայից՝ Մ.Նալբանդյանի, Շ.Կուրդինյանի, Հ.Հակոբյանի, Գ.Սաթայանի, Ա.Խսահակյանի մի շարք գործեր տպագրվել են «Սաադաթ բաշար», «Աթաշ», «Մարդոմ», «Սոգանդ», «Սեթարեյե Սոբի» եւ այլ պարբերականներում: Դեռեւս 1922-ին դրամատուրգ-դերասան Ռ.Ք.Շահրզադը մի շարք հայ արվեստագետների հետ թարգմանել է Հ.Թումանյանի «Անուշ» պոեմը եւ բեմադրել: Ջերմորեն է ընդունվել Խսահակյանի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմի թարգմանությունը (առանձին գրքով 1968): Թեհրանում 1969-ին՝ Թումանյանի ծննդյան 100 ամյակի առիթով տպագրվել են նրա հատընտիրը «Ախթամար», «Փարվանա» լեզենդները «Անուշ», «Թմկաբերդի առումը» պոեմները եւ մի շարք բանաստեղծություններ ընդգրկվող մի հատոր Սպահանում հայ պոեզիայի ժող. «Անուշ» անվանումով: Ա.Խաչատրյանի պարսկ. թարգմանությամբ լոյս է տեսել «Վշտի դուցազներգություն» (1963) խորագրով անթոլոգիան, որը ընդգրկում է Շիրազի «Բիբլիական» պոեմը եւ արեւելահայ ու արեւմտահայ բանաստեղծների երկեր, «Մայրականը հայ բանաստեղծության մեջ» (1972) ժող. եւ Պ.Սեւակի հատընտիրը՝ «Անլուելի զանգակատուն» (1978) Նարեկացու «Մատյան Ողբերգություն» (1986) «100 տարվա հայ պոեզիա» (1990) վերնագրով:

1960-ին իրանի Մոհամադ Ռեզա Շահ Փաիլավու անմիջական թույլտվությամբ Սպահանի համալսարանին կից բացվել է հայագիտական ամբիոն: Այդ գործում կարեւոր նպաստ են բերել Սպահանի համալսարանի դեկան, դր.Ամիր Աբբաս Ֆարուդին եւ Թեհրանի պետական համալսարանի գերմաներեն լեզվի եւ գրականության ամբիոնի վարիչ Հովհաննես Հախնազարյանը:

1967-68 ուս. տարվա սկզբին Թեհրանի պետական համալսարանի գրական Ֆակուլտետին կից ստեղծվել է հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոն: Արդի հայերենի եւ գրաբարի դասավանդումը ստանձնել էր նույն Ֆակուլտետի երկարամյա դասախոս Յ.Հախնազարյանը:

1995 թ. Թեհրանի Իսլամական Ազատ համալսարանի արտասահմանական լեզուների Ֆակուլտետում բացվել հայոց լեզվի եւ գրականության ամբիոն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

XVI դ.-ից սկսած Նոր Ջուղա, Չարմահալ, Փերիա եւ այլ հայաբնակ շրջաններում մեծ զարգացում է ապրել աշուղական արվեստը: Դա պասկահայ աշուղական գրականության ծաղկման շրջանն էր: Չնայած այդ ժամանակշրջանում իրանահայ մշակույթը մեծ վերելք էր ապրում, սակայն գրականությունը մնացել էր գուսանական քնարերգության մակարդակին: XVII դ. լայն ճանաչում են ստացել հայ աշուղներ Դուլ Էգաջը, Դուլ Արծրունին, Բադր-օղլին եւ Ամիր-օղլին Աշուղ Դուլ Ղազարը, Աշուղ Մաթկալ, Օհան Օղլին (Տեր Կարապետ Օհանյան) եւ այլոք, որոնք իրենց երգերով պարսկահայ աշուղական պոեզիայի սկզբնավորողները եղան:

Իրանահայ ժամանակակից գրականությունը սկսել է ծեփավորվել XIX դ. 2-րդ կեսից, երբ եվրոպական գրականության հետ առնչվելով, երկրի գրական կյանքը վերածննդի առաջին նշաններն է ցուցաբերել: Այդ շրջանում հատկապես աշխուժացում է ապրել թարգմանական գրականությունը, որով եւ իրենց գրական կյանքն են սկսել հայ մտավորականներ Հովհաննես Խան Մասեհյանը եւ Հովսեփ Միրզայանը:

Յ.Մասեհյանը իր գրական գործունեությունը սկսել է դեռեւս Նասերեդդին Շահի պալատում. շահի համար պարսկերեն է թարգմանել եվրոպացի հեղինակներ Ա.Դյումայի, Դ.Լոթի, Չ.Դիքենսի եւ Մոլիերի որոշ երկեր:

Նրա հայերեն անգլագական թարգմանությունների ոսկե պսակն են կազմում Շեքսպիրի ստեղծագործությունները՝ «Համլետ», «Արքա Լիր», «Ռոմեո եւ Ջուլիետա», «Օթելլո», «Վենետիկի վաճառականը», «Մակբեթ», «Ոչինչից մեծ աղմուկ» եւ այլն:

Անցյալ դարի 90-ական թթ. թարգմանչական բեղուն գործունեություն է ծավալել Հովսեփ Միրզայանը: Հայերեն է թարգմանել եվրոպացի հեղինակներ Վալտեր-Սկոտի, Մոլիերի, Բայրոնի որոշ երկեր, նաեւ Լեոնտոսովի «Դելը» պոեմը: Պարսկական գրականության թարգմանության հայ առաջնեկը հանդիսանալով, հայ ընթերցողին է ներկայացրել Սաադիի, Հաֆեզի, Օմար Խայամի, Բաբա Թահերե Օրիանի լավագույն ստեղծագործությունները, Ֆիրդուսու, «Շահնամե»-ի երեք հատվածները, կազմել է ծաղկաբաղ ժողովածու պարսիկ հին եւ միջնադարյան բանաստեղծներից՝ «Հաֆեզ» խորագրով:

Արդեն 1920-ական թթ-ին Թեհրանում, Թավրիզում եւ Նոր-Ջուղայում սկսում են կազմակերպվել գրական միավորումներ, լույս են տեսնում գրական պարբերաթերթեր ու հոդվածներ: Գրական հանդեսներում («Խոսք», «Նոր պատգամ») եւ գաղութի տարբեր հրատարակչություններում պարբերաբար լույս են տեսել հայ հեղինակների արձակ եւ չափածո ստեղծագործություններ ու գրական հոդվածներ: Այս պայմաններում ասպարեզ իջավ իրանահայ գրողների նոր սերունդը: 1920-30-ական թթ. Թավրիզում առանձին գրքերով լույս են ընծայվել Արշիի «Երազ եւ հուշեր» հատորյակը, Արամ Գարոնեի «Հրաժեշտի պոեմ» գիրքն ու «Արա եւ Շամիրան» պոեմը, Գեւորգ Դարձիի «Սիավուշ ու Սուղարբե» թատերգությունը:

1935-ին Թեհրանում ստեղծվել է «Նոր էջ» գրական միավորումը, որը ընդիմադրվում էր գոյատևել է մինչեւ 1970-ական թթ. եւ տպագրել գրական-գեղարվեստական 23 տարեգիրք ապա կրկին երկար ընդմիջումից հետո նոր էջի 24-րդ համարը լույս է տեսել 1999 թ. Երեւանում: Միավորման կյանքին մասնակցել են հիմնադիր անդամներ Դելը (Մարգար Դարաբեգյան), Աշոտ Ասլանը, Հրանտ Ֆալյանը, Արշավիր Մկրտիչը, Գալուստ Խանենցը, Արմեն Գեսը, Արա Տեր Հովհաննիսյանը, ավելի ուշ՝ Ջորայր Միրզայանը եւ Ռ.Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան):

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո մինչեւ 60-ական թթ. իրանահայ գրական ասպարեզ են իջել մի շարք նոր հեղինակներ: Առաջին անգամ իրենց առանձին ժողովածուներն են հրապարակում Երվանդ Բազեն «Վենետիկի գրկում», Արշավիր Մկրտիչը «Չորս հողմեր եւ ես», Աշոտ Ասլանը «Եթե ապրի...», Գալուստ Խանենցը «Բարեւ քեզ, մարդ», Ժորժ

Բաբայանը «Կյանքի հետ», Յրանդ Ֆալյանը «Նոր աչքեր», Ջորայր Միրզայանը «Թաց մայք» եւ ուրիշներ:

Բազմաթիվ այլ հեղինակներ հանդես էին գալիս մամուլի էջերում, ինչպես՝ Սիրաք Բեդիվինը, Արա Տեր Յովհաննիսյանը, Գալուստ Խանենցը, Պետրոս Քաջբերունին, Ռ.Բենը, Վարդգես Ֆրանկյանը, Արամ Անտոնյանը եւ ուրիշներ: 1962-ին հիմնադրվել է «Իրանի հայ գրողների միությունը» որը գործում է առայսօր:

1960-ական թթ. վերջին երկրում արդեն արմատավորվել էր նորարարական հոսանքը, որը նոր շունչ էր հաղորդում գրականությանը: 1972-ին լույս է տեսնում Գ.Խանենցի «Հրաշալի գործությունը»:

1970-80-90-ական թթ. լույս են տեսնում Հայգալի (Հայկ Գալստյան) «Կենսաշող կերոններ», Հովիկ Էդգարյանի «Լուսաշող» (1984) «Եթերային» (1998), Գ.Խանենցի «Լուսամուտ» 1993, եւ «Հուշերիս Բեռը» (1999), նաեւ իրենց առաջին ժողովածուներ են լույս ընծայել իրանահայ երիտասարդ բանաստեղծներ՝ Վարանդ (Սուքիաս Քյուրզյան), «Արեւի ճամբով», Ռուբինան «Իմ սիրտը», Կոլյա Տեր Յովհաննիսյանը «Մայքեր, մայքեր», Հովսեփ Նազլույանը «Արդյոք ելնելուն եմ մի օր», Խաչիկ Խաչերը «Անտարբերություն», ավելի ուշ՝ Ազատ Մաթյանը «Անապատի ծաղիկնեպ», Արմանտը «Շքեղ մերկություն», Ծաղկանուշ Ծատուրյանը «Կապույտ երազներ»:

1986 թ. Թեհրանում հիմնադրվում է «Թեհրանահայ գրական շրջանակ»-ը (հիմնադիրներ, Գ.Խանենց, Խ.Խաչեր, Էդ. Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Հ. Էդգարյան, Ա. Բաբայան, Էլտ Գարյան, Հայկ Գալստյան (Հայգալ) եւ հրատարակել է իր պաշտոնաթերթը՝ «Հանդիպում» տարեգիրքը (հատոր 1, 1988, հատոր 2, 1990, հատոր 3, 1993):

ԹԱՏՐՈՆ

Հայ թատերական կյանքն իրանում սկզբնավորվել է 1878-ին Թեհրանում («Ուստա Պետրոս», «Երկու քաղցածներ»): 1879-ին մանկավարժ Մ.Փափազյանը կազմակերպել է ներկայացումներ իր տանը, ավելի ուշ՝ «Արամյան թատրոն»-ում (հիմնվել է 1915-ին): Խաղացել են իր հեղինակած «Արա գեղեցիկ», «Աշտ ողորմած» եւ այլ պիեսներ: 1881-ին՝ Թեհրանում, 1990-ին՝ Թավրիզում, հիմնադրվել է «Հայ թատերասիրաց ընկերություն», որի նպատակն էր օժանդակել թատերական գործին եւ ազգային դպրոցներին: Ներկայացումներ են կազմակերպել նաեւ Ղազվինում (1880) Նոր Ջուղայում «Թատերական ակումբ» (1886-1890), ինչպես եւ Ռաշտում, Անգալիում եւ այլուր: Տեղի թատերական կյանքի զարգացմանը մեծապես նպաստել են հյուրախաղերի եկած թատերախմբերն ու անհատ դերասանները, որոնց մի մասը երկարատեւ գործունեություն է ծավալել իրանի հայ թատրոնում: 1888-89-ին Թեհրանում եւ Թավրիզում ելույթներ են ունեցել Սաֆրազյան ամուսինները, 1890-ական թթ. տարբեր քաղաքներում՝ Փառանձենը, Ֆելեկյան թույրերը: 1910-ական թթ. լրագրող եւ թարգմանիչ Հ. Գարգաշը Թեհրանում հիմնադրել էլ «Թատերական ընկերություն», որի թատերասրահում բերադրվել են Պարոնյանի, Յուժին-Սոլմեատովի եւ այլոց գործերը: Իրանի թատերական կյանքում մեծ իրադարձությունն էր Սիրանուշի (1912, 1919-21), Աբելյան Արմենյան (1909, 1913), Մայսուրյան-Ջարիֆյան խմբերի (1911), Ոսկանյան ամուսինների (1913), Արմենյան, Կոստանյան ամուսինների (1918-24-ին), Հայաստանի առաջին պետթատրոնի (1924) եւ այլոց հյուրախաղերը: Իրանահայ թատրոնի զարգացման գործում մեծ ներդրում ունեն Մ.Թաշճյանը, Մ.Արությունը, Գ.Իփեկյանը, Հ.Ստեփանյանը, Մանարյան ամուսինները, Տերյան ամուսինները, Աթայան ամուսինները, Հայկ Գարգաշը եւ ուրիշներ: 1934-ին հրավիրել է Վ.Փափազյանը (Օթելլոյի դերակատարումով): Թեհրանում գործել է Մ.Մառնիանի ստեղծած թատերական ստուդիան (1934-37-ին, 1942-45-ին), որը վերածվել է դրամատիկական թատրոնի, բեմադրվել են Շանթի, Շեքսպիրի, Պարոնյանի եւ այլոց ստեղծագործությունները: 1944-ից գործում է «Արարատ» հայ մշակութային կազմակերպությունը (ՀՄԱԿ, նախկինում՝ Հայ երիտասարդաց մշակութային միություն), որի թատերական բաժանմունքի (առաջին ղեկավար՝ Մ.Հովհաննիսյան) կազմակերպած ներկայացումները մեծ հաջողություն ունեն իրանում: 1939-46-ին Թավրիզի թատերախումբը (ղեկավարներ Ե.Բարոնյան եւ Ա.Հովհաննիսյան) բեմադրել է հայ եւ ռուս հեղինակների գործեր: 1944-ին կազմակերպվել է Թավրիզի թատերական կոմիտեն: Թատերական կյանքն աշխուժացել է նաեւ Աբադանում (կրթասիրաց միությանը կից գործել է թատերախումբ, ղեկ.՝ Ն.Շաղգոյան) եւ Ուրմիայում: Թեհրանում հիմնադրվել են

մի շարք թատերախմբեր՝ Հայ դրամատիկ դերասանախումբը (1944), Շանթ (1945) եւ Հայ պատանեկան մշակութային (1945) միությունները, Պատանի հանդիսատեսի թատրոն (1946 ղեկավար՝ Ռ.Աթայան, Ն.Աղասյան), «Սնուդուկյան» թատերախումբը (1947), Թեհրանահայ երիտասարդական արվեստասիրաց թատերախումբը (1951, ԹեԱԹ), «Շահեն Սարգսյան» (1982) «Շերանիկ» (1982) եւ այլն:

1984-ին Թեհրանում կազմակերպվել է վերջին 50-ամյակի իրանահայ թատրոնի վետերանների մեծարժան երեկո, փառատոներ, հրատարակվել դրամատիկ. ստեղծագործություններ: Իրանահայ թատրոնի զարգացմանը մեծապես նպաստել են նաեւ Մ.Հովհաննիսյանը, Ա.Ահարոնյանը, Ա.Աղամալյանը, Հ.Ստեփանյանը, Մ.Դավթյանը, Մ.Մանուկյանը, Հ.Արմանը, Ս.Մնացականյանը, Ա.Հովհաննիսյանը: Ա.Մելիք-Ազարյանը, Շ.Սարգսյանը, Լ.Բզնունին եւ ուրիշներ: 1980-ական թվականներին «Իրանահայ Ազգային եւ մշակութային միություն» թատերախումբը ներկայացրեց մի քանի բեմադրումներ որոնք մինչեւ օրս էլ ժողովուրդը լավապես հիշում է դրանք («Ես էս տուն օնջինջ», Հ.Հրանդ, բեմադրիչ Անդ.Խեչումյան, «Ռաֆայել Աղան Ամերիկայում» նույնը, «Ինչքան զարդեր կա շուրջս» Արամ Աշոտ Բաբայան, բեմադրիչ Անդ. Խեչումյան, նույնի «Գնա մեռի արի սիրեմ», «Հայկական հարսանիք», Արամ Աշոտ Բաբայան, բեմադրիչ Հայկազ Ստեփանյան, Շիրվանզադեի «Եվգինե», բեմադրիչ Մարտիկ Գրիգորյան, եւ այլն): Դերերում էին Հայկազ Ստեփանյանը, Վիգեն Ջաքարյանը, Գրիգոր Ջաքիմյանը, Վահիկ Վարդանյանը, Ադրինե Եսայանը:

Հայ Մշակութային «Սիփան» Միության (հիմնադրվել է 1964-ին, Թեհրանում) թատերական բաժնի առաջին ղեկավարն էր Ա.ԹԱՇՃՅԱՆԸ (1964-66-ին): Նրա ղեկավարությամբ ներկայացվել են՝ Ա.Աբելյանի «Մարվող ճրագներ», Շիրվանզադեի «Նամուս» եւ այլ պիեսներ: Միության թատերական գործունեությունը դադարել է 1966-ին: 1989-ին վերսկսվել է Ս.Մնացականյանի ղեկավարությամբ, որի ջանքերով բեմադրվել են՝ Շիրվանզադեի, «Շառլատան», «Երկու քաղցածներ», «Ավելորդը» (ըստ Դեմիտրյանի), «Սամվել» (ըստ Րաֆֆու) եւ այլն: Ներկայացումներին մասնակցել են՝ Վ.Բաշյանը, Լ.Թաշճյանը, Հ.Շիրինյանը, Վ.Խոսրովյանը, Ա.Ասատրյանը, Լ.Խաչիկյանը, Վ.Մարգարյանը, Ս.Սատրեկոսյանը, Մ.Ծատրյանը, Կ.Օհանյանը, Գ.Բաղումյանը եւ ուրիշներ: Միության թատերախումբն այժմ կոչվում է «Մկրտիչ Թաշճյան»: Գործում է նաեւ մանկապատանեկան թատերախումբ:

Իրանահայերը որոշակի դեր են խաղացել նաեւ իրանական թատրոնի զարգացման գործում: Իրանի դրամատուրգիայի հիմնախնդիրն է հայազգի դիվանագետ եւ քաղաքական գործիչ Միրզա Մալքոմ Խանը (գրել է կատակերգություններ): 1910-ին Թեհրանի պարուհի Ա.Օհանյանը բեմադրել է Գոգոլի «Ռեւիզորը» (պարսկերեն), որը մեծ արձագանք է ունեցել նաեւ Ռուսաստանում: Իրանի թատրոնում են գործել նաեւ Ա. եւ Լ. Տերյանները:

ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԸ

Հիմնվել է 1922-ին, Թեհրանում: Խմբի հիմնական կազմում Միշա եւ Մարգո Կոստանյան ամուսիններն էին, որոնք տեղի սիրողների հետ կազմակերպել են մի շարք բեմադրություններ եւ շրջագայել իրանում: 1933-ին ստեղծել են «Դրամատիկ դերասանական խումբ»-ը, 1935-ին՝ «դրամա-օպերետային դերասանական խումբը»: Բեմադրել են բազմաթիվ պիեսներ, կատարելով գլխավոր դերերը: Խումբը գործել է մինչեւ 1950-ական թթ.:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Ստեղծվել է 1979-ին Թեհրանում: Ղեկավարել են՝ Ալֆրեդ Դանիելյանը (1979-1980), Սուրեն Շահբազյանը (1980-1984), Անուշ Հովույանը (1984-ից): Բեմադրություններից են՝ «Գիքորը», «Սպանված աղավնի», «Խաչագողներ», «Ավերակների վրա», «Ծիրանի ծառ», ստեղծագործությունները, «Ուշ լինի, նուշ լինի», օպերետը եւ այլն: Հետագայում վերանվանվել է «հայ ժողովրդական թատրոնի համագործակցության միավորում»:

ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնադրվել է Թեհրանում 1881 թ., ակտիվ անդամներից էին Ս.Պետրոսյանը, Ղ.Դուկասյան, Ներսես Խանը, Հ. Մարտիրոսյանը, Հուսիկ Փափազյան, եւ ուրիշներ, որոնք

համարվում էին թատրոնի հիմնադիրներ, մասնակցում էին նաեւ Զ.Մասեհյանը, Ավ.Ղարաբեգյանը եւ Զով.Թումանյանը. կազմալուծվում է 1916 թ.-ին: Ներկայացվել են «Շուշանիկ», «Արշակ երկրորդ», «Մեծն Ներսես», «Սեւ հողեր» եւ այլ ողբերգություններ եւ մի կատակերգություն:

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՍՏՈՒԴԻ

Ստեղծվել է «Թեհրանի Հայկազյան երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միությանը կից (ԹՀԵԴՆԱ) 1920-30-ական թթ. Արտո Տերյանի ղեկավարությամբ: 1930-37 թթ. ներկայացումներ են կազմակերպել «ԹՀԵԴՆԱ», Կոստանյան ամուսինները, Մանար ամուսինները, Վահրամ Փափազյանը եւ Մ.Թաշճյան:

ՇԱՀԵՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

Ստեղծվել է 1982-ին, Թեհրանում՝ ռեժիսոր եւ թարգմանիչ Շ.Սարգսյանի հիշատակին: Բեմադրությունները են՝ Շանթի «Հին Աստվածներ» (ռեժ. Ռ.Բուլդի), «Թղթախաղ» (ըստ Պարոնյանի, ռեժ. Զ.Եզանյան), «Առաջարկություն» (ռեժ. Ռ.Բուլդի), «Արջը» (երկուսն էլ՝ ըստ Չեխովի, ռեժ. Ս.Սաֆարյան) եւ այլն: Թատերախմբում են Ա.Ազարյանը, Վ.Ազիզյանը, Ս.Միրաբեգյանը, Զ.Մուրադյանը, Վ.Սուրենյանը եւ ուրիշներ:

ՀԱՅ ՓՈՐՁՆԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Ստեղծվել է 1989-ին, Թեհրանում՝ Լ.Հովհաննիսյան-Աբրահամյանի ղեկավարությամբ: Թատրոնի ստեղծագործության հիմքը ինպրովիզացիան է: Ներկայացումների երաժշտությունը ստեղծվում է թատրոնում: Բեմադրություններից են՝ «Մի խանգարեք, որ տեսնեն» (ըստ Շանթի եւ Վ.Շուշանյանի), Գ.Դարձիի «Սիավուշ եւ Սուդաբե», Իբսենի «Տիկնիկի տունը» եւ այլն: Թատրոնին կից գործում են դրամատիկական դասընթացներ: 1991-ին Հայ փորձնական թատրոնը երեւանում մասնակցել է սփյուռքահայ թատրոնների փառատոնին: Թատերախմբում են՝ Ռ.Բաբախանյանը, Ս.Աբրահամյանը, Ժ.Մադաթյանը, Լ.Խանգալդյանը, Մ.Տեր Հովհաննիսյանը եւ ուրիշներ:

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նշանակելի է իրանահայ երաժիշտների ներդրումը հայ ազգային եւ իրանական ժողովրդական ու պրոֆեսիոնալ երաժշտության մեջ: Այն սկսել է զարգանալ դեռեւս 17-րդ դարում եւ ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դ. այն գյուղյուն է ունեցել գուսանական երգի ձեւով: Իրանի ժողովրդական երգարվեստի զարգացմանը XVIII դ. նպաստել են հայ աշուղներ Զարթուն Օղլին, Ամիր Օղլին, Դուլ Էզազո, Դուլ Արգունին, Բադեր Օղլին, Դուլ Սարգիս Շիրիշկանցին, Միսկին Մատթեոսը, Ալլահվերդին, Մարտիրոս Մանուկյանը, Միսկին Ստեփանը եւ ուրիշներ:

(Շար. 12 եւ վերջ)

Լույս ամսագիր համար 150, ապրիլ, 2009թ.-151-մայիս, 2009

Հայերը Իրանական բանակում

(Պատմական համառոտ ակնարկ)

Դր. Էդ. Բաղդասարյան
www.Edic-Baghdasarian.com
edbagh@gmail.com

Հայերը Իրանում եղել են դեռևս մ.թ.ա. 6-րդ դարից: Դրանք հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտավորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետականությանը: Ստորեւ համարոտ ներկայանում ենք հայոց դերը իրանական բանակում:

1- Առաջին հայ զինվորականը Իրանի զորքերում հիշատակվում է Իրանի Քերմանշահ քաղաքի մոտակայքում պահպանված Բիստունյան արձանագրություններում, որտեղ Դարեհ տագավորը քվարկելով իր տարած հաղթանակները անդրադառնում իր վարած պատերազմները հայ ապստամբները դեմ: Նա հինգ ճակատամարտ է մղում երկուսը պարսիկ զորավար Վահումիսայի, իսկ երեքը հայ զորավար Դադարշիշի հրամանատարությամբ 521թ.³⁹¹: Հետագայում հայերը իրենց դերն են ունենում պարսկական բանակում՝ օրինակ , մթ.ա. 480թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաև հայկական զորամաս³⁹²:

2- Շահ Աբբաս մեծի օրոք հայերը չափազանց նշանակալից դեր են ունեցել երկրի քաղաքական եւ զինվորական կյանքում, նրանցից կարելի է հիշել մի կանխին: Շահը նավանափոխ քրիստոնյաներից ստեղծում է 15,000 հոգանոց հեծելազոր, որի կարեւորագույն մասն էին կազմում հայերը: Այսպես, նրանք ստրուկներ եւ ծառաներ էին եւ «Դոլ» էին կոչվում, նրանց հրամանատարը «Դոլար-Աղասի» էր անվանվում: Շահ Աբբասի ամենամանջանավոր սպարապետ եւ Դոլար-Աղասին էր հայազգի Ալլահվերդի-խանը, որ Շահի կողմից շատ սիրված եւ հարգելի անձնավորություն էր: Նա նշանակվեց Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխան («Ամիր-օլ-Օմարա») եւ ընդհանուր զորքի սպարապետ (1595 թ.) ապա Քոհգիլույե նահանգն էլ անցավ նրա իշխանության տակ: Այնուհետեւ մինչեւ 1601թ. Լարի մարզի եւ Օմանի ծովափնյա շրջանների ու Բահրեյն կղզու իշխանությունն ստացավ:³⁹³

3- Ալլահվերդի խանի մահից հետո, Շահը Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխանությունը հանձնեց նրա անդրանիկ որդուն՝ Էմամ-Դուլի խանին, որը Լարեստանի կառավարիչն էր, իսկ մյուս որդուն՝ Դավուդ խանին նշանակեց Դարաբադի իշխանաց իշխան³⁹⁴: Իրանի բանակը Էմամ-Դուլի խանի հրամանատարությամբ պորտուգալցիներին պարտության մատնելով Գամբրուն քաղաքը իր շրջակայքով ու անառիկ բերդերն ու կղզիները ազատագրեց, այնուհետեւ հիշված քաղաքը Բանդար-Աբբաս (Աբբասի նավահանգիստ) վերանվանվեց:

4- Մյուս հայազգի գործիչներից էր երեսանցի Դարչդայ խան Դոլար-Աղասին: Նրան իր ցուցաբերած քաջագործությունների եւ հավատարմության պատճառով, նշանակեցին երկրի սպարապետ, Ատրպատականի եւ Խորասանի իշխան եւ իր մահից հետո Խորասանի նահանգապետությունը հանձնեցին նրա որդուն՝ Սանուշեի խանին:³⁹⁵ Հատկանշելի է որ տագավորը նահանգների կառավարումը մեծ մասամբ զինվորականներին էր վստահում:

³⁹¹ - Ս. Գ. Պետրոսյան, Դադարշիշի զորաբանակի նահանգի երթուղին, ՊԲՀ, Երեւան, 1982, թիվ 3, էջ 151:

Նաեւ՝ Հայ ժող. Պատմություն, Երեւան 1985, էջ 35:

³⁹² Նույն տեղում:

³⁹³ Նասրուլլա-Ֆախրաբի, Շահ Աբբասի կյանքն ու գործունեությունը (պարսկերեն), Թեհրան 1369 (1990 թ.), էջ 430:

³⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 230:

³⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 231:

5- Յուսեֆ խանը վերոհիշյալ Ղարչղայ խանի մտերիմ ընկերներից, Շիրվանի իշխանաց իշխանն էր: Շահ Աբբասը հաճախ սիրավիր կերպով երկուսին միասին իր մոտ էր կանչում:³⁹⁶

6- Նադիր Շահ Աֆշարը (1688-1747թթ.) մի խումբ հայերի, հակառակ իրենց կամքի, գաղթեցրեց Խորասան նահանգը, որպեսզի աջակցեն այդ շրջանի առետրի զարգացմանը: Նա մի խումբ հայեր ներգրավեց իր բանակում:³⁹⁷ Թուրքերի դեմ Նադիր Շահի պայքարում նրան դաշնակցել են Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի հայերը:³⁹⁸

7- Հայասեր Քարիմ խան Չանդից (1699-1779) հետո Աղա Մահմեդ խան Ղաջարն (1742-97թթ.) է գահակալում, սա եւս իր բանակում ուներ մեծ թվով հայեր, որոնք գլխավորապես ծառայում էին որպես թնդանոտածիզներ:³⁹⁹

Ղաջարների հարստության տիրապետության նախնական ժամանակաշրջանում, նրանց ծառայել են բազմաթիվ հայեր, որոնց ներկայացնում են ստորև.

8- Գեներալ Դավիթ խան Սագինյանը Ֆաթալիշահի թագավորի ժամանակ Իրանի գորաբաժանումների հրամանատարն էր Ֆարս եւ Սպահան նահանգներում:⁴⁰⁰

9- Խողադաղ-խան Էրմենին (1781-1847), 1831-ից ստացել է խանության տիտղոս, դարձել Խոյի, Արդաբիլի, Ուրմիայի, Քերմանշահ եւ Իրաքի հրամանատար, 1844 թ. Թավրիզի կուսակալ:⁴⁰¹

10- Յուսուֆ խան (Ծատուր կամ Սինաս Մայինյանց): Ծնվել է 1781-82-ին Թիֆլիսում: 1792 թ. գերեվարվել է պարսիկների կողմից, եղել է պետական գործիչ, սպարապետ եւ Ֆաթալիշահի խորհրդականը: Նա գաղտնի պահել է քրիստոնեությունը: Մահացել է 1824-ին: Մահից հետո սպարապետության պաշտոնն անցել է որդուն՝ Կուլամ-Հուսեյնին:⁴⁰²

11- Կուլամ Հուսեյն խանը Ֆաթալիշահի եւ հայուհի Խորիշանի (Շահի 57-րդ կնոջ) դստեր՝ Մահ-Բեգումի ամուսինը, եղել է Իրաքի մարզպանի տեղապահ, 1824-ից սպարապետ:⁴⁰³

12- Մուսիս խան (18-րդ դ. երկրորդ կես-1820 կամ 1821), ռազմական գործիչ, թնդանոթածիզների գլխավոր հրամանատար, ծառայել է Աղա Մահմեդ խանի եւ Ֆաթալիշահի ժամանակ, մասակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, թաղված է Ղազվինի հայոց եկեղեցու բակում:⁴⁰⁴

13- Յուսուֆ խան Ամիր Թոփխանե Գոլոյեցե («Ամիր Թոփխանե» նշանակում է թնդանոթածիզների գլխավոր հրամանատար, ծն. 1783-85) ռազմական գործիչ, 19-րդ դարի Իրանի պատմության ականավոր դեմքերից էր:⁴⁰⁵

14- Յուսուֆ խան, թնդանոթածիզ, ծնվել է Թիֆլիսում, արցախցիների ընտանիքում: 1795թ. Աղա Մահմեդ խանը նրան բերել է Իրան եւ Թեհրանքում նրան հանձնել թնդանոթածուլման գործը: Մահացել է Թեհրանում:⁴⁰⁶

15- Մանուշար խան Էնկոլոյայան-Մամիկոնյան (Շամս-օլ-դոլե). Ղաջար հարստության հիմնադիր Աղա Մահմեդ խանը 1795-1795 թթ. իր կովկասյան արշավանքից հետո մեծ թվով հայեր է գաղթեցնում Իրան, Էնկոլոյայան ազնվատոհմ ընտանիքը նույնպես նրանց մեջ էր: Նրանք իրենց հիմնգերբորդ պապի անունով՝ Չոհրաբյան էին կոչվում: Իսկ Էնկոլոյա վրացերեն նշանակում է «գիտության շտեմարան», (Չոհրաբի գիտական համբավի պատճառով):

³⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 432:

³⁹⁷ Էսմաիլ Ռաիմ, «Իրանի Չայերը», Թեհրան 1977, էջ 36-37:

³⁹⁸ Չայ ժողովրդի Պարմություն, 3. 4, Երեւան, 1972, էջ 178-192:

³⁹⁹ Էսմաիլ Ռաիմ, «Իրանի Չայերը», Թեհրան 1977, էջ 38:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 47:

⁴⁰¹ Արծվի Բախչինյան, «Ծագումով հայ են», Երեւան, 1993 էջ 148:

⁴⁰² Նույն տեղում, էջ 210:

⁴⁰³ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 211:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 211:

Մանուչեիր (կամ Մանուչար) խանը 8-10 տարեկանում է Պարսկաստան բերվում (1795թ.), նրա մասին կենսագրական տվյալները լրիվ չեն, սակայն նրա գլխավոր գործունեությունը սկսում է 1837թ.: Այդ թվականին Բասրան ապստամբել էր Իրանի դեմ: Մանուչար խանը 40,000 զինվորների գլուխն անցած, հաջողությամբ զսպում է ապստամբությունը: 1840-47 թթ. լինում է Սպահանի նահանգապետ, Հյազգի Խոսրով Տեր-Սամվելյանից հետո (Ֆաթալիշահի, Մահմեդ Շահի եւ Նասրեդդին Շահի ժամանակաշրջանում): Նա կատարել է շինարարական բարեփոխական լայն գործողություն: Վախճանվել է 1847 թ. փետրվարի 9-ին, թաղված է Դոմ քաղաքում: Նրա գերեզմանը զարդարել է իշխան Դավիթ Մելիքովը, Մանուչար խանի քրոջ որդին:⁴⁰⁷

16- Սողոմոն խան Էնոկոլոպյան (Սահամոլոյվել). Նա Թիֆլիսից կամովին եկել էր Պարսկաստան եւ գործակցել իր հորեղբոր՝ Մանուչար խանի հետ: Եղել է նահանգապետ եւ սպարապետը՝ Ֆարսի, Սպահանի եւ Խուզտանի:⁴⁰⁸ Նա Իրանի պետական-զինվորական կյանքի մեջ ծանոթ էր Սոլեյման խան ամունով, նա մասնակցել է բազմաթիվ կռիվների, Խուզեստանում, լոռստանում Մանուչարխանի հետ: Նա մահացել է 1853թ. Թեհրանում:

17- Աղալար Բեկ Էնիկոլոպյան, ընտանիքի մյուս անդամների նման անցնում է Իրան, 1808 թվականին Թեհրանից մեկնում է Թավրիզ թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի հատուկ բանակին միանալու համար: Աբբաս միրզան նրան «Խան» տիտղոս է շնորհում: Թագաժառանգը 1820թ. Աղալար բեկ խանին պարտավորություն է հանձնում հայ երիտասարդներից հեծելագոր կազմակերպելու կապակցությամբ, սպա նա նշանակվում է Աբբաս միրզայի տիկնապահ զորքի հրամանատար, նա նաեւ մասնակցել է զանազան միջազգային բանակցություններին: Նա իր մահկանացուն կնքեց 1845 թվականին:⁴⁰⁹

18- Նարիման խան Էնոկոլոպյան (Դավամոսալթան՝ պետության նեցուկ), ծնվել է 1836թ. Թեհրանում, սովորել է Փարիզում, ապա միացել բանակին եւ նշանակվել գեներալ ադյուդանտ, սակայն տիրապետելով Ֆրանսերենին անցել է Իրանի արտգործնախարարություն, եւ ստանձնել զանազան պաշտոններ, մահացել է Բելգիայում չքավորության մեջ:⁴¹⁰

19- Ջահանգիր խան Էնոկոլոպյան-Մամիկոնյան. (Սահամոլոյվել) Սողոմոնի որդին, ծնվել է 1833թ. Թավրիզում: Ակնառու մեքենագետ ու ճարտարագետ էր: Ուսանել է Եվրոպայում, ապա անցնում զինվորական ծառայության, ստանում է գեներալի աստիճան, ապա դառնում Նասրեդդին Շահի գեներալ-ադյուտանտը:⁴¹¹ 1862 թվականին, նա նշանակվում է զինագործարանի պետ եւ որպես ճարտարագետ 1882թ. կարողանում է փամփուշտներ շինել Իրանի բանակի համար:⁴¹² Նրա սույն գործը արժանացավ Շահի ուշադրությանը եւ վերջինս նրան նշանակվեց արդյունաբերության նախարար: Նա լուրջ աշխատանք է տարել վառոդաշինության, չթագործության, թղթաշինության բնագավառներում: Նա ուներ ծրագրեր նոր գործարաններ հիմնելու համար, որոնք չիրականացան նրա մահվան պատճառով 1892թ.:⁴¹³ Ջահանգիր խանը Իրանի առաջին արդյունաբերության նախարարն էր: Նրա դին ամփոփեցին Թեհրանի Ս. Գետրգ եկեղեցում:

20- Հովհաննես խան Ազալյան (Մանի-օլսալթանե), ծնվել է 1833թ.: Իր ծառայությունը սկսել է որպես արտգործնախարարության թարգմանիչ, ապա հյուպատոս եւ դեսպան: 1896թ. նրան շնորհվել է գեներալի աստիճան, իր նվիրական ծառայությունների համար ստացել է 15 բարձրակարգ շքանշաններ զանազան երկրների դեկավարներից:⁴¹⁴

21- Սողոմոն Սիմոնյան (Սոլեյման խան), Գեներալ Սողոմոն Սիմոնյանը ծնվել է 1858թ., նա Դաջարական դինաստիայի թագավորության ժամանակ ստանում է գեներալի աստիճան եւ

⁴⁰⁷ Արմենակ Մաքսապետյան, Էնոկոլոպյան ընտանիքը, ժողովածու Ալիք օրաթերթի հնգամյակի առիթով, Թեհրան, 1937, էջ 128:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 131:

⁴⁰⁹ Անդրանիկ Յուզույան, Իրանի հայերը, Թեհրան, 2001թ, էջ 378-79:

⁴¹⁰ Անդրանիկ Յուզույան, Նարիման խան..., Ալիք, Թեհրան 1994, մայիսի 19:

⁴¹¹ Էթեշամոլսալթանի հուշերը (Պարսկերեն), Թեհրան, 1366 (1987), էջ 142:

⁴¹² Մեհդի Բամդադ, Իրանի քաղաքական այրերի կենսագրությունը, (Պարսկերեն), Թեհրան, 1357 (1978), էջ 285:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 765:

⁴¹⁴ Անդրանիկ Յուզույան, Իրանի հայերը, Թեհրան, 2001թ, էջ 395-97:

- ստանձնում զինվորական նվագախմբի ղեկավարի պաշտոնը, իր երաժշտական ուսումը ստացել էր Փարիզում: Նա իր մահկանացուն կնքեց 1933թ.:⁴¹⁵
- 22- Եփրեմ խան Դավթյան (Ասիրբեկյան). ծնվել է 1868 թ. Գանձակի Բարսում գյուղում⁴¹⁶, եղել է հայ Ֆիդայի եւ 1905-1911-ի իրանական հեղափոխության գործիչ: 1880-ական թվականների վերջերին միացել է Արեւմտյան Հայաստանի հայդուկային խմբերին: 1890-ին Սարգիս Կուկունյանի⁴¹⁷ խմբի արշավանքին մասնակցելու համար ձերբակալվել է Եփրեմի (1892), ապա Սախալին: 1896-ին փախել է աքսորից, անցել Իրան⁴¹⁸, որտեղ հարել է Դաշնակցությանը: Զինվորագրվել է իրանական հակաֆեոդալական բուրժուական հեղափոխությանը՝ դառնալով նրա ակամավոր կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը: Երբ հեղափոխականները գրավեցին Գիլանի կենտրոն՝ Ռաշտ քաղաքը, Եփրեմը նշանակվեց Գիլան նահանգի ոստիկանության պետ⁴¹⁹, իսկ Թեհրանի գրավումից հետո (1909-ի հունիսի 10) նշանակվում է Թեհրանի եւ շրջանի պաշտպանության ուժերի հրամանատար եւ ոստիկանապետ⁴²⁰: Նրա կապը դաշնակցության տեղական օղակների հետ հետզհետե թուլանում է նա կապվում է կուսակցության բարձրագույն մարմնի հետ Ժնևում:⁴²¹ Եփրեմը գոհվեց Համադանի մոտ, Սուրջիեի ճակատամարտում (1912) եւ թաղվեց Թեհրանի Հայկազյան (Դավթյան) դպրոցի բակում: Եփրեմի զինակիցներից էին՝ Արշակ Գավաճյանը (Քեռի, 1863-1916)⁴²², Պետրոս խան Մելիք Անդրեասյանը, Աբրահամ խան Հովակիմյանը (1877-1963)⁴²³ եւ ուրիշներ:
- 23- Ամիր Թուման Մարտիրոս խան, Կոզակների զորամասերի շտաբի պետ:⁴²⁴ Նա Նոր Ջուղանցի էր, ուսումը ստացել է Ռուսաստանում, Լազարյան ճեմարանում, վերադառնալով Պարսկաստան, Դար-օլ-Ֆոնուն բարձրագույն դպրոցում գործի անցնում որպես ռուսերենի դասախոս: Նրան 1873 թվականին գեներալի աստիճան է շնորհվում, 26 տարի Կոզակ զորքերի հրամանատարի պաշտոնում ծառայելով: Նրա որդին՝ Էսքանդար խանը նաեւ Կոզակների զորքում սպայի պաշտոն ուներ, եւ հոր մահից հետո Ռուսերեն լեզվի ամբիոնը ղեկավարեց: Մարտիրոս խանը Դաշնակցության տիրակալության վերջին տարիներում թագավորական թիկնապահ զորքի հրամանատարն էր:⁴²⁵
- 24- Գնդապետ Գրիգոր Սադյանը (Գնդապետ Գիգո) ծնվել է 1876 թ. հունիսի 9-ին Շուշի գավառի Վարանդա շրջանի Քաթուկ գյուղում (Դարաբադ), հայրը Միքայել իսկ մայրը Շուշանը մահացել է Թեհրանում 108 տարեկան հասակում: Նա պատանեկան տարիներից արդեն իսկ ցուցաբերեց իր ընդունակությունը ռազմական գործերում: Նա հետագայում ծանոթանում է Սարգիս Կուկունյանին՝ գանձակի բանում, որի միջոցով ծանոթանում է Եփրեմ խանի անվան հետ, եւ երբ նա անցնում է Դարաբադ գյուղում է տեսնել վերջինիս, ապա երբ նրանք հանդիպում են Եփրեմը նրան ստիպում է այստեղ մնալ, այդպիսով Գիգոն միանում է Եփրեմ խանի հայդուկային խմբին: Հետագայում մասնակցել է Հայ-թաթարական կռիվներին: Պարսկաստանում մասնակցել է Շահսեւանների կռիվին, Լոռեստանի՝ Ալի Գուդարգ, Բուրվարի կատարած արշավանքներին եւ այլն: Մահկանացուն կնքեց 1962 թվականի հունիսի 29-ին Թեհրանում, նրա շիրիմը գտնվում է Թեհրանի հայոց Դուլաբ գերեզմանոցում, դեպի մատուռ տանող ճամփեզրին:⁴²⁶
- 25- Աբրահամ խան Հովակիմյան (1877-1963). նրա ծննդավայրը հայկական Չհարմահալի Լվասկան գոլն էր: Երիտասարդ տարիքում զինյալ խմբակ կազմակերպեց եւ անդրկովկասի ազատագրական շարժմանը միացավ, ապա մի քանի տարի անց իրան վերադարձավ եւ միացավ Իրանի Սահմանադրական շարժմանը: Նա 1920 թ. երբ Հովսեփ Արղությանը որպես Հայաստանի Հանրապետության ղեկավար Իրան ժամանեց, նրա պաշտպանությունը ստանձնեց: Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո, նա միացավ Իրանի բանակին եւ մինչեւ թոշակի անցնելը ժաջանորեն ծառայեց բանակում եւ մի քանի արիության շքանշան ստացավ. նա 86 տարեկան հասակում մահացավ Թեհրանում:⁴²⁷

⁴¹⁵ Ժ. Լազարյան, Իրանահայ հանրագիտակ, (Պարսկերեն), Թեհրան, 2003, էջ 178:

⁴¹⁶ Էսմաիլ Ռաիմ, Սպարապետ Եփրեմ խան (Պարսկերեն), Թեհրան 1355 (1976), էջ 41:

⁴¹⁷ Անդրե Ամուրյան, Եփրեմի ողիսականը, (Պարսկերեն), Թեհրան 1354 (1975), էջ 371:

⁴¹⁸ Էբրահիմ Սաֆայի, Սահմանադրության արաջնորդները՝ Եփրեմ, (Պարսկերեն), Թեհրան (անթվակիր), էջ 10:

⁴¹⁹ Զ. Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 204:

⁴²⁰ Էսմաիլ Ռաիմ, նշված աշխատությունը, էջ 273, նաեւ Աբաս-ալի Սալեհի, Նշանավոր քրիստոնյա հայրենակիցները, Թեհրան, (Պարսկերեն, անթվակիր), էջ 37:

⁴²¹ Զ. Էլմար, նշվ. աշխ. էջ 553-555:

⁴²² Նույն տեղում:

⁴²³ Աբրահամ խան Բախտիարի Զովակիմյան, Թեհրան, 1965:

⁴²⁴ Էսմաիլ Ռաիմ, Իրանի Զայերը, (Պարսկերեն), Թեհրան, 1977, էջ 54:

⁴²⁵ Անդրանիկ Զովուրյան, Իրանի հայերը, Թեհրան, 2001թ, էջ 394-95:

⁴²⁶ Շուշի Սադյան, Գնդապետ Գիգոյի կյանքն ու գործունեությունը: Անտիպ, տողերիս հեղինակի մոտ գտնվող ձեռագիր լուսապատճեն օրինակ, որը ստացել ենք հարգելի Պրն. Զովիկ Էդգարյանից որը իր հերթին նա ստացել է գնդապետ Գիգոյի թոռան՝ Պրն. Արտուշ (Զարություն) Քուչուկյանից 1997թ. Լոնդոն.:

⁴²⁷ Նույն տեղում, էջ 173-174:

- 26- Պետրոս խան Մելիք Անդրեասյանը (1879-1912)⁴²⁸, Իրանի Սահմանադրական շարժման կառկառուն ղեմերից է, մասնակցել Ռաշտից մինչև Թեհրան մղվող պատերազմներին: Նա Թավրիզը Ցարական բանակից պաշտպանելու ընթացքում գերի է ընկնում եւ 1912 թվականի հունվարի 6-ին Թավրիզի մեջ կախաղան բարձրացվում:⁴²⁹
- 27- Գնդապետ Գրիշ(ա) խան Դանիելյան: Նա 1886 թ. Գանձակում ծնվեց, իր ուսումը ավարտելով Վարշավայի զինվորական համալսարանում 1909 թ. միացավ Եփրեմին: Եփրեմ Դավթյանի զինակիցն էր Իրանի սահմանադրական հեղափոխության ժամանակ եւ Թեհրանի ռադիկալության հիմնադրատարը Գնդապետի աստիճանով (1911-1914):⁴³⁰ Նա չորս տարի բանակից հեռանալուց հետո, նաշանակվեց Մեշեդի զինդատախազ, ապա Խուզստանի ներքին գործերի հրամանատար: Նա 1933 թ. իր մահկանացուն կնքեց Ահվազ քաղաքում եւ զինվորական արարողությամբ նրա դին հողին հանձնվեց Թեհրանում:⁴³¹
- 28- Գնդապետ Սմբատ Եղիազարյանը ծնվել է 1888թ. Հայաստանում: Նա 1921թ. տեղափոխվել է Իրան եւ հաստատվել Թավրիզում եւ անմիջապես աշխատանքի անցել զինվորական հիվանդանոցում կապիտանի աստիճանով: 1940 թվականին ստացել է գնդապետի աստիճան եւ փոխադրվել Թեհրան ու զբաղվել է բժշկությամբ: Մահացել է 1962 թ. Թեհրանում:⁴³²
- 29- Լեյտենանտ Սյրտիչ խան Դավիթխանյան, գեներալ Սարգիս խանի զավակը ծնվել է 1902թ. Նոր Ջուղա, տաս տարեկան հասակում տեղափոխվում է Հայաստան ուսումը շարունակելու համար, 13 տարեկանում մասնակցում է հայ-թուրքական կռիվներին: Պատերազմի ավարտից հետո Սպահան է վերադառնում եւ միանում Իրանի բանակին, ապա նշանակվում Դեզֆուլ քաղաքի զինվորական հրամանատար, եւ խոշոր դեր ունենում ընթուստ Շեյխ Խազաալին պարտության մատնելու եւ ձերբակալելու գործում, որի համար արժանանում է երկրորդ կարգի Մեփահ շքանշանով, իսկ գեներալ-մայոր Զահեդիի հրամանով Սարդար Մեփահի (Ռեզա Փահլավի սպարապետ , հետագայում թագավոր) թիկնապահների պետ նշանակվեց: Նա 1950թ. հրաժարվում է զինվորական ծառայությունից եւ 1983-ին ին մահկանացուն կնքում:⁴³³
- 30- Գեներալ Լեւոն Վարդանի: Ծնվել է 1906 թ. Թեհրանում: Ուսումը ստացել է Ըվեցարիայի ժնեվում, ապա 1927-30 թթ. պաշտոնավարել է Զինվորական Ֆակուլտետում որպես Ֆրանսերենի դասախոս: Նա գեներալի աստիճանը ստացել է 1955թ. եւ իր մահկանացուն կնքել 1963թ. Թեհրանում:⁴³⁴
- 31- Զորիկ Սոլխանյան, ծնվել է 1925 թ. Մեշեդում: Նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրում ապա ընդունվել Թեհրանի համալսարան, սակայն թողնելով դա 1951թ. միանում է Իրանի բանակի Օդային ուժերի ճարտարագիտան ֆակուլտետին եւ ավարտում կապիտանի աստիճանով: 1954թ. Օդային ուժերի տարբեր բաժանմունքներում սկսում է իր ծառայությունը, ապա Դուշանբեի ուսուցման բաժնի պատիսանատությունն է ստանձնում: Նա 1971 թ. որպես Օդային ուժերի հանձնաժողովի ներկայացուցիչ մեկնում է ԱՄՆ: Իր մատուցած ծառայությունների համար նշանակվում է Հարավային Մեհրաբադի ռազմական ուսումնարանի պետ, ապա ստանում գնդապետի աստիճան: Զորիկ Սոլխանյանը 1991թ. իր մահկանացուն կնքեց Միացյալ Նահանգներում:⁴³⁵
- 32- Գնդապետ Էմիլ Հակոբյանը ծնվել է 1928 թ. Թավրիզում: Նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրում, իսկ բարձրագույնը Թեհրանի Համալսարանի ճարտարագիտական ֆակուլտետում (1946), միեւնույն ժամանակ ավարտել է նաեւ Զինվորական ֆակուլտետը, ապա միացել Իրանի բանակին եւ 31 ամբողջ տարիներ հավատարմորեն ծառայել եւ մինչև գնդապետի աստիճանի հասել: Նա երկրի տարբեր շրջաններում զինվորական-շինարարական աշխատանք է ծավալել, իր վերջին պաշտոնը Ցամաքային ուժերի Շինարարական նորոգումների եւ Զինվորական կառույցների տնորինությունն էր: Նա 1977 թ. գնդապետի աստիճանով թոշակի է անցնում: Գնդապետ Հակոբյանը ակնառու դեր է ունեցել Իրանի հայկական պատմական եւ մշակութային փաստերի հավաքման եւ պահպանման գործում, հրատարակել է «Հուր» երկլեզու (հայերեն-պարսկերեն) ամսագիրը Դոկտոր Գազիկ Հովակիմյանը հետ մախին: Ուսումնասիրել է Իրանի Ատրպատականի հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, թարգմանել եւ հեղինակել է հետազոտական աշխատություններ: Նա շուրջ 50 տարի Ատրպատականի պատգամավորական ժողովի ատենապետն էր: Գնդապետ Էմիլ Հակոբյանը իր մահկանացուն կնքեց 2001թ.:

⁴²⁸ Ն. Մամյան, Անվեհեր հեղափոխական ռազմիկը՝ Պետրոս խան, Ալիք օրաթերթ, Թեհրան 1972, հոկտեմբերի 29,30,31:

⁴²⁹ Ժ. Լազարյան, Իրանահայ հանրագիտակ, (Պարսկերեն), Թեհրան, 2003, էջ 172-173:

⁴³⁰ Էսմաիլ Ռաիմ, Եփրեմ խան, (Պարսկերեն), Թեհրան, էջ 485, 503:

⁴³¹ Ժ. Լազարյան, Իրանահայ հանրագիտակ, (Պարսկերեն), Թեհրան, 2003, էջ 174:

⁴³² Նույն տեղում, էջ 180:

⁴³³ Նույն տեղում, էջ 177:

⁴³⁴ Նույն տեղում, էջ 179:

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 177-178:

- 33- Շովակալ Սիրուս Եղիազարյանը ծնվել է 1931թ. Թավրիզում: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Իրանի Ռազմագիտական բարձրագույն ուսումնարանում, Իտալիայի Շովային ուժերի ակադեմիայում ապա ԱՄՆ-ի Շովային ուժերի ակադեմիայում: Նա զուգահեռաբար ուսանել է Պաշտմանության տնօրինություն 1977թ. ապա վերադարձել Իրան եւ ստանձնել զանազան ռազմական վերին հրամանատարություն, օրինակ՝ Իրանի ժովային ականագերծման հրամանատարություն, Արտեմիս ռազմանավի հրամանատարությունը՝ Արումուսա, Մեծ եւ Փոքր Թոմբ կղզիների ազատագրման ժամանակ: Նա նաեւ Բանդար-Աբբասի նավատորմի ուսումնական կենտրոնի հրամանատար՝ տնօրենն է եղել: Իր վերջին պաշտոնը կենսաթոշակի անցնելուց առաջ, Ռազմական գործողությունների հրամանատարությունն է եղել Շովային ուժի շտաբում:⁴³⁶
- 34- Գնդապետ դոկտոր Ռուբեն Շահումյան, Իրանի բանակի բժշկական բաժանմունքների բժիշկ, կենսաթոշակի անցնելուց հետո մինչեւ իր մահը ծառայեց Թեհրանի հայաբնակ Ձեյթուն թաղամասի հայ եւ պարսիկ ժողովրդին:
- 35- Գնդապետ դոկտոր Վարդան Բեկ-Խանյանը Իրանի բանակի բժշկական բաժանմունքների բժիշկ, կենսաթոշակի անցնելուց հետո ծառայեց Թեհրանի հայաբնակ Սասուն թաղամասի հայ եւ պարսիկ ժողովրդին: Մասնակցել է Իրան թագավոր Մահմեդ Ռեզա Շահի զինվորական հատուկ բանակցային խմբին, որը մեկնել էր Մոսկվա: Նա վախճանվեց 2009 թ. ապրիլի 18-ին:
- 36- Հարություն Թահմազյանը (Թովմասյան) ծնվել է 1939թ. Նոր Զուղա (Իրան), նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրում, ապա բարձրագույնը շարունակել Թեհրանի Համալսարանի Անասնաբուժական Ֆակուլտետում, հետո միանում Իրանի Բանակին: Հետագայում ուսանում է նաեւ նույն համալսարանի բժշկական Ֆակուլտետում տարրալուծական գիտությունների ճյուղը, ավարտելով այն, նշանակվում է Շիրազ քաղաքի զինվորական հիվանդանոցի տարրալուծարանների բաժնի տնօրեն: Նա 1981 թվականին ստանում է գնդապետի աստիճան: Անդամակցում է Հայ Բժիշկների միությանը:⁴³⁷
- 37- Գնդապետ Արտեմ (Արտիմ), Մելիքյանը ծնվել է 1947թ. Սպահանում (Իրան), նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրում, ընդունվել է Սպահանի համալսարանի հայոց լեզվի ու գրականության ճյուղը, սակայն մեկ տարի անց անավարտ թողնելով, ընդունվել է Ձինվորական Ֆակուլտետ, Թեհրան: Սովորել է ռազմական ուղղաթռի եւ օդանավների օդաչու: Հատուկ փորձառական օդաչուի կրթաշրջան է անց կացրել Իտալիայում: Նա աժխույժ դերակատարություն է ունեցել իրանա-իրաքյան ութամյա պատերազմի տարիներին, որի համար ստացել է գնահատագրեր:⁴³⁸
- 38- 1980-1988 թվականների իրանա-իրաքյան պատերազմին իրանահայերը աշխուժորեն մասնակցեցին: Պատերազմի առաջին նահատակ զինվորն էր թեհրանաբնակ Ջորիկ Մուրանյանը⁴³⁹, այնուհետեւ հայերը ունեցան մի քանի տասնյակ նահատակներ:⁴⁴⁰
- Շար. 2 եւ վերջ**

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 180-181:

⁴³⁷ Նույն տեղում, էջ 178:

⁴³⁸ Նույն տեղում, էջ 179:

⁴³⁹ Քրիստոնյա նահատակները, հեղափոխության կարմիր կակաչները, Թեհրան 1984, էջ 9:

⁴⁴⁰ Արման Բուդաղյան, «Գոլե Սարյամ, Իրանահայերի դերը իրան-իրաքյան ութամյա պատերազմում», Թեհրան, 2006, էջ 223-862:

Լույս ամսագիր համար 152, հուլիս, 2009թ.-154-նոյեմբեր, 2009

Շայ-իրանական դիվանագիտական առնչությունները (Պատմական համառոտ ակնանկ)

Դր. Էդ. Բաղդասարյան
www.Edic-Baghdasarian.com
edbagh@gmail.com

Դիվանագիտությունը Հայաստանում ձևավորվել է պետականության սկզբնավորմանը զուգընթաց՝ մյուս պետությունների, ցեղերի ու ժողովուրդների հետ քաղաքական, տնտեսական հարաբերություններ հաստատելու ընթացքում: Հին և միջնադարյան Հայաստանի միջազգային պայմանագրերի, պետական գրագրությունների, հավատարմագրերի օրինակներ պահպանվել են արտասահմանյան երկրների դիվաններում: Հայ դիվանագիտության մասին տվյալներ են պարունակում տարեգրությունները, հռոմական, հունական, արաբական, պարսկական եւ այլ աղբյուրները: Հայկական պետությանը մտահոգել է երկրի հզորության ամրապնդումն ու բազմապատկումը, աշխարհակալ պետությունների հետ հավասարակշռության ստեղծումն ու պետական ինքնությունության պահպանումը: Ջրեզ պետությունների քաղաքական ու ռազմական բախումների հանգուցակետում հայկական պետությունը փորձելով օգտագործել հակառակորդ կողմերի հակասությունները, դաշնակցել է մեկ այս, մեկ մյուս կողմի հետ:⁴⁴¹

Պայմանագրերի միջոցով պետությունների հետ քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերություններ հաստատելու կամ բախումներ լուծելու փորձը Հայաստանում կիրառվել է դեռևս մ. թ. ա. II հազարամյակի 2-րդ կեսին: Հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանում հարևան պետությունների ու ժողովուրդների, մասնավորապես, խալդայների հետ պայմանագրային հարաբերությունների մասին է վկայում Քսենոփոնը «Կյուրոպեդիա»-ում: Քաղաքական եւ տնտեսական հարցերի ընդգրկմամբ միջազգային հարաբերությունների ոլորտում պայմանագրային հարաբերությունների նշանակությանը հատկապես մեծացել է Մեծ Հայքի պետության կազմավորումից հետո: Տերիտորիալ, ազգային անկախության համար մղվող պայքարի տարիներին հայկական պետության հիմնական նպատակը կայուն խաղաղության հաստատումն էր, որին նա հասել է զինադադարների, հաշտության, պայմանագրերի միջոցով: Այդ պայմանագրերով լուծվել են կողմերի միջև խաղաղության վերահաստատման, քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և այլ խնդիրներ: Հին և միջին դարերում այլ պետությունների հետ Հայաստանի կնքած պայմանագրերի հիմնական նպատակը ուժերի հարաբերակցության պահպանումն էր կամ վերականգնումը:⁴⁴²

Հայաստանը օտար պետությունների հետ ռազմաքաղաքական դաշնակցային հարաբերություններ է հաստատել դեռևս մ. թ. ա. VII դարից:

Հայ-իրանական հարաբերությունները հազարամյակների պատմությամբ են օժտված: Արդեն մ.թ.ա. 7-րդ դ. (մ.թ.ա. 605թ.) Պարույր Սկայորդին օգնեց Մարաստանի Կիաքսարին՝ Ասորեստանի կործանման համար⁴⁴³: Հիշատակելի է, որ Տիգրան Երվանդյանը եղել է Կյուրոսի մերձավոր, որսակից ընկերը⁴⁴⁴, որի շնորհիվ երկու երկրները ունեցել են բարիդրացիական հարաբերություն, անկախ այդ հանգամանքից, որ Հայաստանը ընհանրապես գտնվում էր Աքեմենյան Իրանի տիրապետության ներքո: Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում հիշատակվում է մ. թ. ա. 550-ական թթ. Աքեմենյան արքա Կյուրոսի հետ հայոց թագավոր Տիգրանի վարած քաղաքական բանակցությունների մասին:⁴⁴⁵

Դարեհ Ա Վշտասպանի գահակալության ժամանակ (մ.թ.-ա. 522-486 թթ.) երբ նա կամրապնդեր իր գահը, մի շարք երկրներ դուրս էին եկել Աքեմենյանների հպատակությունից եւ անկախության դրոշ պարզել: Ապստամբ երկրների թվում էր եւ Հայաստանը: Աքեմենյանների դեմ ընկված հայերին ճնշելու համար ուղարկված պարսից զորաբանակները ստիպված են եղել մի քանի ամիսների ընթացքում մղելու հինգ ճակատամարտ՝ երկուսը պարսիկ զորավար Վահունիսայի, իսկ երեքը՝ հայ զորավար Դադարշիի հրամանատարությամբ:⁴⁴⁶ Հետագայում հայերը իրենց դերն են ունենում պարսկական

⁴⁴¹ - ԴՄԶ, հ 3, էջ 404:

⁴⁴² - ԴՄԶ, հ 9, էջ 109:

⁴⁴³ - Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱԱ հրատ., հ 1, Երեւան 1971, էջ 432:

⁴⁴⁴ - Հայ ժողովրդի պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երեւան 1985, էջ 34:

⁴⁴⁵ - Կյուրոպեդիա, Քսենոփոն, թարգմ. Ա. Մուրադյան, Թեհրան, 1971:

⁴⁴⁶ - Նույն տեղում, էջ 35:

բանակում՝ օրինակ, մ.թ.ա. 480 թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաև հայկական զորամաս⁴⁴⁷:

Երվանդունիները դաշնակիցներ են որոնել Սելեւկյանների դեմ, հովանավորել հակասելեկյան ուժերը Մարաստանում եւ կապաղովկիայում: Արտաշեսյանները դիվանագիտությունը դարձրել են պետության գործունեության բնագավառ: Հայ դիվանագիտությունը աչքի է ընկել հատկապես Տիգրան Մեծի եւ Արտավազդ Բ-ի օրոք: Երվանդունիների եւ Արտաշեսյանների շրջանում դիվանագիտության նպատակը աքեմենյան եւ սելեւկյան տիրակալների վարչական գործունեության հետեւանքների վերացումն էր, հայկական հողերի միավորումը մեկ միասնական պետության մեջ, իսկ Արշակունիների, հետագայում նաեւ Բագրատունիների շրջանում պետական ինքնուրույնության սահմանների ամբողջականության ապահովումը: Երկրի արտաքին քաղաքականության կնիքները՝ օրինակ պարսկական եւ մյուսների հարձակումների կանխումը, Տիգրան Բ Մեծը լուծել է այս կամ այլ երկրի հետ կայուն դաշնակցության հաստատելու, իսկ երբեմն տարածքային ժամանակավոր զիջումների միջոցով, օրինակ 70 հովիտների ժամանակավոր զիջումը պարթևական Իրանին (մ.թ.ա. 95):⁴⁴⁸

Տրդատ Գ Արշակունիի օրոք դիվանագիտական կարեւոր քայլ էր քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն(301), որով Հայաստանը տարամերժվեց Պարսկաստանից ու Հռոմից դրսևորելով ինքնուրույն քաղաքական գործունեություն ծավալելու վճռականություն:

Հավասարակշռության պահպանման, պատերազմից խուսափելու՝ քաղաքական գործիչների մտահոգության մասին է վկայում Արտավազդ Ե-ի նամակը պարսից Սասանյան Շապուհ Ա-ին, որով նա դիվանագիտական նրբությամբ պահանջել է ազատ արձակել հռոմի կայսր Վալերիանոսին:⁴⁴⁹

Հայ-իրանական քաղաքական հարաբերությունները կտրականապես սրվել են 5-րդ դարի կեսերին, երբ Սասանյան Հասկերտ Բ-ն փորձեց հայերին կրոնափոխ անել, որի հետեւանքով տեղի ունեցավ 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտը, հետագայում Նվարսակի պայմանագիրը (484 թ.) պարսիկների հետ, ապահովեց Հայաստանի ինքնուրույն զարգացումը, Դվինի 506-ի եւ 554-ի ժողովուրդում Հայոց եկեղեցին աջակցել է Պարսկաստանի հակառակորդականերին իրենց պայքարում, քանի որ 484 թ. Պարսից քրիստոնեական եկեղեցին պաշտոնապես ընդունել էր նեստորականություն:⁴⁵⁰

7-րդ դարում արաբական արշավանքների հետեւանքով վերացվեց իրանի պետականությունը եւ դրա հետ նաեւ Հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունները: Սակայն հայերը իրենց դիվանագիտական գործունեությունը ծավալել են Պարսկաստանի նոր տիրակալների հետ, թեւ նրաք արդեն պարսիկներ չէին, օրինակ հատկանշելի են 672-ին Թեոդորոս Ռշտունու կնքած հայ-արաբական պայմանագիրը, նաեւ ճկուն հայ-արաբական դիվանագիտական արդյունք էր 885-ին Հայաստանի անկախության նվաճումը եւ Աշոտ Ա Բագրատունու թագավոր հռչակելը: Նա կարողացել է բնականոն հարաբերություններ պահպանել Արաբական եւ Բյուզանդական պետությունների հետ: Ապագայում երբ մոնղոլները գրավեցին Պարսկաստանն ու ողջ տարածաշրջանը, Կիլիկիայի Հայկական պետությունը 1254 թվականի հայ-մոնղոլական դաշինքով հաջողեց կանխել նրանց մուտքը Կիլիկիա:⁴⁵¹

Հայկական պետականության վերացումից հետո ամբողջ վեց դարերի ընթացքում հայերը մեծ նշանակությամբ դերակատար են եղել Պարսկաստանի դիվանագիտական-միջազգային առեւտրի ոլորտում: 15-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանի Աղ-Ղոյունլու իշխան Ռուզան Հասանը օսմանցիների դեմ միացյալ ճակատ կազմելու նպատակով, 1496 թ. Իտալիա է ուղարկում իր հավատարիմ սպասավոր եւ պաշտոնյա հայազգի խոջա Միրաբին (Մուրազ կամ Միրաթ)⁴⁵²: Նա 1470 թ. փետրվարին հասնում է Վենետիկ եւ բանակցության նստում Վենետիկի համրապետության հետ: Ապա տեսակցություն է ունենում Հռոմի Պապի եւ Նեապոլի թագավորի հետ:

Շահ Աբբաս Մեծի օրոք հայերը չափազանց նշանակալից դեր են ունեցել երկրի քաղաքական եւ զինվորական կյանքում, նրանցից կարելի է հիշել մի քանիսին: Շահը դափնանափոխ քրիստոնյաներից ստեղծում է 15,000 հոգանոց հեծելազոր, որի կարելիորագույն մասն էին կազմում հայերը: Այսպես, նրանք ստորուկներ եւ ծառաներ էին եւ «Լոլ» էին կոչվում, նրանց հրամանատարը Դոլլար-Աղասի էր անվանվում: Շահ Աբբասի ամենանշանավոր սպարապետ եւ Դոլլար-Աղասին էր հայազգի Ալլահվերդի խանը, որ Շահի կողմից շատ սիրված եւ հարգելի անձնավորություն էր: Նա նշանակվեց Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխան (Ամիր-օլ-Օմարա) եւ ընդհանուր զորքի սպարապետ (1595 թ.), ապա Քոհգիլոյե

⁴⁴⁷ - Նույն տեղում, էջ 35:

⁴⁴⁸ - ԴՄԶ, հ 3, էջ 405:

⁴⁴⁹ - Նույն տեղում:

⁴⁵⁰ - ԴՄԶ, հ 3, էջ 446:

⁴⁵¹ - ԴՄԶ, հ 3, էջ 406:

⁴⁵² - Ղ. Ալիշան, Զայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 187:

նահանգն էլ անցավ նրա իշխանության տակ: Այնուհետև մինչև 1601 թ. Լարի մարզի եւ Օմմանի ծովափնյա շրջանների ու Բահրեյն կղզու իշխանությունն ստացավ⁴⁵³:

Ալլահվերդի խանի մահից հետո, Շահը Ֆարս նահանգի իշխանաց իշտանությունը հանձնեց նրա անդրանիկ որդուն՝ Էմամ-Ղուլի խանին, որը Լարեստանի կառավարիչն էր, իսկ մյուս որդուն՝ Դավուդ խանին նշանակեց Ղարաբաղի իշխանաց իշխան:⁴⁵⁴

Մյուս հայազգի գործիչներից էր երեվանցի Ղարաղայ Ղուլար-Աղասին: Նրան իր ցուցաբերած քաջագործությունների եւ հավատարմության պատճառով, նշանակեցին երկրի սպարապետ, Ատրպատականի եւ Խորասանի իշխան եւ իր մահից հետո Խորասանի նահանգապետությունը հանձնեցին նրա որդուն՝ Մանուչեհր խանին⁴⁵⁵:

Յուսեֆ խանը վերոհիշյալ Ղարաղայ խանի մտերիմ ընկերներից, Շիրվանի իշխանաց իշխան էր: Շահ Աբբասը հաճախ սիրալիկ կերպով երկուսին միասին իր մոտ էր կանչում⁴⁵⁶:

Շահ Աբբասը բոլոր դեսպանական այցերին ելուպական եւ արեւելյան երկրներ, օգտագործում էր հայերին, բարձր գնահատելով նրանց գիտելիքները տվյալ երկրի մասին: Օրինակ Նոր Ջուղայի քաղաքներ (քաղաքապետներ) Խոջա Նազար եւ Խոջա Սաֆարը «Թագավորի խորհրդականներն» էին⁴⁵⁷: Նա հաճախ հայերից էր ընտրում իր դեսպաններին, օրինակ, Հակոբ Մարգարյան Ամեդեցի (1547 թ.)⁴⁵⁸, առեստրական դեսպաններ ջուղայեցիներ Մարտիրոս, Տեր-Գաբրիել եւ Գալաբեկ⁴⁵⁹: Խոջա Սաֆարը Շահի դեսպանն էր Վենետիկում (1610 թ.)⁴⁶⁰, եւ Յաղուբը (Հակոբ) Լեհաստանում ու Գերմանիայում (1616 թ.)⁴⁶¹, իսկ Շահ Սեֆին 1640 թ. Միրզա Մուսաբեգ անունով մի հայի Վարչավա է ուղարկում⁴⁶²:

Նադիր Շահ Աֆշարը (1688-1747 թթ.) մի խումբ հայերի, հակառակ իրենց կամքի, զաղթեցրեց Խորասան նահանգը, որպեսզի աջակցեն այդ շրջանի առետրի զարգացմանը: Մի խումբ հայեր ներգրավեց իր բանակում⁴⁶³: Թուրքերի դեմ Նադիր Շահի պայքարում նրան դաշնակցել են Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի հայերը⁴⁶⁴:

Հայասեր Քարիմ Խան Ջանդից (1699-1779) հետո Աղա Մահմեդ խան Ղաջարն (1742-97 թթ.) է գահակալում: Սա ես իր բանակում ուներ մեծ թվով հայեր, որոնք գլխավորապես ծառայում էին որպես քննադատականներ⁴⁶⁵:

Ղաջարների (Կաջարների) հարստության տիրապետության նախնական ժամանակաշրջանում, նրանց ծառայել են բազմաթիվ հայեր, օրինակ, գեներալ Դավիթ Խան Սագինյանը, Ֆաթալիշահի ժամանակ Իրանի զորաբաժանումների հրամանատարն էր Ֆարս եւ Սպահան նահանգներում⁴⁶⁶, Խուդադ-խան Էրմենին (1781-1847), որը 1831-ից ստացել է խանության տիտղոս, դարձել Խոյի, Արդաբիլի, Ուրմիայի, Քերմանշահի եւ Իրաքի հրամանատար, 1844 թ. Թավրիզի կոսակալ⁴⁶⁷, Կուլամ-Հյուսեյն խան Ֆաթալիշահի եւ հայտնի Խորիշանի (շահի 57-րդ կնոջ) դստեր՝ Մահ-Բեգումի ամուսինը, եղել է Իրաքի մարզպանի տեղապահ, 1824-ից սպարապետ⁴⁶⁸: Սուսիս խան (18-րդ դ. երկրորդ կես - 1820 կամ 1821) ռազմական գործիչ, քննադատականների գլխավոր, ծառայել է Աղա Մահմեդ խանի եւ Ֆաթալի շահի ժամանակ, մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, թաղված է Ղազվինի հայոց եկեղեցու բակում⁴⁶⁹: Յուսուֆ-խան Ամիր Թուփխանե Գոլդեյն (ծն. 1783-85) ռազմական գործիչ, 19-րդ դարի Իրանի պատմության ակնառվոր դեմքերից էր⁴⁷⁰: Մարգար խան Դավիթխանյան, Ֆաթալի շահի գործակալը 1804-1848 թթ., Միր Դավիթ Մելիք Շահնազարյան Իրանի դեսպանը Փարիզում (1816),

453 - نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس؛ تهران ۱۳۶۹ ص ۴۳۰ -

454 - Նույն տեղում, էջ 230:

455 - Նույն տեղում, էջ 231:

456 - نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس؛ تهران ۱۳۶۹ ص ۴۳۲ -

457 - Զ. Տեր-Յովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, 1880 էջ 48:

458 - Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 353-354:

459 - Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 419:

460 - Պ. Լ. Ջեքյան, Խոջա Սաֆար՝ Շահ Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, ՊԲՀ, 1983, հ1, էջ 105:

461 - نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس؛ تهران ۱۳۶۹ ص ۱۹۱۴ -

462 - Զ. Հանանյան, Հայոց դերը պարսից դիվանագիտության մեջ, Ալիք, Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

463 - اسماعیل رابین؛ ایرانیان ارمنی، تهران ۱۳۵۶ ص ۳۷-۳۶ -

464 - Հայ ժող. Պատմություն, հ 4, Երեւան 1972, էջ 178-192:

465 - اسماعیل رابین؛ ایرانیان ارمنی، تهران ۱۳۵۶ ص ۳۸ -

466 - Նույն տեղում, էջ 47:

467 - Արծվի Բախչինյան, Ծագումով հայ են, Երեւան 1993, էջ 148:

468 - Նույն տեղում, էջ 161:

469 - Նույն տեղում, էջ 205:

470 - Նույն տեղում, էջ 211:

Դավիթ խան Դավթյանը Իրանի հյուպատոս Չմյուռնիայում, Վիեննայում եւ Պետերբուրգում, Ժան Դավութ խան (Հովհաննես Դավթյան) դիվանագետ, Սեթ խան Աստվածատրյանը Իրանի հատուկ պատվիրակ Լոնդոնում եւ Թուրքիայում, Աղազար խան Էնոկոլոյայան, Իրանի Հյուպատոս Թիֆլիսում, Վանում, Կարինում, Հին Բայազետում եւ այլուր, Նարինան Խան Էնոկոլոյայան, Իրանի դեսպանի խորհրդական Կ. Պոլսում, հյուպատոս Եգիպտոսում եւ դեսպան Վիեննայում, Սիրզա Մելքում խան, Իրանի դեսպանը Լոնդոնում մինչեւ 1889թ., Բերլինի վեհաժողովի մասնակիցներից, Հովհաննես խան Մասեհյան, դիվանագետ եւ Իրանի դեսպան Լոնդոնում (1927) եւ Ճապոնիայում (1929) եւ շատ այլ քաղաքական այրեր⁴⁷¹:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծվեց անմախաղեպ պայմաններ, թուրքական զորքերը խախտելով ռուսական Կովկասյան բանակի հետ կնքված զինադադարը, 1918 թ. հունվարին հարձակում սկսեցին Անդրկովկասի ուղղությամբ: Չհանդիպելով լուրջ դիմադրության (որովհետեւ այդ ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատը փաստորեն քայքայվել էր), նրանք գրավեցին մի շարք շրջաններ եւ ստեղծեցին վտանգ անդրկովկասյան ժողովուրդների ու մասնավորապես հայերի համար:

Անդրկովկասյան սեյմը, որ ստեղծվել էր փետրվարին, մարտ ամսին Տրապիզոնում բանակցություններ վարեց Թուրքիայի հետ, բայց դրանք ապարդյուն անցան: Թուրքերը շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը եւ մարտի 13-ին գրավեցին Էրզրումը, ապրիլի ընթացքում՝ Սարիղամիշը, Բաթումը եւ Կարսը: Խորհրդային Ռուսաստանը բողոքեց Գերմանիային:⁴⁷²

1913 թվականի ապրիլի 22-ին Սեյմը Թուրքիայի ճնշման տակ Անդրկովկասը անկախ հանրապետություն հռչակեց, եւ 1918 թվականի ապրիլի 28-ին թուրքական կառավարությունը արտաքինապես ճանաչեց Անդրկովկասի անկախությունը եւ համաձայնեց վերսկսել հաշտության բանակցությունները: Մայիսի 11-ին Բաթումում կայացած բանակցությունները շուտով ընկան փակուղու մեջ Թուրքիայի անընդունելի պահանջների հետեւանքով: Թուրքական բանակը մայիսի 15-ին հարձակման անցնելով գրավեց Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի՝ Լենինական) եւ շարժվեց դեպի Երեւան: Մայիսի 22-28-ը խիստ կռիվներից հետո հայկական ուժերը հաղթեցին թշնամուն:⁴⁷³ Մյուս կողմից դաշնակցականների, վրաց մենշեվիկների ու ադրբեջանական մուսավաթականների միջեւ սրված ներքին տարաձայնությունների հետեւանքով 1918 թ. մայիսին 26-ին ցրվեց Անդրկովկասի Սեյմը: Նույն օրը, հռչակվեց Վրաստանի, իսկ մեկ օր հետո Ադրբեջանի անկախությունը: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գումարված Հայ Ազգային Խորհուրդը, Հայաստանը հռչակեց «Անկախ հանրապետություն»:⁴⁷⁴

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման առաջին իսկ օրերից հայ եւ պարսիկ կողմերն իրենց ցանկությունը հայտնեցին դիվանագիտական եւ առեւտրական կապեր ստեղծելու համար: Թեւեւ հայ-իրանական հարաբերությունների կարգավորման հարցում առավել շահագրգռված կողմը Հայաստանն էր, բայց պարսկական կողմը մույնպես շահագրգռված էր՝ հատկապես առեւտրական կապերի հաստատման հարցում: 1918 թ. դեկտեմբերին Երեւան ժամանած պարսկական պատվիրակությունը Հայաստանի կառավարության հետ առեւտրա-տնտեսական հարցերի շուրջ բանակցություններ վարելու լիազորություններով էր եկել:⁴⁷⁵

1919 թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ եւ արտգործնախարարի պաշտոնակատար՝ Ալ. Խատիսյանը Իրանի շահական կառավարության վարչապետ Վոսադ-օդ-Դովեհին հեռագրում է հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների միջեւ գոյություն ունեցող բարեկամական կապերն ամրապնդելու եւ մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ եւ խնդրում է Շահի կառավարության համաձայնությունը Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին Թեհրան ուղարկելու համար:⁴⁷⁶

Հունիսի 18-ի պատասխան հեռագրով, որը Ալ. Խատիսյանին հանձնեց Երեւանում պարսկական հյուպատոս⁴⁷⁷ Սիրզա Ասադոլլա խան Մանի-օլ-Մոլլը, Իրանի Շահը հավաստում է իր կառավարության բարյացակամությունն ու ցանկանում, որ հայ ժողովրդի իրձերը կատարվեն:⁴⁷⁸ Օգոստոսի 1-ին Հայաստանի կառավարությունը մի նոր հեռագիր է ուղարկում Թեհրան, ուր ասվում է, «որպես Պարսկաստանի կառավարության բարյացակամ պատասխանի հետեւանք, Հայաստանի կառավարությունը նորին կայսերական մեծության Շահի կառավարությանը կից լիազոր ներկայացուցիչ է նշանակում իշխան Հովսեփ Արդաբյանին»:⁴⁷⁹

Նախքան դեսպանի ժամանումը Իրան, իշխանը Իրան է ուղարկում պատվիրակության անդամ Մմբատ Մելիք-Վարդանյանին (ՀՀ արտգործնախարարության 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հանձնարարագրով): Թիֆլիսում գտնվող պարսիկ հյուպատոսը խնդրագրով բոլոր պարսկական իշխանություններին հանձնարարում է Ս. Մելիք-Վարդանյանին ամեն կերպ աջակցություն ցույց տան, Բաքվի եւ Էնզելի վրայով Թեհրան մեկնելիս:

Մելիք-Վարդանյանը Թեհրան է ժամանում դեսպան Արդաբյանից առաջ, եւ նախապատրաստում դեսպանի այցը:⁴⁸⁰

Իշխան Հովսեփ Արդաբյանը որպես Հայաստանի հանրապետության առաջին դեսպան, 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ին Կասպից ծովի վրայով Էնզելի հասավ (դեկտ. 24-26): Ամսի 27-ին անցավ Ռաշտ (դեկտ. 27-29), ապա Ղազվին

⁴⁷¹ - Էդ. Բաղդասարյան, Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, Թեհրան 2002, էջ 22-33:

⁴⁷² - Հայ ժող. Պատմություն, Երեւան, 1985, էջ 341-342:

⁴⁷³ - Նույն տեղում, էջ 342-344:

⁴⁷⁴ - Նույն տեղում, էջ 344-345:

⁴⁷⁵ - Սամսոն, Դեպքերը հայ-պարսկական սահմանի վրա, «Վեմ», հանդես, 1935, թիվ 4, էջ 6:

⁴⁷⁶ - Է. Ա. Չոհրաբյան, Ս. Ռուսաստանը եւ հայ-իրանական հարաբերությունները, Երեւան, 1985, էջ 26:

⁴⁷⁷ - Իրանը Անդրկովկասում դեսպան չունեւ, սակայն Թիֆլիսի հյուպատոսը համրվում էր գլխավոր ներկայացուցիչ եւ կատարում նաեւ դեսպանի պարտականությունները: Է.Բ.

⁴⁷⁸ - Նույն տեղում, էջ 27:

⁴⁷⁹ - Նույն տեղում:

⁴⁸⁰ - Ա. Անուրյան, ՀՀ պատվիրակության ժամանումը Իրան, Ալիք, Թեհրան, 1976, մայիսի 27:

(դեկտ. 30 հունվար 3): Նա հունվարի 3-ին Եդ. Թումանյանների առեւտրական տան տրամադրած երկու ինքնաշարժով մեկնեց Թեհրան: Նույն օրը հասնում է Քարաջ եւ հունվարի 4-ին ժամանում մայրաքաղաք:

Հայկական դեսպատանունը գտնվում էր Խիսթաբե Սեփահում (այժմ՝ Էմամ Խոմեյնի) Մարտիրոս խան Դավիթխանյանի⁴⁸¹ տանը կից:

Հայտնի իսկ օրերին Արդաբայան այցելեց անգլիական, բելգիական եւ ֆրանսիական դեսպանատները:

Հունվարի 14-ին պատվիրակությունը բանակցություններ վարեց Իրանի ֆինանսների նախարարի հետ՝ ֆինանսական, առեւտրական եւ երկաթուղային հատորակցության հարցերի շուրջ: Հանդիպումներ տեղի ունեցան նաեւ Իրանի զինվորական, հանրային կրթության, փոստ-հեռագրական նախարարների հետ: Հունվարի 9-ին նա ընդունվեց վարչապետ Վոսուդ-օդ-Դովլեի մոտ: Մի քանի օր հետո, վերջինս փոխայցելության եկավ հայկական դեսպանատուն:

Պաշտոնական ընդունելությունը թագաժառանգի մոտ տեղի ունեցավ 1920 թ. հունվարի 17-ին: Իշխանը ընկերակցությամբ խորհրդական Ք. Հարությունյանի, քարտուղար Ս. Առաքելյանի եւ թարգմանչի պաշտոն կատարող Ալ. Խան Թունյանի, Գոլեստան պալատի Աղամանդյա արահում ընդունվեց թագաժառանգի կողմից, արտաքին գործոց նախարարի հետ:⁴⁸²

Պատվիրակության քարտուղարը՝ Ս. Առաքելյանը, որ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո պատրաստակամություն էր հայտնել ծառայելու սովետական իշխանությանը, Իրանում Սով. Հայաստանի ժամանակվոր լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ. Ռոտշտեյնին ներկայացրած գեկուցագրում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության հետապնդած խնդիրների մասին այսպես է գրել.

1. Պարսկաստանի հետ կնքել բարեկամության եւ առեւտրական պայմանագիր, ինչպես նաեւ երկաթուղային ու փոստ-հեռագրական համաձայնագիր:⁴⁸³

2. Պարզել պարսկահայերի թիւն, պարսկահայությանը կապել Հայաստանի հետ եւ նրա տեխնիկական ուժերը ներգրավել Հայաստանի շինարարության գործին:

3. Ճշտել ներկա պահին Պարսկաստանում եւ Միջագետքում գտնվող գաղթականության թիվը, պարզել պայմանները եւ Հայաստան վերաբնակեցնելու հնարավորությունը:

4. Կապեր հաստատել Հնդկաստանի եւ Միջագետքի հայերի հետ:

5. Պարզել այն միջոցները, որոնք կնպաստեն երկու երկրների միջեւ առեւտրական հարաբերությունների հաստատմանը:⁴⁸⁴

Սակայն Արդությանին չհաջողվեց պայմանագրեր կնքել Իրանի կառավարության հետ այդ հարցերի շուրջ:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, Սովետական Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի օգնությամբ, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին: Իրանը խորհրդային Հայաստանը պաշտոնապես ճանաչեց 1921 թ. օգոստոսի 14-ին:⁴⁸⁵

Հայաստանի նոր կառավարությունը 1921 թ. մայիսի 17-ին Իրանի արտաքին գործերի նախարարին հղած ուղերձում, առաջարկում է մոտ ապագայում իր լիազոր ներկայացուցիչը նշանակել Թեհրանում եւ համոզմունք է հայտնում, որ Իրանի կառավարությունն իր հերթին չի մերժի իր ներկայացուցչին ուղարկել Հայաստան:⁴⁸⁶

Իրանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունը հայտնեց ընդունելու Սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչն, իսկ մինչեւ վերջինիս ծանանելը Թեհրան, Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ. Ա. Ռոտշտեյնին ճանաչել որպես Իրանում Սով. Հայաստանի շահերը ներկայացնողի, որին Հայաստանի կառավարությունը հատուկ հեռագրով խնդրել էր ժամանակավորապես ներկայացնել եւ պաշտպանել Սով. Հայաստանի շահերը:⁴⁸⁷

Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության եւ Իրանի կառավարությունների միջեւ փոխանակված հուլիսի 19-ի բովանդակությամբ համապատասխան Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունը նախկին դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Արդությանին առաջարկեց Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի գործերն ու արխիվը հանձնել Թեհրանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչին: Իրանի արտգործնախարարության ծանուցագրում միաժամանակ նշվում է, որ «Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդից գրություն ու հեռագիր ստանալուց հետո Պարսկաստանի կառավարությունը չի կարող Ձերո գերազանցությանը ճանաչել որպես Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ եւ, հետեւվաբար, անհրաժեշտ է հրաժարվել դրոշակը բարձրացնելուց»:⁴⁸⁸

⁴⁸¹ - Ըստ կենդանի անձանց վկայության՝ Սաիդ Խանյան կամ Սեթխանյան:

⁴⁸² - Սամսոն, Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում, Ալիք, Թեհրան, 1992, հունվարի 25-ից փետրվարի 8-ի համարներ:

⁴⁸³ - Ալիք, Թեհրան, 1976, մարտի 27:

⁴⁸⁴ - Է.Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխատություն, էջ 34:

⁴⁸⁵ - Ա. Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը, 1920-1922 թթ., Երեւան, 1967, էջ 172:

⁴⁸⁶ - Նույն տեղում, էջ 345:

⁴⁸⁷ - Նույն տեղում, էջ 384:

⁴⁸⁸ - Ա. Եսայան, նշվ. աշխատություն, էջ 246:

Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Թեհրանում բացվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 27-ին:⁴⁸⁹ Հանդիսավոր արարողությունը բացեց ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը:

Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Լեոն Սարգսյանը Թեհրան ժամանեց 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին: Հաջորդ օրը Իրանի արտգործնախարարության արձանագրային բաժնի վարիչը այցելեց նրան եւ Շահնշահի անունից ողջունեց Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչին:⁴⁹⁰

Լ. Սարգսյանին նոյեմբերի 9-ին Սահեբ Ղարանիե պալատում ընդունեց Շահը, ստացավ հավատարմագիրը, ապա Սպիտակ պալատում նա հանդիպեց վարչապետին եւ արտգործնախարարին:⁴⁹¹

Իրանի պետությունը, Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի մասին մամակով տեղեկացրեց ՀԽՍՀ Կոմիսարների նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին:⁴⁹²

1922 թ. վերջին Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերատիվ միությունն իր միասնական դիվանագիտական ներկայացուցիչը նշանակեց Թեհրանում եւ այդ կապակցությամբ Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչությունը Իրանում փակվեց ԽՍՀ ժողովմիտրիդի 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի որոշմամբ:⁴⁹³ Այնուհետեւ Սովետական Միության դեսպանությունում ստեղծվեց հայկական

հարցերի բաժանմունք, բայց Թավրիզում գործում էր Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը: 1921 թ. նոյեմբերի 13-ին սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը Թեհրանում հատուկ հուշագրով դիմեց Իրանի արտգործնախարարությանը՝ Ե. Երզնկյանին պարսկական Ադրբեջանում Հայաստանի գլխավոր հյուպատոս ճանաչելու խնդրով: Այսպես, 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Թավրիզում պաշտոնապես բացվեց Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը:⁴⁹⁴

Լիազոր ներկայացուցչության ջանքերի շնորհիվ Իրանի հետ առևտրական փոխհարաբերություններ հաստատվեցին եւ կարգի գցվեց Հայաստանը զանազան մթերքներով մատակարարելու գործը:

Խոսելով հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունների մասին, հարկ է նշել նաեւ Հայաստանում Իրանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:

Դեռ ցարիզմի օրոք Երեւանում հիմնադրվել էր պարսկական հյուպատոսություն, եւ շարունակում էր գործել Հայաստանում սովետական իշխանություն հռչակվելուց հետո եւս: Երեւանում պարսկական հյուպատոսն էր Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մոլլը: Պարսկական հյուպատոսության անձնակազմը բաղկացած էր 9 հոգուց, այդ թվում 3 ֆարքաշ (պահակախումբ), որոնց միջոցով էլ հյուպատոսության պահպանումը կատարվում էր Երեւանում:⁴⁹⁵

Պարսկական հյուպատոսությունը Երեւանում դադարեց գործելուց 1933 թվականին:⁴⁹⁶

* * *

1991 թվականի սեպտեմբերին, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ հռչակվեց Հայաստանի հանրապետության անկախությունը, Իրանը առաջին պետություններից էր, որ նույն թվականի դեկտեմբերին պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը:⁴⁹⁷ Ուստի երկու երկրները որոշեցին դիվանագիտական կապեր հաստատել: Հայ-իրանական բազմակողմին հարաբերություններ հաստատելու նախապատրաստական քայլերի համար 1992 թ. փետրվարի 8-ին Թեհրան ժամանեց Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը գլխավորելով մի բարձրաստիճան պատվիրակություն:⁴⁹⁸ Նա հանդիպում ունեցավ Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահի, խորհրդարանի նախագահի, արտգործնախարարի եւ այլ բարձրաստիճան անձանց հետ:⁴⁹⁹

Իրանի եւ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարների բանակցությունների ավարտին ստորագրվեցին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեղ մի հռչակագիր եւ մի համաձայնագիր՝ երկու երկրների միջեւ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ու գիտական հարաբերությունների ու համագործակցությունների կապակցությամբ (1992 թ. փետրվարի 9-ին):

⁴⁸⁹ - Նույն տեղում, էջ 385:

⁴⁹⁰ - Նույն տեղում, էջ 385:

⁴⁹¹ - Նույն տեղում, էջ 386:

⁴⁹² - Նույն տեղում, էջ 387:

⁴⁹³ - Նույն տեղում, էջ 389:

⁴⁹⁴ - Նույն տեղում, էջ 392:

⁴⁹⁵ - Նույն տեղում, էջ 404:

⁴⁹⁶ - Նույն տեղում, էջ 405:

⁴⁹⁷ - Ալիք, Թեհրան, 1991 դեկտեմբերի 26:

⁴⁹⁸ - Ալիք, Թեհրան, 1991 փետրվարի 8:

⁴⁹⁹ - Ալիք, Թեհրան, 1991 փետրվարի 10:

Միացյալ հռչակագրի մեջ կողմերը հաստատեցին բարիդրացիական հարաբերությունների, տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի եւ միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքները: Հռչակագրում շեշտված էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Իրանի Իսլամական Հանրապետության եւ Հայաստանի Հանրապետության միջեւ դեսպանատների մակարդակով:

Կնքված համաձայնագրի մեջ նախատեսվել էին սահմանային կապերի ստեղծման, Իրանի գազի Հայաստան արտահանման, քարյուղագտարանի կառուցման եւ այլ խնդիրներ:⁵⁰⁰ Այդ հռչակագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Իրանի ճանապարհների եւ հաղորդակցության նախարար Սաիդ-Քիայի եւ Հայաստանի տրանսպորտի եւ հաղորդակցության նախարար Հենրիկ Քոչինյանի միջեւ ստորագրվեց մի համաձայնագիր, երկու երկրների միջեւ ճանապարհային փոխադրությունների եւ օդային ուղեւորությունների շուրջ համագործակցությունները ծավալելու գծով:⁵⁰¹

Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հրավերով պաշտոնական այցելությամբ, 1992 թ. մայիսի 6-ին Թեհրան ժամանեց Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը եւ նրան ընկերակցող պատվիրակությունը: Երկու նախագահները նույն օրը բանակցեցին քաղաքական, տնտեսական ու արդյունաբերական, հաղորդակցության եւ քարյուղային համագործակցությունների զարգացման, ինչպես նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցությամբ:⁵⁰²

Իրանի նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի միջնորդությամբ, 1992 թ. մայիսի 8-ին, դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գծով, ստորագրվեց մի հայտարարություն Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի, Ադրբեջանի հանրապետության նախագահության պաշտոնակատար Յադուբ Մահմեդովի, ինչպես նաեւ Իրանի նախագահի կողմից, որպես դիտորդ:⁵⁰³

Հայաստանի նախագահը հանդիպումներ ունեցավ իրանահայության հետ Թեհրանում եւ Նոր Ջուղայում, ինչպես եւ կայացան փոխայցեր. 1992 թ. Փետրվարի 28-ին Իրանի արտգործնախարար Ա.Վելայեթին պաշտոնական այցով Երեւանում հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ. նախագահի, գերագույն խորհրդի նախագահի, վարչապետի եւ արտգործնախարարի հետ:⁵⁰⁴

ՀՀ փոխ-նախագահ Գազիկ Հարությունյանը 1992 թ. դեկտեմբերի 21-ին մի բարձրաստիճան պատվիրակության գլխավորությամբ, Թեհրան ժամանեց բանակցությունների համար Իրանի իշխանությունների հետ:⁵⁰⁵

1992 թ. հոկտեմբերի 22-ին, Իրանի Առեւտրական պալատի նստավայրում բացումը կատարվեց Իրան-Հայաստան առեւտրական պալատի:⁵⁰⁶

1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին հանդիսավոր արարողությամբ Թեհրանում բացվեց Հայաստանի հանրապետության դեսպանատունը:

Երեւանում Իրանի դեսպանատան պաշտոնական բացումը հանդիսավոր արարողությամբ տեղի ունեցավ 1992 թ. ապրիլի 30-ին: Հավատարմատար նշանակվեց, Բահման Ղասեմին, որին փոխարինեց Ահմադ Սոքհանին:⁵⁰⁷

1994 թ. սեպտեմբերին հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բարձրացվեցին դեսպանի մակարդակի եւ Համիդ Ռեզա Նիքբար Էսֆահանին նշանակվեց որպես Իրանի Իսլամական հանրապետության արտակարգ դեսպան եւ լիազոր նրեկայացուցիչ Հայաստանի հանրապետությունում:⁵⁰⁸ որին հետագայում փոխարինեց Սոհամադ Ֆարիադ Քոլեյնին: Ներկայումս ԻԻ հանրապետության դեսպանն է Ալիռեզա Հադիդյանը:⁵⁰⁹ Իսկ Պրոֆ. Վահան Բաբբուրյանը որը մինչ այդ ՀՀ հավատարմատարն էր ԻԻ հանրապետությունում, դարձավ Հայաստանի երրորդ հանրապետության առաջին դեսպանը Իրանում: 1999 թվականին Գեղամ Ղարիբջանյանը դարձավ ՀՀ դեսպան Իրանում: 2005 թ. փետրվարից ՀՀ դեսպանն է Կարեն Նազարյանը:

1994 թ. սեպտեմբերի 8-ին Երեւանի Մարզահամերգային համալիրի ճեմարանում բացվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտադրանքների ցուցահանդեսը:⁵¹⁰

1995 թ. հունարի 13-ին, Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի եւ Իրանի Ֆինանսների նախարար Մորթեզա Մոհամմադխանի ներկայությամբ Երեւանում բացվեց Իրանի «Մեյլաբ» բանկի մասնաճյուղը:⁵¹¹

⁵⁰⁰ - Քեյհան, բահման 21, 1370թ.:

⁵⁰¹ - Ալիք, Թեհրան, 1992 փետրվարի 10:

⁵⁰² - Ալիք, Թեհրան, 1992 մայիսի 7:

⁵⁰³ - Ալիք, Թեհրան, 1992 մայիսի 11:

⁵⁰⁴ - Ալիք, Թեհրան, 1992 փետրվարի 29:

⁵⁰⁵ - Ալիք, Թեհրան, 1992 դեկտեմբերի 22 եւ 24:

⁵⁰⁶ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 1994:

⁵⁰⁷ - Նայիրի տարեգիրք, Թեհրան 2008, էջ 420:

⁵⁰⁸ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 1994:

⁵⁰⁹ - Նայիրի տարեգիրք, Թեհրան 2008, էջ 420

⁵¹⁰ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 1995:

1995 թ. փետրվարի 7-ից 11-ը Հայաստանի պատմության թանգարանում, Հայաստանում Իրանի դեսպանատան, Իրանի արտգործնախարարության քաղաքական եւ միջազգային հետազոտությունների կենտրոնի եւ Ռ-ազմավարական ու ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի համատեղ ջանքերով կազմակերպվեց երկու կենտրոնների աշխատանքների եւ հայ-իրանական կապերին առնչվող պատմական փաստաթղթերի ցուցահանդեսը:⁵¹²

1995 թ. Իրանը, Հայաստանն ու Թուրքմենստանի արտգործնախարարները հերթական եռակողմ նստաշրջաններ կազմակերպեցին իրենց մայրաքաղաքներում, փոխադրության ու հաղորդակցության ընդարձակման համար եւ ստորագրեցին համապատասխան համաձայնագրեր: Օգոստոսի 21-ին ԻԻ Հանրապետության խորհրդարանի փոխնախագահ եւ ազգային անվտանգության գերագույն խորհրդի քարտուղար դոկտ. Ռուհանին գլխավորությամբ մի բարձրաստիճան պատվիրակություն այցելեց Հայաստան:⁵¹³

1997 թվականին իրագործվեց Հայաստանի եւ Իրանի էլեկտրահաղորդագծերի միացումը: Նաեւ Երեւանում բացվեց Իրանի առեւտրական տերմինալը: ԻԻ Հանրապետության նախագահի առաջին տեղակալ դոկտ. Հաբիբին այցելեց Հայաստան: Հաջորդ տարիներում էլ Իրան-Հայաստան բազմակողմանի հարաբերությունները զարգացում ու վերելք ապրեցին:⁵¹⁴ Հայ-պարսիկ-հունական եռակողմ համագործության բանակցություններն ու քաղաքական գիտաժողովներ Իրանում ու Հայաստանում կայացան:⁵¹⁵

2000 թվականի ապրիլի 9-ին Երեւանում Իրանի նոր դեսպան նշանակվեց Մոհամմադ Ֆարիադ Բոլենին:⁵¹⁶

2001 թվականի դեկտեմբերի 25-ից 27-ի ընթացքում Իրանը յուրընկալեց Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին: Նա հանդիպեց նախագահ Խաթամիի , ԻԻՀ-ի առաջնորդ այաթ. Խամենեյի եւ նախարարների հետ: Ստորագրվեցին մի քանի փաստաթղթեր, որոնցից կարեւորագույնը՝ Իրան-Հայաստան 141 կմ երկարությամբ գազատարի կառուցումը եւ Քաջարանի թունելն էին:⁵¹⁷ 2004 թ. սեպտեմբերի 8-ին ԻԻՀ նախագահ Խաթամին պաշտոնապես այցելեց Հայաստան:⁵¹⁸ Ռ. Քոչարյանն ու Մ. Խաթամին քննարկեցին երկու երկրների հարաբերությունների բազմաթիւ հարցեր: Ստորագրվեցին 7 փաստաթուղթ՝ համագործակցության, մշակութային, մաքսային ծառայության, էներգետիկայի նախարարությունների միջեւ, Մեդրի-Քաջարան, գազատարի կառուցման մասին:

2005թ. փետրվարի 23-ին Թեհրան ժամանեց Իրանում Հայաստանի հանրապետության նոր դեսպան արն Կարեն Նազարյանը:⁵¹⁹ 2006 թ. սեպտեմբերի 11-ին Իրանի Իսլամական Հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Դոլամալի Հադդադ Ադելը պաշտոնապես այցելեց Հայաստան, բանակցություններ վարել Հայաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ:⁵²⁰ Իրան-Հայաստան գազատարի կառուցումն ավարտված է: Ինչպես նաեւ Էներգետիկայի եւ բնական պաշարների նախարար Արմեն Մովսիսյանը, մնում է միայն ավարտել Հայաստանում Քաջարանից մինչեւ Երեւան գազատարի թողունակության բարձրացման աշխատանքները, ինչը նախատեսված է մինչեւ այս տարվա (2008) նոյեմբեր: Շուտով կսկսվեն գազատարի փորձարկման աշխատանքները, որոնց ավարտից հետո արդեն հնարավոր կլինի ամբողջ հզորությամբ օգտագործել:⁵²¹

Հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունը օր ըստ օր զարգացում է ապրում, երկու ժողովուրդները լավ են ըմբռնում իրենց պատմական բարեկամության եւ բարիդրացիության նշանակությունը եւ այսօր ցանականում եւ պարտավոր են լինել ռազմավարական գործընկերներ:

վերջ

⁵¹¹ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 1996:

⁵¹² - Նույն տեղում:

⁵¹³ - Նույն տեղում:

⁵¹⁴ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 1998:

⁵¹⁵ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 2000:

⁵¹⁶ - Նայիրի օրացույց, Թեհրան, 2001:

⁵¹⁷ - ԲաՖՖի օրացույց, Թեհրան, 2003:

⁵¹⁸ - Նայիրի օրացույց, Թեհրան, 2005:

⁵¹⁹ - Նայիրի օրացույց, Թեհրան, 2006:

⁵²⁰ - Նայիրի օրացույց, Թեհրան, 2007:

⁵²¹ - Լույս անսագիր, Թեհրան, համար 146, Նոյեմբեր, 2008.

Լույս ամսագիր համար 162, փետրվար, 2011

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄԱՍԻՒԼ

*Էդիկ Բաղդասարյան
Լույս ամսագրի եւ
Ապագա հանդեսի խմբագիր*

1636-ին, Խատաչուր Կեսարացու եւ մի խումբ հայ գործիչների ջանքերով, հիմնվել է Նոր Զուղայի հայկական տպագրությունը, որն առաջինն էր Իրանում եւ ամբողջ Միջին Արեւելքում: Իր գոյության առաջին հինգ տարում (1638-42) հրատարակել է «Սաղմոս ի Դավիթ»-ը «Հարաց վարք»-ը «Պատարագատետր (Խոնրիրդատետր)-ը եւ «Ատենի ժամագիրք»-ը, ապա՝ «Գիրք տոմարաց...»-ը (1647): 1637-38-ին լույս է ընծայել երեք դավանաբանական գիրք: Մոտ երկու հարյուրամյա դադարից հետո՝ 1872-ից, տպարանը գործում է մշտապես: Տպագրել է շուրջ 380 անուն գիրք եւ գրքույկ, որոնցից հատուկ արժեք են ներկայացնում Զ.Տեր Զովհաննիսյանի «Պատմություն Նոր Զուղայի...» (հ.1-2, 1880-1881), Ա.Աթայանի «Սալմաստ» (1906), Լ.Մինասյանի «Սպահանի Փերիա գավառը» (1971): « Փերիաի Աշուղները » (1964): Վերջին տարիներին հրատարակություններից կարելու են Է.Մանգիկյանի «Հովհաննես կաթողիկոս Օփեցի» (1967), Զ.Ալահվերդյանի «Դել (Մարգար Ղարաբեգյան) եւ իր պոեզիան» (1972) եւ այլ աշխատություններ նույն տպարանում է տպագրվել նաեւ «Նոր Զուղայի լրաբեր»-ը: 1979 թվականից հետո տպագրվել են հարյուրավոր գրքեր հայերենով եւ պարսկերենով հայոց պատմության եւ մշակույթի մասին:

Իրանահայ տպագրության երկրորդ կենտրոնը եղել է Թավրիզը: Տեղի Արամյան դպրոցում 1888-ին, Ատրպատականի հայոց առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Մխիթարյանի ջանքերով եւ Մոսկվայաբնակ Հովհաննես Հովնանյանցի բաերարությամբ, հիմնվել է տպարան, որտեղ լույս են տեսել գրքեր, դասագրքեր, օրացույցներ, պարբերականներ: «Թեհրանահայ ուսումնասիրաց ընկերություն» հիմնադիրներ՝ Մ.Մարգարյանի, Զ.Գասպարյանի եւ Կ.Բազիրկանյանի ջանքերով ճավայի հայություն օժանդակությամբ 1890 թ. Թեհրանում հիմնադրվում է «Ճավահայ տպարան» որտեղ տպագրվել է իրանահայ առաջին պարբերականը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը: Հետագայում Թեհրանում հիմնադրվել են «Նուրբախշ» (Մասիս 1955), «Վերածնունդ (Բոբոխ 1933-1953), «Փարոս» (1901-1963), «Մողերն», «Նայիրի» (1959), «Ալիք» (1950), «Ֆարաբի» (1975), «Արաքս» (1955), «Անի» (1956-1980), եւ այլ տպարաններ: Նրանցից այսօր աշխատում են միայն «Ալիք» եւ «Ֆարաբի» տպարանները:

Իրանում տպագրված գրականություն հայ մշակույթի մասին (պարսկերեն)

No	Նյութ	1636 -1979	1979-2008	Գումար
1	Կենսագրություն(եջ)	2886	1183	4069
		%71	%29	%100
2	Բառարանագրություն(եջ)	2634	5775	7409
		31%	69%	100%
3	Պատմագիտություն, մշակույթ(եջ)	3330	9540	12870
		26%	74%	100%
4	Գրականություն(եջ)	4836	5368	10204
		47%	53%	100%
5	Ընդհանուր(եջ)	13686	21866	35552
		%38.5	%61.5	100%

1	Տարիներ	1979-1636=343	2008-1979=29	2008-1636=372
2	Տարեկան միջին(եջ)	40	754	96
3	Տարեկան միջին տոկոս	40/794=	754/794=	40+754=794
		5%	95%	100%
4	Տարեկան միջին մշակույթի և պատմության մասին(եջ)	3330/343=10 Տարեկան էջ	9540/29=328 Տարեկան էջ	328+10=338 Տարեկան էջ
		3%	97%	100%

ԻՐԱՆԱՇԱՅ ՄԱՍՈՒԼ

Իրանում մինչև օրս հրատարակվել են ավելի քան 80 ամուն հայերեն պարբերական: Առաջինը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը, հրատարակվել է 1894-97 թ. Թեհրանում: Ներկայումս (2010 թ.) լույս են տեսնում «Ալիք» օրաթերթը, «Լույս» ամսագիրը, «Հույս» երկշաբաթաթերթը, «Արաքս» շաբաթաթերթը, «Ապագա» եռամսյա հանդեսը եւ «Պայման» պարբերականը: Վերջին տարիներին ստեղծվել նաեւ ինտերնետային իրանահայ թերթեր, «Իրանահայեր», «Նոր Ալիք», «Գրական կամուրջ», մի քանի անձնական վեբլոգեր:

ԱԼԻՔ

ՀՀԴ կուսակցության հասարակական քաղաքական, գրական-գեղարվեստական պաշտոնաթերթ: Լույս է տեսնում 1931-ից Թեհրանում՝ նախ որպես շաբաթաթերթ, ապա կիսաշաբաթաթերթ, 1935-ի հունվարից՝ երկօրյա, այնուհետեւ՝ երեկոյան օրաթերթ: Անդրադառնում է համաիրանական լուրերին, իրանահայ կյանքին, սփյուռքի եւ Հայաստանի իրադարձություններին, ՀՀԴ գաղափարախոսության հարցերին: Թերթի արտոնատերերն են եղել Ա.Միքայելյանը, Ա.Բաբայանը, Ռ.Ստեփանյանը, 1989-ից՝ Ա.Աճեմյանը, խմբագիրներ՝ Հ.Հովհաննիսյանը, Տ.Պողոսյանը, Բ.Սինասյանը, Ն.Պահլավունին, Հ.Խալաթյանը, Էդ.Երիցյանը, Ն.Էլսայանը եւ այլն:

ԱՅԳ

Հանրամատչելի շաբաթաթերթ, ապա՝ հասարակական-քաղաքական եռօրյա, այնուհետեւ՝ երկօրյա: Հրատարակվել է 1912-22-ը Թավրիզում: Խմբագիրներ՝ Մ.Սահակյան, ապա Գ.Հակոբյան:

ԱՊԱԳԱ

Մշակութային եւ հասարակական անկախ ամսագիր: Առաջին համարը լույս է տեսել 1995 թ. սեպտեմբերի 30-ին, Թեհրանում, սակայն երկրորդ համարից արգելվել է: Երեք տարի ընդմիջումից հետո, երբ ռեֆորմիստականները գործի գլուխ անցան, շարունակվել է մինչեւ 15 համար (1994 թ. դեկտեմբեր) այնուհետեւ վերածվել է հայագիտական-իրանագիտական եռամսյա հանդեսի: Ամսագրի 2/3-ը հայերեն, իսկ 1/3-ը պարսկերեն էր տպագրվում: Էջերը հատկացվել էին իրանահայ համայնքի եւ այրենիքի ամենակարեւոր հարցերին, ներկայացվում էին հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային արժեքները: Մեծ ազդեցություն թողեց իրանահայ համայնքում եւ զգաստացրեց թեմական իշխանություններին: Արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիրն էր Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ):

ԱՊԱԳԱ

Հայագիտական-իրանագիտական եռամսյա հանդես, առաջին եւ երկրորդ միացյալ համարները լույս են տեսել 2000 թ. ամռանը, Թեհրանում: Հանդեսը միջազգային սպառում ունի եւ հրատարակվում է հայերեն, պարսկերեն եւ անգլերեն լեզուներով: Արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիրն է Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ):

ԱՐԱՔՍ

Գրական, մշակութային, հասարակական շաբաթաթերթ, «Հայկական ժողովրդական շարժման» հրատարակչություն: Լույս է տեսնում ընդմիջումներով՝ 1987-ից թեհրանում: Արտոնատեր՝ Յ. Գրիգորյան եւ Ա.Եսայան: Պաշտպանել է խորհրդային Հայաստանի շահերը, այժմ՝ վերապահումներով պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությունը: Թերթի առանցքային հարցը Հայ Դատն է: Անդրադառնում է իրանական, մասամբ՝ իրանահայ կյանքին: Յուրաքանչյուր համարում 5-10 էջ հատկացվում է պարսկերեն նյութերի հրատարակմանը: Պարսիկ ընթերցողին ծանոթացնում է հայկական հարցին:

ԱՐԵՒԵԼՔ

Հասարակական-քաղաքական գրական շաբաթաթերթ, 1945-ից՝ եռօրյա: Լույս է տեսել 1944-46-ին, Թավրիզում: Հրատարակվել է «Հակաֆաշիստական թերթիկ» (1943-44), «Հակաֆաշիստական թերթ» (1944), «Հակաֆաշիստ» (1943-45) անուններով: Խմբագիր՝ Դ.Գեւորգյան: Լուսաբանել է ԽՍՀՄ հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքը, տպագրել է հաղորդագրություններ եւ ակնարկներ հայ ռազմիկների քաջագործությունների մասին, ինչպես նաեւ՝ բանաստեղծություններ, պատմվածքներ, խորհրդային Հայաստանի տնտեսական, գիտական ու մշակութային կյանքը պատկերող նյութեր:

ԱՐՄԵՆՈՒՅԷ

Գրական-մշակութային եւ պատմագիտական ամսօրյան հանդես: Հրատարակվել է 1949-55-ը թեհրանում: Արտոնատեր՝ Ա.Տեր Օհանյան: Խմբագրական մարմին՝ Ա.Անտոնյան (Արմանտ), Ա.Մամյան, Ս.Խաչիկյան: Տպագրել է գրական, պատմական, գիտա-առողջապահական, արվեստաբանական հոդվածներ, նաեւ՝ հայ եւ համաշխարհային գրականության դասականների, ինչպես նաեւ իրանցի եւ իրանահայ սկսնակ գրողների գործերը: Պարբերաբար տեղեկություններ է տվել իրանահայ կրթական եւ մշակութային կյանքի մասին:

ԱՐՓԻ

Գրական, գիտական, հասարակական ամսագիր: Հրատարակվել է 1949-55-ը թեհրանում: Հրատարակիչ խաբազիր՝ Յ.Թադեւոսյան: 1950-53-ին ունեցել է մանկական «Արփի» հավելվածը: Տպագրել է գրական-գեղարվեստական, արվեստաբանական նյութեր, թարգմանություններ եւրոպական եւ հատկապես ռուս գրականությունից, մեծ տեղ է հատկացրել խորհրդահայ գրողների ստեղծագործություններին եւ միջազգային քաղաքական նորու-թյուններին: Մանկական «Արփի» հավելվածում տպագրվել են բանաստեղծություններ, հեքիաթներ, մանկական խաղեր:

ԲՈՐՈՒՍ

Հասարակական, երգիծական երկշաբաթաթերթ, ապա՝ շաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1920-1942-ը թեհրանում: Արտոնատեր՝ Ա.Աղասյան, խմբագիր՝ Յ.Գարգաշ: 1933-ին ունեցել է «Մանկական բորոխ» էջը: 1930-ին «Բորոխի» հետ լույս է տեսել «Վերածնունդ» հասարակական-քաղաքական եւ գրական անկախ շաբաթաթերթը: Խարազանել է հայ հասարակական կյանքի սովորոտ կողմերը, պատկերել ժամանակի իրանահայ կյանքի ելեւեջները, արտացոլել հասարակական հոսանքների ձգտումներն ու տրամա-դրությունները: 1940-43-ը նրան կից հրատարակվել է երկու էջով «Բորոխ»-ի պատանեկան եւ մանկական բաժինը:

ԳԱՂԱՓԱՐ

Հասարակական-քաղաքական գրական եռօրյա թերթ: Լույս է տեսել 1925-27-ը Թեհրանում, արտոնատեր՝ Ա.Բեգյան, խմբագիր՝ Ա.Ղազարյան: Ձգտել է սփյուռքը կապել մայր հայրենիքին, ջատագովել հայահավաքման գաղափարը՝ աջակցելով Խորհրդային Հայաստանի կառավարության միջոցառումներին: Մեծ տեղ է հատկացրել Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքին: Տպագրել է գիտագրական եւ գեղարվեստական նյութեր, թարգմանություններ: Պարբերականին կից 1926-27-ը լույս է տեսել «նոր գաղափար» եռամսյա հավելվածը:

ԶԱՆԳ

Հասարակական-քաղաքական, տնտեսական եւ գրական շաբաթաթերթ (վերջում՝ կիսաշաբաթաթերթ): Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության հրատարակություն: Լույս է տեսել 1910-22-ը Թավրիզում: Արտոնատեր՝ Ա.Պատմագրյան, հիմնադիր խմբագիր՝ Ալ. Տեր Վարդանյան, ապա՝ Վ.Մարսյան:

ԼՈՒՅՍ

Մշակութային եւ հասարակական երկշաբաթաթերթ: Լույս է տեսնում 2000 թ. մարտից Թեհրանում, անդրադառնում է իրանահայ գաղութի կյանքի բոլոր հարցերին, Հայաստանի, Արցախի եւ սփյուռքի կյանքին: Արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիրն է Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ):

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

Մանկապատեկան, գրական, գեղարվեստական, մանկավար-ժական պատկերազարդ ամսագիր: Լույս է տեսել 1949-1971 թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Ա.Մուրադխանյան հետագայում խմբագրել է Ա.Գառոնեն (Ա. Տեր-Բաղդասարյան): Տպագրել է հայ եւ օտար դասականների ստեղծագործություններ, արձակ եւ չափածո գործեր, պիեսներ, երգեր եւ այլն: Մատչելի նյութերով ներկայացրել է գրականության եւ արվեստի նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը (Կոմիտաս, Պ.Ադամյան, Ա.Խսահակյան, Ա.Զորյան եւ ուրիշներ), ծանոթացրել Հայաստանի պատմական հուշարձաններին երեխաներին ուսուցանել վարվելակերպի կանոններ:

ԾԻԱԾԱՆ

Գրական, մշակութային եւ հասարակական ամսագիր: «Իրանահայ ազգային եւ մշակութային միության» օրգան: Հրատարակվել է 1982-88 թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր՝ Կ.Օհանջանյան: Անդրադառնում էր երկրի քաղաքական կարեւորագույն իրադարձություններին, ներկայացնում իրանահայ ազգային եւ մշակութային կյանքը, արտատպություններ կատարում հայկական մամուլից:

Հույս

Գրական, մշակութային եւ հասարակական երկշաբաթաթերթ: Արտոնատերը Լեւոն Ահարոնյան, խմբագիրը Ռ. Սահարյան:

ՀՈՒՐ

Գրական, գիտական եւ հասարակական ամսագիր: Լույս է տեսել 1971-74 թթ. Թեհրանում, հայերեն եւ պարկերեն: Խմբագիր՝ Գ.Հովակիմյան: Տպագրել է հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների պատմական կապերն ու փոխհա-րաբերությունները լուսաբանող հոդվածներ, ուսումնա-սիրություններ, բանասիրական գործեր:

Ներկայացրել է իրանահայ մշակութային կյանքը, պարսիկ ընթերցողին ծանոթացրել դասական եւ ժամանակակից հայ գրողների ստեղծագործություններին: Ամսագրում տեղ են գտել նաեւ գիտական, մատենագիտական, մանկավարժական ուսում-մասիրություններ:

ՄԻՏՔ

Հասարակական-քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1912-14 թթ. Թավրիզում: Տնօրեն՝ Մ.Բաղդա-սարյան, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ալ.Տեր Վարդանյան: Անդրադարձել է իրանահայ գաղութի կյանքին, Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրին, տպագրել իրանահայ գրողների ստեղծագործություններ, գրախոսա-կաններ, մշակութային լուրեր:

ՆՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐ

Մանկապատանեկան ամսագիր: Հրատարակվել է ընդմիջումներով՝ 1942-48 թթ. Թեհրանում (1944-ին լույս չի տեսել): Խմբագիր՝ Ա.Տեր Օհանյան: Մեծ ուշադրություն է դարձրել իրանահայ երիտասարդության կրթության, բարոյա-կան եւ գեղագիտական դաստիարակության հարցերին: Տպագրել է իրանահայ գրողների եւ համաշխարհային (թարգմանաբար) գրականության դասականների գործեր-րի: Բնագիտությանը, արվեստի ու պատմությանը նվիրված հոդվածներ:

ՆՈՐ ԷԶ

Գրական ժողովածու: Լույս է տեսել 1935-43, 1953-78 թթ. Թեհրանում՝ իրանահայ երիտասարդ ստեղծագործողների նախաձեռնությամբ: Խմբագիրներ՝ Զ.Միրզոյան, Գ.Խանենց: Տպագրել է իրանահայ արձակագիրների ու բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Լույս է տեսել 24-րդ համարը երեւանում:

ՆՈՐ ԽՈՍՔ

Հասարակական-քաղաքական շաբաթաթերթ, Թեհրանի «Հայ մշակութային կենտրոնի» օրգան: Լույս է տեսել 1979-80 թթ. Թեհրանում, խմբագիր Սուրեն Համբալչան:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խորագիրը ծանոթացրել է Խորհրդային Հայաստանի գրականության ու մշակույթի նորություններին: Թարգմանաբար տպագրել է նաեւ ռուս եւ եվրոպացի գրողների գործերը:

ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ

Հասարակական-քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա: Հրատարակվել է 1922-27 թթ. Թեհրա-նում: Արտոնատեր՝ Ստ.Խանբաբյան, ապա՝ Վ.Հովհաննիսյան, խմբագիր Օ.Մխիթարյան («Ֆենիքս»):

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԼՐԱԲԵՐ

Ամսաթերթ: Նոր Զուղայի ազգային հոգաբարձության հրատարակություն: Լույս է տեսել 1904-08 թթ. Նոր Զուղայում: Խմբագիր՝ Ի.Վարդազարյան: Տպագրել է հոգաբարձության եւ առաջնորդարանի տեղեկագրերն ու բարեգործական հաստա-տությունների գործունեության վերաբրյալ: Ծանոթացրել է Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերի կյանքին, տպագրել

պասրկահայ գրողների ստեղծագործություններ, ռուս եւ եվրոպական գրականության մնուշներ:

ՇԱՎԻՂ

Գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ: Իրանահայ ռաջին պաբերականը: Հրատարակվել է 1894-97 թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր ու հրատարակիչ (նաեւ անվանական խմբագիր) Ա.Բեկնազարյան: Խմբագիրներ՝ Հ.Խան Մասեյան (1894), Վ.Փափագյան: Մեծ տեղ է հատկացրել իրանահայ աշխատանքության, հատկապես գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական, իրավական կենցաղային վիճակին, բարձրացրել լուսավորության հարցեր: Ունեցել է գրական հարուստ բաժին, թարգմանաբար ներկայացրել եվրոպական, ռուս եւ պարսիկ գրողներին:

ՊԱՅՍԿ

Քաղաքական-հասարակական եւ գրական ամսագիր , Թեհրան 1951-1952 թթ.: Արտոնատերը Մուշեղ Մասոյան:

ՊԱՐՍԿԱՅԱՅ ՏԱՐԵՑՈՒՅՑ

Թեհրան 1927, 1929, 1930: Խմբագիր եւ հրատարակիչ՝ Հայկ Գարգաշ:

ՋԱՅԱԿԻՐ

Հոգեւոր, բարոյագիտական, առողջապահական եւ տեղեկատու պարբերական (ամսաթերթ): Գալստյան եկեղեցու հրատարակություն: Լույս է տեսել 1963-90 թթ. Թեհրանում: Խմբագիր՝ Հ.Սալաքյան:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Հասարակական-քաղաքական, գրական լրագիր: Լույս է տեսել 1930-53 թթ. Թեհրանում՝ տարբեր պարբերականությամբ (օրաթերթ, երկօրյա, եռօրյա եւ այլն): Խմբագիր-արտոնատեր՝ Հ.Գարգաշ: Լուսաբանել է իրանահայ համայնքի առօրյան, հանդես է եկել հանուն նրա միասնության: Լայնորեն ներկայացրել է Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության, գիտության ու մշակույթի առջընթացը, սփյուռքահայության գոյատեւման նախապայման համարել սերտ կապը հայրենիքի հետ: ԽՍՀՄ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին անդրադարձել է ռազմաճակատի իրադարձություններին, հայ ռազմիկների սխրամքներին: Հետապատերազմյան շրջանում սատարել է հայրենադարձությանը: Ունեցել է գրական բաժին, ուր հայ գրողների գործերից բացի թարգմանաբար ներկայացրել է պարսկական գրականությունը: Տպագրել է նաեւ գիտության ու մշակույթի տարբեր բնագավառներին նվիրված հոդվածներ: 1930-42 թթ. հրատարակել է նաեւ «Բոբոխ» հավելվածը:

ՐԱՖՖԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Թեհրան, 1969, 1970, 1971 հրատարակիչ խմբագիր՝ Տաճատ Պողոսյան: 1971-ին հատրը լույս է տեսել 1984 թ. խմբագրի դստեր՝ Արմինե Պողոսյանի կողմից, Լ.Գ.Մինասյանի խմբագրությամբ:

ՑԱԽԱՎԵԼ

Երգիծական պատկերազարդ երկշաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1943-1944 եւ 1950-1958 թթ. Թեհրանում: Խմբագիր՝ Ե.Բազեն (Միրզայան): 1943-44 թթ. հրատարակվել է որպես ժողովածու (1-8 համար): Խարազանել է իրանահայ կյանքի արատավոր կողմերը:

ՓՅՈՒՆԻԿ

Գրական, հասարակական-քաղաքական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1979-83 թթ. Թեհրանում: Հանդես է եկել իրանական հեղափոխությանը սպառնացող ուժերի, միջազգային իմպերիալիզմի դեմ, ծանոթացրել ԽՍՀՄ քաղաքական կառուցվածքին եւ միութենական հանրապետությունների իրավունքներին: «Կռունկ խաբրիկ մը չունիս» խորագրով պատմել է Խորհրդային Հայաստանի առօրյայի մասին: Արտոնատեր՝ Ժորժ Համբարչյան, խմբագիր Հրաչ Հախվերդյան:

Լույս ամսագիր համար 167, դեկտեմբեր, 2011

Հայերեն տպագրության 500-ամյակին ընդառաջ (1512-2012)

Ակնարկ Հայ Տպագրության Պատմության

Համադրեց՝
Դոկտոր Էդ. Բաղդասարյանը

Եթե բոլոր մայրերը այնքան հայրենասեր և ազգասեր լինեին, որ իրենց զավակների հետ մայրենի լեզվով խոսեին, նրանց սրտի մեջ ազգային պատվասիրություն ձգեին, հայրենիքի սեր, էլ այնուհետև ի՞նչ մահ կարող է սպառնալ մեզ:
Ղազարոս Աղայան

Հայոց լեզվի մեջ մարմնացած է հայ ժողովրդի հոգին: Ամեն մի բառը նրա հոգու մի կտորն է: Այդ բառերի մեջ են նյութացած առարկայացած մեր վիշտը, զրկանքները, դառն ու զվարճալի ապրումները, մեր երազները, հույսերը, իղձերը, սերը՝ մեր ողջ ժողովուրդը: ... Նրա համար ծով արյուն են թափել մեր նախնիները:
Ավետիք Իսահակյան

Հայկական գիրը աշխարհի հնագույն և ինքնատիպ այբուբեններից է: Այն ստեղծել է Մաշտոցը 405 թվականին: Դա ժամանակի ու պատմության թելադրանքի արգասիք էր, գալիք արհավիրքներին դիմակայելու հայ ժողովրդի հոգևոր զրահը:

Հայ տպագիր գրքի պատմությունը տառապանքների ու զրկանքների, ինչպես նաև անհատների սխրագործությունների ու հաղթանակների մի ամբողջ շղթա է, որում իր ուրույն դերն ունի Հայոց եկեղեցին: Չնայած դարերով ենթարկված զրկանքներին ու հալածանքներին Հայոց եկեղեցին կարողացել է սատար կանգնել հայապահպանությանն ու հայ ժողովրդի ժառանգությանը և մեզ են ավանդել մշակութային մեծ և անուրանալիորեն արժեքավոր ժառանգություն:

1512 թվականին հայ մշակութային կյանքում տեղի ունեցավ չափազանց կարևոր մի իրադարձություն՝ հայկական տպագրության սկզբնավորումը և առաջին հայ մարդը, ում հաջողվեց Եվրոպայում հիմնել տպարան և հրատարակել հայերեն գրքեր, Ջուղայեցի Հակոբն էր, որն այժմ հայտնի է Հակոբ Մեղապարտ անունով: Սակայն Հակոբ Ջուղայեցու մահից հետո շուրջ կես դար հայերեն գրքեր չեն հրատարակվել: Միայն 1562 թ. Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Աբգար Թոխատեցին իր որդի Սուլթանշահի եւ Ալեքսանդր քահանայի հետ ճանապարհվել էր Հռոմ և այդ ուղևորության արդյունքը եղավ հայկական տպագրության նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը:

Հայկական տպագրութիւնը ունեցել է զարգացման 4 շրջան՝ հնատիպ գրքի (1512–1800), նոր (1801–1920), խորհրդային և

սփյուռքահայ (1920–90) և արդի (1990–ից): 1486-ին Բ. Բրայնդենբախը Մայնցում (Գերմանիա) մի գիրք է հրատարակել, որի մեջ առաջին անգամ տպվել է հայերեն փայտափորագիր այբուբեն: Հ.տ–յան առաջին տպագրիչը Հակոբ Մեղապարտն է: Նրա լույս ընծայած գրքերից պահպանվել են 5-ը, անդրանիկը «Ուրբաթագիրքն» է (1512, Վենետիկ)՝ հայ. առաջին տպագիր գիրքը: Հոգևոր և աշխարհիկ բնույթի են Հակոբ Մեղապարտի դարձյալ Վենետիկում տպագրած մյուս գրքերը՝ «Պատարագատետրը», «Աղթարքը», «Պարզատումարը» և «Տաղարանը»:

Հակոբ Մեղապարտի գրադարանը, ավանդները շարունակել են Աբգար Թոխաթեցին, Սուլթանշահը, Հովհաննես Տերգնցին: Առաջինը 1565-ին Վենետիկում տպագրել է օրացույց և Սաղմոսարան, ապա տպարանը տեղափոխել է Կ.Պոլիս ու սկզբնավորել այստեղի հայկական տպագրությունը: Սուլթանշահը՝ 1579-ին, Հռոմում պատրաստել է տվել տպատառեր, որոնք դարձել են հայկական ամենից ավելի տարածված տպագիր տառատեսակի՝ բոլորգրի նախօրինակը: Հովհաննես Տերգնցին Հռոմում, 1584-ին, Սուլթանշահի տառերով «Տոմար Գրգորեան» օրացույցը տպագրելուց հետո, անցել է Վենետիկ, ծովել տվել նոր տպատառեր և հրատարակել մի Սաղմոսարան (1587): XVI դ. հայ տպագրիչների լույս ընծայած գրքերից պահպանվել են 19-ը: 1616-18-ին Հովհաննես Քարմատանեցը Լվովում իր հիմնած տպարանում լույս է ընծայել հայերեն մեկ բժշկարան, երկու Սաղմոսարան. 1636–1638-ին, Նոր Ջուղայում հաշատուր Կեսա–րացին ու իր օգնականները պատրաստել են տպատառեր, տպագր. այլ պարագաներ և հրատարակել Սաղմոսարան (1638), «Հարանց վարք» (1641), Խորհրդատետր (1641), Ժամագիրք (1642): Խաշատուր Կեսարացու գործը շարունակել են Հով. Ջուղայեցին և ուրիշներ: 1658–60-ին Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի Մատթեոս հրամանով Մատթեոս Ծարեցին Ամստերդամում հիմնել է Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի անվամբ տպարանը, 1669-ին տպարանը տեղափոխվել է Լիվոռնո, 1671-72-ին Մարսել: Մինչև 1686-ը երեք քաղաքներ տեսել 41 անուն բարձրորակ տպագրությամբ հայերեն գրքեր: 1685-1717-ին Ամստերդամում գործել է Թովմաս, Մատթեոս, Դուկաս, Միքայել Վանանդեցիների տպարանը:

Հայ հնատիպ գրքի գլխավոր կենտրոնը եղել է Կ.Պոլիսը (մինչև 1800-ը լույս է ընծայել շուրջ 350 անուն գիրք), ապա Վենետիկը (շուրջ 260 անուն): Կ.Պոլսում Աբգար Թոխատեցու (1568-69) և Երեմիա Քլոմուրճյանի (1677-78) տպագրական կարճատև գործունեությունից հետո, XVII դ. վերջին, անընդմեջ գործող տպարան են հիմնել Սարգիս Եվդոկացին, Գրիգոր Մարգվանեցին Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին:

Շար. 1

Շալերեն տպագրության 500-ամյակին (1512-2012)

Համադրեց՝

Դոկտոր Էդ. Բաղդասարյանը

Շարունակությունը համար 167-ից

1789-ից Վենետիկում գործել է Մխիթարյան տպարանը, որը շուտով դարձել է Եվրոպայի հայկական տպագրության կենտրոն: 1771-ին Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը Էջմիածնում հիմնել է տպարան, որտեղ 1772-ին տպագրել է կաթողիկոսի «Ձբօսարան հոգեւոր» գիրքը՝ անդրանիկ հրատարակություն: Հայաստանում: Տպարանի տառերն ու պատկերները հիմնականում պատրաստել է Հարություն Էջմիածնեցին: Մինչև դարավերջ տպարանը լույս է ընծայել տասնյակից ավելի գրքեր: 1772-ին տպագր. գործն սկզբնավորվել է Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, ուր 1794-96-ին Հ. Շնավոնյանը հրատարակել է առաջին հայկական պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Հայկական տպագրությունը Ռուսաստանում սկսվել է 1781-ից: Գ.Խալիպարյանը Պետերբուրգում հրատարակել է նախ մի այբբենարան (1781), ապա՝ այլ գրքեր: 1889-90-ին այս տպարանը տեղափոխվել է Նոր Նախիջևան, այնուհետև՝ Աստրախան:

1512-1800-ին հայկական տպագրության է եղել Վենետիկ, Կ.Պոլիս, Հռոմ, Փարիզ, Բավիա, Ցյուրիխ, Բեռլին, Քյոլն, Մայնի Ֆրանկֆուրտ, Լվով, Նոր Ջուղա, Լիվոռնո, Ամստերդամ, Մարսել, Լոնդոն, Լայպցիգ, Պարիս, Պարմա, Հառլեմ, Նյուրնբերգ, Ջնյուռնիա, Վադարշապատ, Մադրաս, Տրիեստ, Կալկաթա, Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան, Աստրախան քաղաքներում: Այդ ժամանակամիջոցում տպագրվել են ավելի քան 1100 անուն հայերեն գրքեր: Հայկական հնատիպ գրքերն իրենց բովանդակությամբ, յուրահատուկ ձևավորմամբ, նկարազարդմամբ այժմ հազվագյուտ հրատարակություններ և պատմական ու գիտական մեծ արժեք ունեն:

1801-1920-ին հայկական տպագրության գլխ. կենտրոնը Վադարշապատն էր, որտեղ հրատարակվել են դասագրքեր, կրոն-եկեղեց. գրքեր, հայ մատենագիրների երկեր, հայագիտ. աշխատություններ, «Արարատ» հանդեսը: Սակայն տպարաններ են հիմնվել նաև այլ վայրերում. 1827-ին՝ Շուշիում, 1858–ին՝ Վանում, 1863-ին՝ Սուշում, 1876-ին՝ Ալեքսանդրիայում, 1890-ին՝ Նոր Բայազետում, 1909-ին՝ Գորիսում, ինչպես նաև. Կա–րինում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Մարգվանում, Երզնկայում, Կարսում, Աշտարակում և այլուր: Երևանում 1875-ին տպարան է հիմնել Ջ. Հակոբյանը (Գևորգյան), որին հետո միացել է Էմին Տեր-Գրիգորյանը: Այստեղ առաջինը հրատարակվել է Ա. Գուլամիրյանի կազմած օրացույցը (1875): 1880-ից տպագրվել է Երևանի առաջին պարբերականը՝ «Պսակը»: Այդուհանդերձ, 1801–1920-ին հայկական տպագրությունը շարունակվել է գլխավորապես Հայաստանից դուրս: Այդ շրջանում հայկական տպագրություն է եղել նաև Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թեոդոսիայում, Օդեսայում, Նոր Նախիջևանում, Ախալցխայում, Սուխումում, Անապայում, Արմավիրում, Եկատերինոդարում, Պյատիգորսկում, Սարատովում և այլուր: Կարևոր էր Թիֆլիսում Ներսիսյան տպա–րանի ստեղծումը, որը գործել է

1823-ից մինչև 1860-ական թթ.: 1858-ին այստեղ է առաջին անգամ լույս տեսել Խ. Աբովյանի «Վերջ Զայաստանի» վեպը: Թիֆլիսում մինչև 1920-ը հայ գրքեր են տպագրվել նաև մի քանի տասնյակ այլ տպարաններում: 1870-ին հայկական տպագրություն է սկսվել Բաքվում, որն Այսրկովկասում դարձել է հայ գրքի հրատարակման երկրորդ կենտրոնը (Թիֆլիսից հետո): Կ.Պոլիսն իր 130-ից ավելի հայկական տպարաններով, 19-րդ դ. և 20-րդ դդ. սկզբին հայկական հրատարակությունների քանակով պահպանել է առաջատար տեղը: Զայկական տպագրության կարևոր կենտրոն է եղել նաև Ձմյուռնիան, որտեղ, շուրջ 50 հայկական պարբերաթերթերից բացի, տպագրվել են հարյուրավոր հայերեն գրքեր:

Շար. 2

Հայերեն տպագրության 500ամյակ (15122012)

Համադրեց՝

Դոկտոր Էդ. Բաղդասարյանը

Շարունակությունը համար 168ից

18011920ին Վենետիկի Մխիթարյան տպարանում լույս է ընծայվել հայ մատենագիրների երկեր, հայագիտական աշխատություններ՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատոր բառարանը (183637), Գ. Ավետիքյանի, Մ. Ավգերյանի, Ա.Բագրատանու, Ղ.Ալիշանի, Գ. Ջաբրահանյանի եւ այլոց աշխատություններն ու գեղարվեստական երկերը, ամսիկ հեղինակների, արեւմտաեվրոպական դասականների թարգմանական գործեր, գիտության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ գրքեր, մի շարք պարբերականներ: Մոտ 200 տարի է, ինչ այդ տպարանը գործում է անընդմեջ: 1811ին Տրիեստից Վիննա տեղափոխված Մխիթարյանների երկրորդ միաբանությունը շարունակել է իր տպագրական գործունեությունը, լույս է ընծայել հարյուրավոր հայերեն գրքեր և մի քանի պարբերականներ, այդ թվում՝ «Հանդես ամսօրյա» հայագիտական ամսագիրը (1887ից): 1833ից հայկական տպագրություն կա երուսաղեմում:

15121920ին տպագրվել է մոտ 15 հզ. անուն հայերեն գիրք եւ 2000 անուն պարբերականներ:

Հայաստանում, 1918ից սկսած, աստիճանաբար հայկական տպագրության գլխավոր կենտրոն է դարձել Երեւանը: 1921ին այստեղ կազմակերպվել է Պետական հրատարակչություն (Պետհրատ), որը լույս է ընծայել քաղաքական, գեղարվեստական, մանկական, գիտական հազարավոր գրքեր: Այժմ Երեւանում գործում են «Լույս», «Հայաստան», «Նաիրի», «Արեւիկ», «Փյունիկ», «Նոր դպրոց», «Շաղիկ», «Անահիտ», Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն և մասնագիտացված ու մասնավոր մի շարք այլ հրատարակչություններ: Հրատարակչական գործը տնօրինում է ՀՀ կառավարությանն առընթեր տեղեկատվության եւ գրադատարակչության վարչությունը: 192093ին Հայաստանում տպագրվել է շուրջ 65 հզ. անուն գիրք եւ գրքույկ: Ամեն տարի լույս է տեսնում մի քանի տասնյակ անուն գիրք եւ գրքույկ, մոտ 300 (1999) անուն պարբերականներ:

1920–90-ական թթ. Հայաստանից դուրս հայկական տպագրության գլխավոր կենտրոններ էին Կ.Պոլիսը, Բեյրութը, Կահիրեն, Փարիզը, Թեհրանը, Նոր Զուղան, վերջին շրջանում նաեւ Լոս Անջելեսը: Հայկական տպագրված բոլոր գրքերի եւ գրքույկների մոտավոր քանակը 130 հզ., պարբերականներինը՝ մոտ 4000 անուն է:

Երևանի Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական (հանրային) գրադարանը, այժմ Ազգային գրադարանը, հայերեն տպագիր խոսքի ամենահարուստ գրապահոցն է աշխարհում, հանրապետության խոշորագույն գրադարանը, գրադարանագիտության, մատենագիտության, գրքի պատմության գիտահետազոտական հաստատություն և Հայաստանի գրադարանային ցանցի մեթոդական աշխատանքների ու հանձնարարական մատենագիտության կենտրոն: Հիմնադրվել է Երևանի գավառական ուսումնարանի (1832), հետագայում արական գիմնազիայի (1881) գրադարանների 18 հազար միավոր գրքային ֆոնդերի հիմքի վրա: ՀիսՄԳ Ժողկոմխորհի 1921 թվականի մայիսի 11ի որոշմամբ այդ գրադարանի հիմքի վրա կազմավորվել է հանրապետական (հանրային) գրադարանը, որի պաշտոնական բացումը տեղի է ունեցել 1922 թվականի նոյեմբերի 7ին:

Հանրապետական գրադարանը 1925 թվականից կրում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անունը: 1922 թվականին գրադարանն ուներ 40 հազար միավոր գրքային ֆոնդ: Այժմ գրադարանի գրքերի թիվն անցնում է 7 միլիոնից:

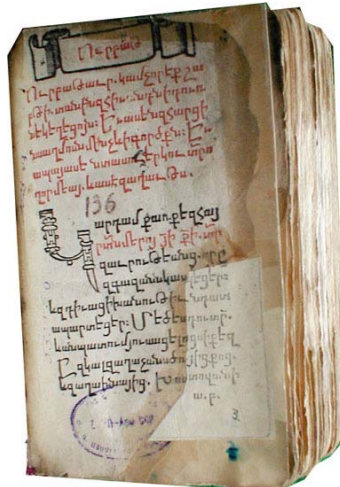
Շար. 3 եւ վերջ

Լույս ամսագիր համար 174, դեկտեմբեր, 2012

Իրանահայ տպագրություն եւ մամուլ

Դր. Էդիկ Բաղդասարյան

Գրքի սկզբնավորումը կապված է գրի ստեղծման հետ: Պտմական անցյալում մարդիկ գրել են քարե կամ կավե սալիկների վրա: Այսպիսի սալիկներով է մեզ հասել աշխարհի հնագույն գեղարվեստական երկը՝ ասորա-բաբելական «գիլգամեշ» (մ.թ.ա. III հազարամյակ) դյուցազներգությունը: Հին Եգիպտոսում իբրեւ գրելու նյութ գործախվել է «պապիրոսը»: Մ.թ.ա. VII դ. պապիրոսը մուտք է գործել Հունաստան, ապա՝ Հռոմ: Մինչեւ այդ Հունաստանում եւ Հռոմում տարածված էր գրքի մի այլ նախատիպ պոլիպտիտը: Մ.թ.ա. II դ. Պերգամոն քաղաքում երեւան եկավ «մագաղաթը»: Մագաղաթյա ամենահին ձեռագիրը «Իլիական»-ի մ.թ.ա III դ. գրված մի հատվածն է: 13-րդ դ. եվրոպայում գրելու հիմնական նյութը դարձավ թուղթը, որը եւ՝ էժան էր, եւ՝ մագաղաթից հեշտ էր պատրաստվում: Գրքի զարգացման եւ ժողովրդականացման ազդակ էր տպագրության գյուտը: 1455-ին Յո. Գուտենբերգը մետաղյա շարժական տառերով հրատարակեց եվրոպայում առաջին տպագիր գիրքը: Առաջին տասնամյակներում լույս տեսած գրքերը շատ նման են ձեռագրերին: Այդ պատճառով էլ մինչեւ 1501-ի հունվարի 1-ը տպագրված գրքերը կոչվում են խանձարուրային: 16-րդ դարում գրատպության արվեստը բարձր մակարդակի հասավ հատկապես Վենետիկում, Հռոմում, Ամստերդամում եւ եվրոպական մի քանի այլ քաղաքներում: Գրքի տպագրության գործում դարազուլիս հանդիսացավ «վիմագրության» (լիտոգրաֆիա) գյուտը 18-րդ դարի վերջերին. դա հեշտացրեց բնագրի հետ նկարների տպագրումը գրքերը նկարազարդել եւ վաղ դարերից:

Հայերեն առաջին գրքերը՝ ձեռագիր մատյանները, ստեղծվել են 5-րդ. դարում: Մեզ հասած հայերեն հնագույն ամբողջական ձեռագիր մատյանը 7-րդ. դարի «Վեհամոր Ավետարանն» է: Չնայած տպագրության գյուտին, հայերեն ձեռագիր գրքերի ստեղծումը շարունակվեց մինչեւ 18-րդ. դ. վերջը: Հայերեն ձեռագիր գրքերը ստեղծվել եւ ընդօրինակվել են հայաստանի եւ հայ գաղթավայրերի գրչության կենտրոններում (Էջմիածին, Հաղպատ, Սանահին, Տաթև, Գլաձոր, Վան, Աղթամար, Կային, Բաղեշ, Սիս, Եւն): Բնագիրը պատրաստվելուց հետո հանձնվում էր զարդանկարողին (ծաղկող), որը գծում ու գրում էր գլխագրերը, նկարում խորանները, կիսախորանները, սկզբնազարդերն ու վերջնազարդերը, բնագրի Բուհնդակությանը համապատասխան նկարները: 13-14 դդ. ձեռագիր գրքերի էջերում են ստեղծվել հայկական մանրանկարչության գլուխգործոցները: Թղթի վրա մեզ հասած առաջին հայերեն ձեռագիր գիրքը ընդօրինակվել է 981-ին: Մեզ է հասել շուրջ 25,000 հայերեն ձեռագիր գիրք, տասնյակ հազար ձեռագիր մատյաններ կորստյան եւ ոչնչացման են մատնվել օտար նվաճողների ձեռքով:

Առաջին հայ տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտ

Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը («Ուրբաթագիրք») լույս է տեսել Վենետիկում, 1512-ին Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով: Այնուհետև տպագրության կինտրոններ են դարձել Կ. Պոլիսը, Վիեննան, Մադրասը, Կալկաթան, Նոր Զուղան, Պետերբուրգը, Նոր Նախիջևենը, Աստրախանը, Մոսկվան, Շուշին, Թիֆլիսը, Բաքուն եւ այլ քաղաքներ:

Հայաստանում առաջին տպարանը բացվել է Էջմիածնում 1771-ին: Մինչև այժմ աշխարհի տարբեր քաղաքներում գործել են ավելի քան 300 հայկական տպարաններ: Հայերեն հնատիպ, այսինքն մինչև 1800-ը լույս տեսած, գրքերի թիվը 1000-ի է հասնում: 1801-1850-ին հրատարակվել է մոտ 1700 գիրք իսկ 1801-1920թ. լույս են տեսել 19,000 անուն հայերեն գրքեր: Խորհրդային Հայաստանում տարեկան տպագրվում էր մոտ 1000 անուն գիրք: Մոտավոր հաշվումներով՝ Խորհրդային Հայաստանում լույս է տեսել շուրջ 70,000 անուն գիրք: 1921-89թթ. Խ. Հայաստանում տպագրվել են քանի հարյուր միլիոն տպաքանակով գրքեր: 1921-89-ին սփյուռքում լույս է տեսել 25,000 անուն գիրք: Այսպիսով մինչև այժմ լույս տեսած հայերեն բոլոր գրքերի թիվը անցնում է 100,000 անուն գրքից, որի կեսից ավելին եւ տպաքանակի 80 տոկոսը տպագրվել է Խ. Հայաստանում: 1991 թ. «անկախ» Երրորդ Հանրապետությունում հայ գրքի հրատարակումը կրեց խիստ նվազում թե՛ թվի, թե՛ որակի տեսակետից:

Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը՝ «Ուրբաթագիր»-ը, Վենետիկ, 1512

Հայ ժողովուրդը աշխարհում 11-րդ ազգն է, ինչ ստեղծեց իր ազգային տպագրությունը, այսպես.

- 1-Գերմանիա, տպագրության տեր, առաջին երկիրը 1455թ.⁵²³
- 2-Իտալիա 1459թ.
- 3-Ֆրանսիա 1465թ.
- 4-Հոլանդիա 1468թ.
- 5-Սպանիա 1469թ.
- 6-Անգլիա 1472թ.
- 7-Դանիա 1477թ.
- 8-Շվեյցարիա 1478թ.
- 9-Պորտուգալիա 1479թ.
- 10-Ավստրիա 1487թ.
- 11-Հայեր 1512թ.

Ուրեմն հայ տպագրությունը լույս աշխարհ եկավ շուրջ 57 տարի տպագրության գյուտից հետո⁵²⁴:

Առաջին հայերեն օրացույցի 12-րդ էջը, տպագրված 1565թ.

⁵²³ - Աշխարհում առաջին գրքի հրատարակման թվականը հարկ չէ, սակայն, վստահաբար դա 1455թ. նոյեմբերի 6-ից առաջ է եղել, հիշատակել են նաև 1447, նաև Ա. Գ. Առաքելյան, Հայ ժող. մտավոր մշակ. զարգացման պատմություն. հ.2, Երեւան, 1964, էջ 270-274:

⁵²⁴ - اسماعیل رایین. اولین چاپخانه ایران. تهران: ۱۳۴۷, ص ۴.

Հայ գիրքը Իրանում

405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցը լույս աշխարհ բերեց հայոց գրերը, որով հիմք դրեց հայ գրականությունը: Այդ թվականից եւեթ սկզբնավորվեց հայ գիրքը եւ գրչության արվեստը հայերի մոտ:

Հայ ժողովուրդը լինելով մշակութասեր եւ գրասեր, ստեղծել է մեծ թվով գրչագրեր, որոնց մեզ մնացածների թիվը աշխարհում, ներկայումս հաշվում է շուրջ 30 հազար, որոնց մեծագույն հավաքածուն գտնվում է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում:

Հայերեն մեծ թվով գրչագրեր կան նաեւ Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց Վանքում, Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարաններում, Ջննառի վանքում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում, Վատիկանում, Փարիզի Նուպարյան գրադարանում, Միացյալ Նահանգներում եւ բազմաթիվ այլ վայրերում ու անհատների մոտ:

Հայերեն գրչագրերի մի հավաքածու ունի նաեւ Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքը՝ շուրջ 750 հատոր, որոնք պահվում են սբ. Ներսես Շնորհալի գրադարան-մատենադարանում, որի մի մասն էլ՝ շուրջ 50 գրչագիր՝ թղթա եւ մագաղաթյա, ցուցադրված են վանքի թանգարանում:

Այս գրչագրերից քանիսը գրվել են Արեւմտյան Հայաստանում 10-16 դդ. նաեւ Նոր Զուղայում 17-րդ դարի սկզբներից՝ 1607թ. եւ նրանից հետո:

Ըստ Լ. Գ. Մինասյանի հետազոտության, ըստ 1991թ. տվյալների հայերեն գրչագրերը ամբողջ աշխարհում հաշվվում է շուրջ 28,000, որի մեծագույն մասը գտնվում է Մաշտոցի Անվան Մատենադարանում: Նշված գրչագրերը գտնվում են հետևյալ վայրերում.

-Մաշտոցի անվան մատենադարանում	13,623
-Երուսաղեմի Սրբ. Հակոբյանց մատ.	4,500
-Վենետիկի Մխիթարյանների մատ.	4,500
-Վիեննայի Մխիթարյանների մատ.	2,050
-Ջննառի Վանքում (Լիբանան) մատ.	1,200
-Նոր Զուղայի վանքում	750
-այլ վայրերում	777
գումարը՝	28,000 ⁵²⁵

Հայերեն գրչագրերի թիվը, շատ ավելին է եղել քան այն ինչ գոյություն ունի այժմ, նրանցից մի մասը ոչնչացել են ու անհետացել Հայաստան արշաված վայրենի հորդանների եւ զանազան այլ միջոցների՝ թալանի, հրդեհի եւ այլ պատահարների պատճառով: Այդպիսի կորուստից զերծ չի մնացել նաեւ Նոր Զուղան: Այժմ Նոր Զուղայի հավաքածուն եւս պարունակում է նոր Զուղայում գրված մի քանի հարյուրի հասնող գրչագրեր: Մեծ թիվ են կազմում Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող Նոր Զուղայում գրված գրչագրերը, ինչպես եւ կան բավական թվով գրչագրեր տարբեր հավաքածուներում, ինչպես՝ Վենետիկում, Վիենայում, Երուսաղեմում եւ այլ վայրերում:

Իրանում հայկական հնագույն գրչագրերի օջախները գտնվել են Պարսկահայքում կան ներկա Աստրապատականում:

⁵²⁵ - Լ. Գ. Մինասյան. Գրչության արվեստը Նոր Զուղայում. Ն. Զ., 1991թ., էջ 10:

Լույս ամսագիր համար 175, հունվար, 2013

Իր մահկանացուն կնքեց վաստակաշատ բանասեր Լեւոն Գ. Մինասյանը

Խմբագիր՝ Դր. Էդիկ Բաղդասարյան՝ Գերմանիկ

2012 թ. դեկտեմբերի 31-ի կ. հ. ժամը 3:30-ին, Նոր Զուղայում, հիվանդանոցում իր մահկանացուն կնքեց Հայ Մամուլի բազմամեա աշխատակից, մտավորական, բանասեր, վաստակավոր ուսուցիչ եւ բազում ուսումնասիրական ու պատմական գրքերի հեղինակ **Լեւոն Մինասյանը**:

Ծնւել էր 1920 թականին՝ Փերիայի Խոյզան գյուղում. տարրական ուսումը ստացել էր գյուղում ապա սովորել էր Նոր Զուղայի հայոց ազգային դպրոցում ու Սպահանի կոլեջում, եւ համալսառանում ուսուցիչ ազատ լսարանի մասնակից: Մինչեւ իններորդ տարեկանը հետո՝ թողեց դպրոցն ու վերադարձավ գյուղ, ամուսնացել ու մնացել է գիւղում: Շուրջ 40 տարի պաշտոնավարել է հայոց դպրոցներում (10 տարի եղել է Խոյզանի դպրոցի տեսուչ եւ լինելով Փերիայի դպրոցների ընդհանուր պատասխանատու՝ այցելել է բոլոր գյուղերը եւ վերահասու եղել դպրոցական խնդիրներին, հետագայում ազգային դպրոցների կողմից հրավիրւել է Նոր Զուղա եւ 30 տարի պաշտոնավարել: 90 հայերէն եւ անգլի քան 30 պարսկերէն ու մի քանի անգլերէն գիրքերի հեղինակ է:

«Լույս»-ը խորապէս վշտակցում է հանգուցեալի հարազատներին եւ համայն իրանահայությանը:

Իրանահայության մեծ կորուստը

Իրանահայությունը կորցրեց իր ամենագիտակ ու համեստ բանասերին: Հարկ եմ համարում հանգուցյալ Լեւոն Մինասյանի վախճանումը ցավակցել մեր բոլոր ժողովրդի եւ մասնավորապէս նրա ընտանիքի հետ միասին:

Ես կարդացել եւ օգտագործեմ նրա բոլոր գործերը, Ալիք օրաթերթում լույս տեսած նրա առաջին հոդվածից սկսած մինչեւ վերջին աշխատությունները:

Լեւոն Մինասյանը բառի բուն իմաստով մարդ էր, հայ էր, մարդասեր ու հայասեր, հայ մշակույթի սիրահար, իր հայրենի գյուղի ու գավառի ջատագովը, նա օգտակար էր գտնվում ցանկացած անհատի, ով նրան էր դիմում; ստացած թերթերին ու գրքերին անդրադարձնում էր անխտիր, Նոր Զուղայի Մատենադարանի նյութերի երկարամյա ժռաջան կարգավորողը, ավելի քան 10,000 գավառական/պատմական նամակների դասավորողն ու ուսումնասիրողը, բազմաթիվ գրքերի հեղինակ, Իրանահայ պատմության մուշ էջերի անգուգական բացահայտող, այսպես կարելի է գրել հարյուրավոր էջեր իմ սիրելի բարեկամ եւ ավագ եղբայր՝ Լեւոն Մինասյանի մասին...

Նրա հիշատակը միշտ վար կմնա մեր սրտերում, նրա անունը միշտ կփայլի հայ գիր ու գրականությանն եւ բանասիրության մեջ:

Սիրելի Լեւոն, եթե մարմնով հեռացել ես մեզանից, սակայն քո լուսավոր պատկերը միշտ վառ կմնա ամեն զիտակից իրանահայի սրտում;

ԷՃ 6 6 ՕԴՈՒՏՈՒ 1979,

ՓԵՐՈՒՆԻՆ ԵՆԴՈՒՆԵՐԸ, ԹԻՎ 12

ՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ստացել ենք մեր բաղարի երիտասարդ բանաստեղծներից նամակներ և ստեղծագործություններ: Ենթակալությունը բոլորից: Գրական էջի պատասխանատուն ուրախ կլինեմ, եթե նրանք հետադարձ կապվեն իր հեռժամանակների և ուղղությունը ստանալու համար: Գրական էջի պատասխանատուի հեռախոսի համարն է՝ 622433: Այժմ, որոշ անհրժեշտ շահումներով, հրապարակում ենք յուրաքանչյուրից մի ստեղծագործություն:

Ե. Գերմանիկ

Հայրենի տուն

Մեր փողոցն ունի 15 սուն, Մեկը մեկից փոքր ու սիրուն, Տանից հեռու 15 սուն, Որոնց մեջ ապրում են հայեր հեզ, Որոնց սրտում կա ստորի սեզ, Ու ամեն մեկի հոգում կա մի նարեկ:

Մեր փողոցում կա 15 սիրտ, Ու ամեն սրտի մեջ հազար վիշտ, Ու ամեն վիշտ ապրում է միշտ:

Մեր փողոցում կա 15 թռչուն, Երազում են զնալ հայրենի տուն:

Է. Բաղդասարյան

Գտնի-Գեղարդ ծամփի վրա, Մեծ շարենցի կամարի տակ Լուռ դիտում եմ ու աղթում Մեր ինքնության զգաթների վեհության դեմ: Ես կախում եմ զեղախոն մարդկանց խոսքին Եվ ասում ինձ. - Բավ է, նանենց, որքան անսես որքան լսես

Գուշն ու նվազ, Հիմա նստիր, զլուխդ առ օրերիդ մեջ, Դասավորիր այս ամենը մարդկանց անասունում,

Որ երբ զնա հեռու երկիր, Նստես, զրեն ինչ տեսել ես-այս ծղիտի, այս բարբարոս,

Այս մրգաշառ, այս երգահորդ հողի վրա: Հիմա զրեմ...

Ինչպե՞ս զրեմ, որ այստեղ եմ, Որ երազ չի այս ամենը... Ես առհասարակ եմ համարում...

Լուսաբացը ծիծաղում է թռչունների կույտներով Զարեքը կոշտ ձև են առել վարդափայտների մուրմնեղ ասկ:

Նոռնիները գողգոթաբարձրացել են ամեն կույմից:

Орѣоту.

21

Էջ. ԳԵՐՄԱՆԻ Ա

ԱԿՆԱՐԿ

ԻՐԱՆՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Հայ եւ իրանյան ժողովուրդների դրացիական պատմութիւնը մի քանի հազարամյակների է հասնում: Նրանք այդ երկար ժամանակաշրջանի ընթացքում ունեցել են սրանչիւի մոտ փոխադրերուիթյուններ պատմական եւ մշակութային քոլուր սազարեզներում: Այսօր, օրինակ, երբ պարսկերենը զրկվելով իր նախնական յուրահատկութիւններից, եւ քունով զանազան լեզուների ազդեցութեան միջոցով, հայերենը կարողացել է դարերի ընթացքում հասնել հին պարսկերենի փոխառութիւններու եւ վիճակի է ստաար հանդիսանալու ժամանակակից պարսկերենի վերանաշման գործում:

Ուրեմն, ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, երկու ժողովուրդների համար անհրաժեշտ է ավելի խոր մասնագիտով ծանոթանալ միմյանց հոգեւոր աշխարհի շուրջհասկացություններին: Ուստի հարկ ենք համարում հպանցիկ ներկայացնել իրոնյան գրականության, իսկամական շրջանի պատմությունը, ծանոթացող անելով նրա գրական կարկառուն դեմքերի ստեղծագործություններից:

non non non

Սասնա-լան պետության անկումից եւ իրանում
 իսլամի հաստատվելուց հետո, աստիճանաբար միջին
 դարերից սկսած արաբերենից, ծնունդ առ-
 ւել է արաբական լեզուի խառնուրդները՝ Այս լեզ-
 վով որպես առաջին ստեղծագործիչներ հանդես ե-
 կան Համալի Բաղդեյսեցին¹ (حفظه الله، (մահը
 841 թթթթ) Աբու-Սուլայջ Գորգանցի (ابوليك كركاني
 (9-րդ դ.), Աբու Հաֆազ Սողդեցին² (ابوحفظ سندی)
 (9-րդ դ.) եւ Եսիդ Բալեբեցին³ (մահը 937թ.) :
 Վերջինից է մեզ հասել հետեւյալ տողերը.

ԵՅԵ ՎԵՋԱՐԿՐԱՎԻ պետ ծուկ ունենար,
Աշխարհը կմթներ առ հավիտյան.
ԵՅԵ շՐՔԵՍ ողջ աշխարհն՝ անծայր- անծիր,
Զես կարող զանեւ անզամ ուրախ մի գիտուն:

1-Բաղդեյս- Հերաթ բաղաքի շրջաններից:

2- Սողո- Սամարղանդի մոտակայքում մի քաղաք
(Մավերեննահր) :

3- Բալիս- Հին հրաշի հյուսիս արեւելյան նա-
հանգներից համանուն կենտրոնով:

Ռուդաքին նրա մասին գրել է՝

Մահացա՞վ, զնաց Եահիդ Բալիեցին,
 Մարդկանց հաշիվը նորից հաշվեցին.
 Բոլորի աչքից մի թիվ նվազեց,
 Իսկ մտրի հաշվից՝ հազար զնացին:
 (Թարգ. Ս. Ուսմա)

Սամառյան իշխանության շրջանի ամենահանձա-
րեղ եւ անխառու զրական դեմքն է՝ Ռուդարին (Ա-
բու Աղբեււա՛հ Զարֆար էրն Մոհամմադ Ռուդարի Սա-
մարղոնդի) ⁴ (ابو عبدالله جعفر بن محمد رودكى سمرقندى) :

Ռուզաբրիի փնդյան Թվականի մասին ստույգ տեղեկություն զոյւթյուն չունի, սակայն նրա մահը տեղի է ունեցել 10-րդ դ. կեսերին: Նրա բարեկամ եւ ընկերն է եղել վերոհիշյալ Շահիդ Բալեկյան:

Նրա ծննդավայրն է Ռուզաթ գյուղը Սամարղանդի շրջակայքում : Ասվել է, որ նա կուլյր է ծընվել, սակայն նրա որոշ թանաստեղծութուններից, որոնց մեջ նկարագրվում են առարկաների միշտ պատկերներն ու հասկանիշները, հակառակն է ըստացվում: Ռուզաթին ունեցել է քաղցր ու սքանչելի ժայն, երգել է ունեգգել է շանգ: Նա գովերգել է նաթ-էրն Ամամդ-էրն Համայի Ամամնիին⁵

Ինդաքին Իրանի առաջին քանաստեղծն է, որ
արժանացել է ,,քանաստեղծների վարպետ,, եւ
,,քանաստեղծների արքա,, պատվո կոչումներին:
Նա առաջին գրողն է, որի ստեղծագործություննե-
րը աշխարհիկ քնույթ են կրում եւ հեռու են միջ-
ահցիզմից: Նա պարսկալեզու զբաղանդյալ մեջ
ռեալիզմի հիմնաքարը դրեց եւ ապրեց ու ոգեւոր-
վեց ժողովրդի հանձարեղ ստեղծագործություննե-
րով:

Նա՝ զրել է բազմաթիվ ժանրերով, սաեղծագործել բառյակներ, զագելներ, քիթաներ, քելթեր, քսիղներ. զրել է սիրո, զիւու, մահվան, զղեց կուրյան, քնուքյան, կյանքի եւ ալ երեուլթների մասին:

4- Միջին Ասիայի հին բաղադրություն:

5-Մամանյան պետութիւնը կազմակերպվեց 875 թ.
Իրանի հյուսիս-արեւելյան մասում Մավերեռ-
նահրում եւ տեւեց մինչեւ 999թ.:

Օրվա մասին

22

Ռուդարին ունեցել է 6 պոեմներ, որոնցից ամենախոշորը 12000 բեյթից բաղկացած «Կալիլա եւ Դիմա», (كلیله و دمنه) պոեմն է (932 թ.), որը հնդկերենից պահպանելով, ապա արաբերեն էր թարգմանվել եւ նա փոխադրելով, դրան չափածոյի էր վերածել եւ այսօր ցավոք սրտի, նրանից մեզ են հասել միայն շնչին պատահականներ, որոնց բանակը 2000 տողից չի անցնում: Ստորեւ տալիս ենք նրա մուշշներ նրա ստեղծագործութիւններից (փակագրծում տրվում է թարգմանչի անունը):

Ում առաջ որ վշտեր կան շատ, այդ մենք ենք,
Ում սրտում որ վերքեր կան շատ, այդ մենք ենք,
Մենք կապված ենք բախտի խելառ խաղերին
Եւ վում ալիք, խաղեր կան շատ, այդ մենք ենք:

Մենք բոլորս անցավոր ենք այս աշխարհում,
Եւ վում օրից հանցավոր ենք այս աշխարհում.
Մահվան ճեղքի սուր գերանդին մեզ կսպասե,
Սեւ հողի հետ մերձավոր ենք այս աշխարհում:

Իր գոյութեան հենց սկզբից պատվում է
աշխարհն այս,
Եւ ամեն մի նոր պոռույտից փոփոխվում է
աշխարհն այս:
Այնտեղ, որտեղ դեղեր շատ կան, նա բերում
է եւ ցավեր,
Երբ երես է թիրում հնից, նորանում է
աշխարհն այս:
Օ, ինչքան շատ ավերակներ դարձրել է
նա ծաղկանոց
Եւ շարունակ, ամեն կողմից, ավերում է
աշխարհն այս:

Կարծ է, թե երկար, ինչ օգուտ կյանքից,
Մահը պիտի գա, տանի աշխարհից:
Վերջ կտա նույնպես կյանքի շղթային,
Թեկուզ երկար է թվում բոլորից:

Ապրես իդձերով ու տանջանքներով,
Խլես աշխարհի անբավ գանձերից,

6

Թեկուզ վերցնես մեյից թարազ,
Կամ քաժինհանես մի շնչին մասից,

Այդ ամբողջ կյանքը երազ է մի պահ.
Իսկ թե երազ է չի դառնա նորից:

Մահվան օրը գա, մեկ է քեզ համար,

6-Միջին Ասիայի հին քաղաքներից:

Դու չես տարբերի լավ կյանքը վատից:

Ուրախացիր դու սեւաշյա սիրունու հետ
միասին,

Դասարկ հերիաթ է ու քամի այս աշխարհը
լայն ու սին:

Տխուր անցավ անցյալը մեր, պեթը չէ անգամ
այն հիշել

Հպարտ եղիր ու մտածիր զալիք օրերի
մասին,

Գեղեցիկ է հմ սիրունին, խոպոպները
սեւաթույր,

Արծաթի պես նա դեմք ունի, հոնքը ինչպես
կեռ լուսին:

Ինչ տալիս են, այն ընդունիր, որ երջանիկ
լինես միշտ,

,,Ով չի տալիս ու վերցնում հիմար մարդ
է,, ինձ ասին:

Այս աշխարհը ամպ ու փոշի, փուլ հերիաթ
է ու քամի,

Ինչ լինում է, թող որ լինի, խփիր թասդ
իմ թասին:

Մուշշան⁷ զետի ծոխ ափերը ինձ են կանչում,
Բարեկամի սիրտն ու սերը ինձ են կանչում:

Մեռաքսի պես Ամու զետի ավազները
Ու խորդուրդը ծամփաները ինձ են կանչում:

Ջեյհուն զետը, ուր սուզվում են մեր ձիերը,
Նրա վճիռ, զով ջրերը ինձ են կանչում:

Քեզ է զալիս մեծ էմիրը, հմ Բուխարա.
Երկրի բախտն ու երկրի տերը ինձ են կանչում:

Մեր էմիրը մի լուսին է, իսկ Բուխարան⁸
Անծայր երկինք, լույս աստղերը ինձ են

կանչում:

Մեր Բուխարան մեծ պարտեզ է. տերը նոմի.
Սեզ նոմին ու պարտեզները ինձ են կանչում:

Ս. Ումադյան

Կալիլա եւ Դիմա

(Հատվածներ պոեմից)

Ոչ չի սովորել, դաս առել կյանքից,
Չի սովորի ոչ մի ուսուցչից:

7-Միջին Ասիայի զետերից մեկը:

8-Միջին Ասիայի հին քաղաքներից:

Օրհնո

23

Համախոսողացեալ զգրքացեալ եմ ես ասածիս
համար,
Ավելի համախոսողացեալ եմ չասածիս
համար:

Գործարար կայծակն եթե չգտա,
Ամալն ինչպե՞ս արցունք թափի, որոտա:

Աստված է նա, ով նման չէ ոչ մեկի
Պու ստված չէս, բայց նման չես ոչ ոքի:
(Մ. Խերանյան)

Արու. Եսթուր Բալիեցի: (ابو شكور بلخي) 10-րդ դարի անհայտ շառաւիղի թանաքագիրներից է, որ ապրել է Նուհ-էքն Նասր Սամանի իշխանի արքունիքում: Նրանից շուրջ 150 քայլ (երկտող) մեզ է հասել, սակայն այդ ստվածների թանաքագրական պատկերները թափական են նրա գրական բարձր վաստակին վերաբերում համար:

Արու. Եսթուրին է վերագրվել, Այսրին Նամե, (Գովասանում) պոեմներ: Նա եղել է իր ժամանակի փիլիսոփայության մեծ նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը: Բալիեցիի ապրած տարիները համընկել են Ռուզբեհի կյանքի վերջին, իսկ ֆերդուսի ժամանակների սկզբնական տարիներին: Նրանից են հետևյալ տողերը:

Գիտունն ասում է խելքն է արքա
Որ հշտում է նա ողջ մարդկության,
Խելքը կծառայի մարդուն ողպես մի սպան
Նիրքնու հղճիչու հպատակ են նրան:
Գիտունը բնք կարող աշխարհ ծանաչել
Եվ նրանով քարթարունները հարթել:

Արու Մանսուր Պադիդի (ابو منصور بن قيس)-ն Սամանյան շրջանի վերջին հռչակավոր թանաքագիրն է: Նրան պատկանում են երկրորդ գրական դեմքը, որ ժողովրդական է եղել, Շահնամ, -ի (Գիրք թագավորաց) թանաքագրական ստեղծագործության: (առաջինը Արու Մորաբյո Բալիեցին 10-րդ դար): Պադիդիի ծննդյան թվականը պարզ չէ, սակայն 10-րդ դարի առաջին կեսի տարիները ավելի հավանական են թվում: Տարբեր գրողներ արտահայտվել են նրա մասին, եւ նրան թուսեցի,¹⁰ Բալիեցի եւ Սամարղանդցի համարել: Պադիդին հավատարիմ էր մնացել իր պապենական դավանանքին՝ զրադաշտականություն:

Նա Սամանյան Նուհ-էքն Մանսուր իշխանի հանձնարարությամբ սկսեց իր Շահնամի շարադրումը, սակայն դեռ 1000 քայլ (երկտող) չգրած, երի-

տասարդ հասկում իր ծառայի ձեռքով սպանվեց:
Պադիդին անշուշտ 10-րդ դարի գրական ամենաակնառու դեմքերից մեկն է: Նրա լեզուն սահուն է եւ ծով՝ գեղեցիկ պատկերներով: Ֆիրդուսին նրա, Գուշասպ եւ Արջասպ,¹¹ պոեման գետեղել է իր, Շահնամում, Նրանից է՝

Բախտանիվը ականջ դրել, լսում է,
Թե իր տերը ինչ հրաման է տալիս:
Երեւակը նրա պատկառանքից չզիտե,
Որ երկնքում ինչպես պիտի պտտե:

Հերիմ Քասայի Մարվեցի¹² (Մարվզի ڪاشي مروزي) 10-րդ դարի պարսից գրականության նշանավոր դեմքերից մեկն է: Ծնվել է Նուլյն դարի վերջերին Մարվ քաղաքում: Նրա թանաքագրությունները հայտնի են նրա գեղեցիկ պատկերներով:

Քասային երիտասարդ տարիքում գովերգիչ է եղել, գրելով բազմաթիվ ներդողականներ, սակայն իր կյանքի վերջին տարիներում զղջալով այդ ձեւից, անցել է խրատական ստեղծագործության: Վահ-ժանվել է 11-րդ դարի սկիզբներին: Նրանից է՝

Ծաղիկները պարզեւներ են մեծ, դրախտից,
Մարդու հոգին կայտառ է դառնում նրանցով:
Ո՛վ ծաղկավաճառ, ի՞նչ ես շահում ստակից,
Եվ անարգում ծաղիկն, քանի սեւ ստակով:

9-Ավելի միշտ մեզ այսպես է թվում, որ "շահ" (šāh) բառը արմատակից լինելով պահպանվել է šāthr, šatr եւ šahr-ի հետ նշանակում է, երկիր,, նույնը հայերենում որպես "աշխարհ" ուրեմն Շահնամ կնշանակի (իրան) աշխարհի պատմություն:

10-Խորասանի հին քաղաքներից:

11-Գուշասպի Քիանյան դինաստիայի 5-րդ թագավորն էր, որի ժամանակ հանդես է եկել Ջրաղաշտը եւ նա ընդունելով վերջինիս ուսմունքը տարածել է այն, իսկ Արջասպը Աֆրասիաբի (Խուրանի թագավոր) շահապիղներից եւ Գուշասպի եւ զրադաշտականության թշնամին:

12Մարվ- Հին Խորասանի քաղաքներից:

ՖԱՐՎԱՐԴԻՆ 1372

ԱՐԱՔՍ

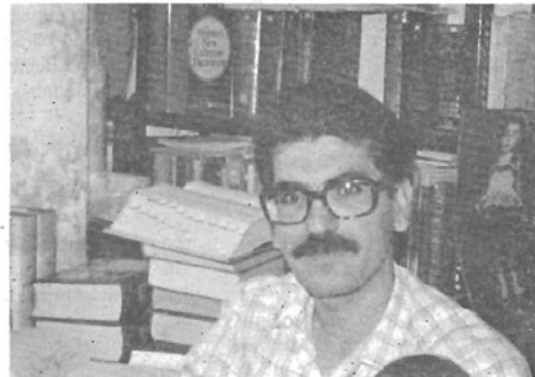
ՓԵՏՐ.ՄԱՐՏ 1993 ԹԻՎ

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔ

ԾԱՆՈԹԱՑՈՒՄ ԷԴԻԿ ԳԵՐՄԱՆԻԿԻ ՀԵՏ

Մեր համայնքը հիրավի իրեն հպարտ պիտի զգա իր տաղանդավոր եւ շնորհաշատ զավակների ներկայութեամբ: Հպարտ պիտի զգա շնորհիւ նրանց, ովքեր թեեւ ամեն օր բախվում են կենցաղային մանր դժվարութիւնների հետ, սակայն այս բոլորը մեծահոգաբար կրելով հանդերձ իրենք մանրութիւն չեն դառնում...

Այս եւ նման հոգվածների նպատակը նրանց արժեւորելը չէ, ոչ, «Արաքս»ը աղօթիւ նպատակ չի հետապնդում: Մենք նպատակ ունենք համայնքիս մտաւորական կամ արհեստավոր, արվեստագետ կամ ուսանող եւ առհասարակ բոլոր բնագավառների արժանի անձանց ծանոթացնել ու վեր բարձրացնել համայնքիս հովաքական կերպարը եւ նպատակը վերջինիս բարգաւաճմանը:

Սովորական մերթ ընդ մերթ էլ արտառոց վարքերով դարձողական աշակերտ էր էդիկը: Հայրը հայկական դպրոցի ծառայող էր: Շատերի պես վաղ հասակից նյութական դժվարութիւնների պատճառով էդիկը զրկվեց ազգային դպրոց հաճախելու հնարավորութիւնից: Իրականում էդիկի ընտանիքի կենցաղային պայմաններն ավելի բարդ էին քան մյուսներին: Սակայն ուշինը չէր կարողանում կանխել պատանի էդիկի ուսման տեսչը: Կարդում էր, գրում, ջնջում... (Թեեւ ռետինի փոխարեն օգտագործում էր սեփական ռետինե ոտնամանները...)

Դեռ պատանի հասակում 7 անգամ սերտեց Ավետարանը (զուցե «Վերին ճշմարտութեան» նկատմամբ ծաւալվեց հագեցնելու համար), այնուհետեւ ծանոթացավ ամենատարբեր բնագավառի գիտութիւնների հետ եւ խորացավ դրանց մեջ:

1354 (1975) թվին բարձրագույն ուսման ընդունելութեան քննութիւնների արդյունքները հետաքրքիր էին նաեւ նրանով, որ ավելի քան 25 ճյուղերում ընդունվել էր եւ մի քանի ճյուղերում առաջնութիւն էր շահել «ոմն» էդիկ Բաղդասարյանը: Սակայն հանրութեան լայն խավերը այս տաղանդավոր, զուսպ ու համեստ հայորդու հետ ծանոթացավ Իսլամական Հեղափոխութիւնից հետո, երբ լույս աշխարհ եկավ նրա անդրանիկ ծավալուն թարգմանութիւնը: Ընթերցողների սեղանին դրվեց Հայ ժողովրդի պատմութեան պարսկերէն թարգմանութիւնը: Նրանից հետո լույս տեսան նրա «Հայ Մշակութի նշանավոր գործիչները» (نامداران فرهنگ ارمنى) «Հայերը» (ارمنیان) «Նոր Զուղայի գեղանկարչութիւնը» (نقاشی جلفای اصفيان) եւ այլ թարգմանութիւնները: Ինչպես նաեւ «Հայե-

րեն սովորենք» (ارمنى بیاوریم) հեղինակային սրժեքավոր աշխատութիւնը:

Այս տաղանդավոր հետազոտողի եւ անհանգիստ հոգու տեր երիտասարդի հետ մեր առաջին կենդանի շփումը կայացավ այնժամանակ երբ նա բանաստեղծ էր «Թեհրանահայութեան պատմութիւնը» թ. մայիս: Այս թանկարժեք աշխատութիւնը միայն մի մասն է նրա ծավալուն, բազմաշառուր «Իրանահայութեան պատմութիւնը» գրքի: Ինչպես նա նշում նախաբանում 1368 թվին (1989) իրանագիտակա. շրջանակը պիտի տոնել Թեհրանի հիմնադրում. 200 ամյակը եւ դիմում է այս բնագավառում գիտակի համբավ ունեցող է. Գերմանիկին ներկայացնելու նաեւ «Թեհրանահայութեան համառոտ սլամութիւնը»: Ի դեպ նշենք, որ պարսիկ գիտնականներ, իրանահայութեան եւ առհասարակ հայ մշակութի ո պատմութեան մասին հարցերի հանդիպելիս շա. դեպքերում դիմում են է. Գերմանիկին: Նրա ավելի քան մեկ-երկու տասնյակ հոգվածների առանցք, իրեն ուղղված հարցերին պատասխաններն են Այդպիսի հարցումով նրան են դիմել այնպիսի, հայտնի գիտնականներ ինչպիսիք են դոկտ. Մորթեզա Ֆարհադին, Ֆիրուզ Մանսուրին, Իրազ Գոլէ սոդիին, դոկտ. Իրազ Վամեզին, դոկտ. Մոհամադ Ալ Սալազդին եւ այլն: Իսկ էդիկը յուրաքանչյուրի պատասխանում է առանձին բարեխղճութեամբ ո բծախնդրութեամբ... Սա է պատճառը, ուր օր-օր, աճել է նրա գիտնականի համբավը եւ մասնավորապես նրան է վստահված պարսից «Երիտասարդա. հանրագիտարանի» «Հայերը» հոգվածի պատրաստելը:

Թեև էդիկը զբաղվել է ամենատարբեր բնագավառի հարցերի ուսումնասիրությամբ՝ պատմության, երաժշտության, գրականության, ճարտարապետության եւ այլն, բայց նրա առաջին նախասիրություններից է լեզվաբանությունը (նրա անձնական գրադարանի ավելի քան 3000 գրքերից մոտ 500-ը բառարաններ են)։ Նա դեռ իններորդ դասարանում ձեռնամուխ եղավ մի ինքնատիպ բառարանի կազմավորմանը...

Այնուհետև զբաղվելով հետազոտական աշխատանքով, զուգահեռաբար թարգմանչական մեծ գործ է կատարել նա։ Դեռ ուսանողական տարիներին պարսկերենի է թարգմանել «Կոմիտասի կյանքն ու գործը» (Մ. Մուրադյան), «Հայ պարսկական բարեկամությունը» (Ջ. Զ. Հաճյան) եւ այլ գործեր, խմբագրել՝ խորեն Ց. Վրուրյանի «Ինչպե՞ս տեսա Հայաստանը» հուշագրությունը։ Այդ նույն տարիներին համընթաց ուսմանը աշխատում էր արդեն էդիկը, եւ իր օտարազգի գործակիցների հետաքրքրությանը հագուրդ տալու ուղղությամբ պատրաստեց (անգլերենով) «Երանահայ մշակույթի ականավոր դեմքերը» աշխատությունը, անգլերենի թարգմանեց իրանահայ բանաստեղծների մի քանի գործեր, ինչպես նաեւ Իսահակյան, Շահազիզ, նաեւ Թումանյանի «Գիբորը» (1354-1975 թ.)։ Ի դեպ նշենք, որ նա մայրենի, պարսկերեն եւ անգլերեն լեզուներից բացի լավաժանոթ է Ֆրանսերեն, գերմաներեն եւ իտալերեն լեզուներին։

էդիկի աշխատություններում առանձին տեղ է զբաղեցնում իրանագիտությունը, եւ նրա սկզբնական աշխատանքներից է համառոտ, բայց արժեքավոր «Իրանագիտությունը հայկական աղբյուրներում» ծավալուն հոդվածը։ Հրատարակել է հոգվածներ (ایران و آذربایجان) (Իրանի մշակույթի հանդես) պարբերականի էջերում։

Վերահիշյալ էդիկ Բաղդասարյանի աշխատությունների միայն մի մասն է։ ... Երբ խոսում ես նրա

հետ, ինքն էլ չի հիշում իր գործերը՝ ամբողջությամբ։ Նրա հայացքը դեպի ապագան է ուղղված, իր նվաճած գիտական վաստակը բնավ իրեն չի բավարարում։

Նա այժմ ձեռքի տակ ունի երեք թանկարժեք աշխատություններ, որոնցից առաջինը «Իրանահայության պատմությունն» է, իսկ մյուսը հայ-պարսկերեն բառարանը, եւ երրորդը հայ գրականության պատմության պարսկերենի թարգմանությունը, երեքն էլ ծանրակշիռ եւ ծավալուն աշխատություններ։

Ինչպես իրավացիորեն նկատում է ընթերցողը աշխատանքը էդիկի տարերքն է, հենց այդպես էլ նա կամա թե ակամա ներթաշվում է տարբեր աշխատանքներում, օրինակ՝ Մանիա Ղազարյանի «Նոր Ջուղայի գեղանկարչությունը» թարգմանելիս նա խորացավ նաեւ այս բնագավառում, անգամներ ճամփորդեց Նոր Ջուղա՝ Գրքում հիշատակված փաստարկները անձամբ ուսումնասիրելու եւ ստուգելու... ավելի ուշ արվեստի այս հարցով ցուցումներ ստանալու խնդրանքով նրան դիմեցին այդ բնագավառի ուսանողներ եւ ... որպես այս գործի գիտակ շուտով ընդգրկվեց համալսարանի այս ճյուղի քննող ժողովի կազմում...

Եւ վերահիշյալ բոլոր նշումները դեռ նրա բուն մասնագիտությունը չառնչվող նրա «կողմնակի զբաղմունքներն» են...

Հաշվիչ տեխնիկայի եւ հատկապես ծրագրավորման բաժնի հմուտ ինժեները հեղինակել եւ թարգմանել է մոտ երկու տասնյակ մասնագիտական գրքեր...

Երիտասարդ հետազոտողը ստացել է հրավերներ Հայաստանի Հ Գիտությունների Ակադեմիայի արեւմեյլագիտության ինստիտուտից, ինչպես նաեւ ՀՀ Պատմության թանգարանից՝ Հայաստան այցելելու, բայց նա դեռ անհարմար է զգում «ձեռնունայն» հայրենիք մեկնել։

Թեհրանահայության պատմությունը

ԷԴԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

Ուրախությամբ իրատարակում եմ իրանահայ անյունը հետազոտող եւ թարգմանիչ Էդիկ Բաղդասարյանի (Է. Գերմանիկ) «Թեհրանահայության պատմությունը» մեծարժեք աշխատությունը որը բաղկացած է հետևյալ գլուխներից, եւ «Արախը» ամբողջ նյութը կիրառարակի մաս առ մաս։

«Թեհրանահայության պատմությունը» լինելով հեղինակի «Իրանահայության պատմություն» ծավալուն աշխատանքի մի մասը ի սկզբանե պատրաստվել է ինչորիմաստով շտապ կերպով, քանի որ այն շուտով պիտի լույս տեսներ Թեհրանի 200-ամյակին նվիրված մի հա-

մարարիկ աշխատության մեջ 1368թ.(1988)։ Մյուս կողմից այս հանգամանքի պատճառով նյութը պատրաստված է խիստ ամփոփված (ընդամենը 10 էջի սահմաններում)։

Հեղինակը նյութը պատրաստելիս օգտագործել է ավելի քան 35 ամուն գրքեր, քաղաքի պարբերականներ, ինչպես նաեւ կենդանի անձանց հավաստի վկայությունները։ Բայց եւ բնավ չի հավակնում, նյութի ամբողջական եւ ամբողջի լինելուն, եւ խնդրում է ընթերցաներ հասարակությանը նկատելի թերությունների ու

ՃԱՐՎԱՐԴԻՆ 1372

ԱՐԱՔԱ

ՓԵՏՐ.ՄԱՐՏ 1993 ԹԻՎ 53

սեփական լրացումների մասին տեղիակ պահել հեղինակին:

Բովանդակություն

- 1-Նախաբան
- 2-Հայերի հիմնավորվելը Թեհրանում
- 3-Հայերի բաղաձայնական դերակատարությունը Իրանի կյանքում, բաղաձայնական և գիմնավորական դեմքեր
- 4-Հայկական միությունները սահմանադրական հեղափոխության ընթացքում
- 5-Հայաստանի դեսպանությունը Թեհրանում
- 6-Հայերի դերակատարությունը տնտեսության մշակույթի բնագավառում
- 7-Մշակույթ
- 7-1 Դպրոցները
- 7-2 Գրականությունը, արվեստը, գիտությունը
- 7-3 Գաղափարները
- 7-4 Մշակութային միությունները
- 7-5 Հրատարակչությունները
- 7-6 Տպարանները
- 7-7 Կրթական աղանդները
- 7-8 Թեհրանի հայ եկեղեցիները

ՄԱՆԱՐԿ ԻՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մինչ թեհրանահայության պատմությանն անդրադառնալու հարկավոր է հակիրճ վերհիշել իրանահայության պատմությունը: Հաշվի առնելով միջազգային այժմյան սահմանները, պիտի նշել, որ հայկական առաջին խմբավորումները որպես գիմնավորական ջոկատներ իրանում հաստատվել են ԱՖՖՆՆՆՆՆ (مخاضی) իշխանության օրոք (4-րդ դար Մ.թ.ա.):

Այս շրջանում իրենց աշխատանքի բերմամբ արդեն իրանում էին գտնվում որոշ առևտրականներ ու արհեստագործներ: Հայերը որպես բնիկներ ապրում էին իրանի Ատրպատական կամ երբեմնի պարսկահայկաճանհանում (Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա (Կապուտան), Խոյ (հեր), Մարաղա, Մալմաստ (Ջարեկնդ), Մաֆու (Արաս), Դարաղաղ (Փայտակարան) և այլն:

Հայերի առաջին մեծ գաղթը դեպի Իրան եղել է մեր թվարկության երրորդ հարյուրամյակում Մասանյան Արտաշեսի (ارتشیر ساسانی) օրոք, իսկ հաջորդը 4-րդ դարում Շապուհ Բ-ի (شاپور دوم) օրոք: Գաղթականները մեծ մասամբ հաստատվեցին Խուզեստանում և երկրի հարավ արևմտյան մասերում:

Հայերի գաղթը դեպի Իրան ավելի ուժեղացավ թուրք Մելլուկների և Մոնղոլների արշավանքների օրոք:

Նոր շրջանում 1604-1605 թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ն կազմակերպեց մոտ 300 հազար հայեր (ըստ որոշ աղբյուրների 500 հազար հայերի) գաղթը դեպի Իրան: Դրա հիմնական դրդառիթմերը ռազմական, տնտեսական և բաղաձայնական խնդիրներն էին և սկսվելով էր այս մարզում օգտագործելով արմատական բարեփոխությունների ենթարկել երկրի տնտեսությունը, արհեստը, ներքին և արտաքին առևտուրը և այլն:

Այս շրջանի գաղթականները հիմնականում հաստատվեցին երկրի կենտրոնական շրջաններում և Իսֆահանի մերձակա՝ Նոր Ջուղայում:

Հայ առևտրականները աշխատում էին Ֆրանսիա, Անգլիա, Հոլանդիա, Թուրքիա, Ժենովա, Ռուսաստան և Հնդկաստան երկրների հետ, իսկ արհեստավորները հիմնականում զբաղված էին ոսկերչությամբ, արվեստագործությամբ, գինագործությամբ և ատաղձագործությամբ: Շատ հայեր զբաղվեցին խորհրդակցական, քարգմանչական և գիմնավորական բնագավառների աշ-

խատանքներով: 17-րդ դարի 70-ական և 80-ական թթ. սկսվեց և մինչև 18-րդ դարը շարունակվեց հայերի գաղթը դեպի երոպական և ասիական երկրներ (հատկապես Հնդկաստան): Փոխադարձաբար Իրանից Հայաստան հայերի մեծ մեկը գաղթը տեղի ունեցավ Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքմամբ: 1828-1830 թթ. մոտ 45 հազար հայեր վերադարձան Երեսան և Նախիջևան նահանգներ:

Իրանում 19-րդ դարից սկսած բարելավվեց հայերի վիճակը և նրանք ստացան բարձր պաշտոններ ստանձնելու իրավունք: Այս շրջանի հայտնի դեմքերից են Միրզա Մելիք խանը, Հովհաննես Մասեհյանը, Հովհաննես խան Ալաշայանը, Մեթ խան Աստվածատուրը, Ենիկոյունյան ընտանիքը, Դավիթ խան Դավթյանը, թնդանոթային գործարանատար Ջոհրաբյանը, Թորաբխան կամ Թաղեոս Առաքելյանը իր գավազներով հանդերձ, Ստեփան և Տիգրան Իսմայիլյանները (որոնք պալատի ոսկերիչներն էին), Հովհաննես Ղազարյանը (որ պալատի մուշտակագործն էր), դոկտ. Դավիթյան Մկրտչյանը և գավազները՝ Սողոմոն և Հունանը, վիրաբույժ Կարապետ Աբրահամյանը և շատ ուրիշներ:

Իրանի հայ բնակչության թիվը 1851 թվին 20 հազար էր, 1890-ին՝ մոտ 80 հազար, և 1978-ին մոտ 200 հազար:

Հայերի հասարակական շերտավորումը աչազան է կան խոշոր առևտրականներ ու գործարանատերեր, կան արհեստավորներ ու խանութներ, կան մտավորականներ ու արվեստագետներ, համայնաբանավարներ ու ուսանողներ: Համայնաբանականները հիմնականում բժիշկներ, ինժեներներ, ուսուցիչներ և պետական ու սեփական հիմնարկների ծառայողներ են: Համայնքը ղեկավարվում է թեմական խորհուրդների միջոցով: Եւ պետությունը իրավականորեն հաստատում է նրանց գործունեությունը հայերի ներհամայնքային որոշ հարցերի՝ ընտանական, մկրտության, պատվի, ապահարգանքի, ժառանգության և այլ կարգավորման խնդրում:

Մինչ 1956 թվականը Իրանահայ եկեղեցին կապվում էր Մալի Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին, սակայն այդ թվից Իրանում տեղի ունեցած որոշ բաղաձայնական անցուղարձեղի ազդեցությամբ և հետևանքով իրանահայ եկեղեցին կապվում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

Իրանում կան 3 թեմական խորհուրդներ՝ ա-Ատրպատականի թեմը՝ Թավրիզ կենտրոնով, որի ենթակայության է պատկանում 57 եկեղեցիներ:

բ-Թեհրանի թեմը, որի ենթակայության են պատկանում 8 եկեղեցիներ:

գ-Հարավային Իրանի և Հնդկաստանի թեմը, որի ենթակայության են պատկանում 21 եկեղեցիներ: Բացի հիշյալներից գործում են նաև Հայ Կաթողիկե և Հայ Ավետարանական եկեղեցիները, հայերում կան նաև այլ փոքրաթիվ անդամներով կրոնական աղանդներ:

Իրանահայ աճեմահին միություններն են՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (1931 թ.),

Հայ մշակութային Արարատ կազմակերպությունը (1941 թ.), Հայ Մշակութային միությունը (1942 թ.),

Իրանում կան մոտ 40 հայկական դպրոցներ: 1936 թվին ի հետևումն Ռեզաշահի պանիրանիստական բաղաձայնության հետևանքով փակվեցին հայկական դպրոցները, իսկ վերաբացվելուց հետո (1941-1943 թթ), բոլոր դասերը բացի հայոց լեզուն ու գրականությունը, հայոց պատմությունն ու կրոնը դասավանդվում էին պարսկերենով: Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո կոճատվեցին հայերենով դասավանդվող

→ 16

14 →

առարկաների դասաժամերը, իսկ այժմ տարրական դրություններում դասավանդվում են հայոց լեզու եւ կրոն:

Իսֆահանի համալսարանում կան հայագիտական դասընթացներ: («Թեհրան» համալսարանում այժմ հայագիտական դասընթացներ չկան):

Իրանահայ առաջին թերթերն են եղել «Շարժումը» եւ «Շավիղը», որոնք հրատարակվել են 1894 թվին թեհրանում, եւ մինչ այժմ ավելի քան 100 տնուն թերթեր են հրատարակվել Իրանում:

Հայերը 1905-1911 թթ. Սաեմանադրական հեղափոխությունից հետո իրանի խորհրդարանում ունեն երկու ներկայացուցիչներ:

Իրանահայ պատմության վերջին շրջանի ճանաչված դեմքերից են աստղագետ Ալեքուշ Տերյանը, քանաստեղծներ Դեվը (Մարգար Ղարաբեգյան), Գալուստ Խանենցը, գրականագետ Արա Հովհաննիսյանը, դերասան Մամվել Մարությանը, ինժեներ Պապիկ Թովմասյանը, ռեժիսորներ Հարիիկ Թաճրազյանը, Սամվել Խաչիկյանը, Արամայիս Աղստալյանն ու Արթի Հովհաննիսյանը եւ շատ ու շատ ուրիշներ:

Շարունակությունը հաջորդ համարում

Թեհրանահայության պատմությունը (2)

(Շար. նախորդ համարից)

ԷԴԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

Թեհրանահայ համայնքի կազմավորումը հավանաբար սկսվել է 18-րդ դարի վերջերից, երբ Քարիմ-խան Ջանդը նոր Ջուղայից 10 ֆարսաշ (ըստ որոշ աղբյուրների՝ ակնագործ) ընտանիքների բերեց Թեհրան և բնակեցրեց Թեհրանի արվարձաններից Դուլաբ գյուղում (որտեղ գտնվում է թեհրանահայության ամենահին գերեզմանատունը)։ Իսկ մինչև դա եթե Թեհրանում եղել են հայեր, ապա դրանք եղել են ճամփորդների, կամ ժամանակավոր աշխատանքով այստեղ գտնվող անձիք։

Թեհրանում հայկական առաջին եկեղեցին՝ Ս. Թադեոս-Քարդուղիմոսը հիմնվել է 1147թ. (1768) «Զուշե Սրամանե»-ում («Գոգար Ղարիբան» եւ «Բազարչե Հազարաթ Աբդուլազիմ»-ի միջատարածում)։

1174 թվին(1795) Աղա-Մոհամեդ-խան Ղաջարը Հայաստանից մի խումբ գերիներ բերեց Թեհրան։

Ղարաբաղից այստեղ գաղթեցրեց նաև 5 հայ ընտանիքների եւ բնակեցրեց Դարվազե-Ղազվինի շրջանում։

Այստեղ էին ապրում նաև երկու թիֆլիսահայ ընտանիքներ՝ Հովսեփյան եւ Ստեփանյան ազգանուններով։ Այս թաղամասում հնուց եղած փոքրիկ եկեղեցին կառուցվել է վերջիններիս ծախսով։

Հայ գաղթականների հոսքը երկրի տարբեր շրջաններից դեպի Թեհրան սկսվել է 1177թ.(1798) երբ իշխանության հասավ Ֆաթի Ալի Շահ Ղաջարը։ Վերջինիս հրամանով Նոր Ջուղայից եւ Թավրիզից Թեհրան բերվեցին հայ արհեստավորներ, որոնցից շատերը բնակվում էին Դարվազե Ղազվինում։

Շահ Արդու Ազիմում արդեն ապրում էին նաև այլ ազգությունների մարդիկ։ Այստեղ գտնվող վերը նշված փոքրիկ եկեղեցու բակում են թաղված Վրաստանի թագածուռանգ Ալեքսանդրը եւ նշանավոր այլ անձիք։

1263 թվին (1884) Դարվազե Ղազվինում կառուցվեց Ս. Գեորգ եկեղեցին՝ եին եկեղեցու տեղը 1169-71 թ. (1790-95)։

Թեհրան ֆաղափ գարգազմամբ եւ բարգաւաճմամբ եւ դրանում հարաբերական բարվոք պայմանների ստեղծմամբ ողջ երկրից սկսվեց գաղթականների հոսքը դեպի Թեհրան, որից անմաս չէր իրանահայությունը։ Այս երևույթը ծագեց հատկապես գյուղերի աստիճանաբար ֆալսայման հետեւանումով։

Շատ հայեր Թեհրան էին գալիս աշխատանք գտնելու հույսով։ Ըստ հուշագիրների եւ որոշ թերթերի թեհրանահայության թիվը տարբեր տարիներին եղել է հետևյալը։

1230-ին (1851) 31 հոգի

1236-ին (1857) 551 հոգի

1250-ին (1871) 750 հոգի
1259-ին (1880) 1177 հոգի
1282-ին (1903) 1450 հոգի
1293-ին (1914) 2905 հոգի
1301-ին (1922) 3247 հոգի
1338-ին (1959) 60.000 հոգի
1357-ին (1978) 110.000 հոգի

Բացի բուն Թեհրանից, հայեր են ապրել նաև ֆաղափ արվարձաններում։ Օրինակ՝ 1277 թվին (1898) Վանաֆում ապրում էր 35 ընտանիք։ Այստեղ կար մեկ դպրոց եւ մեկ եկեղեցի։

Վանափ արևելքում «Խորդուն»ում ապրում էր 22 ընտանիք. Թեհրանի իշուսիս արևելքում Դարուսում ապրում էր 12 ընտանիք. Բուսեհեմում 11 ընտանիք. Լաշգարաֆ գյուղում 6 ընտանիք. Թալո գյուղում 7 ընտանիք. Գյալանդուլաֆ գյուղում 11 ընտանիք. Հասանաբաղ գյուղում 12 ընտանիք. Թիղեսթան գյուղում 1 ընտանիք. Ղոլխաֆում 2 ընտանիք, Դավուդիյեում 4 ընտանիք եւ Մանսուրաբաղում 30 ընտանիք։

Դեպի Թեհրան գաղթի բնական պատճառներից բացի, կար նաև մի կարեւոր հանգամանք, որի պատճառով առավել մեծացավ հայերի հոսքը դեպի Թեհրան։

Համաձայն Հայաստանի կառավարության առաջարկության եւ Ն. Միության 1324 թվի (1945 նոյեմբերի 21-ի) որոշման թույլատրվեց 30 հազար հայերի գաղթը Իրանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Լիբանանից եւ Սիրիայից դեպի Հայաստան։ Այդ թվին հիշյալ երկրների ավելի քան 130 հազար հայեր դիմեցին Հայաստան մեկնելու համար, որոնցից 50 հազարը հաջողեց Հայաստան մեկնել. այդ թվում՝ 20597 հոգի Իրանից։ Գաղթականների առաջին շարասյունը Թեհրանից դեպի Հայաստան շարժվեց 1325 թվին (1946 հունիսի 29-ին)։ 1325 թվին (1947) եւս 35401 եւ 1948-ին մոտ 10.000 հոգի տարբեր երկրներից, այդ թվում եւ Իրանից, Հայաստան գաղթեցին։ Դրանից հետո առկա բազմաթիվ դժվարությունների պատճառով (բնակարանի, աշխատավայրի եւ... անբավարարության) ներգաղթը ժամանակավորապես դադարեցվեց։

Ներգաղթը տարբեր երկրներում կազմակերպվում էր Հայաստանի կառավարության հատուկ ներկայացուցիչների, երբեմն էլ Ն.Միության դեսպանատուների միջոցով։ Այսպես, 1325 թվին (1946 մարտի 31-ին) այդ նպատակով Թեհրանում կազմվեց «Իրանահայ ներգաղթողներին օժանդակող կենտրոնական կոմիտե»։ Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Մարտիրոս Մելիոնյանը, Ռուբեն Քալանթարյանը եւ Ռուբեն Ղազարյանը եկան Թեհրան։

ԱՊՐԻԼ 1993 ԹԻՎ 54 ԱՐԱՔՍ ՕՐԴԻԲԵՀԵՇՏ 1372

հենց սրանք էին որ տեղի հալերի հետ միասին կազմավորեցին հիշյալ «կոմիտեն», որի նախագահ էլ ընտրեցին Թեհրանի քարերարներից Ռոման Խառեվին: Կոմիտեի այլ անդամներից էին Թեմի առաջնորդ եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանը (պատվա նախագահ), Հայկ Գարագաշը (փոխնախագահ), Աշոտ Խանջյանը եւ Ղազար Միմոնյանը: Կոմիտեն գտնվում էր Նաղերի պողոտայի (այժմ Ջոմհուրի Էսլամի) Հոմայուն փողոցի համար 62-ում:

Այդ թվերին շատ իրանահայեր հատկապես գյուղաբնակներ Հայաստան մեկնելու համար արձանագրվեցին, միայն նրանց թիվը անցնում է նրեսուն հազարից: Չնայած որ արդեն հաղորդվել էր, որ մինչ հաջորդ տեղեկագրությունը գյուղացիները չվաճառեն իրենց տունն ու տեղը, բայց մի կողմից ներգաղթի համընդհանուր ոգևորությունը եւ մյուս կողմից տեղի խաների եւ ֆեոդալների սանձարձակ անարդարությունները հատել էին գյուղացիների համբերությունը, որի հետեւանում էլ նրանք օր առաջ ծախում էին իրենց տունն ու տեղը եւ պատրաստվում Հայաստան մեկնելու: Նրանք շուտով Բուրվարի, Ջափլաղ, Քյազազ, Քյամարա, Չարմահայ, Մուլթան Աբաղ եւ այլ շրջաններից եկան Թեհրան եւ բազմաթիվ դժվարությունների հանդիպելով տեղավորվեցին Բեհշաթ Աբաղ, Յուսեֆ Աբաղ, Ղեզել Ղալա, Հեշմաթիյե, Մաջիդիյե, Վահիդիյե, Ջաուհեշ, Նարմաֆ եւ այլ թաղերում: Այս թաղերից կարեւորագույնը Բեհշաթ Աբաղն էր, ուր բնակվում էին 1200 ընտանիքներ, որոնք մոտ 15 երկար ու ձիգ տարիներ աշխատելուց հետո կարողացան մասամբ կարգի բերել իրենց կյանքն ու ապրուստը:

Փողոցներում թափառող երեխաներին տարբեր արտաներից փրկելու համար 1327 թվին (1947 նոյեմբերի 15-ին) տեղի բնակչության ջանքերով Բեհշաթաբաղում հիմնվեց Ներսիսյան դպրոցը:

1334 թվին (1955) Թեհրանի ֆաղափաղեւտարանը Բեհշաթ Աբաղի ավերելու հրաման արձակեց եւ դրա բնակչությունը տեղափոխվեց ֆաղափի այլ թաղամասեր:

Ինչպես արդեն նշվեց՝ զանազան դժվարությունների պատճառով 1947 թվից դադարել էր ներգաղթը, սակայն առ ժամանակ նորից ներգաղթը վերսկսվեց: 1330-ական թթ.(1950) մի քանի հարյուր ընտանիքներ ներգաղթի դիմում ներկայացրին: 1340-ական թթ. (1960) համաձայն Իրան-Խ.Միության մի համաձայնագրի Իրանը թույլատրեց այն հալերին, որոնք ցանկանում են փոխել իրենց հայրապետությունը գաղթեն Հայաստան: 1342 թվից (1963) այդ համաձայնագիրը գործադրվում եւ շարունակվում է առ այսօր:

Այժմ Թեհրանահայության թիվը անցնում է հարյուր հազարից: Նրանք հիմնականում բնակվում են Նարմաֆ, Ջաուհեշ, Վահիդիյե, Մաջիդիյե, Հեշմաթիյե, Բահար, Յուսեֆ Աբաղ, Նադերշահ, Վիլա, Ագիլ խում եւ այլ թաղամասերում:

Շարունակելի

ԽՈՐԴԱԴ 1372

ԱՐԱՔՍ

ՄԱՅԻՍ 1993 ԹԻՎ 55

Թեհրանահայության պատմությունը (3)

(Շար. նախորդ համարից)

ԷԴԻԿ ԲԱԳԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

Թեհրանահայության պատմությունը, որը պարբերաբար հրատարակվում է «Արաքսում» քաղկազմած է առանձին գլուխներից: Աստ հեղինակի դասակարգման այս համարում լույսի հրատարակվել է «Հայերի քաղաքական դերակատարությունը» և «Հայկական միությունները սահմանադրության շրջանում» բաժինները:

Սակայն այդ բաժինները մենք կելապարակենք առանձին ուշ: Իսկ այս համարում ներկայացնում ենք Թեհրանի հաջորդ բաժինը:

Հայաստանի Դեսպանատունը Թեհրանում

Ռուսաստանի հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Լենինի հրամանով Կովկասից հետ կանչվեց ռուսական բանակը, և կովկասյան ճակատը անպաշտպան մնաց թուրքական զորամիավորումների առջև:

1918 թվի փետրվարին (1297 թ.) հայ դաշնակցականները, վրացի մենչևիկները և ազերի մուսավաթականները Թիֆլիսում կազմեցին Սևնի կառավարությունը: Նրանք 1918 թվի ապրիլի 22-ին, (1298 թ.) հայտարարեցին Անդրկովկասի անկախությունը և սկսեցին բանակցությունները Թուրքիայի հետ: Սակայն Թուրքիայի անընդունելի պահանջների պատճառով այդ բանակցությունները ձախողության մատնվեցին: Հետևաբար թրքական զորամիավորումները մայիսի 15-ին նոր հարձակում գործելով գրավեցին Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի) և շարժվեցին դեպի Երեւան:

1918 թվի մայիսի 22-ից 28-ը (1298 թ.) տեղի ունեցան թե՛ մարտեր թրքական զորքերի և հայկական զորամիավորումների ու աշխարհագորայիների միջև, որոնք հանգեցին հայկական կողմի բացարձակ հաղթանակին:

Մյուս կողմից դաշնակցականների, մենչևիկների և մուսավաթականների միջև ծագած ներքին անհամաձայնության պատճառով մայիսի 26-ին պառակտվեց նրանց միությունը: Նույն աշխ. օրը Վրաստանը, հաջորդ օրը Ադրբեյջանը և մայիսի 28-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը (որը համարյա դաշնակցական մարմին էր) անկախություն հայտարարեցին:

Այս թվին Արամ Մանուկյանը որպես Հայաստանի կառավարիչ դեսպաններ գործուղեց հարեւան երկրներ և Հովսեփ Արղությանը էլ որպես Հայաստանի Հանրապետության դեսպան գործուղվեց Թեհրան:

ՀՀ անդրանիկ դեսպան՝ Հ. Արղությանը 1919 թվի (1299 թ.) դեկտեմբերի 24-ին ժամանեց Էնզելի և

1920 թվի (1300 թ.) հունվարի 3-ին հասավ Քեհարաշ և երկու ինքնաշարժով, որոնք պատկանում էին առեւտրական Եղիա Թումանյանին, շարժվեց դեպի Թեհրան:

Հայաստանի դեսպանատունը գտնվում էր Սեփահ պողոտայի վրա՝ (այժմ՝ Էմամ Ռուսթեֆի) Մարտիրոսյան Դավիթյանյանի բնակարանին կից: Դեսպանատան ամսական վարձն էր 70 թուման:

Արղությանի պաշտոնավարությունը տեղեց մոտ մեկ ու կես տարի:

1920 թվի (1300 թ.) նոյեմբերի 29-ին ընկավ դաշնակցական կառավարությունը, Հայաստանի իշխանությունը գրավեցին հայ բոլշևիկները, և 1921 թվի հունիսի 14-ին Իրանի կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը 1921 թ. (1301 թ.) մայիսի 17-ին Իրանի կառավարությանը ներկայացրեց հուշագիր, որով առաջարկվում էր երկու երկրները դիվանագիտական ներկայացուցիչներ փոխանակեն: Շահը փոխադարձաբար հայտնեց իր համաձայնությունը: Իսկ Հայաստանի կառավարության պահանջով մինչև վերջինիս ներկայացուցչի Թեհրան ժամանումը Շահը Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչին պաշտոնապես ընդունեց, որպես Սոցիալիստական Հայաստանի շահերի պաշտպան: Ուստի և Իրանի արտաքին գործոց նախարարությունը Հայաստանի Հանրապետության նախկին դեսպանատնից պահանջեց իր լիազորությունը (և համապատասխան փաստաթղթերն ու արխիվները) փոխանցի Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր դեսպանին: Նա նույնպես դաշնակցական կառավարության դեսպանատանը հաղորդեց. «Ստանալով Հայաստանի նախարարների խորհրդի նամակն ու հեռագիրը, Իրանի կառավարությունը այլևս չի կարող Ձեզ ընդունել հրապես Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն, ուստի անհրաժեշտ է խուսափել դրաշարը բարձրացնելուց»:

Շուտով Հայաստանը և Իրանը փոխանակեցին դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Հայաստանի ներկայացուցչության բացումը կատարվեց 1921 (1301 թ.) թվի սեպտեմբերի 27-ին Հայաստանի շահերի պաշտպան՝ Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով:

1921 թվի (1301 թ.) նոյեմբերի 3-ին Հայաստանի ներկայացուցիչ Լեւոն Մարգարյանը Թեհրան ժամանեց. նրան դիմավորեցին Իրանի արտգործ. նախարարության և ռուսական դեսպանատան պաշտոնյաները: Լիազորագրերի հանձնման արարողությունը կապակցվեց նոյեմբերի 8-ին երեկոյան ժամը չորսին

ՄԱՅԻՍ 1993 ԹԻՎ 55

ԱՐԱՔՍ

ԽՈՐԴԱԴ 1372

Սահարադարանից պալատում:

Իրանի կառավարությունն էլ իր հերթին նախապես հղելով Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ալեքսանդր Միսանիկյանին պաշտոնապես հայտնեց Հայաստանի դեսպանի ընդունումը Թեհրանում:

1921 թվի (1301 թ.) նոյեմբերի 13-ին Իրանը համաձայնեց Թավրիզում Հայաստանի հյուպատոսարան ունենալու առաջարկի հետ: Նոյեմբերի 29-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Իտալիայի հյուպատոսների, Ամերիկայի ներկայացուցչի եւ այլ անձանց ներկայությամբ Հայաստանի հյուպատոսարանի բացումը կատարվեց Թավրիզում, եւ Ի.Նրզնկյանը որպես հյուպատոս սկսեց իր աշխատանքը: Քանի որ 1922 թվի (1302 թ.) վերջերին Անդրկովկասի դաշնակցային հանրապետությունների միությունը որոշեց միասնաբար միայն մեկ դեսպան ունենալ Թեհրանում, ուստի Հայաստանի կառավարությունը 1922 թվի (1301 թ.) նոյեմբերին մեկի որոշմամբ դադարեցրեց իր դեսպանատան աշխատանքները Թեհրանում, սակայն Խորհրդային Միության դեսպանատան մեջ ստեղծվեց մի բաժին, որպեսզի զբաղվի համապատասխան գործերով:

Տնտեսություն

Թեհրանահայերը ընդհանրապես զբաղվել են սահմանափակ, որոշակի աշխատանքներով: Ըստ 19-րդ դարի վերջերին եղած վկայությունների, Թեհրանի ամենամեծ ոսկերիչները եւ լավագույն դերձակները հայերն են եղել: Նրանք զբաղվել են նաեւ առևտրով, գինեգործությամբ եւ գինեգործությամբ: Նրանք նույնպես աշխատել են պեսակաճ հիմնարկներում եւ քանակում: Ըստ նույն աղբյուրների, հայերը ոչ միայն շին ենթարկվել ազգային եւ կրոնական ճնշումների, այլեւ համեմատաբար ավելի շատ ազատություններ եւ սուպահովության երաշխիքներ են ունեցել:

Աչքի ընկնող թեհրանահայ խոշոր ձեռնարկատե-

րերից պիտի հիշատակել Ռոման Իսախան, որը 1933 թվին (1313 թ.) հիմնադրեց Իրանի առաջին Գարնջի արտադրության գործարանը: Ի միջի այլոց, նա մինչեւ 60-ական թթ. 4 խոշոր հիմնարկների տերն էր, ուրիշ 22-ի մասնատեր, միևնույն ժամանակ դրանցից շատերի տնօրենը: Սակայն դրանով հանդերձ նա շատ ժողովրդասեր եւ քարերար անձնավորություն էր:

Թեհրանահայ այլ ձեռնարկատերերից են եղել Սահակյան գերդաստանը (որոնք հիմնել են նույնանուն դպրոցը), Սարգսյանները, Թոհմասյանները (որոնք հիմնել են նույնանուն դպրոցը), Դավիթյանները, որոնք հիմնականում ոչալիսիական խմբի արտադրության գործում էին:

Միջին խավի ձեռնարկատերերից են եղել Ֆրանկյան ընտանիքը (կաշվեգործության գործարանատեր), Միհայելյաններն ու Արզումանյանները (մսեղեն արտադրանքների գործարանատերեր), Կյուրադյանը, որը Ղազվինի բնակիչներից էր եւ Թեհրան գալով հիմնադրեց տեխստիլ Ֆաբրիկա:

Մինչ իսլամական հեղափոխությունը հայերին են պատկանել Մաոմա եւ Նադերի հյուրանոցները, Իֆեյ կինոդահլիճը, Շեմիրուն եւ Նադերի ռեստորանները նաեւ մի քանի այլ հիմնարկներ եւ ընկերություններ, որոնք պեսակաճվել են հեղափոխությունից հետո:

Մի շարք այլ խոշոր ընկերություններ հիմա էլ հայերին են պատկանում, որոնցից կարելի է նշել Մաթի փոխադրական ընկերությունը (տեղի ու տնօրեն՝ Լ. Ահարոնյան):

Բացի վերոհիշյալից այժմ շատ թեհրանահայեր արհեստավորներ են. (ավտոմեխանիկ, էլեկտրիկ, խառատ, կոշկակար, ավտոի եւ շենքի ներկարար, դերձակ, ոսկերիչ, նպարավաճառ, ուտեստավաճառ), աչքի են ընկել նաեւ արվեստի ասպարեզում (հատկապես նկարչության եւ երաժշտության), աշխատել են նաեւ համալսարանում, պեսակաճ ու մասնավոր հիմնարկներում եւ այլն:

Շարունակելի

ԹԻՐ 1372

ԱՐԱՋՍ

ՀՈՒՆԻՍ 1993 ԹԻՎ 56

Թեհրանահայության պատմություն (4)

(Շար. նախորդ համարից)

Դպրոցներ

Թեհրանի առաջին կրթական օջախները հիմնադրվել են 1850-ական (1229 թ.) թվերին: Դրանք եկեղեցիներին կից հոգևոր դպրոցներ էին, աշակերտները սերտում էին կրոնական գրականություն:

1870 թվին (1249 թ.) պոլսեցի Սիմայել Սարգսյանի, դամասկոսցի Հովսեփ Գասպարյանի եւ տաճկահայ Կարապետ Բազարգունյանի ջանքերով հիմնադրվեց եվրոպական դասի առաջին դպրոցը՝ Կրթասիրաց միությունը:

Նույն թվին Դառվազե Ղազվին թաղում Ս. Գեորգ եկեղեցուն կից հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը:

Նոր Նասերեղինշահը եվրոպայից Թեհրան էր վերադառնում դպրոցի սաները մի խմբերգ կատարելով մասնակցում են դիմավորման հանդիսությանը: Շահը փոխադարձաբար շնորհակալություն հայտնելով տարեկան երկու հարյուր թուման նպաստ է նշանակում դպրոցի համար, որը հետագային դարձավ երեք հարյուր թուման:

Այս թվերին աստիճանաբար Դառվազե Ղազվինի թեհրանահայ բնակիչները Հասանաբաղ թաղամաս էին փոխադրվում, ուստի Հայկազյան դպրոցն էլ 1903 թվին (1282 թ.) հիմնադրեց իր մասնաճյուղը՝ Զուլեյլա դպրոցի տեղում (այժմյան Միրզաֆուլադյան փողոցում):

Մյուս կողմից Դառվազե Ղազվինում հայ բնակչությունն ավելի ու ավելի էր նոսրանում, հետևաբար 1916 թ. (1295 թ.) տների անբավարար թվի պատճառով փակվեց Հայկազյան դպրոցը (Դառվազե Ղազվինում) եւ նրա սաները եւս փոխադրվեցին նոր դպրոցը:

1932-33 թթ. (1311-12 թթ.) նախկին Նոր Զուլեյլեցի եւ Հնդկաստանի բնակիչ, բարերար Դավիթ Դավթյանի նյութական օժանդակությամբ կառուցվեց այժմյան Դավթյան դպրոցի նոր շենքը:

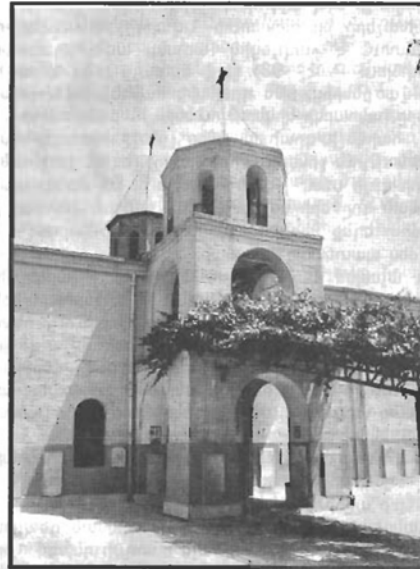
Հիշարժան է, որ մինչեւ 1905 թիվը (1284 թ.) տղայաց եւ օրիորդաց դասարանները լինում էին միասնա: Իսկ 1906-7 թվերին (1285-6 թթ.) որոշվեց դասարանները վերանել երկսեռի: Մյուս կողմից 1893 թվին (1272 թ.) առանձին օրիորդաց դպրոց հիմնադրվեց, սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այն երկու տարի հետո փակվեց:

Դրանից հետո մինչ 1934 թիվը 1313 թ.) օրիորդաց առանձին դպրոց չկար: Այդ թվին Մաղմաստի բնակիչ Մարգար Մարգսյանը ի հիշատակ իր կորստյալ դստեր հիմնադրեց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը:

Նշենք որ 1936 թվին (1315 թ.) անգո Ռեզախանի հրամանով փակվեցին հայկական դպրոցները այդ թվում էլ այժմ Դավթյան կոչվող Հայկազյան դպրոցը: Սա վեց տարուց հետո 1942 թվին (1321 թ.) վերաբացվեց: Ուստի ստացած արտոնագրի այն անվանվեց Զուլեյլա, սակայն հանրությունը այն ճանաչում է Զուլեյլա-Դավթյան անվամբ:

Այժմ Զուլեյլա դպրոցը բաղկացած է երկու ճյուղի-

ԷԴԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

ԹԵՀՐԱՆԻ Ս. ԳԵՂՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

րից՝ տղայաց Զուլեյլա-Դավթյանը եւ օրիորդաց Մարիամյանը:

1969-70 (1348-9 թ.) ուսումնական տարում Զուլեյլա տարրական դպրոցում սովորում էին 77 աշակերտներ, իսկ միջնակարգում 1124 աշակերտ-ուհիներ:

1936 թվին (1315 թ.) դպրոցների փակման եւ 1941-2 թթ. (1320-21 թթ.) վերաբացումից հետո, 1942 թվին Բեհբաջաբադում, թաղի հայության ջանքերով հիմնադրվեց Դանայի դպրոցը, որը նյութական դժվարությունների, ինչպես նաեւ սաների թվի սակավության պատճառով 1968 թվին (1347 թ.) միավորվեց «Արաբս» ազգային դպրոցի հետ: 1946 թվին (1325 թ.) հետո հիմնադրվեցին հետեւյալ դպրոցները՝ Արամը (կամ Արովյան) Սեյեդխանդանում, Շահազիզը Հեշմաթիյեում, Հախմազարյանը եւ Արաբսը Յուսեֆաբադում, Անին (Ռոստոմ) Բահարում, Արամը Շահ Արասում: 1958 թվին (1337 թ.) հիմնադրվեցին Հեշմաթիյեում Սախակյան եւ Մաշիդիյեում Արարատ դպրոցները:

1950-ական 60-ական թթ. (1329-1339 թթ.) հիմնադրվեցին Հուր, Նալիրի, Թունյան եւ Բուստան դպրոցները, 1948 թվին (1327 թ.) Ներսիսյանը (Բեհբաջաբադում), 1952 թվին (1331 թ.) Նուբարը, 1953-ին (1332 թ.) Թարան, Բաֆի, Սեթալեշ, Փարթուլի, եւ Ալիշան դպրոցները: 1944 թվին (1323 թ.) հիմնադրվեց Զուլեյլա մանկապարտեզը Այդինյան օժանդակությամբ:

→ 18

Թայս, 1 հունիսի 1993

10

Այնուհետև հիմնադրվեցին Բերսաբե մանկապարտեզը (1931 թվին (1310 թ.), Թումանյանը (1944-ին): Վերոհիշյալից բացի հիմնադրվել են նաև դավանական դպրոցներ: Այսպես՝ Ամերիկացի բողոքական միսիոներների դպրոցը, որն ուներ 56 սղա եւ 54 աղ-

ջիկ աշակերտներ: Ֆրանսիական Աղվենթիսը դպրոցը ուներ 40 սղա եւ 38 աղջիկ աշակերտություն: Ստորեւ ներկայացվում է հաշվական դպրոցների 1972-73 թթ. (1351-52 թթ.) վիճակագույցը:

Շարունակելի

ՆԵՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՎՌԻՊՈՒՄԻ ՀԱՄԱՐ

«Արաքս» թիվ 55-ի 22-րդ էջում «Թատերասրահների եւ կինոդահլիճների նորությունները» տեղեկագրությունը տեխնիկական պատճառներով լույս է տեսել առանց սրբագրության, հետեւաբար մի շարք կետադրական սխալներով, որի համար ներողություն ենք խնդրում խորգելի ընթերցողներից:

Խմբագրություն

15

Դաւենակցութիւնը եթէ լծակ հանդիսանայ իշխանութեան մէջ, այդ նոյն խաղաղականութեանը տիկի կառչի: Ասիկա կասկածէ դուրս է... Մենք թուրքիոյ դէմ զաւթագմ յայտարարելու հարց չունինք. ընդհակառակն, համաձայն ենք, որ ամէն միջոցներու դիմով, որդէսգի մեր բարեկամութիւնները ժամանակի ընթացքին վերականգնին:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ»
28 ապրիլի 1993

ՄՈՐԴԱԴ 1372

ԱՐԱՔՍ

ՀՈՒԼԻՍ 1993 ԹԻՎ 5

Թեհրանահայության պատմություն (5)

(Շար. Նախորդ համարից)

Գրականություն

Թեհրանահայության գրականությունը ծնավորվել է սկսած 19-րդ դարից: Այդ շրջանում ծնավորվող նոր մտածողության ու ազատասիրական գաղափարները մեծ ազդեցություն են գործել թեհրանահայության գրական կյանքում: Մասնավորապես այս հարցում մեծ դերակատարություն են ունեցել Ռուսաստանի և Կովկասի իրադարձությունները, որոնց ազդեցությունը անմիջապես աչտառել էին փոխանցում հայ գաղթականները:

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին իրանահայ գրականության շարահատկությունը նոր ձևերի որոնումն էր. նաև կատարվեց մեծ ֆանտաստիկա թարգմանչական աշխատանք: Այս շրջանում էլ գրական աշխարհի մուտք գործեցին անվանի թարգմանիչներ Հովհաննես Մասեհյանն ու Հովսեփ Միրզաչյանը:

19-րդ դարի գրական և ֆալսաֆական մեծագույն դեմքերից պիտի հիշատակել Հ. Մուսեհյանին: Նա ծնվել է 1244 թվին (1864թ.) Թեհրանում. նախնական կրթությունը ստացել Ս. Թալեու-Բարդեղյանի եկեղեցում (Աբգով Ազիմ թաղում): Այնուհետ սովորել է Հալիպզան դպրոցում: Հովհաննեսի հայրը նկատի ունենալով նրա արտակարգ ուշիմությունն ու ընդունակությունները որոշեց առավել հետաճուտ լինել Հովհաննեսի կրթությանը և օգնությանը, և նրան ուղարկեց Թալիք, Բուռն Երվանդյանի մոտ: (Վերջինս իր ժամանակաշրջանում համարվում էր գրագետ և բանիմաց անձնավորություն՝ տիրապետում էր պարսկերեն և ֆարսերեն լեզուներին, ելել է նաև Մոզաֆարեդին շահի մտցվել թարգմանչության շրջանում):

1262-5 (1882-5) թթ. Հ. Մուսեհյանը ուսումը շարունակել է Փարիզում, այնուհետև Իրան վերադառնալով գրավել է թարգմանչական գործավարությամբ: Այս ընթացքում էլ նա թարգմանել է մի շարք գրքեր, որոնցից ամենամեծն առավորել Ա. Գյումաի և Վ. Հյուգոյի երկերն են: Նա պիրապետում էր հայերեն, պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և արաբերեն լեզուներին. այդ իսկ առիթով նա իրանական պատմությունների հետ միասին բազմիցս գործադրել է արտասահման: Ավելի ուշ, որպես հյուպատոս և դեսպան ծառայել է Գերմանիայում, Անգլիայում և Շվեյցարիայում:

Մասեհյանը, որին «Մեծ հայ» էին անվանում արտասահմանյան լրագիրները, իր մահվանցուն կենց 1311 թվին (1931 թ.) Շապուհիայից Իրան վերադարձի ճանապարհին:

Մասեհյանը հայ գրականության անդամատունը հույտնի է, որպես Շեքսպիրի անգլագական թարգմանիչ: Այդն էլ մեկ դար է, որ նրա թարգմանությունները մնում են, որպես լավագույններ... Նա թարգմանել է Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետ», «Լենեստիկ վաճառականը», «Համլետ», «Մաքբեթ», «Օթելլո», «Արև Լիր», «Ինչպես կուզեն», «Հուլյան կետը»,

ԷԴԻԿ ԲԱԳԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

«Անթոլիոս», «Փոթորիկ», «Շատ աղմուկ ոչնչից» «Միջամատչին գիշերվա երազ» և այլն: Մասեհյանը Նասր-ու-ժոլի օգնությամբ նաև արաբերենի թարգմանել «Ռոմեո-Ջուլիետ»:

Այս շրջանի (Ղաջարիյե շրջանի) ֆալսաֆական գրական աշխարհը է Միրզա-Մելիքիան-Նազմուղուն: Նա ծնվել է 1213 թվին (1833 թ.) և նախնական կրթությունն ստացել Նոր Ջուղայում: 122 թվից (1843 թ.) ուսումը շարունակելու համար մեկնել է Ֆրանսիա և սերտել ժամանակակից գործնական մի ֆանի լեզուներ, այնուհետև Իրան վերադարձել, և որպես Նասերեդդին-շահի թարգմանի անցել պետական ծառայության ոլորտը: Նա իր ժամանակների ազատամտության ուսնվիրաներից էր Նա հեղինակել է «Անհատության գրգռիչ», և համեմատել Նասերեդդին շահին և վերջինիս հորդորը ընթացք տա գրգռելու առաջարկված բարեփոխումներին:

Նա իր բարեփոխումները իրականացնելու ճանապարհին մոլորության մատնվելով շեղ ուղի ընտրեց հիմնադրեց մասոնականությունը և փորձեց ֆալսաֆական աշխարհը ներգրավել:

Նա հեղինակել է նաև այլ գրքեր՝ «Ալիի խոսքեր», «Մարդկության գծերը», «Առական ու ասածներ» և այլն:

Նա ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերեց արաբերենի և պարսկերենի մի շարք թեթևություններ և հորինեց ինչոր նոր տարբեր, որը առանձնահատկություններից էր առողջանական նշանների ընդգրկումը ապրուստում... Նա Մատթի «Գոլեսթանը» այս գրքով վերաշարադրեց, և ծավալում նախաբան գրեց դրա համար: Այս նախաբանում նա անդրադառնում էր նաև Միջին-Արևելյան ժողովուրդների հետամնացության պատճառներին:

Մելիքիանը տարբեր շրջաններում որպես Իրան դեսպան ծառայել է Անգլիայում, Իտալիայում և Շվեյցարիայում:

Մելիքիանը 1269 թվին (1889թ.) «Աթուրի» արտոնության բեկանումի հետևանքով ազատվել աշխատանքից և առավել զբաղվեց գրական գործունեությամբ՝ մասնավորապես հրատարակելու «Ղազուն» (օրհն) թերթը:

Անտարակույս, Միրզամելիքիանը մեծ ազդեցություն է գործել 19-րդ դարի իրանահայ գրականության և հասկապես ունի վրա:

19-րդ դարի 90-ական թթ. Հովսեփ Միրզաչյանը (իտալիացիները իրանահայերի ներկայացուցիչ թարգմանությունները ներկայացվեցին ընթերցանելու հասարակությանը: Նա թարգմանել է Վոլթեր Մոթի, Լեոնտոտովի, Մոլիերի, Բալզանի և... երկերը 1290 թվից (1912) նա սկսեց թարգմանել պարսիկ գրականության լավագույն գործերը: Այս տարիներին նա թարգմանեց Մատթու, Հաֆսի, Բարս Թա-

→

ՀՈՒԼԻՍ 1993 ԹԻՎ 57

ԱՐԱՔՍ

ՄՈՐԴԱԴ 1372

հերի եւ Խաչաթի կարեւորագույն երկերը, որոնք մինչ աշտօր մնում են որպէս անգուցական թարգմանություններ: Միրզայանը թարգմանել է նաեւ հատվածներ Ֆերդուսիից եւ Ռաքինդրանաթ Թագուրից: 1284-1289 թթ. (1903-1911) Սահմանադրական հեղափոխությունից հետո երեւան եկավ գրողների եւ բանաստեղծների մի ամբողջ սերունդ: 1292 թվին (1914) հրատարակվեց «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որը հիմք ծառայեց հետագայում (1310 կամ 1312) «Նոր Էջ» գրական միավորի կազմավորման համար:

Գրական այս միավորի անդամները փորձում էին

Ստանծ ծախից- Դեւ, Հ.Ճալյան, Ա.Տ.Հովհաննիսյան, Ա.Ապան եւ Ա.Մկրտիչ: Կանգնած ծախից- Ջ.Միրզայան եւ Գ.Խանենց:

ժամանակակից գրական ձեւերը օգտագործել իրենց երկերում: Նրանք համարյա լավածանոթ էին ժամանակակից համաշխարհային գրականությանն ու գրողներին:

«Նոր Էջի» հիմնադիր՝ եւ գործունեւ անդամներից պիտի հիշատակել Հրանդ Ջալյանին: Նա գրականության աշխարհ մտավ «Թշնամիները» (Բաբու 1908, 1286), «Նոր ուշեր» (Թեհրան 1961, 1339) եւ այլ գործերով: «Նոր Էջի» մյուս անդամներն էին Դեւը (Մարգար Դարաբեկյան), Աշոտ Ալյանը, Արան (Արա Հովհաննիսյան), Գաղուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գևորգյանը, Ջորալու Միրզայանը, Ռ. Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան):

Վերոհիշյալների գործերում զգացվում է հայ դասականների թումանյանի, Չարենցի, Իսահակյանի, Սիամանթյի, Վարուժանի, Մեծարեցի եւ հատկապես Տերյանի ազդեցությունը: Օրինակ վերջինիցս բացահայտ ազդված են Արամ Գարոնեն, Գևորգ Դարձին եւ Մարգար Դարաբեկյանը:

Իրանահայ գրողներից առավել արժեքավոր ժառանգություն է թողել Ջ. Միրզայանը, նրան են պատկանում «Թաց Մայթեր» եւ «Ակնարկ Իրանի արդի գրականության մասին» գործերը: Նա թարգմանել է նաեւ Բաբա Թաեհիի, Խաչաթի, Մարթ Թուեյի, Դաստոյեվսկու եւ Գարսիա Լորիայի գործերը:

Շարունակելի

Թեհրանահայության պատմություն (6)

Նկարչությունը

Թեհրանահայության գեղանկարչության պատմության ականավոր դեմքերից է Անդրե Սեյրոզին (Դարվիշ): Նա ծնվել է 1274 (1896) թվին Թեհրանում, եւ երիտասարդ հասակից զբաղվել արվեստով. 1290 (1912) թվին անցել է Եւրոպա եւ ծանոթացել Եւրոպայի արվեստի գործերի հետ: 1303- (1925) թվին նա ձեռնարկեց Շահնամի թեմայով նկարչությունների մի շարան եւ տաս տարի զբաղվեց այդ գործով: Դարվիշը 1312 (1934) թվին իր աշխատանքները ցուցադրեց Թեհրանում, Բոմբեյում եւ Կալկատայում, իսկ 1314 (1936)-ին Վիեննայում:

Թեհրանահայ հայտնի ուղևորականներից են Ավագ Հայրապետյանը (որի աշխատանքների հիմնական թեման մարդու եւ բնության փոխհարաբերությունն է), Միհայել Շահբազյանն ու Տիգրան Բազիլը:

Թեհրանահայ մի քանի նկարիչներ էլ ուսանել էին Եւրոպայում եւ հետեւել եւրոպական տարբեր դպրոցների, որոնցից կարելի է նշել Մարիո Գրիգորյանին (կուբիզմ), Հարություն Մինասյանին (աբստրակտիզմ), Էդվարդ Ավագյանին, Սեդրակ Հազարյանին, Միրակ Մելիքյանին եւ ուրիշների:

Հիշատակելի է, որ 1355 (1977) թվին ամերիկացի խաղող դրամատուրգ Նելսոն Բաֆֆերը Թեհրանում գտնվելու օրերին այցելեց նաեւ Մարիո Գրիգորյանի արվեստանոցը, մի քանի գործեր զննեց եւ հեղինակին հրավիրեց Ամերիկա սեփական առանձնատան որոշ մասերը նկարչությամբ զարդարելու:

Երաժշտությունը

Թեհրանահայության երաժշտության պատմությունը սկզբնավորվել է 17-րդ դարում, եւ մինչ 20-րդ դարը այն գոյություն ուներ հիմնականում որպես աշուղական երգեր: Սակայն 19-րդ դարից սկսած արդեն ձեւավորվում է երաժշտությունը իր արդիական հասկացությամբ. դրանով հանդերձ մեր երաժիշտները առանձնապես չեն հաջողել զարգացնել երաժշտությունը, ոչ էլ առանձնապես հայտնի երաժշտական երկեր են հորինել:

Թեհրանահայ հայտնի երաժիշտներից եւ խմբավարներից պիտի հիշատակել Լևոն Գրիգորյանին, որը ծնվել է 1264 (1886) թվին Թավրիզում: Նա ուսումը շարունակել է Թավրիզի, Թիֆլիսի եւ Բելգիայի տարբեր երաժիշտների մոտ: Այնուհետեւ ինքն է զբաղվել երաժշտության ուսուցմամբ: Ավելի ուշ Թավրիզում նա կազմավորել է «Մրտի» երաժշտական համույթը: Նա 1324 (1946) թվին փոխադրվեց Թեհրան եւ կազմավորեց «Գուստ» երգչախումբը:

Լեւոն Գրիգորյանի հայտնի գործերից կարելի է նշել Ավ. Իսահակյանի մի քանի բառաստեղծությունների համար գրված եղանակները նաեւ պարսկական մի քանի երգերի երաժշտական կոմպոզիցիան:

ԷԴԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

(Շար. մախորդ համարից)

Իրանահայ երաժշտության ականավոր դեմքերից է Նիկոլ Գալանտեյանը: Նա ծնվել է 1259 (1881) թվին Արեւմտյան Հայաստանում, այնուհետեւ փոխադրվել Վառնա (Բուլղարիա) եւ ապա Թիֆլիս: 1289 (1911) թվին Հայկազյան դպրոցի հրավերով նա գալիս է Թեհրան եւ մինչ 1322 (1944) թիվը մնում այստեղ (այս թվին էլ նա կնքում է մահկանացուն):

Գալանտեյանն ունի շատ գործեր: Նա կատարել է Ավետիս Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Հով. Թումանյանի մի շարք բանաստեղծությունների կոմպոզիցիան՝ այդ թվում եւ Թումանյանի «Զարի վերջը», «Լավվոր որսկան» եւ «Փարվանա» օպերաներին: Այս գործերը բեմադրվել են Հայկազյան դպրոցում եւ զբաղաշտականների բացօթյա թատրոնում:

Հրատարակվել են Գալանտեյանի թվով մոտ հազար գործերը: Նրա գործերից հրապարակվել են Կահիրեյում հրատարակված «Գանձարան» եւ «Նոր հասկեր» երգարաններում, իրանահայ նաեւ պարսկատառ պարբերականներում:

Իրանահայ երաժիշտ Համբարձում Գրիգորյանն իր գործունեությունն սկսել է 1292-93 (1914-15) թթ. Դազվինի հայոց դպրոցում՝ որպես երաժշտության դասատու. այնուհետեւ շարունակել գործունեությունն Ռաշտում 1295-96 (1917-18) թթ.: Այս թվին Չեխոյովսկիայի կողմից նրան բուրսա է շնորհվում, եւ նա մեկնում է Պրագա, ապա 1302 (1924) թվին՝ Փարիզ եւ չորս տարի ուսանում այնտեղ եւ հետո վերադառնում Թեհրան: Սրանից հետո երկար տարիներ նա երաժշտություն է դասավանդում Քուշեշ-Դավթյան դպրոցում: Դրանից բացի նա կազմավորում է «Կոմիտաս» երգչախումբը 1307 (1929) թվին նաեւ զբաղվում լայնածավալ երաժշտական գործունեությամբ: Նա հորինել է մոտ 100 խմբային եւ մեներգային գործեր, կատարել ժողովրդական գուսանական երգերի եւ ռոմանսների կոմպոզիցիան: Նա Ավ. Իսահակյանի, Հով. Շիրազի եւ... մի շարք բանաստեղծությունների համար եղանակներ է հորինել:

Իրանահայ մշակույթի ասպարեզում մեծ է երգչախմբերի դերը: Նրանք գոյություն են ունեցել որպես մշակութային միություններում գործող միավորներ, դպրոցներում՝ որպես արտադասարանային պարամունդների միավորներ, նաեւ՝ որպես անկախ խմբեր: Մեծ է նրանց դերը իրանահայ երաժշտության կյանքում: Առավել մեծ դերակատարություն են ունեցել օրինակ՝ «Կոմիտաս» երգչախումբը, որին ժամանակին անդամակցել է Հովհ. Բաղդասարյանը, «Արմեն», «Հայ երգ» եւ «Գողտու» երգչախմբերը (վերջինիս հիմնադիրը՝ Նիկոլ Գալանտեյան), «Ուրարտու» երգչախումբը եւ ուրիշներ, սրանցից ոմանք իրենց գործունեությունն են շարունակում մինչ այսօր:

Թեհրանահայության պատմություն (6)(7)

Թատրոն

Իրանահայ թատրոնը ծնունդ է առել 19-րդ դարի վերջերին: Նույն դարվա 70-ական 80-ական տասնամյակներում Թավրիզում, Թեհրանում եւ Նոր Ջուղայում ցուցադրվեցին առաջին դպրոցական բեմադրությունները, մի առ ժամանակ անց իրանահայ թատրոնը իր տեղը գտավ միություններում եւ թատերական խմբակներում:

1881 թվին Թեհրանում կազմվեց «Հայ թատերասերների միությունը»: Նրանց ջանքերով բեմադրվեցին հայ դրամատուրգիայի վարպետներ Գաբրիել Մունդուկյանի եւ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի պիեսները: Միաժամանակ նաեւ բեմադրվում էին արեւմտյան թատերագիրների, հատկապես Մոլիերի պիեսները: Այդ շրջանի նշանավոր թատերական գործիչներից են եղել Աբելյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանուշը, Արմենյանը, Դուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, Ժամանը եւ այլոք:

Իրանահայ թատրոնը դժբախտաբար չգտավ իր վերելքի ուղիները եւ մնաց սիրողական մակարդակում:

Որոշ դպրոցներում աշխատում էին աշակերտական թատերական խմբակներ: 1950 թ. կազմվեց «Աղամյան», 1954 թ. «Շամի» եւ 1955 թ. «Թեհրանահայ դրամատիկական» խմբակը: Սակայն այդ խմբերը երկար չստացան:

«Պրոֆեսիոնալ թատերական խումբը» կազմված Մկրտիչ Թաշչյանից, Մանվել Մարությանից եւ Կոստանյան գույցերից մեծ դեր ունեցավ իրանահայ թատրոնի պատմությունում:

Իրանահայ թատրոնի զարգացման մեջ մեծ դեր է ունեցել Հայկ Գարագաշը՝ «Աերածնունդ» թերթի խմբագիրը:

Գիտություն

Գիտության ասպարեզում իրանահայ համայնքը նշանավոր դեմքեր է ունեցել: Նրանց շարքում են դասվում Հարտարապետ Վարդանը, որը Ռեզա Շահի օրոք զբաղվում էր Հարտարապետությունով, Թեհրանի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի խորհրդի անդամ դոկտ. Ալեքսանդր Բաղդիսյանը, որը համարվում էր Իրանի ինը լավագույն գիտնականներից մեկը, որոնց հաջողվել էր շահել «Ալբորզ» մրցանակը (քիմիմիայի եւ ֆիզիոլոգիայի ասպարեզում նա հայտնաբերել էր տիրոխտական գեղձի նոր հորմոն), Թեհրանի համալսարանի դասախոս, Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիայի անդամ դոկտ. Գառնիկը, որը 1975 թ. Պուլս Գոլ 6-րդից ստացավ «Կոմանդոր Պապ»

ԷԳԻԿ ԲԱԳԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

(Շար. նախորդ համարից)

չխանչանալիքը:

Հռչակավոր պրոֆեսոր Ալեքսանդր Անյան (Սմբատ) ծնվել է 1302 թ. Թավրիզում: Միջնակարգ եւ բարձրագույն կրթությունը ավարտելուց հետո (Թեհրանի համալսարան): Նա մեկնում է ԱՄՆ, այնտեղ ստանում իր դոկտորականը: Պրոֆեսորը տարիներ է, ինչ դասավանդում է ԱՄՆ-ի համալսարաններում եւ երբեմն հրավիրվում է Իրան դասախոսելու:

Դոկտ. Մարգար Գրիգորյանը եղել է «Շարիֆ ինդուստրիալ համալսարանի» Հարտարապետական ֆակուլտետի նախկին տնօրենը: Նա տարիներ շարունակ ղեկավարել է «սոնգերական կառույցներ» միջազգային կոնֆերանսը եւ այդ ասպարեզում համարվում է հիմնադիրներից մեկը: Դոկտ. Ալեքսանդր Տերյանը դասավանդել է Թեհրանի համալսարանում եւ ղեկավարել է Թեհրանի աստղադիտարանը:

1970 թ. Օգոստոսին Բրայթոնում կայացած աստղագետների միջազգային կոնֆերանսում մասնակցում էին հայ գիտնականներ Հայաստանից, երկու հայ աստղագետ Ֆրանսիայից եւ ԱՄՆ-ից, մի կին աստղագետ Մեքսիկայից եւ դոկտ.Ալեքսանդր Տերյանը Իրանից: Գարտարապետ Մկրտչյանը Ամիր Զաքիր համալսարանի Հանապարհաշինական ֆակուլտետի նախկին դասախոսն է եղել: Մկրտչյանը բազում մենագրությունների հեղինակ է: Նրա գիտական աշխատանքները մասնագետների եւ ուսանողների համար ծառայում են որպես սկզբնաղբյուր:

Երկրաբան, սեյսմոլոգ եւ հիդրոգրաֆիկ դոկտ. Մանվել Պերպերյանը Իրանի գիտության նշանավոր դեմքերից է: Նա բազմաթիվ մենագրությունների հեղինակ է:

Շարունակելի

ԱՔԱՆ 1372

ԱՐԱՔՍ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1993 ԹԻՎ 60

Թեհրանահայության պատմություն (8)

Թեհրանի հայոց գրադարանները

19-րդ դարի կեսերին, դպրոցների հիմնադրման հետ սկսվեցին հայոց գրադարանները:

Առաջին գրադարանները հիմնադրվեցին Թավրիզ, Նոր Ջուղա, Ռաշտ և Թեհրան քաղաքներում: Հայկական գյուղերում եւս եկեղեցիներին կից գոյություն ունեին գրադարաններ, որոնք գյուղերի հայաթափումից հետո քաղաք փոխադրվելով մեծ մասամբ համալրեցին եկեղեցիների գրադարանները:

1276 (1877) թ. Թավրիզի Ղալա շրջանում հիմնադրվեց հայկական առաջին անկախ գրադարանը:

Թեհրանի հայկական գրադարանները մինչև 1309 (1930)-ական թթ. ընդհանրապես կրկնված էին դպրոցներին, սակայն 1315 (1936) թվականին, երբ պետության հրամանով փակվեցին հայոց դպրոցները, «Հայ կանանց բարեգործական միության» ջանքերով այդ գրադարանների գրքերը հավաքվեցին ու կենտրոնացվեցին: Հետագայում, թեմական խորհուրդի որոշումով այդ գրքերը (3-4 հազար հատոր) «Հայոց ակումբի» տնօրինությանը հանձնվեց: 1349 (1970) թ. հիշյալ գրադարանի գրքերը 12 հազար հատորի էր հասնում, որոնք մեծ մասամբ հայերեն էին, բայց եւ կաշին պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն եւ ռուսերեն գրքեր: Իրանի հեղափոխությունից հետո այդ գրադարանը իր աշխատանքը վերսկսեց:

Հարկ է անդրադառնալ նաեւ «Սաքո» գրադարան-գրախանութին, որն իր ստեղծման հենց սկզբից (1312 (1933) թ.) գրքեր է տրամադրել ընթերցասեր հասարակության շնչին գումարների դիմաց: Այս գրախանութի տիրոջ եւ տնօրենի ջանադրությամբ այն դարձել էր ոչ միայն Իրանի այլեւ միջին-Ասիայի ամենախոշոր ու ակտիվ գրախանութներից մեկը, որի միջոցով էր հաճախ մատակարարվում ընթերցասեր հասարակության գրքերը: Այս գրախանութը մասնաճյուղեր ուներ նաեւ Իրանի տարբեր քաղաքներում: 1362 (1983) թ. մի հանձնախմբի կողմից կազմակերպվեց եւ նշվեց այս գրախանութի հիմնադրման 50-ամյակը:

Մշակութային միություններ եւ կազմակերպություններ

1260 (1881) թ. հիմնադրվեց Թեհրանահայ առաջին միությունը՝ «Հայ Թատերասիրաց միությունը»: 1263 (1884) թ. քաղվեց նաեւ այս Թատրոնի սրահը, որտեղ Թեհրանում եղած ժամանակ թեմ է բարձրացել հայ անվանի լեզվաբան Հ. Անառյանը: Հ. Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրաբանները» Թատրոնի մանուկ աղայի դերում:

Հայկական մշակութային առաջին միություններն ու ակումբները Իրանում կյանքի են կոչվել 1284-1290 (1905-1911) թթ.: Այս տարիների ընթացքում միություններ հիմնադրվեցին Իսպահանի Նոր Ջուղայում, Թեհրանում, Թավրիզում, ինչպես նաեւ Մասջեդ Սոլեյմանում եւ այլուր:

1286 (1907) թվականին կազմվեց «Հայ կանանց բարեգործական միությունը», իսկ 1310 (1930)-ական թթ. ազգային - մշակութային միություններ կյանքի կոչվեցին «Հայկական միություններ» ընդհանուր անվան ներքո:

«Թեհրանի հայոց ակումբ» (կամ միությունը) հիմնադրվել է 1297 (1918) թ., որն ունի սրահ եւ վանապան մշակութային հնարավորություններ: (1322) 1943 թ. իր աշխատանքն սկսեց

ԷԳԻԿ ԲԱՂԳԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

(Շար. նախորդ համարից)

ակումբի գրադարանը:

1336 (1957) թ. մի խումբ հայ երիտասարդների ջանքերով հիմնադրվեց «Գարուն» մշակութային միությունը, որտեղ հավաքվում էին գրականասերներ՝ բանախոսություններ ունենդրելու, գրական ժողովների մասնակցելու նպատակով: Այնտեղ երբեմն սույնադրվում էին ֆիլմեր եւ բեմադրություններ:

Թեհրանում կազմված մյուս միությունները, որոնք մեծ մասամբ այսօր եւս շարունակում են իրենց աշխատանքը հետեւյալն են.

Հայ կին միություն (հիմնադրված 1318 (1939) թ.)

Հայ մարզա-մշակութային «Արարատ» կազմակերպություն (հիմնադրված 1323 (1944) թ.)

Հայ ակումբ (հիմնադրված 1297 (1918) թ.)

Հայ գրողների միություն (հիմնադրված 1341 (1962) թ.)

Հայ Բարեգործական ընդհ. միության կանանց մասնաճյուղ-հիմնված 1314 (1935) թ.)

Հայ Մշակութային միություն- հիմնադրված 1321-1330 (1942-1951) թթ.)

Միտք միություն- հիմնադրված 1298-1306 (1919-1927) թթ.)

«Նոր էջ» գրական խմբակություն- հիմնադրված 1314-1359 (1935-1980) թթ.)

Թեհրանահայ գրական շրջանակ- հիմնադրված 1365 (1986) թ.)

Հայ մարզա-մշակութային «Սիւհան» միություն, «Ժառ Ազիզ» մարզական, Իրանահայ Ազգային-մշակութային միություն, «Արմեն» մշակութային միություն, «Արուվյան» մշակութային միություն, «Հ.Մ.Մ. Սանահին» միություն, Չարմահալի հայ գրականասիրաց միություն (Արաղանում 1309 (1930) թ., Թեհրանի մասնաճյուղը 1322 (1943) թ.), Ղարադաղի հայ մշակութային միություն, «Էրեբունի» մշակութային միություն, Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն, Հայ եկեղեցասիրաց կանանց միություն, Հայ համալսարանականների միություն, Հայ մշակութային կենտրոն, Հայկական ժողովրդային միություն 1365 (1986) եւ այլն:

Ոչ-մշակութային հայկական կազմակերպություններից կարելի է հիշատակել «Ավետիսյան» եւ «Գրիգորիս» բուժարանները, որոնք առ այսօր շարունակում են իրենց աշխատանքը:

Շարունակելի

ԱՋԱՐ 1372

ԱՐԱՔՍ

ՆՈՅ.ԳԵԿՏ. 1993 ԹԻՎ 61

Թեհրանահայության պատմություն (8)(9)

(Շար. ճախորդ համարից)

Թեհրանահայ մամուլ

Թեհրանահայ առաջին թերթերից կարելի է համարել «Շավիղ» եւ «Շարժում» շաբաթաթերթերը, որոնք լույս են տեսել 1273-76 (1894-1897) թթ.։ Ստորեւ բերվում է Թեհրանում հրատարակված մամուլի ցանկը՝ ներառյալ օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, ամսագրեր, տարեգրքեր եւ այլն։

Արժվյան- տարեգիրք (1361 (1982) թ.)
Արարատ- շաբաթաթերթ մշակութային, մարզական, «Արարատ» մարզականի պաշտոնաթերթ (1338-39 (1959-1960) թթ.)

Արաքս- նախկինում «Արաք», ամսագիր, մշակութային, հասարակա-գրական, (1366 (1987) թվականի մարտից)

Առավոտ- շաբաթաթերթ, (1338-39 (1959-1960) թթ.)

Արփի- գրական, գեղարվեստական ամսագիր, տնօրեն Թադեոսյան (1328-1332 (1949-1953) թթ.)

Արուս- միայն մեկ համար (1329 (1950) թ.)

Արշալույս- շաբաթաթերթ (1291 (1912) թ.)

Արմեն- գեղարվեստական, գրական, թատերական, տնօրեն Արթի Ավանիսյան (1343 (1964) թ.)

Արմենի- գրական ամսագիր, տնօրեն Անդրե S. Օհանյան (1328-34 (1949-1955) թթ.)

Արուսյակ- (1314-15, 1321 (1935-36, 1942) թթ.)

Ազդարար ճշմարտության- (1326 (1947) թ.)

Աստղ արեւելյան- շաբաթաթերթ (1277-75 (1893-1896) թթ.)

Աշխատանք- օրաթերթ (1325 (1946) թ.)

Ալիք- օրաթերթ, հասարակա-քաղաքական ու մշակութային, հրատարակվում է առաջօր (1320 (1931) թ.)

Ալիք երիտասարդական- երկշաբաթաթերթ (1348 (1969) թ.)

Ալիք ամսագիր- (1341-45 (1962-1966) թթ.)

Ալիք օրացույց- (1361 (1982) թ.)

Իրանի առավոտ- շաբաթաթերթ (1297 (1918) թ.)

Իրանի աշխատավոր- շաբաթաթերթ (1295 (1916) թ.)

Պարսկահայ տարեցույց- (1306-9 (1927-1930) թթ.)

Բանվոր- շաբաթաթերթ (1300-4 (1921-1925) թթ.)

Պահակ- տասնօրյա պարբերաթերթ 1330 (1951) թ.)

Պահակ- ամսագիր 1330-31 (մայիս 1951-օգոստոս 1952 թթ.)

Բորոխ- մանկա-պատանեկան շաբաթաթերթ (1319-21 (1940-1942) թթ.)

Բորոխ- երգիծական շաբաթաթերթ (սկսվում երկշաբաթաթերթ տնօրեն Գարագաշ 1296 (1917) թ.)

Փյունիկ- շաբաթաթերթ, հասարակա-քաղաքական եւ մշակութային (1358-61 (1979-1983) թթ.)

Ժախավել- շաբաթաթերթ, խմբագիր Միրզայան (1329-37 (1950-1958) թթ.)

Ժախավել- երգիծական ժողովածու (1321-23 (1942-1944) թթ.)

Չարենց- տարեգիրք, օրացույց (1367 (1983) թ.)

Ռաֆի- տարեգիրք, Տաճատ Պողոսյան (1348-49 (1969-1970) թթ.)

Ռաֆի- օրացույց, հրատարակիչ՝ Տ. Պողոսյան, այժմ Մարտիկ Պողոսյան (1320 (1941) թվականից)

Ռանչալար- հավանաբար կոմունիստների առաջին պաշտոն-

ԷԴԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

ՆՈՐ ՊԱՏԳԱՍ
ամսագրի անդրանիկ
համարի շապիկը
(Հունվար 1924)

նախերթը (1300 (1921) թ.)

Իրանի ռանչալար- շաբաթաթերթ (1300-2 (1921-1923) թթ.)

Սիման- իրանահայ ազգային-մշակութային միության պաշտոնաթերթ, ամսագիր (1361 (1982) թ.)

Շարժում- շաբաթաթերթ (1273-76 (1894-1897) թթ.)

Շավիղ- շաբաթաթերթ (1273-76 (1894-1897) թթ.)

Փաղափար- շաբաթաթերթ (1304-6 (1925-1927) թ.) տնօրեն Արամ Բեգյան

Գիտություն եւ արվեստ- (1325 (1946) թ.)

Գարուն- տարեգիրք, օրացույց (1362 (1983) թ.)

Գարուն- օրաթերթ (1324 (1945) թ.)

Կանթեղ- տարեգիրք, օրացույց, տնօրեն Հովհաննես Տ. Պետրոսյան (1338 (1959) թվականից սկսվում)

Լուսաբեր- ամսագիր, հրատարակիչ Աշոտ Մուրադխանյան (1328-50 (1949-1971) թթ.)

Լույս- երկամսյա հանդես (1322-24 (1943-1945) թթ.)

Մասիս- Իրանում առաջին հայկական օրացույց (1300 (1921) թ.) տնօրեն Հակոբ Ահեմյան, նախ Թավրիզում եւ ապա Թեհրանում է հրատարակվել։

Մեխյան- շաբաթաթերթ, տնօրեն Ա. Եղյանց (1303 (1924) թ.)

Մշակույթ- միայն մեկ համար 1323 (1944) թ.

Միություն-

Նայիրի- Օրացույց (1322 (1943) թվականից սկսվում) Սամուել Սարգիսյան եւ Սեպուհ Ամիրխանյան

Նոր Էջ- գիրք գրականության (1314-54 (1935-1975) թթ.)

Նավասարդ- պարբերագիր (1316-18 (1937-39) թթ.)

Նոր աղբյուր- ամսագիր (1321-27 (1942-48) թթ.)

Նոր այգ- շաբաթաթերթ (1330-2 (1951-53) թթ.)

Նոր խոսք- տասնօրյա հանդես (1309 (1930) թ.)

Նոր խոսք- շաբաթաթերթ (1358-59 (1979-1980) թթ.)

Նոր պատգամ- շաբաթաթերթ (1358-59 (1979-1980) թթ.)

Նոր պատգամ- ամսագիր 1303-1304 (1924-1925 թթ.)

Նոր քաղափար- խմբագիր՝ ղոկտ. Ղազար Ղազարյան (1307 (1928) թ.)

Նոր կյանք- շաբաթաթերթ (1301-6 (1922-1927) թթ.)

Նոր հասկեր- երկշաբաթաթերթ (1314-15 1935-1936 թթ.)

Վերածնունդ- շաբաթաթերթ եւ օրաթերթ (1309-32 1930-

ԱՄՀՄՄՆ 1372

ԱՐԱՔՍ

ՀՈՒՆՎԱՐ 1994 ԹԻՎ 62

Թեհրանահայության պատմություն (10)

(Շար. ճախարհ համարից եւ վերջ)

Հայերի դավանանքը

1. Լուսավորչական հայեր. Հայերի քաղաքական մեծամասնությունը Լուսավորչական եկեղեցուն են պատկանում, որը հայոց հնագույն ու գլխավոր եկեղեցին է համարվում:

2. Կաթոլիկ հայեր. Կաթոլիկ հայերը Վատիկանի Պապին են ենթակա, քայլ եւ մոտ հարաբերություն ունեն Լուսավորչական հայերի հետ:

3. Ծաթաթական հայեր. Մի խումբ ամերիկացի քահանաներ հիմնադրեցին այս եկեղեցին, որին հետեւում են փոքր թվով հայեր:

5. Կրեմլիտ հայեր. Կաթոլիկ եկեղեցու մասնաճյուղերից է. որի առաջին քահանաները 1004 թ. (1625 թ.) Կրեմլ լեռից թեհրան եկան, եւ նրա հետեւորդները փոքրամիջ են:

6. Բողոքական հայեր. Ամերիկացիներն են այս եկեղեցու հիմնադիրը համարվում, որոնց կենտրոնատեղին Ավետարանական եկեղեցին է, որը գտնվում է Միլվաքուշաքիստ պողոտայի վրա՝ Ջոնհուրի պալատայից ներքե:

Իրանում առկա են երեք Լուսավորչական թեմեր.

1. Նոր Ջուղայի եւ Հնդկաստանի թեմ, որի կենտրոնատեղին Նոր Ջուղայում է:

2. Թեհրանի եւ շրջակա քաղաքների թեմ

3. Ատրպատականի թեմ

Թեհրանի թեմի մեջ են մտնում Թեհրան (շրջակա գյուղերով), Անշալի, Ռաշտ, Մաշհադ, Վանաք եւ Ջերմանշահ քաղաքները: Այս թեմը կանգնի է կոչվել 1323 թ. (1944 թ.) սեպտեմբերին, մինչ այդ Իսֆահանի Նոր Ջուղայի թեմի մաս էին կազմում: Սույն թվականին էջմիածին կաթողիկոսության կողմից Թեհրան ուղարկվեց վարդապետ Վահան Կոստանդյանը, որը մի կարճ ժամանակից հետո (1324-ի (1945) հունվարից մինչեւ հունիս) որպես Իրանի եւ Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ, Նոր Ջուղա գործուղվեց եւ որին փոխարինեց առաջնորդ Ռուբեն Դրամյանը, սկսյալ (1324 թ. (1945 թ.) հունվարից մինչեւ 1327 թ. (1948 թ.) դեկտեմբերը): Բացի էջմիածնից հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստ դարձավ Նաեւ Լիթանի Անթիլիս քաղաքը: Սկսած 1339 (1960) թվականից, երբ կապը էջմիածնի հետ խզվեց, թեմի առաջնորդները ուղարկվում են Անթիլիսի կաթողիկոսության կողմից: Հենց նույն թվականից Թեհրանի թեմի առաջնորդ է դարձել Ս. Դրամյանը: Արքեպիսկոպոս Մանուկյանը:

Հարկ է հիշատակել, որ եկեղեցուն կից աշխատում է Նաեւ թեմական խորհուրդը, որի անդամները ընտրվում են ժողովրդի միջոցով: Ըստ օրենքի առաջնորդը եւս ընտրվում է

ԷԳԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԿ)

Նույն խորհրդի կողմից, որին հաստատում է կաթողիկոսը:

Թեմական խորհրդի 74 հոգվածից քաղկապած կանոնադրությունը մշակվեց 1314 (1935) թվականին (Իրանի արդարադատության նախարարության առաջարկով) եւ կաթողիկոսի հաստատմանը արժանացավ 1316 (1937) թվականի մայիսի 21-ին, որը եւ պարսկերեն թարգմանությամբ արդարադատության նախարարությանը ներկայացվեց:

Թեհրանի հայոց եկեղեցիները

Թեհրանի հնագույն եկեղեցին կառուցվել է 1147 (1768) թվականին: Ներկայիս Թեհրանի հայոց եկեղեցիները հետեւյալն են.

Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին որը կառուցվել է 1317-1324 թթ. (1938-1945 թթ.) Միլվաքուշաքիստ պողոտայի վրա Ջոնհուրի պողոտայից վերեւ:

Սուրբ Գեորգ եկեղեցի 1169-1174 թթ. (1790-1795 թթ.) Դարվապե Ղազվինում:

Սուրբ Թադեոս Բարդուղիմեոս եկեղեցի 1147 թ. (1768 թ.) վերակառուցվել 1199 թ. (1820 թ.) դարվապե Հապրաթե Արդուկաչինում:

Սուրբ Թարգմանչաց եկեղեցի 1347 թ. (1968 թ.) Վահիդիեում:

Սուրբ Մինաս եկեղեցի 1231 թ. (1852 թ.) վերանորոգվել 1254 թ. (1875 թ.) Վանակում:

Սուրբ Հովհաննես մատուռ 1317 թ. (1938 թ.) Դուլաք հանգստարանում:

Սուրբ Սարգիս եկեղեցի 1343-1349 թթ. (1964-1970 թթ.) Ջարմինաս Ջանդ պողոտայի վրա:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 1361 թ. (1982 թ.) Մաշիդիեում:

Ս. Ստեփաննոս մատուռ 1353 թ. (1974 թ.) Նոր Բուրաստանում:

Ս. Վարդանանց, եկեղեցի Հեշմաթիեում:

Կաթոլիկ հայերը նույնպես Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի ունեն, որը հիմնադրվել է 1329-1333 թթ. (1950-54 թթ.):

Բողոքական հայերի եկեղեցին եւս հիմնվել է 1325 թ. (1946 թ.) Ս. Հովհաննես անունով:

Կրոնական մյուս դավանանքները, նույնպես ունեն առանձին աղոթարաններ ու եկեղեցիներ:

Վ Ե Ր Ջ

«Թեհրանահայության պատմություն» հոգվածաշարում տեղ գտած վրիպումները

Համար	Էջ	Սյուժե	Պարբերություն	Տող	Միավ	Էջ
56	10	Բ	2	12	Արամը Զահ Սրասում	Արամը (կամ Զահ Սրաս) Սեյդ Խանդանում
56	10	Բ	2	9	Արամը (կամ Սրովյան) Սեյդ Խանդանում	Արամ (կամ Սրովյան)
56	18	Բ			Ըստ հոգվածի խոստումին պետք է տպագրվեր հայկական դպրոցների վիճակագրույցը	
---					որ տեղի սղության պատճառով չի տպագրվել	
58	10	Մ	5	1	Թեհրանահայության	Իրանահայություն
59	10	Բ	1	1	Ալեքսանդր Սնայան	Ալեքսանդր Արեյան
61	11	Մ	6	9	«Ջավահան»	«Ջավահայ»

Բացառություն թերթիս համար 59-ից սկսյալ հոգվածները պիտի համարակալվեն 7,8,9 եւ սույն համարը որ 10-ը եւ վերջին քաթիճն է:

Իրանահայ տպագրություն

Դոկտոր Էդիկ Բաղդասարյան

Խաչատուր վրդ. Կեսարացին, համարվում է Նոր Զուղայի Ամենաիրկիչ վանքի արժանավոր ու ժրջան առաջնորդներից մեկը, որը թեև հետագայում եպիսկոպոսական աստիճան է ստանում, սակայն մեր գրականության մեջ հիշվում է վարդապետական աստիճանով:

Կեսարացին 1620 թվականից առաջ, Մովսես կաթողիկոսի կոնդակով, որպես նվիրակ գնում է Նոր Զուղա եւ լինելով գործունյա եւ եռանդուն երեսասարդ հոգեւորական, ի նկատի ունենալով Ն. Զուղայի թեմի առաջին առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի ծերությունն ու տկարությունը, Կեսարացին 1620 թվականին ստանձնում է առաջնորդական պաշտոնը, զարկ տալով տեղի կրթական գործին՝ Նոր շունչ ու եռանդ բերեց Զուղայի հայրենիք:

Կեսարացին որպես նվիրակ 1630թ. անցնում է Լեհաստան եւ Եվրոպայում ծանոթանում գրքերի տպագրությանը, ուստի Նոր Զուղա վերադառնալիս, լծվում է հայերեն գրքերի տպագրության դժվարին գործին:

Տպարանի ստեղծման գործերը սկսվում են 1936 թվականին, որին մասնակցում են վանքի ողջ միաբանութունը, ուստի տնային միջոցներով պատրաստում են մամուլ, թուղթ, մեղան, տառեր եւ ձեռնարկում գործը գլուխ բերելու, որի աշխատանքները տեւում են մեկ տարի եւ հինգ ամիս եւ 1638 թվականին տպագրվում է Նոր Զուղայի առաջին գիրքը՝ «Սաղմոս»-ը:

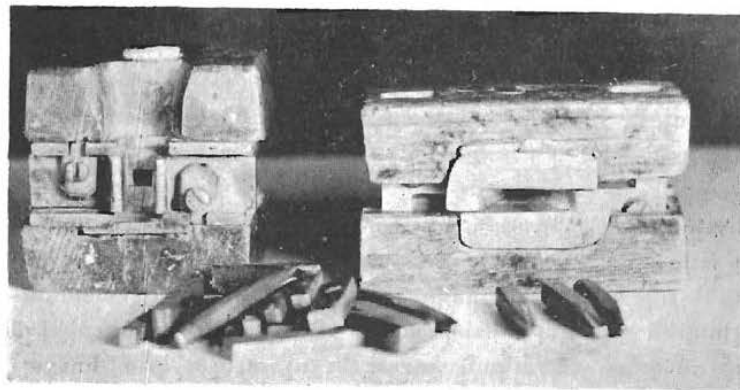
Խաչատուր Կեսարացու տպարանում տպագրվել են չորս գիրք, հետեւյա կարգով.¹

1-«Սաղմոս ի Դավիթ», 1638թ.

2-«Հարանց Վարք», 1941թ.

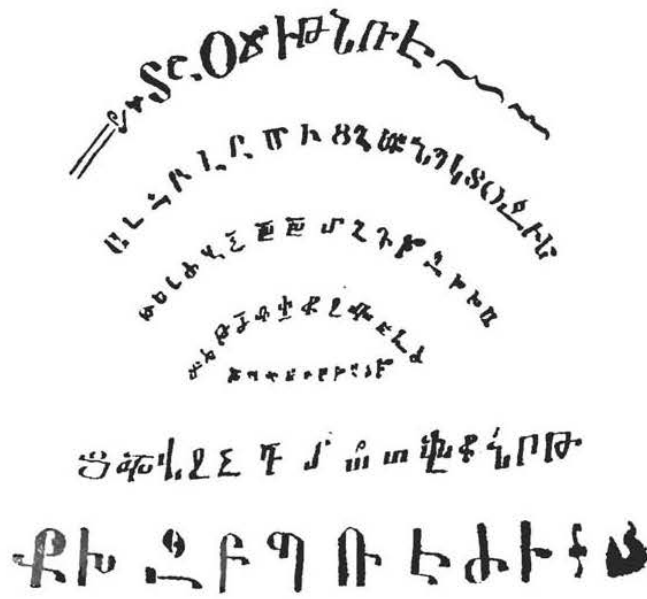
3-«Խոհրդատետր», 1641թ.

4-«Ժամագիրք Ատենի», 1642թ.

Առաջին տպարանից տառաշար կաղապարների նմուշներ

¹ - Լ. Գ. Մինասյան. Նոր Զուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը. Ն. Զ., 1972թ., էջ 16:

Առաջին տպարանից տառատեսակներ

Ա. Ամենաիրկյան վանքի առաջին տպարանի մնացած տառատեսակներից

«Աստուծոյ ի Դավիթ» գիրքը, մինչեւ 1968թ. անձանոթ էր ու անհայտ: Նրա միակ օրինակը գտնվում է Օքսֆորդի Համալսարանի Բոդլիան գրադարանի (Bodleian Library) Հայկական բաժնում²:

² - Գիրքը Հայտնաբերվել է 1968թվականին, գրադարանի արեւելյան բաժնի վարիչ պր. Դեյվեդ Բարրետտի կողմից:

Նոր Ջուղայում տպագրության գործը 1638 թ. սկսվելու մասին հիշված է նաեւ Կալկաթայում տպագրված 1846 թվականի օրացույցի մեջ (էջ 23), ուր «Համառօտ ժամանակագրութիւն» վերնագրի տակ ասված է. «Սկիզբն տպագրութեան Հայոց ի Նոր Ջուղայ, ձեռամբ Քաջատուր եպիսկոպոսի 1638»:

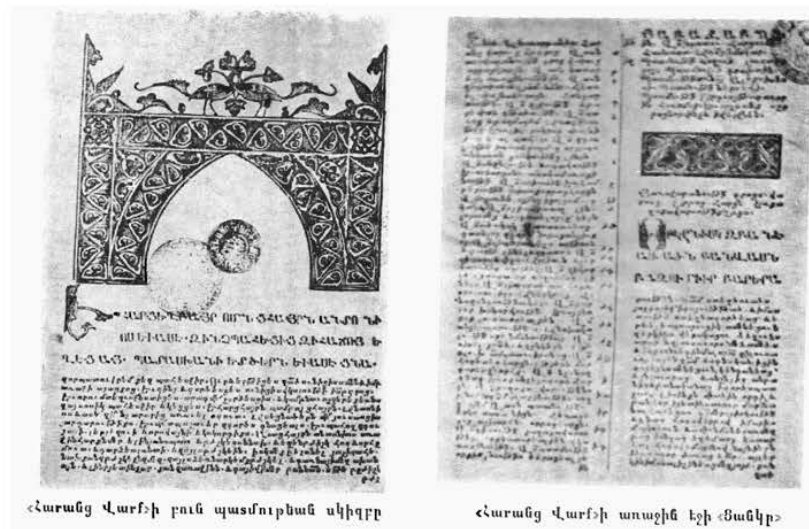
1638թ. տպագրված «Մաղմոս»ի առաջին էջը

Գիրքն ունի շուրջ 250 էջ 15.2X8.5 սմ. ծավալով չարվածք: Ձուրկ է անվանաթերթից: Առաջին էջի վերելում ունի մի ճակատադարդ, որի ներքեում որպես խորագիր գրված է «Մաղմոս ի Դավ(ի)թ»:

Մեծատառերը տպված են երկաթագրերով, իսկ որոշ գլխատառեր՝ հավքագրերով³:

«Հարանց Վարք»-ը (1641թ.) հոգեւոր հայրերի՝ ճգնափորների կյանքն ու մի շարք մոլորեցուցիչների ու խրատական գրվածքների ժողովածու է, եւ իր տեսակի մեջ մի կոթողական գործ է, նորահիմն մի տպարանի համար:

³ - Բաժնի տպագիրք. 1970թ., էջ 305:

«Լաւրանց Վարդի» բուն պատմութեան սկիզբը

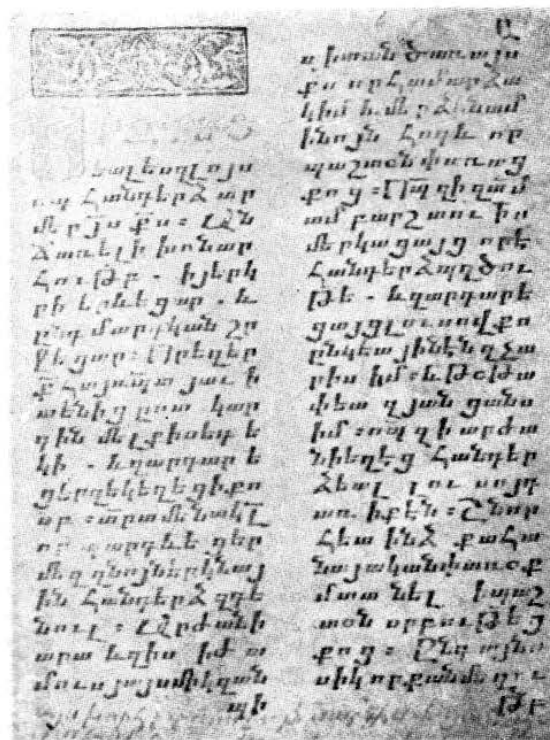
«Լաւրանց Վարդի» առաջին էջի «Յանկը»

Գրքի ծավալն է 24.5X8.5 սմ., շարվածքը՝ 17X12.5 սմբ.: Ունի 705 էջ, երկսյունակ տպագրութիւն: Էջերը համարակալված են հայկական թվանշաններով՝ Ա-ՉԵ (1-705)⁴:

«Խորհրդատետր»-ը կամ «Պատարագամատուցը» Խաչատուր Կեսարացու տպագրված երրորդ գիրքն է (1641թ.): Գիրքը վաղուց ծանոթ է եղել հայ բանասերներին, սակայն հայտնաբերվել ու լրիվ նկարագրվել է 1960-ական թվականներին: Գիրքը բաղկացած է 48 էջերից եւ համարակալված է հայկական թվանշաններով՝ Ա-ԽԷ (1-47), էջ 44 եւ 45 միջեւ ընկած էջը համարակալված չէ: Գրքի ծավալն է 17X12.5 սմ.⁵:

⁴ - Լ. Գ. Մինասյան. Նշվ. աշխ., էջ 22

⁵ - Նույն տեղում. էջ 25-26:

«Խորհրդատես»ի առաջին էջը

1641թ. «Խորհրդատես»ի առաջին էջը

«Ժամագիրք Ատենի»-ն կամ իր ընդարձակ խորագրով՝ «Սաղմոսացն Դավթի եւ կարգավորութուն հասարակաց աղոթից եկեղեցյացոց Հայաստանյաց» գիրքը տպագրվել է 1642թ.: Այստեղ աշխատանք է տարվել խոշորացնելու տառերը: Գիրքը պարունակում է 695 էջ, որոնք համարակալված են հայկական թվանշաններով Ա-ՈՂԴ (1-694 եւ չհաշված 1): Շարվածքի ծավալն է 13X17: Սաղմոսն սկսվում է մոռացությամբ մի չհամարակալված էջից⁶:

⁶ - Նույն տեղում. էջ 28:

Մի էջ «Ժամագիրք Ասեմի» գրքից

Ջուղայի տպարանը զարգացնելու եւ լավ ու նոր հիմքերի վրա դնելու համար, խաչատուր Կեսարացին, առաջին գրքի տպագրութիւնից հետո իր աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես վրդ. Քթրչենցին ուղարկում է Եվրոպա, տպագրական անհրաժեշտ աշխատանքներին ծանոթանալու եւ նոր գիտելիքներով ու մամուլով վերադառնալու համար։ Նա ամբողջ յոթ տարի՝ 1639-1646թթ. շրջում է Եվրոպայի դանադան երկրներ՝ Վենետիկ, Հռոմ եւ Եւրոպ. եւ կանգ է առնում Լիւթոնո քաղաքում, որ 1644թ. տպագրութեան է հանձնում «Գիրք եւ Սաղմոսք Դավթի որ եւ Սաղմոսարան կոչվի» գրքուկը եւ ուղարկում իր ուսուցիչ խաչատուր Կեսարացուն։

Հովհաննես վարդապետը 1646 թ. վերադառնում է նոր Ջուղա իր հետ բերելով Մամուլ ու տառեր։ Սակայն իր ուսուցիչը արդեն վախճանվել էր։ Նա 1647-50 թվականին տպագրում է երեք անուն գիրք։ Նրա Եվրոպայից բերած մամուլից կամ տպագրական է երեք անուն գիրք։ Նրա Եվրոպայից բերած մամուլից կամ տպագրական պարագաներից, այժմ մնում են միայն տառերի մայրեր եւ մի շարք պղնձյա քլիշեներ։

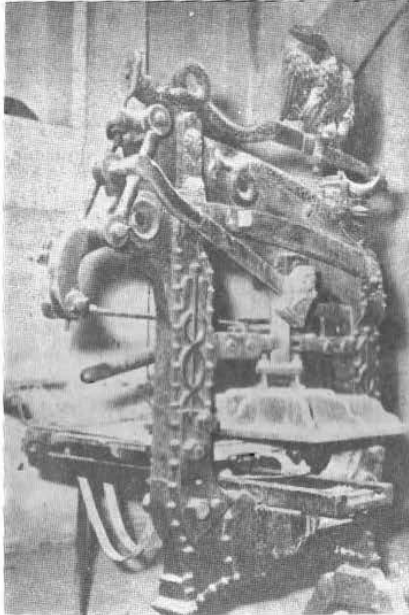
Հովհաննես վարդապետը հեռանալով Նոր Ջուղայից, մեկնում է Սբ. Էջմիածին եւ եպիսկոպոս ձեռնադրվում, ուստի տպագրական գործը Նոր Ջուղայում դադարում է մինչեւ 1687թ.։ Ստեփանոս առաջնորդի ժամանակ, Առաքելական եւ Կաթողիկէ եկեղեցիների միջեւ խիստ վեճ եւ անհամաձայնութիւն է ծագում, ուստի կրկին կարգի է բերվում Հովհաննես վարդապետի Եվրոպայից բերած մամուլը եւ տպագրվում երեք գիրք։

Դրանից հետո, Վանքի տպարանը շուրջ երկու դար (184 տարի) փակ մնալուց հետո, կրկին աշխատանք սկսում է 1872թ.։ Տպարանի երրորդ մամուլը նվիրում է Ջուղայեցի վաճառական

Ջավաբնակ Մանուկ Հորդանանյանը 1844թ. (աղջկանց դպրոցի հիմնադիրը): Այն օգտագործվում է մինչև 20-րդ դարի սկիզբները, որից հետո որպես մաշված ու հնացած մամուլ դրվում է պահեստ:

Նոր Թանգարանի կառուցումից հետո, այժմ այն դրվել է ցուցադրության: Պատրաստված է 1841թ. եւ կոչվում է «Արծիվ»:

1904 թ. Թումանյան եղբայրների Առեւտրական տունը, իրենց հանգուցյալ եղբոր՝ Հովսեփ Թումանյանի հիշատակին, Վանքի տպարանին նվիրում է ժամանակակից արդիական մամուլ, իր բոլոր հարմարություններով: Այն աշխատում է մինչ օրս:

1844 թ. Մանուկ Հորդանանյանի նվիրած մամուլը

1971 թ. Հոկտեմբերին, տիկ. Վիկտորիա Շահբաղյանը իր միակ որդու հիշատակին տպարանին նվիրեց գերմանական «Հայդլբերգ» մականիշի ինքնաշխատ արդիական մամուլ: Իսկ նրա եղբոր՝ Սարգիս Մարտինի կողմից տպարանին նվիրվեց արդիական մի կտրիչ մեքենա⁷:

Այսպեսով, Նոր Ջուղայի տպարանը դարձավ առաջինը ամբողջ Իրանում եւ միջին Արեւելքում, իսկ հայկական աշխարհում 7-րդը այսպես.

1-Վենետիկ 1512

2-Կ. Պոլիս 1567

3-Հոտմ 1584

4-Լվով 1616

5-Միլան 1621

⁷ - Նույն տեղում. էջ 80-85:

- 6-Փարիզ 1633
7-Նոր Զուղա 1636
8-Լիվոռնո 1643
9-Ամստերդամ 1660
10-Մարսել 1673
11-Զմյուռնիա 1676
12-Լալպցիզ 1680
13-Պադուա 1690
14-Լոնդոն 1736
15-Էջմիածին 1771 (առաջինը Հայաստանում)
16-Մադրաս 1772
17-Տրիեստ 1776
18-Պետերբուրգ 1781
19-Նոր Նախիջևան 1786
20-Աստրախան 1796
21-Կալկաթա 1796
22-Բոմբեյ 1810
23-Վիեննա 1812
24-Մոսկվա 1820
25-Թիֆլիս 1823
26-Շուշի 1828
27-Երուսաղեմ 1833
28-Պարտիզակ 1848
29-Շամախի 1856
30- Նյու Յորք 1857
31-Վան 1858
32-Թեոդոսիա 1859
33-Մանչեստր 1863
34-Մոնչ 1863
35-Կահիրե 1865
36-Սերասոիա 1871
37-Բաքու 1872
38-Գանձակ 1874
39-Ռոստով 1875
40-Երևան 1876
41-Ալեքսանդրապոլ 1876
42-Ֆուքչան 1877
43-Եվդոկիա 1883
44-Վարնա 1884
45-Ալեքսանդրիա 1888
46-Ախալցխա 1888
47-Թավրիզ 1889
48-Նոր Բայազետ 1890

- 49-ժնե 1891
- 50-Ռոսթոկ 1891
- 51-Աթեն 1892
- 52-Թեհրան 1894
- 53-Բոստոն 1899⁸

Նոր Զուղայի Սր. Ամենափրկիչ վանքի տպարանում 1636-1972 թթ. ընթացքում լույս են տեսել 396 անուն գիրք ու գրքուկներ, որոնց կարելի է բաժանել հետևյալ վեց խմբերի.

- 1-գիրք ու գրքուկ
- 2-օրացույց
- 3-տեղեկագիր
- 4-կանոնադրություններ
- 5-պարբերականներ
- 6-զանազան

Գրքեր օրինակ՝ «Հարանց Վարք», «Աստվածաշունչ» եւ այլն, իսկ առաջին օրացույցը տպագրվել է 1863 թվականի համար, (տպագրված 1862թ.) Տեր Դիոնիսիոս Տեր Շղիազարյանի ձեռքով: Ապա 1878 թվականից, հաջորդաբար լույս են տեսել վանքի օրացույցները, այդ ընթացքը ընդհատվել է 1893-1897 թթ. եւ 1939-1944թթ. երկրում տիրող աննպաստ պայմանների հետեւանքով: Մինչ 1972 թ. օրացույցների թիվը հասնում է 84-ի: Վանքի տպարանում տպագրվել են զանազան տեղեկագրեր, սակայն հաջորդականությունը տպագրվողները եղել են «Տարեւոր Տեղեկագիր» (1880-1930թթ.), Նոր Զուղայի ազգային հաստատությունների «Տարեկան հաշիվ»-ները 1893-1926 թթ. եւ «Ազգային դպրոցների տեղեկագիր» 1899-1917 թթ.: Տպարանում հաճախակի տպագրվող գրքերից էին կանոնադրությունները:

Վանքի տպարանում տպագրված առաջին պարբերականը «Նոր Զուղայի լրաբեր»-ն է որ լույս է տեսել 1904-1908թթ. Թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանի խմբագրությամբ: Հրատարակվել է 45 համար: Այստեղ է տպագրվել նաեւ Նոր Զուղայի «Բոյ սկսուտ» միութեան «Ընկեր ամսագիրը» 1920թ. որից լույս է տեսել միայն երեք համար. Զուղայում տպագրվել են նաեւ վիմատիպ ամսագրեր:

Բացի վերոհիշյալ առարկաներից, այստեղ տպագրվել են զանազան հայտարարություններ, կոնդակներ, ծանուցումներ, ազգեր, ստացագրեր, հրավերագրեր, այցեկարտեր եւ այլն⁹:

Նոր Զուղայում աշխատել են նաեւ այլ հայկական տպարաններ, նրանք են «Լազարիստ» եւ «Ստեփանյան» տպարանները: Վերջինս պատկանում էր դոկտ. Հովհաննես Ստեփանյանին եւ եղբայրներին, եւ հավանաբար աշխատել է 1945 թվականից եւ շարունակել է «Լազարիստ» տպարանի գործը:

Նոր Զուղայի տպարանը գեոեւս 1904-թվականից ունեցել է նաեւ պարսկերեն ու լատիներեն տառեր¹⁰:

⁸ - اسماعیل رایسن. اولین چاپخانه ایران. تهران: ۱۳۴۷، ص ۱۷.

⁹ - Լ. Գ. Մինասյան. նշվ. աշխ., էջ 69-71:

Նոր Զուղայի վանքի տպարանում տպագրված հատուկ արժեք են ներկայացնում Հ. Տեր Հովհաննիսյանի «Պատմություն Նոր Զուղայի...» (հ. 1-2, 1880-1881), Ա. Աթախյանի «Մալմաստ» (1906), «Փերիաի Աշուղները» (1964), Է. Մանճիկյանի «Հովհաննես կաթողիկոս Օփեցի» (1967), Հ. Ալահվերդյանի «Դեւ (Մարգար Ղարաբեգյան) եւ իր պոեզիան» (1972) եւ այլ աշխատություններ: 1979 թվականից հետո տպագրվել են հարյուրավոր գրքեր հայերենով եւ պարսկերենով հայոց պատմության եւ մշակույթի մասին:

Սպահանի պարսկական տպարաններից «Դադ» տպարանում եւս տպագրվել են մի քանի հայերեն գրքեր, ինչպես եւս մի քանի տարի վանքի եկեղեցական օրացույցը, Նոր Զուղայում տպագրվել են նաեւ մի քանի այլ գրքեր, որոնց տպարանը անորոշ է:

Նոր Զուղայում տպագրված գրքերի թիվը (1638-2000թթ.) եղել է 381 անուն գիրք:

¹⁰ - Լ. Գ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 144:

Թավրիզի տպարանները

Ինչպես արդեն հիշատակվել է, Թավրիզում եւս եղել են մի քանի տպարաններ, հայկական եւ ոչ հայկական, որոնցում տպագրվել են հայերեն գրքեր:

Այդ տպարաններից առաջինն եղել է «Արամյան» դպրոցի տպարանը որ հիմնվել է 1888 թվականին, որին հետո թերեւս փոխարինել է Ատրպատակնի Հայոց Թեմականի կամ Առաջնորդարանի տպարանը:

Թավրիզում որոշ շրջան գործել են նաեւ «Իրան», «Փարոս» եւ այլ տպարաններ, որոնց մասին չառ բան չգիտենք:

Հրաչյա Աճառյանը իր «Կյանքիս Հուշերից»¹¹ գրքի մեջ հիշատակում է, որ Ատրպետը Թավրիզում ուներ մի տպարան, ուր տպագրում էր իր գրքերը: Ատրպետի գրքերը տպագրվել են «Ատրպատականի թեմական տպարան»-ում, մեր կարծիքով հենց նույն տպարանն է, որ Աճառյանը վերագրել է Ատրպետին:

«Իրան» տպարանի ո՞ւմ պատկանելը չգիտենք, բայց «Փարոս»-ը ըստ երեւույթին պատկանել է Մելքոն Շահբաղյանին:

Թավրիզի «Արամյան դպրոց»-ի տպարանը օրվա Առաջնորդ Ստեփանոս արքեպ. Մխիթարյանի գլխավորին ընդառաջելով, նվիրել է Մոսկվայարնակ Հովհաննես Հովնանյանը 1888 թվականին, որով կառուցվել է երկու սենյակով մի տպարանի շենք, որի ճակատին տեղադրվել է մի մարմար քար, հետեւյալ արձանագրութեամբ:

«1889 ամի տեառն ՌԹԼԸ- Հայոց կառուցան հիւսիսակողմն շինւածն Առաջնորդարանի ուր եւ զառաջին հաստատեցաւ հայկական տպարան ընծայեցեալ աղնուական Աղա Յովհաննիսէ Ս. Հովնանեանց բնակիչի Մոսկուա քաղաքի, ջանիւք եւ աշխատութեամբ Առաջնորդ վիճակին Հայոց Ատրպատակնի Տ. Ստեփանոսի Արհի եպիսկոպոսի Մխիթարեան Շիրակացւոյ»¹²:

Թավրիզում եղած մյուս տպարաններն են «Իրան», «Ումիդ», «Սաադետ» եւ «Փարոս» որոնցում տպագրվել են հայերեն գրքեր:

Այնտեղ եղել է նաեւ մի «Եղբայր Գորոյանց վիմագրատուն» որտեղ 1889 թվականին տպագրվել է «Բողոք» խորագրով 16 էջանոց մի փոքրիկ գրքույկ¹³:

Ստորեւ բերում ենք օրինակներ այդ տպարաններում տպագրված գրքերի ցանկը, ըստ տարիների.

Արամյան դպրոցի տպարան

1-«Ատրապատկություն Ս. Գեորգա (Մուղնի), 1889թ.

2-Կանոնադրություն հակալկոլական ընկ. Պարսկաստանի

Դավրեթ 1900թ. տպարան Թավրիզու Հայոց Արամյան դպրանոցի, էջ՝ 5, ծավալ՝ 11.2X17.8 սմ.

3-Տեղեկագիր եւ հաշվեկշիռ 1900-1901 տարեշրջանի Թավրիզի Հայ Բարեգործական Ընկերության

Դավրեթ 1901թ. տպ. Արամյան դպրոցի, էջ՝ 20, ծավալ. 15X20 սմ.

¹¹ - Կյանքիս Հուշերից. Երեւան, 1968թ. էջ 288:

¹² - «Պատմութ. Արամեան դպրոցի». էջ 83-84:

¹³ - Թեմականի տպարանում տպագրվել են նաեւ պարսկերեն գրքեր թարգմանված հայ գրականությունից:

Ատրպատականի հայոց թեմական տպարան

1889

1-Ստորագրություն հռչակվող վանա սբ. Գեորգյոյ ի Մուղնի
Ստեփանոս եպիսկ. Մխիթարյան Շիրակացի Ղազար 1889թ. Հառաջնորդական
տպարանի Հայոց էջ 40, ծավալ 15X21 սմ.

1890

2-Ալմաստ

Ատրպետ

Թավրիզ 1890թ. տպ. Ատրպետ. Հայոց թեմական էջ 348

3-Հոգի եւ Մարմին

Արեքսանդրի Բեն

ռուս. թարգմ. Ստեփ. եպիսկ. Մխիթարյան Շիրակացի նվիրված բժ. Կարապետ

Մխիթարյանի հիշատակին Ղազար 1900թ. էջ 138+10 ծավ. 16X21.5 սմ.

1903

4-Ատրպետականի Հայոց հիմնական եւ Հայաստանյայց եկեղեցու ծխական
կանոնադրություն

Թավրիզ, 1903թ. տպ. արագատիպ թեմականի Հայոց Ատրպատականի, հիշատակ
Վաղամեռիկ Եղիսաբեթ Միրզաբեկյանի

էջ 66+8+4, ծավ. 11.5X17 սմ.

1904

5-Դիմակներ

Ատրպետ

Թավրիզ 1904թ. Ատրպ. թեմ. տպարան էջ 168

ըստ Լ. Գ. Մինասյանի կազմած մատենագրություն ցանկի, Թավրիզի տպարաններում
հրատարակվել են հետեւյալ թվով գրքեր. (սկզբից մինչ 2000թ.)¹⁴

1-Արամյան դպրոցի տպարան	3 անուն գիրք
2-Ատր. Հայոց թեմի թեմի թեմական տպարան	64 » »
3-Իրան տպարան.	7 » »
4-Ումիդ »	1 » »
5-Սաադեթ »	1 » »
6-Փարոս »	9 » »
7-Վիմագիր »	2 » »
8-անորոշ տպարան	1 » »
ընդհանուր.	88 անուն գիրք

¹⁴ - Լ. Գ. Մինասյան. Հայ տպագիր գիրքը Իրանում 1638-2000: էջ 43-58:

Թեհրանի հայ եւ պարսիկ տպարանները որոնք հայերեն գրքեր են տպագրել

Թեհրանը թեեւ տպարան ունենալու խնդրում, իրանահայ տպարանների մեջ բռնում է երրորդ տեղը, բայց իր ունեցած տպարանների քանակի եւ տպագրած գրքերի խնդրում, բռնում է առաջին տեղը:

Թեհրանի հայկական առաջին տպարանը հիմնվել է 1890 թ., «Թեհրանահայ ուսումնասիրաց ընկերության» ջանքերով եւ որին ըստ եղած դիմումների, իր նյութական օժանդակությունն են բերել Ջավահիրը, որի պատճառով էլ նորահաստատ տպարանը անվանվել է «Ջավահայ տպարան»:

Այս տպարանը հետո անցել է Անդրեաս Բեկնաղարյանի ձեռքը, որտեղ եւ 1894 թվականին տպագրվել է Իրանահայ առաջին պարբերականը՝ «Շավիղ»-ը:

Թեհրանում տպագրված մեզ ծանոթ առաջին հրատարակությունը պարսկահայ անդրանիկ պարբերական Շավիղ շաբաթաթերթին է, սկսված 1894 թվականի հունվարի 1-ից: «Շավիղ»-ի վրա տպարանի անուն չի նշանակված, սակայն կասկածից դուրս է, որ նա տպագրվում էր Ջավահայ տպարանում, որն այդ ժամանակ փաստորեն անցել էր նրա արտոնատեր հրատարակիչ Անդրեաս Բեկնաղարյանի ձեռքը: Թեհրանի հաջորդ թերթի՝ «Աստղ Արեւելյանի» վրա արդեն Ջավահայ տպարան է նշանակված: Ջավահայ տպարան է նշանակված նաեւ Վաղարշակ Բժշկյանի կողմից կազմված 1897 թվականի օրացույցի վրա, որից մի օրինակ գտնվում է Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչյան Վանքի գրադարանում¹⁵:

63. ՇԱՎԻԳ

«Շավիղ»-ի վերատպությունը (բնագիրը 22 սանտիմետր է)

Հետագայում Թեհրանում հիմնվել են այլ տպարաններ, որոնցից մի քանիսը գործել են որոշ շրջան եւ հետո դադարել, ներկայում կան հայկական մի քանի տպարաններ, ստորեւ բերում ենք դրանց եւ դադարածների ու հայերեն գրքեր տպագրած պարսկական տպարանների ընդհանուր ցանկը¹⁶:

Ա. Հայկական տպարաններ

¹⁵ - Ջանի Հանանյան. Թեհրանի առաջին հայկական տպարանը..., Բաֆֆի տարեգիրք. 1970/թ., էջ 277-283:

¹⁶ - Լ. Գ. Մինասյան. Հայ տպագիր գիրքը Իրանում. էջ 61-63:

1. Ալիք
2. Անի (Նախույթին) (1956-1980)
3. Անի
4. Արաքս
5. Երազ Հրատարակչություն
6. Թեհրան
7. Մոդերն (Ջադիդ)
8. Նայերի
9. Նոր հասկեր
10. Նուրբախչ (Մասիս) (1955)
11. Ջալալադ (1890)
12. Վերածնունդ-Բորոխ (1933-1953)
13. Փարոս (1901-1963)
14. Ֆարարի
15. Բանվոր

Բ. Պարսկական տպարաններ

1. Աղար
2. Ալվան
3. Բանք Մելլի
4. Բոսֆոր
5. Գարուն
6. Գիթի
7. Գիլան
8. Գուտենբերգ
9. Դանեշ
10. Դաֆթարե Ֆաննի Չափ
11. Էթեղաթ
12. Էքո
13. Թադվիմ
14. Իրանշափ
15. Խադամաթ
16. Խալամ
17. Խոռոամ
18. Խոդաբար
19. Խուշե
20. Ղազալ
21. Մազահերի
22. Մաջլես
23. Մեսրահ
24. Նեզարեսթան

- 25.Նեղա
- 26.Ռադի
- 27.Ռամին
- 28.Ռովչանայի
- 29.Ջափթար
- 30.Սարվ
- 31.Սեքքե
- 32.Վահիդ
- 33.Օմիդ
- 34.Քարուն
- 35.Օթադե Ջափ
- 36.Օֆսեթ
- 37.Ֆարդին
- 38.Ֆորուհար
39. Ֆրանսուա Մալեք Քարամ

Թեհրանի հայկական տպարաններում ամենից շատ գրքեր տպագրվել են «Ալիք», «Մոդերն», «Նալիբի», «Փարոս» եւ «Ֆարաբի» տպարաններում:

Փարոսը Թեհրանի հին տպարաններից է, որի հիմքը դրվել է քսաներորդ դարի սկիզբներում եւ եղել է բաժնետիրական:

Այս առթիվ 1927 թվականի Պարսկահայ Տարեցույցում (էջ 16) կարդում ենք.

«Մասնակի ձեռնարկներից պիտի հիշել ավելի քան 25 տարիներից ի վեր գոյություն ունեցող «Փարոս» ակցիոներական տպարանը, որը ուժեղ հիմքերի վրա դրված լինելով, Մաջլեսի տպարանից հետո, առաջնակարգ տեղն է բռնում մալյաթադարում»:

Ներկայումս Թեհրանում գոյություն ունեն հետեւյալ հայկական տպարանները որոնց համառոտ պատմականը ներկայացնում ենք ստորեւ.

1.«Ալիք» օրաթերթի տպարան

«Ալիք» օրաթերթի հիմքը թեւեւ դրվել է 1931 թվականին, բայց սկզբնական տարիներում տպագրվել է «Մոդերն» եւ այլ տպարաններում, իսկ 1948 թվականին ունեցել է իր գրաշարանոցը, իսկ 1950 թ. նաեւ իրեն տպագրական մամուլը, որով եւ տպագրել է նաեւ մեծ թվով գրքեր, մեծ մասամբ նաեւ դասագրքեր:

Տպարանը քանի տեղ տեղափոխվել է, ներկայումս գեոեւս մամուլը գտնվում է «Ջոմհուրի» պողոտայում, բայց խմբագրությունը, վերջին տարիներում կառուցած իր անձնական փառավոր մի շենքի մեջ, որ գտնվում է հյուսիսային «Սոհրավարդի» պողոտայում:

2.«Արաքս» տպարան

«Արաքս» տպարանը հիմնվել է 1954 թվականին, Հրաչ Մարտիրոսյանի կողմից, սույն տպարանում բացի հայերեն գրքերից, տպագրվել են նաեւ պարսկերեն եւ օտար լեզվյան գրքեր:

Տպարանում ընդհանուր առմամբ տպագրվում են զանազան հայտարարություններ, հարսանեկան քարտեր եւ այլ հրավերագրեր:

Հրաշք վախճանվել է 1997թվականի հոկտ. 26-ին որով տպարանը շարունակել է աշխատել նրա որդիների Զավիթի եւ Ռուբիկի ջանքերով:

Գտնվում է պողոտա «Սաադի»-ի վրա:

3.«Մողերն» տպարան, Գերկայիս «Ջադիդ»

Հիմնվել է 1922 թվականին, սկզբում եղել է բաժնետիրական, բայց մնացել է հիմնադիրներից Ֆերդինանդ Սիմոնյանին, իսկ նրա մահվանից՝ 1960 թվականից հետո, գնվել է Տաճատ Պողոսյանի կողմից, վերջինիս մահից 1981 թվականից հետո, անցել է որդուն՝ Մարտիկ Պողոսյանին:

Հայերեն գրքերի, ինչպես եւ «Բաֆֆի» օրացույցների տպագրության խնդրում, վստահաբար, Թեհրանի տպարանների մեջ նա բռնում է առաջին տեղը, որ աշխատում է մինչեւ Մարտիկի կենդանության ժամանակ, երբ վախճանվեց:

Տպարանը զանազան վայրեր տեղափոխվելուց հետո, վերջապես տեղ գտավ իր սեփական շենքում, հյուսիսային «Ֆելետին» պողոտայի Եթթա շենքում:

4.«Նալերի» տպարան

Հիմնվել է 1954 թվականին Սամուել Սարուխանյանի կողմից, հետագայում՝ 1970 թվականին, նրան ընկերացել է Սեպուհ Ամիրխանյանը, իսկ 1986 թվականից հետո, Սարուխանյանի մահվան պատճառով, սեփականությունն է դարձել Ս. Ամիրխանյանի:

Տպարանում, բացի զանազան տպագրություններից, տպագրվել են նաեւ մեծ թվով հայերեն գրքեր, ինչպես եւ «Նալերի» պատի եւ գրքանի օրացույցները:

Վերջին տարիներում, երբ տպարանը վաճառվեց, ուստի սկսեց հրատարակչական աշխատանք, տպագրելով «Մանկական մատենաշար» եւ այլ զանազան գրքեր:

Տպարանը որ անցյալում գտնվում էր «Քալեջի Քառուղու» մոտ այժմ միայն գրավաճառանոցն է գտնվում այդտեղ՝ «Էնդեյաթ» պողոտա համար 1022, իսկ տպարանը, «Արուզար» Սաֆի Ալիշահ պողոտայի վրա, Հովիկ Էդգարյանից («Ջեներալ Մյուզիկ» հիմնարկ) գնված եռահարկ շենքի մեջ: Ս. Ամիրխանյանը վաճարելով տպարանն ու այդ շենքը, զբաղվեց միայն Նալերի հրատարակչությունով, մինչեւ իր մահը 2011 թ., որից հետո հրատարակչության տնօրինումը անցավ նրա որդուն՝ Նարեկին:

5.«Նուրբախշ» (Մասիս)

Հիմնվել է 1955 թվականին Ղազար Ղազարյանի կողմից, որին հետագայում ընկերացել է Վահան Կարապետյանը: Տպարանում զանազան մանր տպագրություններից բացի, տպագրվել են նաեւ մեծ թվով հայերեն գրքեր ինչպես եւ անցյալում «Հուր», ամսագիրը եւ օտար լեզվյան գրքեր:

Վահան Կարապետյանը հետագայում բաժանվում է, իսկ Ղազարն եւս 1996 թվականի գետ. 18-ին կնքում է իր մահկանացուն, որով տպարանը մնում է Ղազարի որդուն՝ Վահան Ղազարյանին: Այստեղ տպագրվել է նաեւ Կանթեղ օրացույցը:

Գտնվում է «Միե թիր» (նախկին Ղալամասլթան) պողոտայի վրա «Նորահար» շենքում:

6.«Ճարարի»

Հիմնվել է 1975 թվականին, Գեորգ Կիրակոսյանի կողմից, գտնվում է Ամիր Աթաբակ պողոտայի վրա:

Բացի զանազան մանրումունք տպագրություններից տպագրել ու տպագրում է նաև մեծ թվով հայերեն գրքեր:

**Ա. Հայկական տպարաններում տպագրված
գրքերի վիճակագրություն**

1-Այլք տպարանում եւ նախքան տպարանի հիմնադրումը, Այլքի հրատարակչականը
ընդամենը 474 գիրք (1937-2000թթ.):

2- Անի տպարանում տպագրվել են (1954-1982թթ.) 20 անուն հայերեն գրքեր:

3- Անի տպարան (1944-1966թթ.), տպագրել է 6 անուն գիրք:

4-Արաքս (1972-1980թթ.) տպագրվել է 5 անուն գիրք:

5-«Երազ» հրատարակություն (1984-1985թթ.) 3 անուն գիրք:

6-Թեհրան (1918-1921թթ.) տպարան 5 անուն գիրք:

7-Մոզերի տպարան (1922-1996թթ.) տպագրվել է 372 անուն գիրք:

8-Նաիրի տպարան եւ հրատարակչութ. (1960-2000թթ.) 163 անուն գիրք:

9-«Նոր Հասկեր» (1937թ.) տպագրել է 3 անուն գիրք:

10-Նուրբախ տպարան (1958-1984թթ.) 16 անուն գիրք:

11-Վերածնունդ (1939-1947թթ.) 7 անուն գիրք:

12-Փարոս տպարան (1904-1969թթ.) 23 անուն գիրք:

13-Ֆարաբի տպարան (1981-2000թթ.) 113 անուն գիրք:

14-Պարսկական տպարաններում (1908-2000թթ.) 188 անուն գիրք:

գումար՝ 1398 անուն գիրք

Այսպիսով Իրանում տպագրված հայ գիրքը (1638-2000 թթ.) ունի հետևյալ պատկերը.

-Նոր Զուղա	381
-Թավրիզ	88
-Թեհրան	1398
գումար՝	1867

Անկասկած է, որ հիշված թվերը չեն ներկայացնում Իրանահայ հայերեն տպագրության
ամբողջական պատկերը, սակայն հենց այսպես պարզապես ներկայացնում է այն
իրողությունը որ Իրանահայ համայնքը մեծ ուղադրություն եւ կարեւորություն է տվել հայ
գրքին:

Բացի նա Զուղայի, Թավրիզի եւ Թեհրանի տպարաններից Արաքսն էլ աշխատել է
«Կայծակյան» տպարանը:

Պարսկերեն լեզվով հայկական գրքերը Իրանում

Իրանահայ եւ իրանական առաջին տպարանի հիմնադրման ժամանակից մինչեւ 2008 թ.
տպագրվել են առնվազն 178 անուն պարսկերեն գիրք հայ մշակույթի մասին, ուրեմն
ընդհանուր պատկերը այսպես է լինում.

-հայերեն գրքեր	1867
-պարսկ. գրքեր	178
գումար՝	2045

Ուրեմն 1638-2008 թթ. ընթացքում Իրանում տպագրվել են շուրջ 2045 գիրք հայերեն եւ
պարսկերեն լեզուներով եթե 10% էլ նկատի ունենանք ակնաթող եւ մոռացված կամ անհայտ
հրատարակությունների համար ստանում ենք 2250 գիրք: Տպագրվող գրքերի թիվը ունի
հարատեւ աճ: Ուրեմն հրատարակված գրքերից շուրջ 90%-ը հայերեն իսկ 10%-ը պարսկերեն

լեզուներով են եղել: Հայկական գրականություն պարսկերեն լեզվով հատկապես աճ է ունեցել 1979 թվականի իրանական հեղափոխության հաղթանակից հետո, հետեւյալ աղյուսակներն պարզապես ապացուցում են այս իրողությունը:

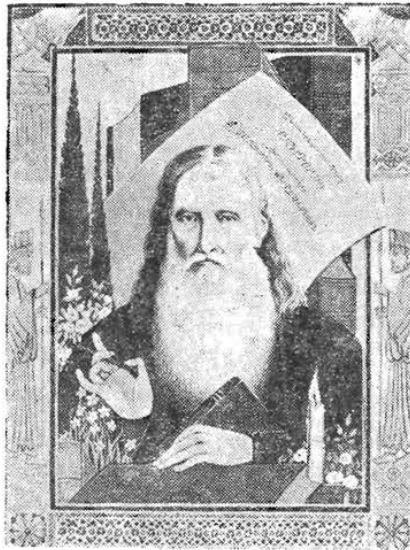
Ըստ Արշալույս Աղայանի կազմած մատենագրության. (1638-2008թթ.)

Հայերեն

1-Արվեստ	30 անուն գիրք=	1.4%
2-Բառարան	16 »	0.7%
3-Բժշկական	21 »	1%
4-Գրականություն	607 »	28.9%
5-Դասագիրք	247 »	11.8%
6-Երաժշտական	48 »	2.3%
7-Իմացաբանության	75 »	3.6%
8-Իրավունք	20 »	1%
9-Կանոնագրքեր	77 »	3.7%
10-Կրոնական-եկեղեցական	119 »	5.7%
11-Հրապարակախոսության	169 »	8%
12-Հուշեր-կենսագրություն	96 »	4.6%
13-Պատմություն-տարեկիցներ	184 »	8.7%
14-տեղեկագիր-ուղեցույց	176 »	8.4%
15-Օրացույց	209 »	10%
	Ընդհանուր-ա	2094 » 100% 97.3%
Օտար լեզու	58 »	2.7%
	Ընդհանուր-բ	2152 » 100% 93.2%
մամուլ	157	6.8%
	Ընդհանուր-դ	2309 » 100% 97.1%
իրանահայ հրատ.	69	2.9%
(այլ երկրներ.)		
	Ընդհանուր-դ	2378 » 100%

Իրանաճալ մամուլ

Հայ առաջին պարբերական մամուլը՝ «Ազդարարը»-ը լույս է տեսել 1794 թվականին, Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, իրանահայ Հարություն քհն. Շմավոնյան Շիրազեցու ջանքերով: Ուստի աշխարհում առաջին հայերեն մամուլի հրատարակման նախաձեռնությունն ու պատիվը պատկանում է իրանահայությունը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԶՆՅ. ՇՄԱՎՈՆԵԱՆ
(1750 - 1824)

Հարություն քհն. Շմավոնյանը, ծնվել է Շիրազում 1750 թվականին, նախ սովորել է ծննդավայրում, ապա Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքում, ուր եւ երիտասարդ հասակում ձեռնադրվել է քահանա եւ վերադարձել Շիրազ, հովվելու իր հոտը:

Հաղխվ կյանք մտած եւ հոգեւոր աշխատանքի լծված, դժբախտությունն է ունենում մեկ շաբաթվա ընթացքում՝ կորցնելու իր երկու փոքր տղաներին, որոնց վիշտը շատ խորն է ազդում նրա վրա եւ թողած տուն ու տեղ, քաշվում է Շիրազին մոտիկ «Բաքաքուհ» լեռը, պարսիկ սուլթի դերվիշների մոտ, ուր սովորում է պարսկերեն լեզուն ու գրականությունը եւ հմտնաում աստվածաբանության մեջ:

Շիրազի հայերը ամեն ջանք թափում են, նրան կրկին իր ընտանիքի գիրկը վերադարձնելու ուղղությամբ, սակայն երբ տեսնում են անհնար է, ուր մնացել էր արդեն յոթը տարի, դիմում են Սբ. Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդին եւ 1784 թվականի մի կոնդակով, նրան ուղարկում են Մադրաս, որպես ծխատեր քահանա:

Մադրասի ժողովուրդը տեսնելով նրա մեղմ ու քաղցրաբարո բնավորությունը, որոշում է ընդմիջել պահել նրան իրենց մոտ, ուստի Առաջնորդի թույլտվությամբ մորը, կնոջը եւ աղջկան Շիրազից Մադրաս են տանում, վերականգնելով հուսալքված քահանայի լքված օջախը:

Հարություն քահանան կարճ ժամանակից հետո, լծվում է մշակութային կոնսերվացիայի, 1789 թվականին հիմնվում է իր սեփական տպարանը եւ սկսում է գրքեր տպագրել, իսկ 1794 թվականի հոկտեմբերից մինչեւ 1796 թվականը, հրատարակում է «Ազդարար» ամսագիրը, որից տպագրվում է 18 համար միայն:

«Ազդարար»-ը, իր հրատարակման 175-ամյակի առթիվ, ինչպես հիշվեց, տպագրվեց 1970 թվականին Գալուստ Գուլբենգյան հիմնարկության հայկական մատենաշարով, երկու հատորով, նմանահանութամբ եւ ոճսեղ եղանակով, Փարիզում:

Հարություն քհն. Շմավոնյանը վախճանվել է 1824 թվականին, Մադրասում եւ թաղվել Սբ. Աստվածածին եկեղեցու բակում, տապանաքարն ունի հետեւյալ արձանագրությունը.

«Որ ի սուրբ կրօնի լեալ արթուն վարուք.

Ուշիմ եւ զգօն, յամենուստ յարգեալ,

Ճարտար, խոհամիտ եւ նուրբ հանճարիւք,

Հանգեալ զծէր կեանս, կայ աստ հողացեալ.

Աստ հանգչի Տէր Յարութեւն Շմաւոնեան բարեկրօն,
աւագերէց Մադրասիս հայոց, ծնեալ ի Շիրազ, վախճանեալ յամի
տեառն 1824 Յեւրէր 9,

ի հասակի 74 ամաց: Քահանադործեալ աստ արթնութեամբ զամս
քառասուն»¹⁷:

Իրանում հրատարակված առաջին հայերեն մամուլը եղել է Թեհրանում տպագրված «Շավիղ» շաբաթաթերթերը (1894-97), սակայն երկար տարիներ ենթադրվում էր, որ առաջինը Ռաշտի «Համայնք» լրագիրն էր (1880) բժիշկ Ալեքսանդր Աթաբեկյանի խմբագրությամբ: Իրանահայ անվանի բանասերներ Հանգուցյալ Ջանի Հանանյանի եւ Լեւոն Մինասյանի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ¹⁸ հետազոտված պարզվեց, որ «Համայնքը» տպագրվել էր Ժնեւում Բժիշկ Ալեքսանդր Աթաբեկյանի միջոցով, երբ նա այնտեղ էր բնակվում, իսկ Ռաշտ փոխադրվելուց հետո այն շարունակվել է հրատարակվել Ժնեւում, ուստի չի գտնվել այդ լրագրից, որը տպագրված լինի Ռաշտում:

Այս թյուրիմացությունը մեծ հավանականությամբ ստեղծվել էր Գարեգին Լեւոնյանի կողմից հրատարակված «Հայոց Պարբերական մամուլը, Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794-1934)»¹⁹ գրքում ոչ փաստացի հայտարարությամբ, մանավանդ, որ հետագայում իր հրատարակած մյուս աշխատությունում²⁰ հեղինակը խոստովանել է, որ անձամբ չի տեսել «Համայնք» լրագրի որեւէ համար, ուստի չի կարող դրա իսկությունը հաստատել: Յավով մյուս գրողներն էլ հետեւելով Գարեգին Լեւոնյանին իրենց հոգվածներում եւ աշխատություններում կրկնել եւ ընդօրինակել են այդ անճշտությունը:

¹⁷ - «Նոր Ազդարար» Կալկաթա. Ավ. քհն. Եղեարյան. 1953թ., համար 9-11 էջ 27:

Լ. Գ. Մինասյան. Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994. Նոր Ջուղա, 1994թ., էջ 14-15:

¹⁸ - Ջանի Հանանյան. «Թեհրանի առաջին հայկական տպարանը եւ իրանահայ անդրանիկ պարբերականը». Բաֆֆի տարեգիրք. հ. գ., 1970թ. էջ 277-290:

Լ. Գ. Մինասյան. «Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994թթ.». Նոր Ջուղա, 1994թ., էջ 16-21: Նաեւ նրա զանազան հոգվածները, օրինակ Ալիք, 1984թ., 25 հունիս, եւ Ալիք, 1985թ., 29-31, եւ այլն:

¹⁹ - Գ. Լեւոնյան. Նշվ. աշխ., Երեւան, 1934թ.:

²⁰ - Գ. Լեւոնյան. «Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը». Երեւան, 1946, էջ 239-240:

Հետաքրքրական է որ «Ղարադաղ» թերթում արդեն 1913 ովականին անդրադարձ էր եղել «Շավիղի» մասին, որպես իրանահայ «անդրանիկ օրգանը»²¹:

Իրանահայ Մամուլի մատենագիտության մասին մինչ այս հրատարակվել են զանազան աշխատություններ. բերենք մի քանի օրինակ.

-Գրիգորիս վրդ. Գալեմբյարյան. «Պատմություն հայ լրագրության». Վիեննա, Կ. Ա., 1893թ.:

-Գարեգին Լեւոնյան. «Հայ պարբերական մամուլը». Ալեքսանդրապոլ, 1884թ., եւ Երեւան, 1934թ.:

-Հովհաննես Պետրոսյան. «Հայ պարբերական մամուլի բերլիգրաֆիա». 3 հատորով (1956, 1957, 1954 Երեւան):

-Ամալիա Կիրակոսյան. «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն». Երեւան, 1970թ.:

-Մանուել Բաբլոյան. «Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980». Երեւան, 1986թ.:

-Հովակ Ստեփանյան. «Իրանահայ պարբերական մամուլը». Ալիք. Թեհրան, մարտի 22: (ներկայացվել է 37 մամուլ սրա միակ աղբյուրն է եղել Գ. Լեւոնյանի աշխատանքը):

-Անհայտ հեղինակ. Իրանահայ մամուլի ցանկ. Ալիք. 1944թ., հոկտ. 20: (ներկայացվում է 43 անուն):

-Շավասպ Պետրոսյան. «Իրանահայ մամուլը, սկզբից մինչեւ մեր օրերը. Ալիք. Թեհրան, 1976թ., սեպտ. 4-16:

-Տաճատ Պողոսյան. «Կարեւոր ճշտումներ եւ հավելումներ» (Շավասպի հոգվածի նկատմամբ). Ալիք. 1976թ., հոկտ. 21-նոյ. 6:

-Լ. Գ. Մինասյան. «Իրանահայ պարբերական մամուլը» որը գտնվում է է հեղինակի «Մոդերն տպարանը եւ իր տպագրած գրքերը» աշխատության մեջ. Նոր Զուղա 1984 էջ 95-106, ներկայացվել են 66 տպագիր եւ 51 մեքենագիր եւ ձեռագիր մամուլ, ընդամենը 117:

-Ժիրայր Դանիելյան. «Սփյուռքահայ նոր պարբերական մամուլը 1967-1980թթ.». Հայկազյան հայագիտական հանդես, համար 8-9, Բեյրութ, 1980 եւ 1981թ.:

– راهنمای مطبوعات ارمنی در ایران و جهان. ادوارد گلبگیان. ترجمه ماری اوختنس. تهران: نشر آلیک، ۱۳۴۷۰

(۱۹۶۸). ۲۸ نشریه معرفی شد.

-Լ. Գ. Մինասյան. «Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994». Ն. Զ. 1994 թ., ներկայացվել են 75 տպագիր եւ 78 մեքենագիր եւ ձեռագիր մամուլ, ընդամենը 153:

– اسماعیل راین. ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۵۶، چاپ دوم. معرفی ۵۹ نشریه.

– محمد صدر هاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان: ۱۳۶۳، ۴ جلد، چاپ دوم.

– ژانت لازاریان. دانشنامه ایرانیان ارمنی. تهران: ۱۳۸۴ (۲۰۰۳) چاپ اول. ۱۳۸۸ (۲۰۰۹) چاپ دوم. معرفی ۸۱ نشریه.

-Էդ. Բաղդասարյան. Ակնարկ իրանահայ համայնքի պատմության. Թեհրան, 2002թ., էջ 63-70, ներկայացվել է 30 անուն մամուլ:

-Հ. Փահլեւանյան. Իրանահայ մամուլի ժամանակագրական ցուցակ (1894-1979) «Իրանահայ համայնքը». Երեւան, 1989թ., էջ 302-310: Ներկայացվել է 73 տպագիր մամուլ:

²¹ - «Ղարադաղ». համար 3-4, էջ 36:

-էդիկ Բաղդասարյան. «Թեհրանի հայկական մամուլը». Թեհրանահայ գաղութի պատմություն. Թեհրան, 2002թ., ներկայացվել է 55 տպագիր եւ 33 ձեռագիր եւ մեքենագիր մամուլ, ընդամենը 88 (միայն Թեհրան)²²:

- ادیک باغداساریان. نگاهی به تاریخ ارمنیان تهران. تهران: ۱۳۸۰. معرفی ۶۵+۷۹ نشریه، کلا ۱۴۴.

²² - ادیک باغداساریان. نگاهی به تاریخ ارمنیان تهران. تهران: ۱۳۸۰. معرفی ۶۵+۷۹ نشریه، کلا ۱۴۴.

Սույն աշխատությունն այս բաժնում աշխատել ենք ներկայացնել ամենաարդիական եւ ճշգրիտ ցանկը:

Իրանահայ մամուլը 1894-2012 թթ.

Իրանահայ գաղութում առաջին հրատարակությունները եղել է «Սաղմոսարանը», որը լույս է տեսել 1638 թ. Նոր Զուղալում²³: Ինքնահնար եւ ինքնաշեն տպագրական մեքենայով (որը ստեղծվեց Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով 1636-1638 թթ.)²⁴: Այսպիսով, առաջին տպագրական մամուլի ստեղծումն ու տպագրված գիրքը Իրանում եւ Միջին Արեւելքում վերագրվում է հայերին եւ մասնավորապես իրանահայերին²⁵:

Իրանահայ առաջին տպագրված գրքի եւ տպագրության թվականի մասին չիփթեղ են Գարեգին Լեւոնյանը²⁶ եւ Հ. Հ. Մարտիրոսյանը²⁷:

Նախորդ գլուխներում արդեն հիշատակված Թեհրանահայ ուսումնասիրաց ընկերությունը (հիմնադիրներ՝ Մ. Մարգարյան, Հ. Գասպարյան եւ Կ. Բաղիրկանյան), որը ամենաուշը հիմնադրվել էր 1870թ., ինչպես նշել ենք նրանց ջանքերով հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը: Նրանք կրթական այս գործունեությունը լրացնելու նպատակով որոշում են Թեհրանում հիմնել մի հայկական տպարան եւ այդ կապակցությամբ Միքայել Մարգարյանը նամակագրություն է սկսում Զավայի հայոց հետ: Նախքան 1888 թ. բանակցությունները շարունակվում են Զավայի հայ համայնքում, Թեհրանում հայկական տպարան հիմնելու օգտին լինելիք նպաստի համար, որի քանակն էլ 1000 գիրք (չուրջ 275 թուման) էր որոշվել²⁸: Այսպիսով նրանց նյութական օժանդակությամբ հավանաբար 1890 թվականին²⁹ (սույն թվականը անշուշտ 1888 թվականից հետո եւ 1894թ. առաջ է եղել) հիմնվում է Թեհրանի առաջին՝ Զավահայ տպարանը: Իրանահայ առաջին թերթը, «Շավիղը» լույս է տեսել հենց այս տպարանում: Նույն տպարանում է տպագրվել նաեւ «Աստղ արեւելյան» շաբաթաթերթը:

Այնուհետեւ մինչեւ 20-րդ դարի երկրորդ կեսը Թեհրանում հիմնվում են հայկական այլ տպարաններ. Փարոս (1901-1963), Մողերն (ներկայիս Զադիդ 1922-ից), Վերածնունդ (Բորոխ, 1933-1953), Իրանչափ (1942-1956), Ալփան (1943-1952), Ալիք (1950), Նուրբախ (Մասիս, 1955), Անի (1956-1980), այժմ հայկական չէ եւ վերանվանվել է Նախոսթին, Արաքս (1955), Նաիրի (1954), Ճարարի (1975) եւ մի շարք այլ տպարաններ, որոնց հիմնադրման ստույգ տարեթիվը անորոշ է (Անիվ, Բոսֆոր, Գարուն, Գուտենբերգ, Գրոհ, Թեհրան, Խայամ, Զափքար, Ռադի, Ռոշանայի, Փրանսուա Մալքե Գարամ)³⁰:

Թեհրանում բազմաթիվ չեն հայկական հրատարակչությունները: Որպես հրատարակիչ աշխատել են Ալիք թերթի հրատարակչությունը, եւ Նաիրին (տպարան եւ հրատարակչություն): Թեհրանի տպարանները ներկայումս օժտված են համակարգչային համակարգերով, այսպիսով այժմ հնարավոր է հայկական տպագրություններ ձեւակերպել մեծ թվով հայկական եւ պարսկական տպարաններում: Վերջին տարիներին Թեհրանում

²³ - Լ. Գ. Մինասյան. Նոր Զուղալի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը. Ն. Զուղա, 1972թ., էջ 17:

²⁴ - ادبيک باغدادساریان (گرماتیک). نگارش بر چاپ ارمنی. آراکس. شماره ۶۸-۶۷، ص ۳.

²⁵ - Նույն տեղում:

²⁶ - Գ. Լեւոնյան. Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. Երեւան, 1958թ., էջ 84:

²⁷ - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ..., հ.8, էջ 267:

²⁸ - Բաֆֆի տարեգիրք. 1970թ., էջ 277-283:

²⁹ - Լ. Գ. Մինասյան. Մողերն տպարանը եւ իր տպագրած գրքերը 1922-1982թթ., Ն. Զուղա, 1984, էջ 14:

³⁰ - Նույն տեղում. էջ 13-14:

իրենց աշխատանքն են սկսել հայերեն համակարգչային թարգմանության հիմնարկներ (այժմ երեք հիմնարկ ունենում)։

Ինչպես նշեցինք, իրանահայ առաջին ազգային թերթը Թեհրանի «Ջամահայ» տպարանում տպագրված, «Շամիթ» շաբաթաթերթին է, որը լույս է տեսել 1894-1897 թթ.։ Ստորեւ ներկայացվում են իրանում տպագրված պարբերական մամուլը, նրա թղթային ուղեղի, հրատարակման թվականը եւ խմբագրող ընտանեկան խմբակային կարգը²¹։

1. Շամիթ- Ազգային, թրակային եւ քաղաքական շաբաթաթերթ (1894-1897 թթ.)։ Անդրեան Բեկնապարյան (ա), Հ. Մանեկյան (1894 թ.), վերջանեա Փափազյան (խ.)²²։

2. Աստղ արեւելյան- Ազգային, թրակային եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, 1898-Գեղարքյանց Սոկրատ (խ.)։
3. Արշալույս- Երկշաբաթաթերթ, 1912 թ., Արսեն Միքայելյան (ա), Զորա Մալինյան, Հ. Հովհաննիսյան (խ.)։
4. Առաջիկա- Շաբաթաթերթ, 1919-1920 թթ., Համարաձուլ Բաղի (ա), Զորա Մալինյան, Հ. Հովհաննիսյան (խ.)։
5. Իրանի աշխատավոր- Շաբաթաթերթ, 1920-1921 թթ., վահան Մեսրոպյան (ա)։
6. Իրանի առաջիկա- Շաբաթաթերթ, 1919 թ.²³։

7. Բոլորի- Ազգային-համարակալական, սոցիալ-դեմոկրատական, երիտասարդական երկշաբաթաթերթ, ազգա շաբաթաթերթ, 1920-1942 թթ., Արմենակ Աղայան (ա), Հայկ Գալստյան (ա. եւ խ.), համարաձուլ է իրանահայ առաջին երիտասարդական թերթը։

²¹ - Սույն ցանկը պատրաստելիս օգտագործել ենք հետեւյալ աղբյուրները, աշխատելով լրացնել եւ լրացնել նրա պակասն ու վերադարձնելը։

- Բաղդասարյան, 1970 թ., էջ 277-280։

- Լ. Գ. Միքայելյան. Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994, Ն. Զորա, 1944 թ.։

- Մեթոդիկ եւ Միլին Արեւելի երկրներ..., հ. 8, էջ 267-268։

- Հ. Փահլևանյան. Իրանահայ համայնքը. Երեւան, 1989 թ., էջ 302-310։

- Բաղդասարյան, 1971 թ., էջ 227-240։

- Մ. Բաղդասարյան. Հայ պարբերական մամուլը - 1794-1980. Երեւան, 1986 թ.։

- Արի. 1994 թ., մարտի 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 1993 թ., օգոստոսի 22, մայիսի 5։

- Արաբ. 1993 թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր (թիվ 61)։

²² - ա - արտոնագրեր, խ - խմբագրող։

²³ - Լ. Միքայելյանը ջն հիշատակել այս թերթը, Լուսինյանը նշանակել է, սակայն 1918 թ., Բաղդասարյանը 1919 թ. կոստանով է նշել։

8. **Հորիզոն- Հասարակական եւ աշխատավորական շաբաթաթերթ**, 1920թ., Հակոբ Հովհաննիսյան (ա.):

9. **Ռանքաթ Իթանի- Հասարակական աշխատավորական**, 1921-1924թթ., «Իթանի աշխատավոր», պարսկերեն թարգմանադրուհի, Վահան Մեհաբյան:
10. **Նոր կյանք- Քաղաքական, հասարակական եւ զրահական շաբաթաթերթ**, հեղափոխական երթը, Ստ. Յանքաթյան (ա.), Վարդան Հովհաննիսյան, Օննիկ Մխիթարյան (խ.) (առաջին համարը՝ 1922):
11. **Բանվոր - Հասարակական-քաղաքական եւ զրահական շաբաթաթերթ**, 1923-1925թթ. Մերուն Գինոսյան (ա.), Ղազար Սիմոնյան (խաղաղական մարմնի ղեկավար խմբագիր):
12. **Մեհյան- Շաբաթաթերթ**, 1924թ., Ալեհիս Եղիսյան (խ.):
13. **Նոր պատգամ- Գրական-գեղարվեստական ամսագիր**, «Միտք» միավորյան հրատարակչություն, Հ.Հովհաննիսյան (ա.), Մ.Ղազարբեկյան (խ.):
14. **Ռանգաթ- Հասարակական, քաղաքական, զրահական շաբաթաթերթ**, հեղափոխական երթը, 1924 թ., Ա. Եղիսյան (խ.):
15. **Գաղափար- Հասարակական, քաղաքական, զրահական շաբաթաթերթ**, հեղափոխական երթը, 1925-1927թթ.: Արշակ Ղազարյան (խ.), Ա. Բեջանյան (ա.):
16. **Նոր պատգամ- Տարեգիրք**, լույս է տեսել մեկ հիշք (1928թ.):
17. **Պարսկահայ տարեգիրք- Տարեգիրք**, 1927թ., 1929 եւ 1930թթ., Հայկ Գաթաշ (խ.):
18. **Նոր խոսք- Քաղաքական, հասարակական, զրահական երթը**, Ս. Սիմոնյան (խ.), 8-րդ համարից սկսած մեկ էջը՝ պարսկերեն:

19. **Վերածնունդ- Քաղաքական, հասարակական, զրահական օրաթերթ**, 1930-1933 թթ., Հայկ Գաթաշ (ա. խ.) մինչեւ 1941թ. շաբաթաթերթ, ապա երթը, 1943թ. օրաթերթ, 1947թ. եւ 1948թ., 1951 եւ 1952թթ. ունեցել է քաղաքիկ համարներ 29 նույնիսկներին նվիրված հոդ. Հայաստանի 27-րդ, 28-րդ, 31-րդ եւ 32-րդ տարեգրքներին:

20. **Այլը-Քաղաքական-հասարակական եւ զրահական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ** (1931-1934թթ.), ապա երթը (1935-1940թթ.), ապա օրաթերթ (1941-ից հետո):
21. **Արուսյակ- Քաղաքական-հասարակական, զրահական, տնտեսական եւ իրանադիրական երթը**, ապա օրաթերթ, 1935-1938թթ., Արուսյակ Ղազարյան (ա. խ.):

22. Արուսյակ- Քաղաքական-հասարակական, զբոսական, զինական անկախ օրաթերթ, 1935-1938թթ., Արուսյակ Նախարար (ա. խ.):
23. Նոր հասկեր- Մանկավարժական երկշաբաթաթերթ, 1935-1938 թթ., Մարգարիտ Մարգարյան (ա. խ.), Մուշեղ Մարգարյան (խ.):
24. Նոր էջ- Գրականուկթյան տարեկան պարբերաբեր, 1935-1975թթ., եւ 1994, Զորայր Միրզայան, Արշակիր Միրզայան, Գ. Խանենց եւ ուրիշներ:
25. Նավասարդ- Գրական, զինական երկամսյա հանդես, 1937-1939 թթ., Մ. Միրզայան (հրատարակիչ), Հ. Թադեոսյան (խ.), Տաճատ Պողոսյան (խ.):
26. Բոլորի պատանեկան- Երկշաբաթաթերթ, 1940-1943թթ., Հայկ Գարեգին:
27. Նոր աղբյուր- Մանկավարժական ամսաբեր, 1942-1945թթ., Անդրե Տեր-Օհանյան (խ.):
28. Հույս- Գրական-զինական երկամսյա հանդես, 1943-1945թթ., Հ. Թադեոսյան (խ.), Հ. Գրիգորյան (խ.), Տ. Պողոսյան (խ.):

29. Ճախավել- Երեքշաբաթական, պատերազմաբեր երկշաբաթաթերթ, 1943-1953թթ., Եր. Բազեն Միրզայան (խ.):
30. Ճախավել, երեքշաբաթական ժողովածու, Թեհրան 1943-1944: խմբ. Երվանդ Բազեն:
31. Մշակույթ- Հայ մշակույթային միություն տեղեկաբեր, 1944թ., լինումներ մեկ համար 12 էջով:
32. Գարուն- Հայ պատանեկան մշակույթային միություն հրատարակույթուն, 1945թ., լինումներ երկու համար:

33. Աշխատանք- Քաղաքական, հասարակական եւ զբոսական եռօրյա, ազա՝ օրաթերթ, 1948-1947թթ., Գ.Հակոբյան (ա.):
34. Գլխուկթյուն եւ արվեստ- Հայ համալսարանականներ լինումներ միություն հրատարակույթուն, 1948թ., մեկ համար:
35. Աղջակարք ճամբարուկթյան- Հոգեվոր պարբերաթերթ ամսաբեր. Աղվենտիտան երեկեցու հրատարակույթուն, 1947թ., Հ. Տ. Գրիգորյան (խ.), երեք համար:
36. Արի- Գրական, հասարակական ամսաբեր, 1949-1955թթ., Հոգեվոր Թադեոսյան (խ.):
37. Արի, մանկական Արի հավելած, Թեհրան, 1950-1953:

38. Արմենուհի- Գրական, Լուսավարական և արվեստի հանդես, 1949-1956թթ., Անդրե Տեր-Օհանյան (ա.):
39. Հուսաքեր- Մանկապատանեկան ամսագիր, 1949-1971թթ., Աշոտ Մուրադյանյան:
40. Էրոս- Գրական ժողովածու, 1950թ., Նորայր Ստեփանյան (ա. իւ.), մեկ համար:

41. Նոր աշխարհ- Շաբաթաթերթ, 1951-1963թթ., Ս. Սարգսյան (ա.):

42. Պահակ- Հասարակական, քաղաքական և հրական ամսագիր, 1951-1952թթ., Մուշեղ Մանուկյան (ա. իւ.):
43. Պահակ- Հասարակական, քաղաքական և հրական երկօրյա. 1951-1952թթ., Մուշեղ Մանուկյան (ա. իւ.):
44. Շանթ- Պարբերական հրատարակություն, Հայոց Դավթյան, Քուշեղ, Մարտիկյան զարգացման, ամսագիր, 1953թ., երկու համար:
45. Արարատ- Ամսագիր ՀՄԱՀ հրատարակություն 1959-1960թթ., Սեփակ Սարգսյան (իւ.):
46. Այլը- ամսագիր, 1961-1963թթ.:
47. Քաղաք- Պարբերական, 1962թ.: Վարդան Նաղարյան:
48. Տեղեկատու- Իրանի հայ արվեստականական եկեղեցու խորհրդակցության կրթական Լուսարարություն, 1962-1964թթ.:
49. Արմեն- Գրական, քաղաքական, քաղաքական, մարտական ամսագիր, 1963թ., երկու համար:
50. Այլը- Լուսարանական, երկշաբաթաթերթ, 1969-1978թթ., Ռ. Ստեփանյան (ա.), Ժ. Նաթիկյան (իւ.):
51. Բաժնի տարեգիրք- 1969, 1970, 1971թթ., հրական, Լուսարանականամսական, մշակութային հանդես, Տ. Պողոսյան (իւ.):

52. Հուր- Պատմագրական, հրական, քաղաքական և մշակութային ամսագիր, 1971-1974թթ., Գրական Հոգևորական (ա. իւ.), հայերեն-լուսարանական:
53. Նոր խոսք- Շաբաթաթերթ, Հայ մշակութային կենտրոն, 1979-1980թթ., Մուրեկ Համարյան (իւ.):
54. Անդրեղե մա հոգևոր (միտք և արվեստ) Պատմական, քաղաքական, հրական ամսագիր, 1964թ., Լուսարանական, հայերեն քաղաքական խոսքագիր Հ. Քաղաքյան:

55. **Փյունիկ- Քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ**, 1979-1933թ., **Ժորժ Համբարձյան (ա. խ.)**։
56. **Նոր Խոսք, շաբաթաթերթ, Թեհրանի Հայ Մշակութային Կազմակերպության օրգան, Թեհրան 1979-1980, Սուրեն Համբարձյան (խ.)**։

57. **Միածան- Գրական-մշակութային եւ հասարակական ամսագիր**, 1982-1988թթ., **Ի.Ա.Մ. Միլոթյան հրատարակություն, Կ. Օհանջանյան (ա.)**։
58. **Միածան, գրական, մշակութային եւ հասարակական հանդես, ԻԱՄ Միլոթյան երիտասարդական բաժին, Նոր ուղղագրությամբ**։

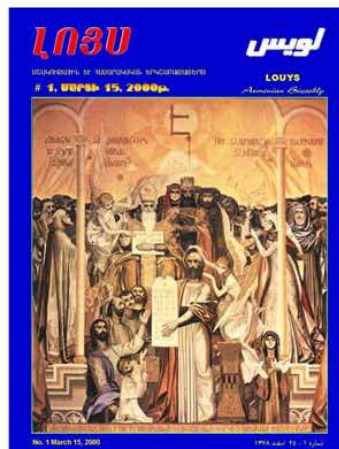
59. **Արաքս- Գրական-մշակութային, հասարակական ամսագիր 1987 թվականից առաջին երկու համարը կրել է, «Արազ» անունը, իսկ հետո, փոխվել է «Արաքս»-ի։ Ունի պարսկերեն բաժին, Հակոբ Գրիգորյան (խ.), ապա Ա. Եսայան (խ.)**։

60. Ապագա ամսագիր, Թեհրան 1995-1999, խմբագիր արտոնատեր եւ խմբագիր էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Հասարակական- մշակութային:

61. Ապագա Հանդես , Հայագիտական-իրանագիտական եռամսյա Հանդես, 2000-ից միջ ալժմ, արտոնատեր եւ խմբագիր էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ):

62. Լույս երկշաբաթաթերթ, ալժմ ամսագիր 2000-իս մինուեւ ալժմ, Հասարակական- մշակութային, արտոնատեր եւ խմբագիր էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ):

63. Պայման եռամսյա մշակութային Հանդես:

ՅԷ. Հանդես, եռամսյա հրատարակչական հանդես:

- ՅԵ. Հոյս հասարակական մշակութային երկշաքավիթերի տարահատերը Է.Է.Է. Ահարոնյան, խմբագիր Ռ. Մաջարյան:
- ՅԸ. Նայիրի տարեգիրք, 2004, 2008, 2010/թթ, հրատարակիչ Սեդուհ Ամիրխանյան՝ Նայիրի հրատարակչություն, Թեհրան:
- ՅԹ. Աղջարար, 1904-1905, Թավրիզ, շաքավիթերի, համար 1-34: Ատրպատականի Հայոց թեմի տաճարապետ, ի. Մաշուհյան. Փափաղյան:

- ՅԺ. Հակաֆաշիստ, օրգան Ատրպատականի հակաֆաշիստ կոմիտեի, Թավրիզ, 1943-1945, խմբագիր է կոմիտեի, անդամ էին Բաքին Չուքաղյանը Դավիթ Գեորգյանը եւ ուրիշներ:
- ՅՊ. Աղաղան, երկամսյա հանդես, «Հարապալի Աղաղան հյուրի հայրենակցական միություն», Թավրիզ, 1912-1913:
- ՅՐ. Այս, շաքավիթերի, 1912-1922, Թավրիզ, Հ.Յ.Դ. Ատրպատականի ԿԿ: խմբագիրներ՝ Մկրտում Սահակյան եւ Գասպար Հակոբյան:

71. Առաջիկա, հասարակական, քաղաքական, բարոյական եւ տնտեսական շաքախաղերի, ազգա եւ օրոյս: Թաւրիս, 1908-1911: Արտ. եւ խմբ. Հայրապետ Պանիրյան:

72. Արեւելք, քաղաքական, հասարակական, բարոյական թերթ, երօռյա, Թաւրիս 1944-1948, Դաւիթ Գեորգիւն, ազգաբնակչութիւնը եւ նոր ուղղութիւններ:
73. Արշալոյս, պատանեկան շաքախաղերի, ՀՅԴ պատանեկան օրոյս, Թաւրիս 1918-1919:
74. Գրասեր, բարոյական, բարոյական, աշակերտական աշխատանք, Թաւրիս, 1919 ամսական թերթի հիմնադրումը եւ կոնկրետ:
75. Գործ, պարբերական, 1908, մեկ համար միայն, Եղիշ Թ. Բ. Մուրադյան:
76. Զանգ, քաղաքական-տնտեսական եւ բարոյական շաքախաղերի, օրոյս Ս. Դ. Հնչակյան կողմէն խմբւում, Թաւրիս 1910-1922, Ալեքսանդր Տէր Վարդանյան (խ.):
77. Ընկեր, Նոր Զուգարի «Բոյ Միակերպ» միութեան օրոյս, 1920, միայն երեք համար:
78. Թաւրիսի հայտարարութիւններ, Թաւրիս 1910-1912, կարգադրութիւն եւ Ս. Դ. Միակերպ (խ.):
79. Խոսք, բարոյական երկամսական թերթ, Թաւրիս, 1913թ. Հրանդ Կարսի (խ.):
80. Նարազաւ, ամսական, օրոյս Նարազաւի Աղապան Կարսի Հայրենական Միութեան, Թաւրիս 1913-1914, հիմնադրումը եւ Աղապան հանդէսին, վարդանյան ամսական (խ.):
81. Միակերպ, հասարակական եւ բարոյական-տնտեսական շաքախաղերի, Թաւրիս 1918-1921, Արեւելք Հայրենական (խ.):
82. Միակերպ, աղապան-հասարակական բարոյական եւ քաղաքական շաքախաղերի, Թաւրիս 1912-1914, հայտարարական Ալեքսանդր Տէր Վարդանյան, տնօրէն՝ Միակերպ Բաղդասարյան:
83. Վերելք, Թաւրիս, 1962, շաքախաղերի:
84. Նոր Զուգարի Արեւելք, շաքախաղերի, Նոր Զուգար, 1908-1911, հայտարարական խմբւում՝ «Բարոյական եւ աշխատանքի Առաջնահայեցողութիւնը»:

85. Նոր Զուգարի Հրապար, Նոր Զուգար, 1906-1908, Սպահանի թերթի հայտարարական խմբւում, Բաղդասար Բ. Վարդանյան (խ.):
86. Պաշտօն, օրոյս Թաւրիսի Ս. Դ. Հնչակյան երկամսական միութեան, Թաւրիս 1918-1919:

87. Օտար փուլներ, թարգմանական-գրական հեղարդեսական հանդես, Թավրիս, 1913, խմբագիր-հրատարակիչ Ալեքսանդր Մելիք Վարդանյան:

Վերոնշյալ պարբերական մամուլից թաղի (1-88 Թահրան իսկ 87- 87 այլ վայրեր), Իրանում լույս են տեսել նաեւ հետեւյալ ձեռագիր կամ լուսապատճենի եղանակով թաղմանցով մամուլը.

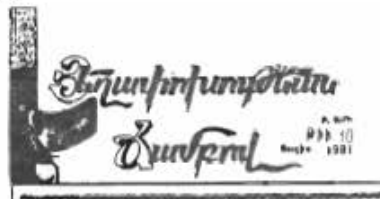
1. Փարոս (1901թ.)
2. Ասուդ (1920թ.)
3. Մզարտակ (1920թ.)
4. Տեղեկատու (1921-1922թթ.)
5. Պատանի (1923-1924թթ.)
6. Կայծ (1925թ.)
7. Կաթիլներ (1930թ.)
8. Ժայռ (1932-1933թթ.)
9. Լույս (1933թ.)
10. Մեղու (1933թ.)
11. Ուսանող (1934թ.)
12. Զարթոնք (1964թ.)
13. Աղբյուր (1954-1960թթ.)
14. Փեթակ (1962թ.)

ԶԱՀԱԿԻՐ

15. Զահակի իր (1963-1990թթ.)
16. Հուր (1967թ.)
17. Ուսանողական (1970-1971թթ.)
18. Անահիտ (1972թ.)
19. Արեւ (1972թ.)
20. Պ.Կ. (Պատանեկան Կաղմակ երգուիցյուն, 1972 թ.)
21. Մենք (1974թ.)
22. Արարատ (1977-1989թթ.)

23. Հայ համալս. ընդ. միություն (1978-1982թթ.)
24. Աշակ երես (1979-1983թթ.)

25. Հեղափոխական մամուլ (1979-1982թթ.)

26. Աշակերտի Ջախն, Թեհրան, 1979:
27. Արեւիկէք (1980թ.)
28. Սուրհանդակ (1980-ից)
29. Կապ, 1979:
30. Այբուբեն (1981-1982թթ.)

31. Ուսուցիչ (1981-1982թթ.)

32. Տեղեկատու թեհր. Հայրոց թեհի (1982թ.)

33. Տեղեկատու Հայկ. դպրոցի (1982-1983թթ.)

34. Տեղեկատու Հայ ճարտ. (1987թ.)

35. ՊՀՄ, Հասարակական քաղաքական, Թեհրան, 1997-1999

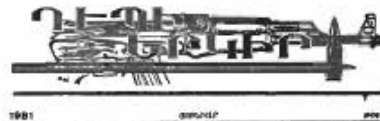
36. Յոհաննակ, Իրանահայ աղագային եւ Մշակութային միութիւնն, Թեհրան:
37. Աշխարհապահներ, Թեհրան, պարբերաթիւեր:

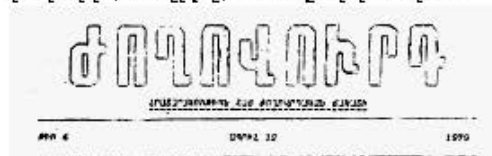
38. Աղագար, Շիրակ 1981-82

39. Անահիտ, Աղագար 1988-89:
40. Անապատի Մարտիկ, 1925 Մարտիկ
41. Արաքս, շաբաթաթիւեր, Գյումրիի Գյումրի 1939-1940:
42. Արծիւի Անապատականի, Թաւրիսի 1938:
43. Բաղագայի Մշակութիւնն, Աղագար, 1933:
44. Բյուրական, Թաւրիսի, 1938-1940:
45. Գյումրակ Զայն, շաբաթաթիւեր, Նոր Զուգար, 1919-1920:

46. Դեպի Երկիր, Նոր Զուգար, 1981-1988, ՀԵԴ:
47. Դուռնան, ամսաթիւեր, 1935 Թաւրիսի:
48. Դրագարի, ամսաթիւեր, Թաւրիսի, 1933-1934:
49. Զարի, շաբաթաթիւեր, Փերիայի Զարի Գյումրի, 1929:
50. Զեյթուն, երկշաբաթաթիւեր, Թաւրիսի, 1938, ամսական-ամսաթիւական:
51. Զեյթուն, երկշաբաթաթիւեր, Թաւրիսի, 1938 ամսական-ամսաթիւական:

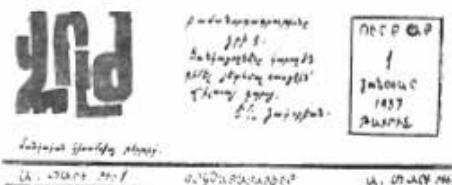

52. Ժողովուրդ, շաբաթաթիւեր, Նոր Զուգար, 1979:
53. Լիւթուր, երկշաբաթաթիւեր, Թաւրիսի, 1930-1931:
54. Կամուրջ, Նոր Զուգար, 1938-1939:
55. Կամուր, Թաւրիսի, 1939-1942:
56. Կյանք, կիսամյակ, Թաւրիսի, 1925-1926:

57. Կոհակ, Թափթիկ, 1918:
58. Հայ երիտասարդ, ամսագիր, Նոր Զուգա, 1963:
59. Հայերի, Թափթիկ, 1916:
60. Հեռագիրներ, Թափթիկ, 1914:
61. Հուր, Թափթիկ, 1989, կիսամյակ:
62. Հուր, Թափթիկ, 1987, ամսագիր:
63. Մահակ, շաբաթագիր, Մարաշա, 1921:
64. Մանկագիրք, Նոր Զուգա, 1985:
65. Մահակ, Մարաշա, 1930-1931:
66. Մարա, Թափթիկ, 1938-1939:
67. Մարա Մարա, Արաշա, 1982:
68. Մարա, Ահա, 1979:
69. Մարա, Նոր Զուգա, 1920:
70. Նշարակ, Ռաշա, 1983:
71. Շարա, Թափթիկ, 1964:
72. Շարա, Բերմանիկ, 1980:

73. Ջանքեր, Նոր Զուգա, 1914-1919:
74. Ռեյտերի հեռագիր, Թափթիկ, 1919:
75. Մահակ, Թափթիկ, 1938:
76. Մարա, Թափթիկ, 1920:

77. Վրեթ, շաբաթագիր, Թափթիկ, 1935:

78. Վրեթ Հայաստանի, Թափթիկ, 1935:

79. Տեղեկատու Նոր Զուգայի, 1977-1984, Նոր Զուգայ:
80. Տեղեկատու Շահինյաչի, 1883:
81. Բաժնի էրիտառարական, Թավրի, 1979:
82. Փայլակ-Կայի, Թավրի, 1888-1903:
83. Փայլակ, Թավրի, 1912:

ԱԼԻԲ

ՀՀ-ի կուսակցության հասարակական քաղաքական, քաղաքական-քաղաքականության պաշտոնավորներ: Հուլիս է տեսնում 1881-ից Թեհրանում՝ նախ որպես շաքավորներ, ապա կիսաշաքավորներ, 1885-ի հունվարից՝ երկօրյա, այնուհետև՝ երեկոյան օրավերջեր: Անդրապարտում է համալսարանական լուրերին, իրանահայ կյանքին, սիրտում եւ Հայաստանի իրադարձություններին, ՀՀ-ի քաղաքականությունների հարցերին: Թերթի արտոնատերերն են եղել Ա. Միքայելյանը, Ա. Բաքալյանը, Ռ. Ստեփանյանը, 1889-ից՝ Ա. Աճեմյանը, խմբագիրներ՝ Հ. Հովհաննիսյանը, Տ. Պողոսյանը, Բ. Մինասյանը, Ն. Պահլավյանը, Հ. Քալաթյանը, Էդ. Երիցյանը, Ն. Էլիսյանը, Սեդա Կալաթյանը, Դերենիկ Մելիքյան: Այժմ ունի նաեւ կայքէջ:

ԱՅԳ

Հանրամատչելի շաքավորներ, ապա՝ հասարակական-քաղաքական երօրյա, այնուհետև՝ երկօրյա: Հրատարակվել է 1912-22-ը Թավրիում: Խմբագիրներ՝ Մ. Սահակյան, ապա Գ. Հակոբյան:

ԱՊԱԳԱ ամսագիր

Մշակութային եւ հասարակական անկախ ամսագիր: Առաջին համարը լույս է տեսել 1905թ. սեպտեմբերի 30-ին, Թեհրանում, սակայն երկրորդ համարից արդենվել է: Երեք տարի լնդմիջումից հետո, երբ ռեժիմիստականները զործի գլուխ անցան, շարունակվել է 1908-ից մինչեւ 1909 թ. սեպտեմբեր, լնդամենը 15 համար, այնուհետև վերածվել է հայաքիտական-իրանաքիտական եռամսյա հանդեսի: Ամսագրի 2/3-ը հայերեն, իսկ 1/3-ը պարսկերեն էր տպագրվում: Ինչպես հատկացվել էին իրանահայ համայնքի եւ հայրենիքի ամենակարեւոր հարցերին, ներկայացվում էին հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային արժեքները: Մեծ ազդեցություն թողեց իրանահայ համայնքում եւ զգալիորեն թեմական իշխանություններին: Արտոնատեր եւ խմբագիր խմբագիրն էր Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ): Այժմ ունի նաեւ կայքէջ:

ԱՊԱԳԱ Բանդես

Հայաքիտական-իրանաքիտական եռամսյա հանդես, առաջին եւ երկրորդ միացյալ համարները լույս են տեսել 2000 թ. ամռանը, Թեհրանում: Հանդեսը միջազգային ուղղությամբ ունի եւ հրատարակվում է հայերեն, պարսկերեն եւ անգլերեն լեզուներով: Արտոնատեր եւ խմբագիր խմբագիրն է Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ): Այժմ ունի նաեւ կայքէջ:

ԱՐԱՔՍ

Գրական, մշակութային, հասարակական ամսագիր ասպա շաբաթաթերթ, սակայն հրատարակվում է պարբերական եղանակով, «Հայկական ժողովրդային շաբթման» հրատարակչություն: Լույս է տեսնում ընդմիջումներով՝ 1987-ից թեհրանում: Արտոնատեր՝ Հ. Գրիգորյան եւ Ա. Եսայան: Պաշտպանել է խորհրդային Հայաստանի շահերը, աթմ՝ վերապահումներով պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությունը: Թերթի առանցքային հարցը Հայ Դատն է: Անգրագառնում է իրանական, մասամբ՝ իրանահայ կյանքին: Յուրաքանչյուր համարում 5-10 էջ հատկացվում է պարսկերեն նյութերի հրատարակմանը: Պարսիկ ընթերցողին ծանոթացնում է հայկական հարցին: Աթմ ունի նաեւ կաթէջ:

ԱՐԵՎԵԼՔ

Հասարակական-քաղաքական գրական շաբաթաթերթ, 1945-ից՝ եուրյա: Լույս է տեսել 1944-46-ին, Թավրիդում: Հրատարակվել է «Հակաֆաշիստական թերթիկ» (1943-44թթ.), «Հակաֆաշիստական թերթ» (1944թ.), «Հակաֆաշիստ» (1943-45թթ.) անուններով: Խմբագիր՝ Դ. Գեուրգյան: Լուսարանել է ԽՍՀՄ հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքը, տպագրել է հաղորդագրություններ եւ ակնարկներ հայ ռազմիկների քաջագործությունների մասին, ինչպես նաեւ՝ բանաստեղծություններ, պատմվածքներ, խորհրդային Հայաստանի տնտեսական, գիտական ու մշակութային կյանքը պատկերող նյութեր:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ

Գրական-մշակութային եւ պատմագիտական ամսուրյա հանգես: Հրատարակվել է 1949-55-ը թեհրանում: Արտոնատեր՝ Ա. Տեր Օհանյան: Խմբագրական մարմին՝ Ա. Անտոնյան (Արմանտ), Ա. Մամյան, Ս. Խաչիկյան: Տպագրել է գրական, պատմական, գիտա-առողջապահական, արվեստաբանական հոգվածներ, նաեւ՝ հայ եւ համաշխարհային գրականության դասականների, ինչպես նաեւ իրանցի եւ իրանահայ սկսնակ գրողների գործերը: Պարբերաբար տեղեկություններ է տվել իրանահայ կրթական եւ մշակութային կյանքի մասին:

ԱՐՓԻ

Գրական, գիտական, հասարակական ամսագիր: Հրատարակվել է 1949-55-ը թեհրանում: Հրատարակիչ խաբագիր՝ Հ. Թագեուսյան: 1950-53-ին ունեցել է մանկական «Արփի» հավելվածը: Տպագրել է գրական-գեղարվեստական, արվեստաբանական նյութեր, թարգմանություններ եւրոպական եւ հատկապես ռուս գրականությունից, մեծ տեղ է հատկացրել խորհրդահայ գրողների ստեղծագործություններին եւ միջազգային քաղաքական նորություններին: Մանկական «Արփի» հավելվածում տպագրվել են բանաստեղծություններ, հեքիաթներ, մանկական խաղեր:

ԲՈԲՈՒՍ

Հասարակական, երգիծական երկշաբաթաթերթ, ասպա՝ շաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1920-1942-ը թեհրանում: Արտոնատեր՝ Ա. Աղասյան, խմբագիր՝ Հ. Գարագաշ: 1933-ին ունեցել է «Մանկական բոբոխ» էջը: 1930-ին «Բոբոխի» հետ լույս է տեսել «Վերածնունդ» հասարակական-քաղաքական եւ գրական անկախ շաբաթաթերթը: Խարաղանել է հայ

Հասարակական կյանքի ստվերոտ կողմերը, պատկերել ժամանակի իրանահայ կյանքի ելեւեջները, արտացոլել Հասարակական հոսանքների ձգտումներն ու տրամադրութունները: 1940-43-ը նրան կից հրատարակվել է երկու էջով «Բոբոխ»-ի պատանեկան եւ մանկական բաժինը:

ԳԱՂԱՓԱՐ

Հասարակական-քաղաքական գրական եռօրյա թերթ: Լույս է տեսել 1925-27-ը Թեհրանում, արտոնատեր՝ Ա. Բեգյան, խմբագիր՝ Ա. Ղազարյան: Ձգտել է սփյուռքը կապել մայր հայրենիքին, ջատագովել հայահավաքման գաղափարը՝ աջակցելով Խորհրդային Հայաստանի կառավարության միջոցառումներին: Մեծ տեղ է հատկացրել Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքին: Տպագրել է գիտադրական եւ գեղարվեստական նյութեր, թարգմանություններ: Պարբերականին կից 1926-27-ը լույս է տեսել «Նոր գաղափար» եռամսյա հավելվածը:

ՁԱՆԳ

Հասարակական-քաղաքական, տնտեսական եւ գրական շաբաթաթերթ (վերջում՝ կիսաշաբաթաթերթ): Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության հրատարակություն: Լույս է տեսել 1910-22-ը Թավրիզում: Արտոնատեր՝ Ա. Պատմագրյան, հիմնադիր խմբագիր՝ Ալ. Տեր Վարդանյան, ապա՝ Վ. Մարսյան:

ԼՈՒՑԱ

Մշակութային եւ հասարակականի երկշաբաթաթերթ այժմ ամսագիր: Լույս է տեսնում 2000 թ. մարտից Թեհրանում, անդրադառնում է իրանահայ գաղութի կյանքի բոլոր հարցերին, Հայաստանի, Արցախի եւ սփյուռքի կյանքին: Արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիրն է էդիկ Բաղդասարյանը (էդ. Գերմանիկ): Այժմ ունի նաեւ կայքէջ:

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

Մանկապատեկան, գրական, գեղարվեստական, մանկավարժական պատկերազարդ ամսագիր: Լույս է տեսել 1949-1971/թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Ա. Մուրադխանյան հետագայում խմբագրել է Ա. Գառոնեն (Ա. Տեր-Բաղդասարյան): Տպագրել է հայ եւ օտար դասականների ստեղծագործություններ, արձակ եւ չափածո գործեր, պիեսներ, երգեր եւ այլն: Մատչելի նյութերով ներկայացրել է գրականության եւ արվեստի նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը (Գոմիտաս, Պ. Աղամյան, Ա. Իսահակյան, Ա. Զորյան եւ ուրիշներ), ծանոթացրել Հայաստանի պատմական հուշարձաններին երեխաներին ուսուցանել վարվելակերպի կանոններ:

ԾԻԱԾԱՆ

Գրական, մշակութային եւ հասարակական ամսագիր: «Իրանահայ ազգային եւ մշակութային միութեան» օրգան: Հրատարակվել է 1982-88թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր՝ Կ. Օհանջանյան: Անդրադառնում էր երկրի քաղաքական կարեւորագույն իրադարձություններին, ներկայացնում իրանահայ ազգային եւ մշակութային կյանքը, արտատպություններ կատարում հայկական մամուլից:

ՀՈՒՅՍ

Երկչաբաթաթերթ 2007-ից առ այսօր, արտոնատեր՝ Լեւոն Ահարոնյան, խմբագիր՝ Ռ. Սաֆարյան: Հասարակական-մշակութային թեմաներով հոգվածներ է տպագրում, չունի հասարակական եւ համազգային հստակ ուղղվածություն: Այժմ ունի նաեւ կայքէջ, որում չի ներկայացվում թերթի նյութերը ամբողջությամբ:

ՀՈՒՐ

Գրական, գիտական եւ հասարակական ամսագիր: Լույս է տեսել 1971-74 թթ. Թեհրանում, հայերեն եւ պարսկերեն: Խմբագիր՝ Գ. Հովակիմյան: Տպագրել է հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների պատմական կապերն ու փոխհարաբերությունները լուսաբանող հոգվածներ, ուսումնասիրություններ, բանասիրական գործեր: Ներկայացրել է իրանահայ մշակութային կյանքը, պարսիկ ընթերցողին ծանոթացրել դասական եւ ժամանակակից հայ գրողների ստեղծագործություններին: Ամսագրում տեղ են գտել նաեւ գիտական, մատենագիտական, մանկավարժական ուսումնասիրություններ:

ՄԻՏՔ

Հասարակական-քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1912-14թթ. Թավրիզում: Տնօրեն՝ Մ. Բաղդասարյան, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ալ. Տեր Վարդանյան: Անդրադարձել է իրանահայ գաղութի կյանքին, Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրին, տպագրել իրանահայ գրողների ստեղծագործություններ, գրախոսականներ, մշակութային լուրեր:

ՆՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐ

Մանկապատանեկան ամսագիր: Հրատարակվել է ընդմիջումներով՝ 1942-48թթ. Թեհրանում (1944-ին լույս չի տեսել): Խմբագիր՝ Ա. Տեր Օհանյան: Մեծ ուշադրություն է դարձրել իրանահայ երիտասարդության կրթության, բարոյական եւ գեղագիտական դաստիարակության հարցերին: Տպագրել է իրանահայ գրողների եւ համաշխարհային (թարգմանաբար) գրականության դասականների գործերի: Բնագիտությունը, արվեստի ու պատմությունը նվիրված հոգվածներ:

ՆՈՐ ԷՋ

Գրական ժողովածու: Լույս է տեսել 1935-43թթ., 1953-78թթ. Թեհրանում իրանահայ երիտասարդ ստեղծագործողների նախաձեռնությամբ: Խմբագիրներ՝ Զ. Միրզոյան, Գ. Խանենց: Տպագրել է իրանահայ արձակագիրների ու բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Լույս է տեսել 24-րդ համարը Երեւանում:

ՆՈՐ ԽՈՍՔ

Հասարակական-քաղաքական շարաթափերի, Թեհրանի «Հայ մշակութային կենտրոնի» օրգան: Լույս է տեսել 1979-80թթ. Թեհրանում, խմբագիր Սուրեն Համբարչյան:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խորագիրը ծանոթացրել է Խորհրդային Հայաստանի գրականության ու մշակույթի նորություններին: Թարգմանաբար տպագրել է նաեւ ռուս եւ եվրոպացի գրողների գործերը:

ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ

Հասարակական-քաղաքական եւ գրական շարաթափերի, հետադաշու՝ եւօրյա: Հրատարակվել է 1922-27թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր՝ Ստ. Խանրաբյան, ապա՝ Վ. Հովհաննիսյան, խմբագիր Օ. Մխիթարյան («Ֆենիքս»):

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԼՐԱԲԵՐ

Ամսաթիվեր: Նոր Զուղայի ազգային հոգաբարձության հրատարակություն: Լույս է տեսել 1904-08թթ. Նոր Զուղայում: Խմբագիր՝ Ի. Վարդապետյան: Տպագրել է հոգաբարձության եւ առաջնորդարանի տեղեկագրերն ու բարեգործական հաստատությունների գործունեության վերաբերյալ: Ծանոթացրել է Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերի կյանքին, տպագրել պատկահայ գրողների ստեղծագործություններ, ռուս եւ եվրոպական գրականության մնուշներ:

ԾԱՎԻՂ

Գրական եւ քաղաքական շարաթափերի: Իրանահայ առաջին պարբերականը: Հրատարակվել է 1894-97թթ. Թեհրանում: Արտոնատեր ու հրատարակիչ (նաեւ անվանական խմբագիր) Ա. Բեկնազարյան: Խմբագիրներ՝ Հ. Խան Մասեյան (1894թ.), Վ. Փափաղյան: Մեծ տեղ է հատկացրել իրանահայ աշխատավորության, հատկապես գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական, իրավական կենցաղային վիճակին, բարձրացրել լուսավորության հարցեր: Ունեցել է գրական հարուստ բաժին, թարգմանաբար ներկայացրել եվրոպական, ռուս եւ պարսիկ գրողներին:

ՊԱՀԱԿ

Քաղաքական-հասարակական եւ գրական երկօրյա թերթ, Թեհրան 1951-1952թթ.: Ներկայացրել է իրանահայ հասարակական եւ քաղաքական ամենակարեւոր հարսերը: Արտոնատերը՝ Մուշեղ Մասեյան: Թերթի գործունյա աշխատակիցներին էին նաեւ Մատվեյ Պետրոսյանն ու Մ. Սարվարյանը:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՒՅՑ

Թեհրան 1927, 1929, 1930թթ.: Խմբագիր եւ հրատարակիչ՝ իրանահայ նշանավոր հասարակական եւ մշակութային գործիչ՝ Հայկ Գարազաշ: Իրանահայ համանայնքի պատմության մասին ունի շատ արժեքավոր հոգվածներ:

ԶԱՀԱԿԻՐ

Հոգեւոր, բարոյագիտական, առողջապահական եւ տեղեկատու պարբերական (ամսաթերթ): Գալստյան եկեղեցու հրատարակութուն: Լույս է տեսել 1963-90թթ. Թեհրանում: Խմբագիր՝ Հ. Սալաքյան:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Հասարակական-քաղաքական, գրական լրագիր: Լույս է տեսել 1930-53 թթ. Թեհրանում՝ տարբեր պարբերականությամբ (օրաթերթ, երկօրյա, եռօրյա եւ այլն): Խմբագիր-արտոնատեր՝ Հ. Գարազաչ: Լուսարանել է իրանահայ համայնքի առօրյան, հանդես է եկել հանուն նրա միասնության: Լայնորեն ներկայացրել է Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության, գիտության ու մշակույթի առաջընթացը, սիյուռաֆազայության գոյատեւման նախապայման համարել սերտ կապը հայրենիքի հետ: ԽՍՀՄ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին անդամագրվել է ռազմաճակատի իրադարձություններին, հայ ռազմիկների սխրանքներին: Հետապնդել է շրջանում սատարել է հայրենադարձությանը: Ունեցել է գրական բաժին, ուր հայ գրողների գործերից բացի թարգմանաբար ներկայացրել է պարսկական գրականությունը: Տպագրել է նաեւ գիտության ու մշակույթի տարբեր բնագավառներին նվիրված հոգվածներ: 1930-42թթ. հրատարակել է նաեւ «Բորոխ» հավելվածը: Իրանահայ առաջադիմական ամենաերկարակյաց մամուլն է համարվում մինչ այսօր:

ՐԱՖՖԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Թեհրան, 1969, 1970, 1971թթ., հրատարակիչ խմբագիր՝ Տաճատ Պողոսյան: 1971-ին հատրը լույս է տեսել 1984թ. խմբագրի գտտեր՝ Արմինե Պողոսյանի կողմից, Լ. Գ. Մինասյանի խմբագրությամբ: Ունի գնահատելի արժեքվոր հոգվածներ մանավանդ իրանահայության մասին:

ՑԱԽԱՎԵԼ

Երգիծական պատկերազարդ երկչաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1943-1944թթ. եւ 1950-1958թթ. Թեհրանում: Խմբագիր՝ Ե. Բազեն (Միրզայան): 1943-44թթ. հրատարակվել է որպես ժողովածու (1-8 համար): Խաղաղանել է իրանահայ կյանքի արտավոր կողմերը:

ՓՅՈՒՆԻԿ

Գրական, հասարակական-քաղաքական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1979-83թթ. Թեհրանում: Հանդես է եկել իրանական հեղափոխությանը սպառնացող ուժերի, միջազգային իմպերիալիզմի դեմ, ծանոթացրել ԽՍՀՄ քաղաքական կառուցվածքին եւ միութենական հանրապետությունների իրավունքներին: «Գուռնկ խաբրիկ մը չունիս» խորագրով պատմել է Խորհրդային Հայաստանի առօրյա մասին: Արտոնատեր՝ Ժորժ Համբարչյան, խմբագիր՝ Հրաչ Հախվերդյան:

Ներկայումս (2012թ.) լույս են տեսնում «Ալիք» օրաթերթը, «Լույս» ամսագիրը, «Հույս» երկշաբաթաթերթը, «Արաքս» շաբաթաթերթը, «Ապագա» եռամսյա հանդեսը եւ «Պայման» պարբերականը:

Վերջին տարիներին ստեղծվել են նաեւ ինտերնետային իրանահայ թերթեր, «Իրանահայեր», «Նոր Ալիք», «Գրական կամուրջ», «Հայելի», «Համայնք», մի քանի անձնական վերլուգներ: Ամբողջական ցանկը.

- Ալիք. օրաթերթ
- Լույս. երկշաբաթաթերթ (այժմ ամսագիր)
- Ապագա. ամսագիր (այժմ եռամսյա հանդես)
- Արաքս. ամսագիր (այժմ շաբաթաթերթ)
- Պայման. եռամսյա հանդես
- Հույս. երկշաբաթաթերթ
- Հանդես. եռամսյա հանդես
- Լուրեր Արարատից. ՀՄ. Արարատ կազմակերպության ներքին տեղեկատու
- Լրաբեր (Արտադ). տեղեկատու թավրիղի առաջնորդարանի
- Նոր Ջուղա. տեղեկատու Սպահանի հայոց թեմի
- Տեղեկատու-նամակ. հայ ճարտարապետների եւ ճարտարագետների միություն
- Խոսնակ. Իրանահայ ազգային եւ Մ շակութային միություն

ԱՌԱՒՋԻՆ ՀԱՄԱԾԽԱՀՐԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՎ
ԻՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էդիկ Բաղդասարյան

1914թ. օգոստոսի 1-ին պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ակնհայտ էր, որ այն էլ կարող չըջանցել Պարսկաստանը, մանավանդ որ պանթուրքիզմի գաղափարներով տարված երիտթուրքերը երազում էին ստեղծել «Մեծ թուրքիա»՝ մի նոր համաշխարհային պետություն, որի սահմանները ծավալվելու էին Ասիայի արեւմտյան մասից ու Աֆրիկայից մինչեւ Չինաստան:

1914թ. նոյոմբերի 21-ին օսմանյան բանակը Շյուքրի փաշայի եւ գերմանական զենքերալիման Ֆրանց Գոն Սանդերսի հրամանատարությամբ մի քանի վայրերից միաժամանակ (Մոսուլ, Սուլեյմանիյե, Խոյ) ներխուժեցին Պարսկաստանի տարածքը եւ ռազմական գործունեություններ ծավալեցին ռուսական ջոկատի դեմ: Թուրքական բանակի հետ սերտ համագործակցություն ունեին նաեւ քրդական անկանոն «Համիդիե Գնդերը», որոնք ասպատակ էին սփռում սահմանամերձ վայրերում: Վարչապետ Մոթոքի-օլ-Մամալեքի կառավարությունը ոչ միայն չձգործեց դիմադրություն կազմակերպել թուրքական արշավող բանակի դեմ, այլեւ ցուցում տվեց պատժել բոլոր նրանց, ովքեր կգիտադրեին թուրքերին:

Ատրպատականում ռուսական զորքերի թիվը ընդամենը 13 հազար էր: Սակայն նրանց օգնում էին նաեւ հայերից ու ասորիներից կազմակերպված ջոկատները, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկավ զորավար Անդրանիկ Օղանյանի վաշտը: Կամավորական այդ ջոկատները Պարսկաստանի տարածքում կատարի մարտեր էին մղում թուրքական զորքի դեմ: Համառ մարտերից հետո նոյեմբերի վերջին օսմանյան զորքերին հաջողվեց գրավել Ատրպատականի եւ Քրդստանի արեւմտյան շրջանները¹: Ուստի վտանգվեց սահմանամերձ տարածքների հայության գոյությունը: Բազմաթիվ իրանահայեր հարկադրված էին գաղթել եւ տեղափոխվել ռուսական տիրապետության ավելի խոր շրջաններ: Պարսկաստանի քրդերը եւ մասամբ թուրք «ասիլյարները» շարժվելով դեպի Խոյ՝ սպառնալիք էին ստեղծել Ջուլֆայի ճակատամարտին, որը եւ խուճապ առաջացրեց իրանահայերի մեջ: Սարիղամիշի անհաջողությունից հետո, ռուսները նահանջեցին Մարաղայից՝ այն գիջելով թուրքերին: Դրանից հետո Թավրիզի ռուսական հյուպատոսը պաշտոնական մի գրությամբ դիմեց Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելի-Թանգյանին եւ եւ վաճառա-կանների գլխավոր՝ Նազարբեկյանին, որպեսզի ժողովրդին եւ վաճառականներին տեղեկացնեն, անհապաղ հեռանալ Պարսկաստանից: Գիտակցելով իրանահայերի գլխին կախված վտանգի մեծությունը, Մելի-Թանգյանը անմիջապես հեռագիր հղեց պարսից շահին եւ Պարսկաստանում Ամերիկայի դեսպանին, խնդրելով իրենց հովանավորություն տակ վերցնել հայերին:

Ռազմական անբարենպաստ իրադրություն հետեւանքով Ատրպատականի զորամասի նահանջի ժամանակ, գործող բանակի հետ միասին, գաղթում է Պարսկաստանի քրիստոնյա ազգաբնակչության մի մասը՝ թվով 44,000 մարդ, որից 24,000-ը հայեր էին հետեւյալ

¹ - Վ. Բալբուրդյան, «Իրանի Պատմություն», էջ 538:

վալերիայ. Թավրիդից՝ 3,000, Խոյից՝ 2000, Սալմաստից՝ 15,000 եւ Ուրմիայից՝ 4000 հոգի։ Մնացած 20,000-ը ասորի եւ քրիստոնյա այլ ազգի գաղթականներ էին²։

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ՀԻՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ
(1914 թի ծմռանը) աջից ձախ՝ Ներսես Եպիսկոպոս Մելիք
Թանգեան եւ Նախիջևանի Թեմակալ՝ Սիրոն վարդապետ։

«Արդեն իսկ Ուրմիայի եւ Սալմաստի գաղթականության ծայրը հասել էր Խոյ եւ այստեղից էլ 72 կիլոմետր ճամբա կտրելով պիտի հասնեք Ջուլֆա»³։

Միեւնույն ժամանակ Թեհրանում թուրքական ղեսպանն աշխատում էր հրահրել հայկական ջարդերը։ Այդ առթիվ ռուս զինվորականներից մեկը հաղորդում է. «Թեհրանի հայ բնակչությունը շրջանում տիրում է իսկական խուճապ։ Հայերը փորձում են կաղմակերպել ինքնապաշտպանություն»⁴։

Իրանահայերի գաղթի առաջին իսկ օրերից, թե՛ ռուսական, թե՛ կաթոլիկ, թե՛ բողոքական եւ թե՛ ասորի հոգեւորականներն ու գործիչներն իրենց ժողովուրդներին թողնելով անտերունջ, դժոխային տանջանքների մեջ, հեռացան Ռուսաստանի խորքերը՝ Նկատի առնելով այդ իրողությունը, տեղում մնացած՝ Ասորպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Տ. Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը, առանց ազգի եւ դավանանքի խտրականության, կաղմակերպեց բոլոր գաղթականների ինսամակալությունը՝ Նրան օգնության ձեռք մեկնեց Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Կոմիտեի ներկայացուցիչ՝ Չարաֆյանը, Բաքվի Հայոց Գաղթականական Կոմիտեի ներկայացուցիչ Չ. Պապյանը, Թիֆլիսի Պարսկահայ Կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Հարությունյանը եւ ապա Բաքվի բժիշկ Ա. Ավետիսյանը⁵։

Գաղթականների մեծամասնությունը գաղթի ճանապարհին կանգ առավ Ռեշտում, որտեղ նրանց նպաստելու եւ օգնելու նպատակով կաղմվեց գաղթականական կոմիտե։ Վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն Սալմաստի շրջանի հայերի շարժական

² - Ավ. Հարությունյան, «Պարսկահայ գաղթականության վիճակը առաջին աշխարհամարտի տարիներին», Իրաննամե, Երեւան, 1994, Բ տարի, համար 2(9), էջ 5։

³ - Հուլամատյան Ներսեսը Մելիք-Թանգյան որքեպիսկոպոսի, կաղմեց Ա. Մամյանը, Թեհրան, 1968թ, էջ 253։

⁴ - Վ. Բալբուրդյան, «Իրանի Պատմություն», էջ 540։

⁵ - Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 5։

գույքի վնասը հասնում էր 6 մլն.-ի ճանապարհին մեռածների ու կորածների թիվը 205-ի, Ուրմիային՝ 3 մլն.-ի, մահացածների թիվը՝ 103-ի, իսկ խոյի շրջանի նյութական վնասը, բացի 27 զոհվածներից եւ կորածներից, կազմում էր 100,000 ու.։ Ընդհանուր վնասը կազմում էր 7.5 մլն. ու.։⁶

1915թ. հունվարի 2-ին Զուլֆա հասան իրանահայ գաղթականների առաջին խմբերը, որոնք տեղափոխվեցին կալարանում, իջեւանատներում եւ այլուր։ Նախիջեւանում ապաստանած հազարավոր իրանահայ գաղթականների բազմության պատճառով, քաղաքը ահավոր վիճակում էր։ Գաղթականներին տրվում էր հաց հիմնականում շրջակայքի հայկական գյուղերից, բացի հացից, յուրաքանչյուր մարդի օրական տրվում էր 5 կոպեկ։ 16 օր տեւած գաղթից հետո, ցրտի պատճառով շատերը տառապում էին զանազան հիվանդություններով։

Այդ ծանր, բախտորոշ օրերին Պարսկաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած եւ Նախիջեւանի և Շարուրի գավառներում հանգրվանած գաղթականությունն առաջին հերթին մեծ օգնություն ցույց տվեց շրջանի գյուղացիությունը։ Սկսած 1915թ. հունվարի 4-ից գաղթականների բոլոր ծախսերը հոգում էր գավառի տեղական բնակչությունը։ Հունվարի 10-ին գաղթականների վերջին շարասյան հետ մախին, իր օգնականներով, Նախիջեւան տեղափոխվեց նաեւ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը։

Երեւանի նահանգապետի եւ գաղթականության կոմիտեյի գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Պավլովի առաջարկով կայացած գաղթականական ժողովը, Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի եղբայրական օգնության կոմիտեի նախագահ ընտրեց սրբազան Մելիք-Թանգյանին։ Այս մի քանի օրվա ընթացքում բոլոր փախստականներին տեղափոխեցին Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի 69 հայաբնակ գյուղերում։ Նրանց թիվը 8,500 էր, որոնցից 6,000-ը հայեր։ Գաղթականներին տրվում էր ուտելիք, կենցաղային միջոցներ, եւ բժշկական օգնություն⁷։

Ռուսների կողմից Սալմաստի առաջին գրավումից հետո, մեծ թիվով իրանահայեր վերադարձան նախկին բնակավայրերը։ Արհավիրքի ժամանակ Սալմաստում մնացած եւ սպանված չուրջ 400 քրիստոնյաների դիակները թաղումը կազմակերպելու համար Սալմաստ տեղափոխվեցին նաեւ խոյի փոխ-հյուպատոս Վլիդենսկին։

1915 թ. ապրիլի վերջերին, ռուսների կողմից Սալմաստի երկրորդ գրավումից անմիջապես հետո, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը ստեղծված իրավիճակին ծանոթանալու, ինչպես նաեւ գաղթականների վերադարձը կազմակերպելու նպատակով, կոմիտեի անդամների հետ միասին, մայիսի 18-ին մեկնեց խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա։ 1915թ. մայիսին ռուսների կողմից Ուրմիայի գրավումից հետո, առաջնահերթ խնդիր դարձավ քրիստոնյաների վիճակի բարելավումը։

Դրությունը ծանրացավ 1915թ. հուլիսի վերջերին, երբ սկսվեց Վանի նշանավոր գաղթը։ Վասպուրականի փախստականների մի մասը, երկու գծով շարժվեց դեպի Սալմաստ ու խոյ։ Շուրջ 6,500 գաղթականներ՝ Վանից, Շատախի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Կարկառի շրջաններից, ապաստան գտան Սալմաստի շրջանում. իսկ 2,500 հոգի հանգրվաններից խոյում⁸։

Բացի հացահատիկներից եւ դրամական օգնությունից, քրիստոնյա գաղթականներին բաժանվեց 30,000 զուլգ հագուստեղեն։ Հայ գաղթականական կոմիտեի աջակցությամբ փախստականների համար դպրոցներ բացվեցին Գարաջայի, Գեարդապատ, Նախիջեւան-Թափա, Ռահվա, Դիկլալա եւ Բաբառու գյուղերում։ 1916թ. դեկտեմբերին կատարված վիճակագրության համաձայն Ուրմիայի շրջանում կային 28,157 ասորի եւ 986 հայ

⁶ - Հայաստանի հասարակական-քաղաքական փաստաթղթերի կենտր. Պետական Արխիվ, Ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1255, թ. 8։ Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 5։

⁷ - Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 6։

⁸ - Նույն տեղում։

գաղթականներ⁹: 1916թ. սեպտեմբերին Խոյի շրջանում ապաստանել էին 4,404 գաղթականներ: Վասպուրականի 1916թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթից հետո տեղ հասան եւս 1,500 տարագիրներ, որոնք տեղաբաշխվեցին Խոյի շրջանի գյուղերում: Թավրիզի շրջանի գաղթականական կոմիտեի գործունեությունն ընդգրկում էր Սոուզերբուլադի, Միանդուլարի եւ Մարաղայի շրջանները: 1916 թվականի սեպտեմբերին ապաստանած 163 ընտանիքներին հիմնականում կենտրոնացրել էին Մարաղայում: Տեղի օգնության կոմիտեն նպաստները տրամադրում էր քարտային համակարգով: Ռեշտի ընդամենը 100 տուն ունեցող հայ բնակչությունը, տեղական ծխական քահանայի նախաձեռնությամբ հրավիրված ժողովում, որոշեց վերոհիշյալ շրջաններից Ռեշտ հասած գաղթականներին ձրի բնակարան եւ նյութական օգնություն տրամադրել: Մի քանի օրվա ընթացքում հանգանակվեց մինչեւ 1,100 թուման¹⁰:

Ահա այսպիսին էր հայ գաղթականության տեղաբաշխումը եւ օգնության կազմակերպումը Պարսկաստանում եւ նրա հարակից տարածքներում: Այն կազմակերպողների գործիմաց եռանդի եւ նվիրվածության, հայ բնակչության ազդանվեր ջանքերի շնորհիվ, հնարավոր եղավ կանխել մարդկային մեծաթիվ կորուստները, պահպանել բազմահազար տարագրվածների կյանքը:

⁹ - 1915 թ. օգոստոսի վիճակագրություն համեմատություն ասորիների թիվը գրեթե չէր փոխվել, իսկ հայերի թիվը 5,000-ից հասել էր մոտ 1,000-ի:

¹⁰ - «Այլ», 1916թ. օգոստոսի 24, համար 60:

ԹԱՎՐԻՁԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐՆՈՒԺՄԱՆ ՕՐԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918) օսմանական բանակները ներխուժեցին Պարսկաստան եւ կողոպուտի եւ ջարդի ենթարկեցին Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի շրջանները, Ս. Թադեի վանքը, ապա մուտք գործեցին նաեւ Թավրիզ, պատանդներ վերցրին հայ բնակչությանից, որին պիտի հետեւեր Թավրիզի հայությունը եւ մյուս քրիստոնյաների կոտորածը:

Պարսկաստանում ներխուժած թուրքական բանակի հրամանատար Խալիլ բեյը 1914 թվականի վերջերին եւ 1915 թվականի սկզբին, երբ պարտություն կրեց հայ կամավորական ջոկատներից (10,000 մարդ) եւ ռուսական բանակից (ռուսական բանակում ծառայում էին ավելի քան 250,000 հայ զինվորներ¹¹), անցավ Վան եւ այնտեղ Վանի կոլոսակային ձեւտեթին հայտնեց, որ «մաքել է Ուրմիայի եւ Սալմաստի քրիստոնյաներին», ձեւտեթին էլ պատրաստվել էր «մաքելու» Վանի եւ Վասպուրականի հայերին: Այդ պայմաններում էր, որ Վանի հայությունը դիմեց ինքնապաշտպանության եւ հաղթական դուրս եկավ¹²:

Թուրքական բանկը երկրորդ անգամ խախտեց Պարսկաստանի չեղարկությունը 1917-թվականին: Այս անգամ Ալի Էհսան փաշայի հրամանատարությամբ, նպատակ ունենալով ներխուժելու Արեւելյան Հայաստան եւ ջնջելու հայությունը՝ լրացնելու համար Արեւմտահայաստանի 1915 թվականի Եղեռնը: Թուրքական բանակի Թավրիզի հրամանատարն էր Մուսթաֆա բեյը, որ աշխատում էր պատերազմին տալ կրոնական բնույթ եւ գրգռել Պարսկաստանի բնիկ մահմեդականներին քրիստոնյաների դեմ, ջարդեր կազմակերպել: Նա կոչեր էր անում եւ թուրքիկներ էր ցրում, գրգռելով ոչ-քրիստոնյա տարրերին:

Հայր Պեռ Ֆրանսենը, որ Սպանիայի եւ Հոլանդիայի հյուպատոսն էր Ատրպատականում, այդ կողմերի դեմ երկու բողոքագիր-նամակով դիմում է Մուսթաֆա փաշային, ի պաշտպանություն հայ բնակչության. «Ես խորապես վշտացած եմ, տեսնելով բազմաթիվ գրգռիչ կոչեր քրիստոնյաների դեմ: Ես անակնկալի եմ եկել այն կեցվածքից, որ Ձերդ Գերագանցությունը բռնել է Թավրիզի հայության հանդեպ: ... Արդ, Թավրիզի հայերը որեւէ թշնամական մտադրություն ցույց չեն տվել օսմանյան շահերի դեմ, բայց այն միջոցները, որ դուք եք առել երեկ, ինձ խորհել են տալիս»¹³:

Օգոստոս ամսին լուր է ստացվում, թե թուրքական զավթիչ բանակի հրամանատար՝ զորավար Ալի Էհսան փաշան շուտով Թավրիզ պիտի ժամանի: Մի քանի օր հետո Թավրիզի թուրքական բանակի զինվորական հրամանատար Մուսթաֆա բեյը հյուպատոսին իր մոտ է կանչում եւ նրանից երեւելի հայերից 24 պատանդներ է պահանջում, որոնք պիտի նրան հանձնվեին նույն օրվա երեկոյան: Հյուպատոսը աշխատում է զորավարին հրաժարեցնել: «Բայց, պարոն հրամանատար, ի՞նչու եք 24 պատանդ պահանջում, միթե 3 կամ 4-ը բավական չեն, սա մի բավարար երաշխիք է»¹⁴: Հյուպատոսի պնդումով թուրք հրամանատարը պատասխանում է. «Թե, լավ, ձեզ հաճույք պատճառելու համար, մենք կը բավարարվենք 10-ով, բայց ոչ պակաս»¹⁵:

Հյուպատոսը անօգուտ գտնելով առավել պնդումները, հրամա-նատարին հրաժեշտ է տալիս եւ անմիջապես դիմում է Թավրիզի Հայոց Առաջնորդարան, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանին, բացատրելով հարցի որպիսությունը: Սրբազանը անմիջապես թեմական ժողով է հրավիրում, եւ հարցը քննելուց հետո վերջապես 10 հոգի կամավորներ թեկնացու են դառնում:

¹¹ - Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Երեւան 1984, էջ 323:

¹² - Նույն տեղում, էջ 329:

¹³ - Ա. Ամուրյան, «Ատրպատականի հայության վիճակը...», Թեհրան 1972, էջ 7:

¹⁴ - Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁵ - Նույն տեղում:

Հյուպատոսը հրամանատարից սպալական խոստում էր ստացել, որպեսզի ոչ մի դեպք չպատահի հայ պատանդներին, նրանցից օգնություն խնդրելով հարցի խաղաղ լուծման ուղղությամբ:

Այդ 10 կամավորներն էին.

- 1- Աղա Զաքարիա Նազարբեկյան (վաճառականապետ, չեղոք)
- 2- Գասպար Հակոբյան (դաշնակցական ղեկավար, ուսուցիչ)
- 3- Ալեքսան Տեր Վարդանյան (հնչակյան ղեկավար, ուսուցիչ)
- 4- Հայկ Հովհաննիսյան (սոցիալ-դեմոկրատ)
- 5- Հարություն Օհանյան (սոցիալ-դեմոկրատ, բուլչեիկ, ամենաերիտասարդը պատանդների մեջ)
- 6- Սուրեն Աֆթանդիլյան (անկուսակցական, դրամատան պաշտոնյա)
- 7- Հովսեփ խան Հովսեփյան (դաշնակցական, լուսավերիչ)
- 8- Պետրոս Հարությունյան (դաշնակցական, դերձակապետ)
- 9- Սաշա Տեր Հակոբյան (դաշնակցական, իրավաբան)
- 10- Թադեոս Աֆթանդիլյան (մեծ առևտրական)¹⁸:

Հյուպատոս հայր Պ. Ֆրանսենը այսպես է նկարագրել ուրք գլխավոր հրամանատարի ժամանումը.

«... Այլի էհսան ֆաշայի գայը նախատեսված էր հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 11-ի կեսօրից հետո ժամը 4-ին: Որոշված ժամին ես մեկնեցի տեսակցության վայրը, քաղաքից դուրս, Ջուլֆայի ճամբի վրա: Այնտեղ մեծ թվով զինվորներ կային... Այնտեղ հասնելով ես տեսա նաեւ հայկական մի պատվիրակություն, որ բաղկացած էր շատ երեւելիներից եւ փոքր տարիքի աղջիկներից, ճերմակ հագուստով եւ ձեռներին մի-մի ծաղկեփունջ: Որոշված ժամին զորավարի ժամանումը ազդարարվեց եւ մենք նրան տեսանք զորքի առջեւ անցնելիս, ապա նա ուղղվեց տեղական իշխանությունների մոտ, որոնք պատիվներ ընծայեցին նրան: Իմ հերթին, ես էլ մի բարձրաստիճան սպայի կողմից ներկայացվեցի իբրեւ սպանական եւ հոլլանդական հյուպատոս, ապա իմ շատ հարգալից ողջունից հետո, նա եւս ողջունեց, սեղմեց իմ ձեռքը՝ շնորհակալություն հայտնելով: Միաժամանակ ես ներկայացրի հայ համայնքի ողջունը, ապա՝ հայերի ներկայացուցիչների գլխավորը բարի ժամանում մաղթեց փաշային, միանգամայն հավաստիացնելով խաղաղասեր Թավրիզի հայ համայնքի զգացումները: Ապա նշան արավ փոքրիկ աղջկան ծաղկեփունջը տալու զորավարին, բայց սա, առանց ուշադրություն դարձնելու, մի խիստ եղանակով պատասխանեց հայ ներկայացուցչի ճառին հետեւյալ խոսքերով.

ԱԼԻ ԷՀՍԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ՃԱՌԸ

«Շնորհակալ եմ որ եկել եք ինձ ողջունելու, բայց լսեք թե ինչ պիտի ասեմ ձեզ. ամենից առաջ արդարացրեք ձեր գործերը ձեր խոսքերի ճշմարտության հետ: Դուք չեք կարող տեսնել թե որքան վատություններ են արել Ուրմիայի, Սարմաստի եւ Խոյի հայերը մահմեդականներին: Դեռեւս մոտ անցյալում Անդրանիկը, ձեր զորավարը, իր զորքով եկավ մեր վրա հարձակվելու. Իրենց

1- Նույն տեղում, էջ 19:

նահանջի ժամանակ, փախչողները կոտորեցին իրենց ճամբի վրա գտնվող մահամեղական գյուղերը: Նրանք նրանց սպանեցին առանց սեռի, տարիքի կամ վիճակի խտրության:....¹⁷

Մենք էլ սպանեցինք, իբրեւ փոխհատուցում, խոյի հայերին, եւ ես հրաման արձակեցի կոտորել Մակուի հայերին: Ուրեմն եթե դուք ուզում եք լավ վերաբերմունքի արժանանալ, գործնականի վերածեք այդ խոստումները, որ տվիք, ապա թե ոչ ես ոչ մի բանի պատասխանատու չեմ»:

Հայր Ֆրանսենը, ապա շարունակում է.

Այս ճառը շատ ծանր տպավորություն եւ սարսափելի մտավախություն պատճառեց ունկնդիրներին, եւ մասնավորապես հայերին, ինձ վրա էլ ոչ պակաս, քան որ այդ պահին պատանդները բանտում էին գտնվում: Այդ գիշեր ես չկարողացա աչք գոցել: Հենց հաջորդ առավոտյան ես նորից գնացի պատանդներին տեսնելու, բայց նրանց տեսնելով առույգ եւ լավ վիճակում, եւ նրանց վստահեցնելով, որ նախորդ օրը պատասխանատու անձինք վերանորոգել էին հավաստիքները, իմ վստահությունն էլ ավելացավ: Հաջորդ օրերի ընթացքում կացությունը մնաց հանդարտ եւ երկու օր հետո, Փաշայի մեկնումից հետո, պատանդներն ազատ արձակվեցին...»¹⁸:

Այն մոայլ, մահասիյուռ օրերին, իրապես քաջություն եւ անձնազոհություն էր պահանջվում կամովին պատանդ դրվել դահլիճների ձեռքում, ի սեր հայ ժողովրդի փրկության, մի սխրագործություն, որին մասնակցեցին թավրիզի հայ համայնքի բոլոր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչները՝ հուզիչ անձնավորությամբ:

Եւ չպիտի փրկվեին պատանդներն ու թավրիզի հայությունը, եթե եվրոպական եւ Պաղեստինի ճակատի պարտությունների լուրը չհասներ Ալի Էհսան Փաշային, նաեւ հետեւյալ միջադեպը, որոնք պատճառ դարձան որպոսզի թուրքական բանակը արագ նահանջի դիմի:

Իրանահայությունը՝ եւս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած Հայոց Մեծ Եղեռնի օրերին տվեց հազարավոր նահատակներ: Անգլիայի հռչակավոր պատմաբան Անոնուդ Ջ. Թոյնբրին, հայոց ջարդերին նվիրված իր հանրաժանով՝ «Մի աղբի սպանությունը» («Armenian atrocities, Murder of a Nation») գրքում հիշատակել է հետեւյալ տեղերը.

«Հաֆթվանում եւ Սարմաստում առանց գլուխների 850 դիակ գտնվեց՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանված: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հրամայող պաշտոնյան մի գին էր դրել քրիստոնյա ամեն մի գլխի համար: Միայն Հաֆթվանից 500-ից ավելի կանայք եւ աղջիկներ են ուղարկվել Սոուջբուլաղի քուրդերին: Եթե կարող եք, երեւակայեք այս դժբախտ արարածների բախտը: Դիլիմանի»¹⁹ քրիստոնյաներից մի մեծ խումբ բանտ նետվեց եւ պարտավորվեց իսլամանալ: Տղամարդկանց թլպատեցին: Ուրմիայի շրջակայքից ամենահարուստ գյուղը՝ Գյուլփաղան (گلیپورچین) հիմնահատակ կործանվեց, տղամարդիկ սպանվեցին, գեղեցկադեմ կա-նայք եւ աղջիկները առեւանգվեցին, նույնը պատահեց

¹⁷ - Ալի Էհսան փաշայի հավանած ջարդը եւ նրա վերադրումը Անդրանիկին ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ թուրքերին հատում մեծ ստախոսություն ու խարդախություն: Խոյի շրջանում օսմանական թուրքեր չկան, Անդրանիկը կռվում էր օսմանական բանակի եւ ոչ թե թուրք ժողովրդի դեմ: Նա ոչ մի գործ չունի Իրանցիների հետ: Էհսան փաշան պատմական հայկական հողի վրա կանգնած դիմում էր զրպարտանքների ու իր դժոխսյին ծրագրերը իրականացնել քաղաքականությանը:

¹⁸ - Նոյն տեղում, էջ 14-16:

¹⁹ - Դիլիման, Դիլմագան, Դիլմաղան, նույն Սարմաստն է:

Բաբառուն (و بابه): Հարյուրավոր կանաչ խորունկ գետը նետվեցին, երբ տեսան, որ իրենց քույրերից շատերը ավազակախմբերի կողմից բռնաբարվում էին օրը ցերեկով, ճամբի մեջտեղը: Նույնը եղավ նաև Սուլդուզի շրջանի Միանդաբում:

Այս խժեթությունները ահռելի են թվում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատվում²⁰:

Ա. Թոյնրին, ապա շարունակում է.

«Ատացած թարմ լուրերը վկայում են, որ վերջին հինգ ամիսների ընթացքում 4,000 ասորի, 100 հայ, միսիոներական կենտրոնում իրենց կյանքն են ձեռքից տվել. բոլոր գյուղերը բացի երկու-երեքից, թուրքերի ձեռքով թալանվել են հրդեհվել են, 20,000 հայ Ուրմախում եւ շրջակա գյուղերում ջարդի են ենթարկվել: Քաղաքի շատ եկեղեցիներ եւ տներ ավերվել եւ այրվել են...»²¹:

Ինչպես արդեն անդրադարձանք, թուրքական բանակը ջարդել էր Արեւմտյան Ատրպատականի հայերին՝ Ուրմիալի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ս. Թադեոս Առաքյալի վանքի եւ Ղարադաղի Դոմար գավառի հինգ հայկական գյուղերի բնակիչներին: Ավելի քան 10,000 հայեր ջարդի դո՛հ դարձան: Թավրիզ ժամանելով Ալի Խան փաշան իր ճառի մեջ հայտարարեց դա եւ ապա 10 հոգի թավրիզեցի երեւելի հայեր պատանդ էին վերցրել, հայերի ապստամբությունը կանխելու պատրվակով: Սակայն նա նպատակ ուներ ինչպես Ատրպատականի հիշված բնակավայրերի, այնպես էլ Թավրիզին ջարդի ենթարկել: 1918 թ. հուլիսի վերջը եւ օգոստոսի առաջին շաբաթն էր, Թավրիզի հայությունը կենաց եւ մահու տաղնապի մեջ էր, 10 պատանդներ կախնքի տակ էին:

Հայտնի է, որ թուրքական բանակի ձախ եւ կենտրոնական թեւերը պարտություն էին կրել Սարդարապատի (1918թ. մայիսի 22-26), Բաշ Ապարանի (1918թ. մայիսի 23-29), եւ Ղարաքիլիսայի (1918թ. մայիսի 25-28) ճակատամարտերում եւ 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումի պաշտանադրով Թուրքիայի պատվիրակությունը ճանաչել էր Հայաստանի անկախությունը, սակայն դավթում է Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, քանզի Ալի Խան փաշան անտեսել էր այդ դաշինքը եւ հունիսի, հուլիս ամիսներին ջարդեր էր կատարել Ատրպատականի հայերի նկատմամբ:

Ալի Խան փաշան մասոնական էր: Տասնամյակներից ի վեր Թավրիզ էին հաստատվել արեւմտահայ եղբայրներ՝ Գորոյանները: Նաղար Գորոյանը հեղինակն է «Պարսկաստանի հայերը» արժեքավոր աշխատության:

Նրա եղբայրը՝ Տիգրան խան Գորոյանը հնախուզ էր, հնություններ գտնող եւ վաճառող. դբադվում էր նաեւ ազգային գործերով եւ մտերիմ էր Ատրպատականի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդ Ներսես արք. Մելիք Թանգյանի հետ:

Երբ Ալի Խան (կամ Խան) փաշան Թավրիզ է գալիս, Տիգրան խան Գորոյանը հայություն կողմից հարաբերություն մեջ է մտնում փաշայի հետ եւ ձգձգում է Թավրիզի հայության ջարդի խնդիրը:

Այդ օրերին թուրքական բանակը մեծ պարտություն է կրում Պաղեստինի ճակատում, գերմանացիներն էլ՝ արեւմտյան ճակատում, ուստի Ալի Խան փաշան ստիպված է լինում արագ նահանջելու, առանց հասնելու իր նպատակին՝ Թավրիզի հայության ջարդին:

Ալի Խան փաշայի մեկնումից կարճ ժամանակ հետո Տիգրան խան Գորոյանը հարձակման է ենթարկվում իր բնակարանում....

²⁰ - آرنولد توين بی، "کشتار یک ملت"، ترجمه محمد فاضل ملک نیا، چاپ اول، تهران، اسفند ۱۳۷۴ ص ۸۸-۸۷.

²¹ - Նույն տեղում, էջ 87:

Նրան հարվածել էին քարերով, մարմինը ջարդելով: Նա խնդում է իր ընկերոջը՝ Ստեփան խան Եղիազարյանին որպեսզի նա վերցնի եւ պահի նրա մասոնական ժապավենը եւ չքանջանները:

Հետագայում պարզ է դառնում, որ Տիգրան խանը մասոնական էր եւ ավելի բարձր աստճանն ուներ քան Ալի Իհսան փաշան: Տիգրան խանը ձգձգել էր Թավրիզի հայության ջարդի խնդիրը: Ալի Իհսան փաշան ստիպված էր ենթարկվել իր վերադասին, եւ ապա երբ ստիպված է եղել նահանջել, պատվիրել էր այլ մասոնականներին, որ ահաբեկեն Տիգրան խանին:

Խնդիրը պարզ է: Երբ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները, որ մասոնական էին եւ չինայեցին իրենց մասոնական հայ ընկեր Գրիգոր Ջոհրաբին, Ալի Իհսան փաշան էլ չպիտի խնայեր իր մասոնական ընկեր՝ Տիգրան խան Գորոյանին²²:

²² - «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1980թ, հունիսի 12, համար 121(12,411):

«Նիշաբուր» իրանագիտական կենտրոնը

Նիշաբուրի անվան իրանագիտական հաստատությունը հիմնադրվել է 1970 թ.՝ իրանագետ Ֆրեյդուն Ջոնեյդիի ջանքերով: Սույն հիմնարկը փաստորեն շարունակել է «Բնյադե Ֆարհանգե Իրան» հաստատության (Իրանի մշակութային հիմնարկ) աշխատանքը, որը դադարեցրել էր իր գործունեությունը նույն թվականին: Հաստատությունը մինչև այժմ հրատարակել է ավելի քան քառասուն անուն գիրք, որոնցից արժե նշել հետևյալ աշխատությունները. «Արիա ցեղի կյանքն ու գաղթը» (Ֆ. Ջոնեյդի), «Զրվան» (իրանական տոմարը՝ Ֆ. Ջոնեյդի), «Ֆալ-Էբն-Շահան Նիշաբուրի, Մոքերի պայքարը նախախլամական Իրանում» (Ֆ. Ջոնեյդի), «Մովորենք քրդերեն» (Ս. Սաֆի-պադե), Ավիգենայի «Քարնամակը» (Ֆ. Ջոնեյդի), «Պալավերենի ինքնուսույց» (Ֆ. Ջոնեյդի), «Իրանական երաժշտության ներածություն» (Ֆ. Ջոնեյդի), «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները» (Էդ. Գերմանիկ), «Լուրերեն առածանի» (Հ. Իսկախանյան), «Իրանական ճարտարագիտության պատմություն» (դոկտ. Մ. Ֆարշադ), «Մովորենք հայերեն» (Էդ. Գերմանիկ), «Շուշթարի առածներ և ասացվածքներ» (Էմադ Ջոմե Շուշթարի), «Համեմատական բառարան (հայերեն, պեհլերեն, պահլավերեն, պարսկերեն...)», հատոր 1. (Էդ. Մեհրարյան), «Նոր Ջուղայի գեղանկարչությունը» (Մ. Ղազարյան, Էդ. Գերմանիկ):

Նշվածից բացի, լույս են տեսել ազգագրական, բարբառագիտական, պատմական և այլ բնույթի մի քանի ուսումնասիրություններ: Հաստատությունն իր գործառնությունն իրականացնում է մասնավոր միջոցներով և կապվակերպական առնչություն չունի պետական հիմնարկների հետ:

«Նիշաբուրիի» հայկական բաժանմունքը հիմնադրվել է 1981թ., տողերիս հեղինակի ջանքերով՝ ծրագրելով Իրանի ժողովրդին ներկայացնելու հայկական մշակույթը: Պատրաստի ունենալով մեկ տասնամյակից ավելի գործեր՝ Հայկական բաժանմունքը մինչև այժմ հրատարակել է 5 աշխատություն: Որպես հայագիտական ուսումնասիրությունների կենտրոն, բաժինը հաճախ պատասխանում է իրանական գիտական, մշակութային և հասարակական հաստատությունների և բազում գիտաշխատողների հարցումներին, նրանց տրամադրում անհրաժեշտ գրականություն և գիտական աշխատություններ: Սկսած 1991 թ. բաժինը կապվակերպում է ամենամյա պարբերական հանդիպումներ, ընդ որում, ամեն ամսվա վերջին չորեքշաբթի օրը՝ դասախոսություններ: Նշված դասախոսություններից հիշարժան են «Հայ իրանագիտության պատմությունից» (Էդ. Գերմանիկ), «Ակնարկ հայ լեզվաբանության» (Է. Արին), «Հայերեն և պարսկերեն լեզուները հասարակագիտական լույսի ներքո» (Էմիլիա Ներսիսյան), «Ազաթագեղոսը և Իրանը» (Հ. Ավանեսյան), «Պարսից լեզուն և գրականությունը Հայաստանում» (Հ. Ստեփանյան), «Քրիստոնյա աղանդների դերը հայ գրերի գյուտի գործում» (Կարո Լուկաս), «Ակնարկ հայ երաժշտության» (Հ. Էդգարյան), «Հայ-իրանական դարավոր առնչությունները» (Ա. Հովույան), «Ներսես Սամվելի Ներսեսյանի կյանքն ու գործունեությունը» (Լաթիֆի, Տաջիկստան), «Նավասարդ» (Ֆ. Ջոնեյդի) և այլն:

Բացի այդ, Նիշաբուրյան չորեքշաբթիներին Հայաստան և Տաջիկստան կատարած ճանապարհորդությունների տպավորությունների մասին վեկուցումներ

«Նիշաբուր» կենտրոնի հրատարակություններից

րով հանդես են եկել Է. Արինը, Ֆ. Ջոնեյդին և տողերիս հեղինակը:

«Նիշաբուր» իրանագիտական կենտրոնը հրատարակում է իր «Նամե-յե Ֆարհանգե Իրան» (Իրանի մշակութային հանդես) գիտական պարբերականը, որի էջերում տպագրվում են նաև գիտական հոդվածներ («Հր. Աճառյանը՝ իրանագետ», «Շահնամեն և հայերը», «Հայ իրանագիտության պատմությունից» - Էդ. Գերմանիկ):

Հաստատությունն ունի իր սեփական կենտրոնը՝ գրադարան, ընթերցասրահ, հանդիպումների դահլիճ, համակարգչային տպագրական սարքավորումներ, արխիվ: «Նիշաբուրը» համագործակցում է արտասահմանյան մի քանի երկրների գիտական կենտրոնների հետ (Իտալիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ճապոնիա, Տաջիկստան, Ղազախստան, Թուրքմենիա, Աֆղանստան, Հնդկաստան): Կենտրոնը լիահույս է, որ կկարողանա սերտ կապեր հաստատել նաև Հայաստանի գիտնականների հետ և պատրաստ է իր հնարավորությունների սահմաններում, ըստ ամենայնի համագործակցելով, իր նպաստը բերել հայ-իրանական պատմա-մշակութային փոխառնությունների ուսումնասիրության արդյունավետությանը:

Էդ. Գերմանիկ
(Թեհրան)

Ուղերձ Քյամարա -Լիլիհան հանձնախմբի գործունեության յոթամյակի առթիվ

Գաղութահայությունը հայ ժողովրդի անբաժանելի մասն է կազմում: Հայերը անկախ իրենց կամքից, պարտադրաբար օտար ամայի ճամբաներն են ընտրել ու հայրենի կարոտը իրենց սրտերում հեռացել իրենց հայրենիքից մայր Հայաստանից: Իրանահայերը կազմել են ամենահին հայկական գալթօջախը, շուրջ երկուս ու կես հազարամյա իր պատմության ընթացքում ունեցել են պատմականորեն բարդ անցյալ, ընդ որում չեն կարողացել մեծ մասամբ իրենց գոյությունը պահպանել մինչև շահաբասյան մեծ բռնագաղթը:

Հիշյալ բռնագաղթի ընթացքում շուրջ կես միլիոն հայ բնակչություն զրկվելով իր հայրենի տնից, քշվեց դեպի Պարսկաստանի խորքերը եւ մյուս շրջաններ, դրանց թվում են Քյամարա գավառի հայերը, որոք ունեցել են մինչև քսան հայկական գյուղեր: Վերջիններս մեծ մասամբ ապրել են կղզիացած վիճակում, մանավանդ զուտ հայկական գյուղերը շատ սահմանափակ հարաբերություն են ունեցել շրջանի ոչ հայերի հետ,որի շնորհիվ միշտ կառչած են մնացել հայկական հնագույն ավանդույթին ու Հայ եկեղեցուն, հարազատորեն պահպանել են հայրենի ոսկեդենիկ հայերենի բառային ու բարբառային շտեմարանը, որը զարմանիորեն զուգահեռներ ունի մայր հայրենիքում ապրող որոշ գյուղական բնակչության վարքի ու բարքի ու լեզվական ոճաբանության հետ:

Քյամարայի համեստ հայ բնակչությունը ինչպես իրանահայ մյուս գավառների աշխատունակ ու չարքաշ եւ համեստ հայությունը՝ իր մեծ ավանդն է բերել Իրանահայ համայնքի հասարակական-մշակութային կյանքին:

Այսօր Քյամարա երբեմնի հայաբնակ գավառը ինչպես մյուս հայկական գավառները, զրկվել է իր հայ բնակչությունից, նրանցից շատերը գաղթել են իրանի տարբեր քաղաքներ, եւ արտասահման , նրանցից մեծ զանգվածներ մանավանդ մեծ Ներգաղթի տարիներին վերաբնակություն են հաստատել Մայր Հայաստանում:

Քյամարա գավառի հիշատակն ու մշակութային ժառանգությունը վառ պահելու նպատակով 2007 թվականին կազմակերպվել է «Քյամարա-Լիլիհան Հանձնախումբը» որի ջանքերով վերանորոգման աշխատանքներ են իրականացվել Գավառում եւ Լիլիհանի պատմական համալիրը գրանցվել է Իրանի ազգային ժառանգության պահպանման ցուցակում:

Այդ աշխատանքներում իր մեծ ներդրում է ունեցել հիշյալ հանձնախումբը հանձինս պարոն Շավարշ Ղազարյանի որը Լիլիհանի քաջ հայտի տանուտեր՝ գյուղապետ հանգուցյալ Վաղարշակի որդին է:

Սրանով կուզեի շնորհավորել հանձնախմբի ստեղծման ու գործունեության յոթամյակի կապակցությամբ եւ մաղթել նրանց նորանոր հաջողութիւններ:

Իրանահայ Համայնքի եւ Քյամարա գավառի պատմության հեղինակ՝

Հայկական Ուսումնասիրությունների Կենտրոնի նախագահ՝

Դր. Էդիկ Բաղդասարյան,

Մարտի 20, 2014 թ.

Տորոնտո, Կանադա,

فهرست کتابهای منتشر شده ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)

Էդիկ Բաղդասարյանի (Էդ. Գերմանիկ) Հրատարակված

Հայագիտական աշխատությունները

List of Published Books of Ed. Baghdasarian on the Armenian Culture

1- History of the Armenian People, 2 volumes, Translation and Commentary notes in Persian by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 1981. Vol. 1, Vol. 2

«Հայ ժողովրդի Պատմություն», երկու հատորով, Թարգմ. Պարսկերենի էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Թեհրան 1981:

تاریخ ارمنستان. گروه نویسندگان، دو جلد، ترجمه و حواشی ادیک باغداساریان (گرمانيک) تهران ۱۳۶۰ (فارسی)

2- The Luminaries of the Armenian Culture, Translation and Commentary notes in Persian by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 1982.

«Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները», Թարգմ. Պարսկերենի էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Թեհրան 1982:

نامداران فرهنگ ارمنی. گروه نویسندگان، جلد نخست، ترجمه و حواشی ادیک باغداساریان (گرمانيک) تهران ۱۳۶۰ (فارسی)

3- The Armenians, By. David Marshal Long and Christopher Walker, Translation and Commentary notes in Persian by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic). Tehran 1983.

«Հայերը», Դ.Մ. Լանգ, Բ. Վաքեր, Թարգման. Թարգմ. Պարսկերենի էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Թեհրան 1983:

ارمنیان. مارشال یانگ و کریستوفر واکر، ترجمه و حواشی حواشی ادیک باغداساریان (گرمانيک) تهران ۱۳۶۰ (فارسی)

4-Painting Art of the Armenians in New Julfa, By Mania Ghazarian, Translation and Commentary notes in Persian by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 1985.

«Նոր Ջուղայի Գեղանկարչությունը», Մանիա Ղազարյան, Թարգմ. Պարսկերենի էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Թեհրան 1985:

هنر نقاشی جلفای اصفهان. مانیا قازاریان، ترجمه و حواشی ادیک باغداساریان (گرمانيک) تهران ۱۳۶۴ (فارسی)

5-Old Pa and the Turnip. (Literature for Children) By Atabec Khenkoyan, Translation in Persian by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 1984.

«Պապն ու Շաղգամը», Ա. Խնկոյան, Թարգմ. Պարսկերենի էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ), Թեհրան, 1984

بابای پیر و شلغم. (برای کودکان) آتابک خنکویان، ترجمه ادیک باغداساریان (گرمانيک) تهران ۱۳۶۳ (فارسی)

6- Let's Learn Armenian, By Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), in Persian and Armenian, Tehran 1984.

«Սովորենք Հայերեն», Հեղինակ՝ Էդիկ Բաղդասարյան (Գերմանիկ) հայերեն-պարսկերեն, Թեհրան, 1984:

ارمنی بیاموزیم. نگارش ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)، تهران ۱۳۶۳ (فارسی-ارمنی)

7-The Role of Armenians in the international trade in 17th century. By Vahan Bayburdian Translated into Persian, Tehran 1996.

Իրանահայության դերը միջազգային առևտրում, 17-րդ դ., Հեղինակ Վահան Բայբուրդյան, Պարսկերենի թարգմանեց Էդիկ Բաղդասարյանը (էդ. Գերմանիկ), Թեհրան 1996.

نقش ارمنیان ایران در تجارت بین الملل (سده ۱۷م). تالیف واهان بایوردیان، ترجمه ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک) تهران ۱۳۷۵ (فارسی)

8- A short History of the Armenians of Tehran. By Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), In Armenian, publisher Arax Monthly, Tehran, 1993.

Թեհրանահայության համառոտ պատմություն, Գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (էդ. Գերմանիկ), (Հայերեն), Հրատարակիչ՝ Արաքս ամսագիր, Թեհրան 1993:

تاریخ مختصر ارمنیان تهران. نگارش ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)، ناشر ماهنامه آراکس تهران ۱۳۷۲ (ارمنی)

9- Austrian Documents on the Armenian Genocide, By Artem Ohanjanian, Translated into Persian and Edited by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 1999.

Ավստրիական փաստաթղթերը հայոց ցեղասպանության մասին, աշխատասիրեց Արտեմ Օհանյանյանը, պարսկերենի թարգմանեց եւ խմբագրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), Թեհրան 1999.

اسناد قتل عام بر اساس منابع اطريشی (فارسی) نوشته آرتم اوهانجانیان ترجمه به فارسی ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، تهران ۱۳۷۸

10-Persian-Armenian-English Conversation Guide.By Edic Baghdasarian (Ed. Germanic),Nairi Publication, Tehran 1998.

«Անգլերեն-Հայերեն-Պարսկերեն Զրուցարան, գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), Նաիրի հրատարակչություն, Թեհրան 1998:

راهنمای مکالمه ارمنی-انگلیسی، فارسی-نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ،انتشارات نايري تهران ۱۳۷۶

11-History of the Armenians in Tehran, By Edic Baghdasarian (Ed. Germanic) Apaga quarterly publication (1st), in Persian and Armenian, Tehran 2001.

Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ) (Հայերեն եւ Պարսկերեն), Ապագա հանդես, Թեհրան 2001:

تاريخ تفصيلی ارمنیان تهران(ارمنی و فارسی) ، نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، فصلنامه آپاگا تهران ۱۳۸۰

12-History of the Armenians in Tehran, By Edic Baghdasarian (Ed. Germanic) (In Armenian),Second Edition, Tehran 2002.

Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Հայերեն), Թեհրան 2002:

تاريخ ارمنیان تهران، چاپ دوم نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) (ارمنی) ، تهران ۱۳۸۰

13- History of The Armenians, By Moses Khorenatsi, 5th century's Armenian historian, Translation into Persian, Commentary Notes, Preface and Annexes by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց», Պարսկերեն թարգմանություն եւ ծանոթագրությունները Էդիկ Բաղդասարյանի (Էդ. Գերմանիկ), Թեհրան 2002:

“تاريخ ارمنیان” موسی خورنی (فارسی)، ترجمه، حواشی و ملحقات و ضمائم و نقشه ها، ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، تهران ۱۳۸۰

14-History and Culture of the Armenians of Camara, in Armenian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

«Իրանի Քյամարա գավառի հայկական գաղթօջախի Պատմություն»,գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Հայերեն), Թեհրան 2002:

تاريخ و فرهنگ ارمنیان کمره نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) (ارمنی) ، تهران ۱۳۸۰

15-History and Culture of Camara, Central Iran, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

« Իրանի Քյամարա գավառի Պատմությունն ու Մշակույթը», գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ),(Պարսկերեն), Թեհրան 2002:

تاريخ و فرهنگ کمره نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) (فارسی) ، تهران ۱۳۸۰

16-History of Artsakh (Nagorno Karabakh), in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

Արցախի Պատմություն, գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Պարսկերեն), Թեհրան 2002:

تاريخ مفصل آرتساخ (قره باغ) نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، (فارسی) تهران ۱۳۸۰

17-History of the Armenian Church, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2001.

Հայ Եկեղեցու Պատմություն, գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Պարսկերեն), Թեհրան 2001:

تاريخ کلیسای ارمنی. نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ،(فارسی) تهران ۱۳۸۰

18-Shahnameh (Iranian Epical masterpiece) and the Armenians, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

«Շահնամեն եւ Հայերը», գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Պարսկերեն), Թեհրան 2002:

شاهنامه و ارمنیان. نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، (فارسی) تهران ۱۳۸۰

19-A short glance at the history of Armenians in Iran, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

«Համառոտ ակնարկ Իրանահայ համայնքի պատմության»,գրեց Էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Պարսկերեն), Թեհրան 2002:

نگاهی به تاریخ ارمنیان ایران (فارسی) نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، تهران ۱۳۸۰

20-A short glance at the history of Armenians in Tehran, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

«Համառոտ ակնարկ թեհրանահայ համայնքի պատմության», գրեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Պարսկերեն), թեհրան 2001:

نگاهی به تاریخ ارمنیان تهران (فارسی) نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، تهران ۱۳۸۰

21-History of the Armenians of Iran, in Armenian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002.

«Համառոտ ակնարկ Իրանահայ համայնքի պատմության», գրեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), (Հայերեն), թեհրան 2002:

تاریخ مختصر ارمنیان ایران (ارمنی) نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) ، تهران ۱۳۸۰

22-Armenian Architecture, Apaga Quarterly Publication, Translated by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), in Persian, Tehran 2002.

Հայկական ճարտարապետություն, էդ. Ուտուլյան, Պարսկերենի թարգմանեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), Ապագա հանդեսի հրատարակություն, թեհրան 2002:

معماری ارمنی. نوشته ا. اوتوجیان, ترجمه و حواشی (فارسی) ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) انتشارات فصلنامه آپاگا ۱۳۸۱ تهران. -فارسی

23-History of Mathematics in Armenia, in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Ottawa, 2007

«Մաթեմատիկան Հայաստանում» (Պարսկերեն), աշխատասիրեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), «Լույս» հրատարակություն, Օտտավա, 2007:

تاریخ ریاضیات ارمنیان ، نگارش ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) اتاوا-کانادا (فارسی) ۱۳۸۶

24-Trial of Soghomon Tehliran, Documents on the Armenian Genocide 1862-1923, In Persian-Armenian and English, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Ottawa, 2007

«Ակնարկ Հայոց ցեղասպանության եւ Սոցոմոն Թեհլիրյանի դատավարությունը», (Պարսկերեն), աշխատասիրեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), «Լույս» հրատարակություն, Օտտավա, 2007:

نگاهی به تاریخ نژادکشی ارمنیان و دادگاه سوغومون تهلیریان ، تألیف ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) اتاوا-کانادا (فارسی) ۱۳۸۶

25-Calendars of the Middle East Countries. Translated in Persian, by Edic Baghdasarian (Ed. Germanic), Tehran 2002. Toronto 2007

Միջին Արեւելյան երկրների տոմարը, Վ.Վ. Ցիբուլսկի, », (Պարսկերեն), թարգմանեց էդիկ Բաղդասարյանը (Էդ. Գերմանիկ), «Լույս» հրատարակություն, Տորոնտո, 2007:

گاهشماری کشورهای خاورمیانه. نوشته و. تسیبولسکی. (فارسی) ترجمه ادیک باغداساریان (ا.گرمانيک) (فارسی). تورنتو - کانادا ۱۳۸۶-فارسی

26- Պ. Բաջբերունի Մատյան Խոհերիս, խմբագրություն եւ հրատարակումը Էդ. Բաղդասարյանի, հայերեն, թեհրան 1983:

Book of Thouths, By P. Kajneruni, Edited by Edic Baghdasarian, Tehran 1983.

کتاب اندیشه ، پتروس کاجبرونی ، ویرایش ا. گرمانيک ، تهران ۱۹۸۳.ارمنی

27- Գ. Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, պարսկ. թարգմանություն՝ Ա. Մաթյանի, Առաջաբան, խմբագր. եւ ծանոթագր. էդիկ Բաղդասարյան:

Narekatsi, Matyan Voghberhutyan, Translated by Azad Matian, Edited and prefaced by Edic Baghdasarian (Germanic), Tehran 1986.

سوغنامه نارك ، ترجمه آزاد ماتیان ، ویرایش و مقدمه ا. گرمانيک

28- Թ. Փանոսյան, Հայերեն-անգլերեն-պարսկերեն առաժանի, խմբագիր՝ Էդ. Բաղդասարյան, Տորոնտո 2007:

تورونتو ۱۳۸۶ - زبانرد های ارمنی - فارسی - انگلیسی ، نگارش تمار پانوسیان ، ویرایش ا. گرمانيک

29- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 1- Հայ-Իրանական ռազմաքաղաքական պատմությունը եւ Իրանահայ դադուրի առաջացումը, Տորոնտո-Երեւան-Թեհրան 2012:

A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 1, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۱ ، ۱۳۹۱-ارمنی

30- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 2-Իրանահայ հասարակական-տնտեսական պատմություն, Տորոնտո-Երեւան-Թեհրան 2012:

A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 2, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۲ ، ۱۳۹۱-ارمنی

31- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 3-

Իրանահայ հասարակական-քաղաքական պատմություն- գիրք Ա, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 3, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۳ ، ۱۳۹۱-ارمنی

32- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 4-
Իրանահայ հասարակական-քաղաքական պատմություն- գիրք Բ:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 4, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۴ ، ۱۳۹۱-ارمنی

33- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 5-
Իրանահայ գավառների պատմություն- գիրք Ա, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 5, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۵ ، ۱۳۹۱-ارمنی

34- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 6-
Իրանահայ գավառների պատմություն- գիրք Բ, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 6, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۶ ، ۱۳۹۱-ارمنی

35- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 7-
Իրանահայ մշակույթի պատմություն- գիրք Ա, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 7, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۷ ، ۱۳۹۱-ارمنی

36- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 8-
Իրանահայ մշակույթի պատմություն- գիրք Բ, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 8, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۸ ، ۱۳۹۱-ارمنی

37- Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 9-
Մենք եւ մեր աղբյուրները, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 9, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۹ ، ۱۳۹۱-ارمنی

38-Իրանահայ Ամբողջական Պատմություն- 10 հատորով- հատոր 10-
Գիրք Ավելյաց, Տորոնտո-Երևան-Թեհրան 2012:
A comprehensive history of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 10, Toronto 2012.

تاریخ مفصل ارمنیان ایران ، جلد ۱۰ ، -ارمنی ۱۳۹۱

39- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 1 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 1, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۱ ، ۱۳۹۲-ارمنی

40- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 2 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 2, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۲ ، ۱۳۹۲-ارمنی

41- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 3 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 3, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۳ ، ۱۳۹۲-ارمنی

42- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 4 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 4, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۴ ، ۱۳۹۲-ارمنی

43- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 5 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 5, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۵ ، ۱۳۹۲

44- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 6 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 6, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۶ ، ۱۳۹۲-ارمنی

45- Հայ Պետականության Պատմություն - 7 հատորով - հատոր 7 Տորոնտո, 2013
History of the Atrmenian State, 7 Volumes, Volume 7, Toronto, 2013.

تاریخ سیاسی ارمنستان ، جلد ۷ ، ۱۳۹۲-ارمنی

46- Աղվանք,Աղբբեջան, Ծավալապաշտություն, Ոճրագործություն, Տորոնտո, 2014:

Aran, Azerbaijan, Expansionism and Crime, Toronto, 2014.

آران ، آذربایجان ، توسعه طلبی و جنایت ، تورونتو ۲۰۱۴ (۱۳۹۲) فارسی

47-Հայ Գրականության Պատմություն, 3 հատորով, Հատոր 1, Տորոնտո 2014

History of the Armenian Literature, In 3 Volumes, Vol. 1, Toronto, 2014:

تاریخ ادبیات ارمنی، سه جلد، جلد ۱ ، تورونتو ۲۰۱۴ (۱۳۹۲) فارسی

48-Հայ Գրականության Պատմություն, 3 հատորով, Հատոր 2, Տորոնտո 2014

History of the Armenian Literature, In 3 Volumes, Vol. 2, Toronto, 2014:

تاریخ ادبیات ارمنی، سه جلد، جلد ۲ ، تورونتو ۲۰۱۴ (۱۳۹۲) فارسی

49-Հայ Գրականության Պատմություն, 3 հատորով, Հատոր 3, Տորոնտո 2014

History of the Armenian Literature, In 3 Volumes, Vol. 3, Toronto, 2014:

تاریخ ادبیات ارمنی، سه جلد، جلد ۳ ، تورونتو ۲۰۱۴ (۱۳۹۲) فارسی

50- Իրանահայության Պատմություն- 2 հատորով- հատոր 1- Տորոնտո-Թեհրան 2014:

History of the Armenians in Iran, 2 Volumes, Vol. 1, Toronto 2014.

در دو جلد ، جلد ۱ ، ۱۳۹۳-فارسی تاریخ ارمنیان ایران

51- Իրանահայության Պատմություն- 2 հատորով- հատոր 2- Տորոնտո-Թեհրան 2014:

History of the Armenians in Iran, 10 Volumes, Vol. 2, Toronto 2014.

در دو جلد ، جلد ۲ ، ۱۳۹۳-فارسی تاریخ ارمنیان ایران

52- Հայ-Պարսիկ Բարեկամություն,(Պարսկերեն)Տորոնտո 2013 Armenian_Iranian Friendship, Toronto, 2013

(فارسی) نگاهی بر دوستی دیرینه ایرانیان و ارمنیان

53- Հայկական Հարցը – Հ. 1. Տորոնտո 2014, The Armenian Question, Vol. 1, Toronto 2014

مسئله ارمنی – جلد اول تورونتو ۲۰۱۴ (به زبان ارمنی)

54- Հայկական Հարցը – Հ. 2. Տորոնտո 2014, The Armenian Question, Vol. 2, Toronto 2014

مسئله ارمنی – جلد دوم تورونتو ۲۰۱۴ (به زبان ارمنی)

55- Շահնամեն և Հայկական աղբյուրները, Տորոնտո 2014 (Պարսկերեն)

Shahnameh and the Armenian Resources, Toronto, 2014.(in Persian)

شاهنامه و منابع ارمنی – تورونتو ۲۰۱۴ (فارسی)

56- Կոմիտաս, կյանքն ու գործունեությունը, Տորոնտո, 2014,(Պարսկերեն)

Komitas, his life and works. Toronto, 2014, (In Persian)

کومیتاس ، زندگی و آثارش ، تورونتو ۲۰۱۴ (فارسی)

57-Գիքորը, անգլերեն, Տորոնտո, 2014

Gikor, Transl. By Edic Baghdasarian, Toronto, 2014

گیکور ، اثر هوانس تومانیان برگردان انگلیسی ، تورونتو ، ۲۰۱۴

58-Հոդվածների ժողովածու, Հատեր Ա, Պարսկերեն

Collection of Articles, Vol. 1 Persian articles

گزیده مقاله های فارسی ادیک باغدایاریان ، جلد نخست ، ، تورونتو ، ۲۰۱۴

59-Հոդվածների ժողովածու, Հատեր Բ, Պարսկերեն

Collection of Articles, Vol. 2 Persian articles

گزیده مقاله های فارسی ادیک باغدایاریان ، جلد دوم ، ، تورونتو ، ۲۰۱۴

60-Հոդվածների ժողովածու, Հատեր Գ, Հայերեն

Collection of Articles, Vol. 3 Armenian articles

گزیده مقاله های ارمنی ادیک باغدایاریان ، جلد سوم ، ، تورونتو ، ۲۰۱۴

نامه فرهنگ ارمن

جلد سوم

گزیده مقالات ارمنی

ادیک باغداساریان

(1. Գրմանիկ)

Armenian History and Culture

Selected Articles

Of

Edic Baghdasarian

(Ed. Germanic)

Vol. 3

Articles in Armenian

ISBN 978-1-927860-21-2

Տորոնթո - Toronto

2014 - 1393